

OSIRIS

ALFÖLDY GÉZA

RÓMAI TÁRSADALOM- TÖRTÉNET

Jelen könyv fő célja, hogy mindazoknak, akik ókortudományokkal, általános történelem-tudománnyal és társadalomtudományokkal foglalkoznak, bevezetést nyújtson a római társadalomtörténet legfontosabb problémáiba. A célkitűzésnek megfelelően ez az ábrázolás rengetegényt tartalmaz, amelyek a szakemberek számára jól ismertek.

A mű koncepciója szerint a társadalomtörténet tárgya a társadalom szociális struktúráiban rejlik, vagyis azokban az időtálló tényezőkben, amelyek a társadalom sajátosságát meghatározzák.

Ábrázolásának előterében a mindenkori római uralmi terület szociális életének általános vagy legalábbis több területre érvényes jelenségei állnak.

A szerző lehetőség szerint mindig kidomborítja azt, hogy egy adott korszak társadalmi viszonyai hogyan nőttek ki az előző időszak viszonyaiból, és mennyiben készítették elő egyidejűleg a társadalmi változásokat.

ISBN 963 379 669 5

9 789633 179669

2480 Ft

ALFÖLDY GÉZA

RÓMAI TÁRSADALOM- TÖRTÉNET

OSIRIS KIADÓ • BUDAPEST, 2000

MÁSODIK, JAVÍTOTT KIADÁS

A mű eredeti címe:
Römische Sozialgeschichte

A fordítás a Franz Steiner Verlag GmbH (Wiesbaden) 1984. évi 3. teljesen átdolgozott kiadása alapján készült (Wissenschaftliche Paperbacks 8. Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Szerk. H. Pohl).

A mű magyar nyelvű kiadását támogatta
Franz Steiner Verlag, Wiesbaden

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

© Franz Steiner Verlag GmbH, Wiesbaden, 1984
Hungarian translation © Borhy László, 2000
© Osiris Kiadó, 2000

Osiris Kiadó, Budapest
A kiadásért felel az Osiris Kiadó igazgatója
Olvasószerkesztő Németh Zsófia
Műszaki szerkesztő Szigligeti Mária
Tördelő Fodor Gábor
Nyomta és kötötte a Szegedi Kossuth Nyomda Kft., Szeged
Felelős vezető Gera Imre ügyvezető igazgató

ISBN 963 379 669 5
ISSN 1218-9855

TARTALOM

A SZERZŐRŐL	7
ELŐSZÓ AZ ELSŐ MAGYAR KIADÁSHOZ	9
ELŐSZÓ A HARMADIK NÉMET KIADÁSHOZ	11
ELŐSZÓ AZ ELSŐ NÉMET KIADÁSHOZ	13
1. A KORA RÓMAI TÁRSADALOM	17
A kora római társadalmi rend alapjai és kezdetei	17
Róma archaikus társadalmának felépítése	21
A rendek közötti küzdelem a korai Rómában	27
2. A RÓMAI TÁRSADALOM A HÓDÍTÁSOK KEZDETÉTŐL	
A MÁSODIK PUN HÁBORÚIG	33
Az archaikus társadalmi rend felbomlása: a rendek kiegyenlítődése és az expanzió	33
A római társadalmi rend a Kr. e. 3. században	41
3. A TÁRSADALMI SZERKEZET ÁTALAKULÁSA A KR. E. 2. SZÁZADBAN	51
Előfeltételek és általános ismertetőjegyek	51
A felső rétegek	53
Alsó rétegek, itáliaiak, provinciálisok	59
Az út a válság felé	66
4. A KÖZTÁRSASÁG VÁLSÁGA ÉS A RÓMAI TÁRSADALOM	71
A római társadalom konfliktusai a késői köztársaság korában	71
A rabszolgák, a provinciálisok és az italicusok lázadásai	73
A késői köztársaságkor fő konfliktusai és társadalmi összefüggéseik	78
A válság következményei és a római társadalom	88
5. A PRINCIPATUS KORÁNAK TÁRSADALMI RENDJE	96
Régi és új feltételek	96
A társadalmi rétegződés	107
A senatori rend	115
További előkelő rendek és rétegek	122

A városi alsó rétegek	131
A vidéki alsó rétegek	139
A „rendek-rétegek szerkezet” és kihatásai	143
 6. A RÓMAI BIRODALOM VÁLSÁGA ÉS A TÁRSADALMI ÁTALAKULÁS	152
Az Imperium Romanum válsága és a római társadalom	152
Változások a felső rétegekben	157
Változások az alsó rétegekben	165
A társadalmi szerkezet átalakulása	167
 7. A KÉSŐ RÓMAI TÁRSADALOM	175
Előfeltételek és általános ismertetőjegyek	175
A felső rétegek	182
Az alsó rétegek	190
A késő római társadalom és az Imperium Romanum felbomlása	196
 ALFÖLDY GÉZA MŰVEINEK VÁLOGATOTT JEGYZÉKE	205
FORRÁSJEGYZÉK	207
NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ	211

A SZERZŐRŐL

Alföldy Géza 1935-ben született Budapesten. 1953 és 1958 között az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán régészetet tanult. Doktori oklevelet 1959-ben szerzett. 1957 és 1960 között a Budapest Történeti Múzeum munkatársa, 1960 és 1965 között az ELTE BTK Ókori Történeti Tanszékén Marót Károly, majd Hahn István professzor tanársegédje volt. 1965-ben az NSZK-ba emigrált. 1965 és 1968 között a bonni Rheinisches Landesmuseum munkatársaként működött. 1966-ban magántanári képesítést szerzett a Bonni Egyetemen. 1968 és 1970 között a Bonni Egyetem Ókori Történeti Intézetének docense, majd 1970 és 1975 között a bochumi Ruhr-Universität professzora volt. 1975 óta a heidelbergi Ruprecht-Karls-Universität Ókortörténeti Intézetének egyik igazgatója.

Fő kutatási területe a római társadalom-, közigazgatás-, vallás- és hadtörténet, a személynévkutatás, a régészet és az epigraphia tudományágainak kiváló ismerője és művelője. Az általa kutatott területek közé tartozik Róma, Észak-Itália, Hispania, Germania, az Alpok és a Duna-vidék. Egyetemi oktatóként a fent felsorolt szakterületekre vonatkozó ismeretek magasfokú átadásával több ókortörténet-sz-generációt nevelt ki. 25 tudományos könyv és több mint 400 tanulmány szerzője. Vendégként eddig 22 országban tartott több mint 300 nyilvános előadást.

A német és a nemzetközi tudományos közéletben számos funkciót töltött és tölt be. 1994 óta a Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften által megjelentetett Corpus Inscriptionum Latinarumot szerkesztő bizottság elnöke; 1994-től 1998-ig a Philosophisch-historische Klasse der Heidelberger Akademie der Wissenschaften titkára volt.

Számos egyetem és tudományos intézmény, így az Institute for Advanced Study, Princeton (USA, 1972/73), az École Normale Supérieure (Párizs, 1981), az Alicantei Egyetem (1982), Università di Roma (Róma, 1986), a Janus Pannonius Tudományegyetem (Pécs, 1991 és 1993), az Eötvös Loránd Tudományegyetem (Budapest, 1993), a Poznańi Egyetem (Poznań, 1993), a La Platai Egyetem (La Plata, 1994) és a Barcelonai Egyetem (Barcelona, 1997–1998) vendégprofesszora volt.

Több rangos tudományos folyóirat és monográfiasorozat szerkesztője, illetve társszerkesztője: *Heidelberger Althistorische Beiträge und Epigraphische Studien* (HABES) (Stuttgart), *Antiquitas*, Ser. 1 és Ser. 3 (Bonn), *Corpus Inscriptionum Latinarum II*² (Berlin), *Akademie Journal. Mitteilungsblatt der Konferenz der Deutschen Akademien der Wissenschaften* (Stuttgart), *Archivo Español de Aqueología* (Madrid), *Faventia* (Barcelona), *Itaca. Quaderns Catalans de*

Cultura Clàssica (Barcelona), *Sileno. Rivista di Studi Classici e Cristiani* (Róma), *Journal of Roman Archaeology* (Ann Arbor), *Scripta Classica Israelica* (Tel Aviv/Jeruzsálem).

Akadémiai, valamint egyéb rendes, levelező és tiszteletbeli tagságai: Real Academia de la Historia (Madrid, 1971), Real Sociedad Arqueológica (Tarragona, 1971), Heidelberger Akademie der Wissenschaften (Heidelberg, 1978), Deutsches Archäologisches Institut (1979, rendes tagja 1987), Centro Italiano per l'Archeologia e la Storia Antica Giovanni Gozzadini (Bologna, 1979), Rákóczi Foundation (Toronto, 1981), Magyar Ókortudományi Társaság (Budapest, 1982), Società Dalmata di Storia Patria (Róma, 1988), Pontificia Accademia di Archeologia (Róma, 1990), Academia Europaea (London, 1991), Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat (Budapest, 1992), Magyar Tudományos Akadémia (1995), Institut d'Estudis Catalans (1996), Lengyel Tudományos Akadémia (1996), Finn Tudományos Akadémia (1997).

Tudományos kitüntetések: Kuzsinszky Bálint-díj (1965/1992, Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat); Gottfried Wilhelm Leibniz-díj (1986, Deutsche Forschungsgemeinschaft); Facultat de Filosofia i Lletres de Tarragona ezüstérme (1988); Max Planck-díj (1992, Alexander von Humboldt-Stiftung és Max-Planck-Gesellschaft), Premi Internacional Catalunya (1997), Premio „Tierra de Segovia: sus hijos y sus obras: Premio Andrés Laguna” (1997); Nagy Imre Emlékplakett az 1956-os forradalom emlékének ápolásáért (1997); a La Coruña–Ferrol Egyetem Emlékérme, 1998.

Díszdoktori és tiszteletbeli professzori címmel az Universitat Autònoma de Barcelona (1988), a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem (1992) és a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem (1992), valamint a Lyoni Egyetem (1997) tüntette ki.

ELŐSZÓ AZ ELSŐ MAGYAR KIADÁSHOZ

Különleges örömet jelent számomra, hogy ez a munka, miután eredeti német kiadása után angol, francia, olasz, spanyol, portugál, újjörög és lengyel nyelven is megjelent, most magyar nyelven is napvilágot lát. Borhy László barátomnak, aki a magyar kiadás kezdeményezője volt, és aki a könyv fordítását a német eredetiből magára vállalta, fáradságos munkájáért hálás köszönettel tartozom. Érdemei nemcsak abban rejlenek, hogy megbirkózott a nem éppen könnyű szöveggel: neki köszönheti az olvasó a görög és latin szövegek lefordítását, valamint a tárgy- és névmutató összeállítását is. Köszönetet érdemel a Franz Steiner Verlag GmbH (Stuttgart) igazgatója, V. Sieveking is, aki készségesen hozzájárult a könyv magyar kiadásához.

Természetesen tudatában vagyok annak, hogy ez a több mint 25 évvel ezelőtt megfogalmazott áttekintés, amelynek magyar fordítása az 1984-ben közzétett, annak idején javított és kiegészített harmadik német kiadás szövege alapján készült, a nemzetközi kutatómunka előrehaladása következtében számos tekintetben kiegészítésre és módosításra szorul. Hadd említsem itt meg, hogy *Die römische Gesellschaft* című tanulmánygyűjteményemben (*Heidelberger Althistorische Beiträge und Epigraphische Studien* 1. Stuttgart, 1986) igyekeztem részletesebben megtárgyalni az idevágó kérdéseknek legalábbis egy részét; ugyanott megkíséreltem összefoglalni és méltatni azt a vitát, amelyet az először 1975-ben megjelent könyv a szakirodalomban kiváltott, valamint megválaszolni a legfontosabb kritikái megjegyzéseket. Meg szeretném említeni azt is, hogy az öt évvel ezelőtt kiadott francia változat (*Histoire sociale de Rome*. Paris, 1991) utószavában állást foglaltam azt a kérdést illetően, mennyiben és miért vélem e könyv alapkoncepcióját viszonylag hosszú idő eltelte után változatlanul fenntarthatónak, és melyek azok a lényeges pontok, amelyek megítélésében nézeteim az idők során változtak. Az említett francia kiadás egyébként tartalmazza az 1971 és 1990 között megjelent fontosabb szakirodalom jegyzékét is; ezt Yann Le Bohec, a Lyoni Egyetem professzora állította össze, aki – a szóban forgó változat olvasóközönségére való tekintettel – a francia nyelvű munkákat különös mértékben figyelembe vette.

Úgy gondolom, hogy ennek a több mint két évtizeddel ezelőtt írott könyvnek magyar nyelvű megjelentetését a mostani időkben az alábbi két szempont tekintetbevételével jogosultnak lehet tekinteni. A pécsi Janus Pannonius Tudományegyetemen és a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1991 óta tartott előadásaim és gyakorlataim során személyesen tapasztalhattam, mekkora szüksége van azoknak a magyar fiataloknak, de idősebbnek is, akik az ókori világ története iránt érdeklődnek, anyanyelvükön olvasható,

modern szemléletű összefoglaló munkákra. Egyben változatlanul ismételhetem azt, amit 1975-ben az első német kiadás előszavában írtam: a nemzetközi szakirodalomban máig sincs más olyan könyv, amely összefoglalná a római társadalom történetét annak egész, azaz több mint ezer évre terjedő múltja során, a kezdetektől a Nyugatrómai Császárság bukásáig. Ez a megállapítás annak ellenére érvényes, hogy az utóbbi két évtized folyamán a római társadalomtörténet különböző kérdéseiről igen sok kitűnő munka, közöttük nem egy átfogó jellegű mű jelent meg. Így továbbra is jó lelkiismerettel ajánlhatom ezt a könyvet mindazoknak, akik egy bevezető kiadvány révén általános áttekintést akarnak kapni erről a témáról. Ugyanúgy ajánlom azonban nekik azt is, hogy ne elégedjenek meg az ilyenfajta összefoglaló munkák ismeretével, hanem törekedjenek arra, hogy tudásukat a más nézőpontú és továbbvezető szakirodalom megismerésén keresztül, valamint ha módjukban áll, az eredeti antik források, tehát a latin és görög nyelvű ókori irodalom, a római feliratok és papi-rusok, valamint a régészeti emlékek tanulmányozása révén bővítsék. Ezek közvetlen tanúságát az egykori szociális viszonyok, kötöttségek és ellentétek, valamint főleg az egykori társadalmi szemléletmód formáiról és jelentőségéről semmilyen modern munka sem helyettesítheti. A történettudomány feladata sohasem lehet több, mint az, hogy a forrásokon keresztül megismerhető tényeket a mindenkori jelen igényei szerint összegyűjtse, rendszerezett egységbe foglalja és megfelelő koncepció alapján értelmezze.

E könyv harmadik német kiadását – közvetlenül halála előtt – egykori tanáromnak, Hahn István professzornak ajánlottam. Mindenki más előtt ő keltette fel bennem az érdeklődést a római társadalom kérdései iránt, és ezen a téren ugyanúgy, mint számos más területen is igen sokat tanulhattam tőle. Ezt a kiadást – változatlan hálával – már csak emlékének szentelhetem.

Heidelberg, 1995. december

ALFÖLDY GÉZA

ELŐSZÓ A HARMADIK NÉMET KIADÁSHOZ

A *Római társadalomtörténet* harmadik német nyelvű kiadása nem egyszerűen az 1975-ben megjelent első, vagy az 1979-ben kiadott második kiadás változatlan utánnyomása. Míg a második kiadás mindössze néhány jelentéktelen, a szövegben eszközölt apró változtatás és egy sor újabb szakirodalmi hivatkozás tekintetében tért el az eredeti szövegtől, addig a harmadik kiadás esetében alaposan átdolgozott, javított és kibővített kiadásról beszélhetünk. A szövegben számos változtatás történt. Egyrészt kiküszöböltünk néhány tévedést, másrészt számos túlságosan is általánosnak mondható megállapítást óvatosabban és árnyaltabban fogalmaztunk meg, továbbá a túlságosan tömör gondolatvezetéseket szélesebb keretekbe ágyaztuk, valamint a szakkifejezéseket a korábbihoz képest szigorúbban és következetesebben használtuk, végezetül pedig – amennyiben az nem tette szükségessé jelen munka felépítésének és alapgondolatainak az átformálását – figyelembe vettük a kutatás legújabb eredményeit is. A lábjegyzetekbe felvettük a második kiadás szakirodalmi kiegészítéseit és a legfrissebb szakirodalmat, mégpedig a könyv alapcéljainak megfelelő válogatásban.

A könyv célja továbbra is az, hogy információkat nyújtson a római társadalomtörténet legfontosabb problémáiról mindazoknak, akik az ókortudományokkal, az általános történettudománnyal és társadalomtudományokkal foglalkoznak. Az eddigi kiadások korántsem kritikátlan, mindent összevetve azonban rendkívül kedvező fogadtatása alapján azt remélhetem, hogy könyvem a célját továbbra is eléri. Ezt annál is inkább remélem, mert-hogy amikor ezeket a sorokat írom, a római társadalom történetének részletes, összefoglaló jellegű ábrázolása ugyanúgy az ókortörténeti kutatás fehér foltjának számít, mint egy évtizeddel ezelőtt, amikor ezt a könyvet megírtam*.

* További irodalomként mindenekelőtt olyan összefoglaló jellegű munkákat szeretnék az olvasó figyelmébe ajánlani, amelyek a római társadalomtörténet különböző problémáiról az utóbbi években – részben legutóbb – jelentek meg, és amelyeknek eredményeit jelen munka vagy alig, vagy pedig már egyáltalában nem tudta figyelembe venni: M. I. Finley: *The Ancient Economy* (2. kiadás London, 1975), németül: *Die antike Wirtschaft* (München, 1977), vö. különösen M. W. Frederiksen: *Journ. of Rom. Stud.* 65 (1975, 164. skk.) és H. P. Kohns: *Gött. Gel. Anz.* 230 (1978, 120. skk.); P. Veyne: *Le pain et le cirque. Sociologie historique d'un pluralisme politique* (Paris 1976); H. Strasburger: *Zum antiken Gesellschaftsideal. Abh. d. Heidelberger Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Kl., Jg. 1976, 4. Abh.* (Heidelberg, 1976). Jó bibliográfiai összeállítások találhatók abban a két gyűjteményes munkában, amelyet H. Schneider

Jelen kiadást hálával és barátsággal ajánlom Hahn István 70. születésnapjára, aki elsőként ébresztette fel bennem az ókori társadalomtörténet iránti érdeklődést, és akitől mindig nagyon sokat tanulhattam.

Heidelberg, 1983. április

ALFÖLDY GÉZA

adott ki *Zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der späten römischen Republik* (Darmstadt, 1976) és *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der römischen Kaiserzeit* (Darmstadt, 1981) címmel. A két tanulmánykötet-hez ugyancsak H. Schneider által írott bevezetések mint a római társadalomtörténet legújabb kutatásaira vonatkozó információk szintén rendkívül tanulságosak.

ELŐSZÓ AZ ELSŐ NÉMET KIADÁSHOZ

Jelen könyv fő célja az, hogy mindazoknak, akik az ókortudományokkal, általános történettudománnyal és társadalomtudományokkal foglalkoznak, bevezetést nyújtson a római társadalomtörténet legfontosabb problémáiba. Ezzel a célkitűzéssel lehet indokolni egyes általánosságokat és ismétléseket, valamint a források idézésekor az egyes kiragadott példákra való szorítkozást, továbbá a szűkre szabott jegyzetapparátust a legújabb – azonban nem szükségszerűen a legjobb, mindenesetre a korábbi irodalmat felvonultató – szakirodalmi hivatkozások válogatott megadásával.

A célkitűzésnek megfelelően ez az ábrázolás rengeteg tényrt tartalmaz, amelyek a szakemberek számára – gyakran jobban, mint magának a szerzőnek – jól ismertek. Az önállóság igénye mindenekelőtt abból a törekvésből fakad, hogy ezeket a tényeket monografikusan összefoglaljuk és a római társadalom történetéről kialakított egységes koncepció szem előtt tartásával történetileg besoroljuk. Ezen túlmenően – különösen, ami a római császárkorról szóló fejezetekről illeti – a könyv saját kutatási eredményeken alapul. Így azt remélem, hogy könyvem nemcsak oktatási segédeszközként fog szolgálni, hanem további vitákat fog kiváltani a római társadalom sajátosságairól mind az egyes korszakokban, mind annak egész története folyamán.

Joggal vetődhet fel a kérdés, hogy mennyiben éri el a célját ez a könyv. A kötet megírásának „objektív” nehézsége elsősorban nem az ókor társadalmi viszonyainak történetére vonatkozó források hiányosságában rejlik. Összességében véve a görög–római ókor társadalomtörténeti vonatkozású forrásai – az ennek az ellenkezőjébe vetett általánosan elterjedt hittel szemben – semmivel sem szegényesebbek, mint más központi történeti problémák forrásai. Az, hogy a római társadalomról mekkora ismeretanyagot rejtenek magukban, nemcsak M. Rostovtzeff *Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich* című, immáron klasszikussá vált művéből derül ki, hanem azoknak a kitűnő, egyes problémakörökre irányuló kutatásoknak az áradatából is, amelyeket az utóbbi öt esztendőben végeztek el*. Ennek ellenére mindmáig nem született összefoglaló „római társadalomtörténet”. Míg egy általános és hagyományos „Róma története” című mű szerzője gyakorlatilag tetszőleges számú előképhez nyúlhat vissza, és támaszkodhat a történetírás hagyományokban gazdag

* Mindenekelőtt a következő műveket kell itt megemlíteni: P. Garnsey (lásd 111. j.), T. P. Wiseman (54. j.), P. A. Brunt (22. j.), E. Badian (58. j.), P. R. C. Weaver (150. j.), J. H. W. G. Liebeschuetz (225. j.), R. Duncan-Jones (99. j.), R. MacMullen (99. j.), R. Teja (204. j.), valamint M. I. Finley-nek az ókori gazdaságról készített találó összefoglalását (109. j.).

genosának a tapasztalataira, addig az első „Római társadalomtörténet” megírója kísérleti terepen tapogatózva halad előre.

Már a könyv címe is három alapvető problémát rejt magában; ha a továbbiakban kísérletet teszünk ezek megoldására, az annak teljes tudatában történik, hogy sem a kritika, sem pedig a részletes elméleti vita nem kerülhető el. Először is felvetődik a kérdés: egyáltalán mi a római *társadalomtörténet*? Biztosan nem pusztán az, ami egy politikatörténettel foglalkozó kézikönyvből kimaradna. Az is bizonyos, hogy nem ugyanaz, mint a társadalomnak mint valamennyi pozíció és kapcsolat összességének a története, amelyek az emberi interakcióból, az emberek együttéléséből és egymás közötti érintkezéséből adódnak, mert hogy mindez egyenlő volna az általános történet tárgyával. Könyvem koncepciója szerint a társadalomtörténet tárgya a társadalom szociális struktúráiban rejlik, vagyis azokban az időtálló tényezőkben, amelyek a társadalom sajátosságát meghatározzák. Ezeket a tényezőket a társadalom részekre való tagozódásának alapjaiban és kritériumaiban, a rétegekkel, rendekkel vagy osztályokkal együtt magában a tagozódási rendszerben, végezetül pedig a társadalom egyes részei között szociális kötődések, feszültségek, konfliktusok és a rétegződés áteresztőképessége révén létrejövő kölcsönös kapcsolatokban, valamint a közös politikai keret és a viselkedési normák rendszerének meglétében lehet felismerni. * Ezt az álláspontot a társadalomtudományok perspektívájából szemlélve, vagy fordítva, az ókortudomány szemszögéből tekintve minden bizonnyal elégtelennek vagy tévútra vezetőnek lehetne kikiáltani és megtagadni. Heurisztikus modellként azonban addig használható, amíg egy jobb elmélet fel nem váltja.

A második kérdés: mi a római társadalomtörténet tárgya? A legegyszerűbb és a legkézenfekvőbb válasz kétségtávol az volna, hogy a „római” társadalomtörténet a római állam mindenkorai politikai határain belüli társadalmi struktúrájának történetével azonos. Legalábbis a rendelkezésünkre álló kereteken belül nincs lehetőség arra, hogy a helyi viszonyokra – mint például Egyiptom római uralom alatti társadalmi struktúrája, vagy az észak-balkáni és nyugat-hispaniai törzsek nemzeti szervezete – részletesen kitérjünk, csakúgy, mint ahogy az ókori művészetelméletben a „római művészet” összefoglaló cím sem teszi lehetővé például Palmyra művészetének részletes taglalását. Az ábrázolás előterében a mindenkorai római uralmi terület szociális életének általános vagy legalábbis több területre érvényes jelenségei állnak. E tekintetben figyelembe kell venni, hogy a regionális és az átfogó jelenségek közötti határt gyakran nehezen lehet meghúzni.

A harmadik kérdés pedig minden bizonnyal az lenne, hogy mily módon lehet a „római társadalomtörténetet” *történelem* gyanánt megragadni. A szerkezetelemzések minden esetben valamely társadalom keresztmetszetének az adott időszakra vonatkozó pillanatfelvételt eredményeznek, és azt a veszélyt rejtik magukban, hogy állóképet rajzolnak meg. Az olyan jellegű ábrázolásnak, amely egy több mint ezer évig tartó történelmi fejlődésnek az elemzését tűzte ki célul, szüksége van az ilyen, az egyes korszakok szerint tagolt pillanatfelvételekre. A római társadalomtörténet fázisai magukban foglalják Róma archaikus tár-

* Ennek a felfogásnak megfelelően a gazdasági élet története csak olyan mértékben képezi a „társadalomtörténet” tárgyát, amennyiben a gazdasági élet a társadalom tagozódását és egyes rétegeinek a sajátosságát meghatározza. Nyomós oka van annak, hogy a római gazdaságtörténetnek e könyv keretein belül még ezeket a megszorításokat figyelembe véve is csak rendkívül szűk teret szenteltem, mégpedig az, hogy ennek a műnek a megjelenésével egy időben ugyanebben a sorozatban kiadásra kerül Th. Pekáry *Ókori gazdaságtörténete*. Lásd Th. Pekáry: *Die Wirtschaft der griechisch-römischen Antike* (Wiesbaden, 1976 és uo. 1979²).

sadalmának a korszakát, a köztársaság történetének a Kr. e. 4. századtól a mintegy a második pun háborúig terjedő periódusát, a Kr. e. 2. században lezajló társadalmi átalakulás időszakát, a köztársaság válságát, a korai császárkort, a 3. század válságának időszakát, valamint a késő császárkort. Ugyanakkor a társadalomfejlődés periodizációja – szemben a politikatörténet korszakbeosztásával – mindig rendkívül nehéz, minthogy a szerkezeti elemek soha nem egy csapásra keletkeznek és tűnnek el. Lehetőség szerint mindig kidomborítottuk azt, hogy egy adott korszak társadalmi viszonyai hogyan nőttek ki az előző időszak viszonyaiból, és mennyiben készítették elő egyidejűleg a további társadalmi változásokat. Ez amiatt is történt, hogy a munka ne azt a benyomást keltse az olvasóban, mintha a római társadalomtörténet pillanatfelvételek egymás mellé állításából állna. A korai császárkor viszonylag részletes tárgyalása nem pusztán a szerző különös érdeklődési területével magyarázható, hanem azon meggyőződésével is, miszerint ezen korszak társadalomtörténetének a tanulmányozása – figyelembe véve a források bőségét, a kutatás helyzetét, valamint a világos és viszonylag állandó társadalmi hierarchiát is – különösképpen alkalmas a társadalomtörténetbe való bevezetésre.

Ez a könyv a bochumi Ruhr-Universität hallgatói részére tartott előadásokból és szemináriumokból ottani tanári tevékenységem (1970–1974) során íródott. A munka nem jöhetett volna létre bochumi kollégáim, munkatársaim, különösképpen pedig egyetemi hallgatóim kérdésfelvetései és kritikája nélkül. Nekik ajánlom ezt a könyvet köszönetem jeléül.

Bochum, 1975

ALFÖLDY GÉZA

OSIRIS TANKÖNYVEK

A KORA RÓMAI TÁRSADALOM

A KORA RÓMAI TÁRSADALMI REND ALAPJAI ÉS KEZDETEI

A római állam legkorábbi története, azaz a királyság kora és a köztársaságkor kezdetei tudvalevőleg csak nagy vonalakban ismertek számunkra, és ez érvényes a kora római társadalmi rend történetére is. A római történetírás és egyben a római irodalom legfeljebb a Kr. e. 3. századig nyúlunk vissza, és a főként Quintus Fabius Pictor nevével jelzett akkori történetírás a régebbi korokra vonatkozólag mindössze arról tudott hírt adni, ami a mesés elemektől erősen átszőtt szóbeli hagyomány révén emlékezetben maradt. Maga ez a tradíció is rendkívül szegényes volt azonban, és a Karthagó elleni háborúk idején a római annalista történetírás propagandisztikus céljaira olyannyira elégtelennek bizonyult, hogy Fabius Pictor kénytelen volt azt saját képzelőerejére támaszkodva kiegészíteni és ily módon Róma kezdeteit önkényesen ábrázolni. A korai Róma történetének azonban még ez a Kr. e. 3. századból származó változata sem maradt fenn számunkra: főként későbbi átértékelése révén ismerjük, elsősorban Livius és a halikarnassosi Dionysios műveiből, akik az Augustus-kor szempontjainak megfelelően még erősebben átdolgozták.¹ Éppen ezért a korai Róma eseménytörténetéről, állapotairól és ily módon a társadalmi viszonyok formáiról és azok alapjairól szóló híradások jelentős részét erős fenntartásokkal kell kezelnünk. Még akkor is, ha nem teljes egészében fantázia szülte, hanem magyában autentikus beszámolókkal van dolgunk, az általuk nyújtott kép legalábbis anakronisztikus, és számos esetben a tartalom kifogástalan kronológiai váza sem ismerhető fel (annál kevésbé, mivel körülbelül Kr. e. 300-ig

¹ Lásd E. Gabba, in *Entretiens sur l'Antiquité Classique*, Tome XIII. *Les origines de la république romaine* (Vandoeuvres–Genève, 1966) 133. skk. (a továbbiakban: *Entretiens XIII*); W. Pabst, *Quellenkritische Studien zur inneren römischen Geschichte der älteren Zeit bei T. Livius und Dionys von Halikarnass* (Diss. Innsbruck, 1969). Fabius Pictor: lásd különösen A. Alföldi: *Early Rome and the Latins* (Ann Arbor, 1965) 123. skk., németül: *Das frühe Rom und die Latiner* (Darmstadt, 1977) 119. skk. Alföldi Andrásnak Róma korai történetére vonatkozó kutatásaihoz lásd uő., *Römische Frühgeschichte. Kritik und Forschung seit 1964* (Heidelberg, 1976). – Ennek a könyvnek az első német kiadásáról írott recenziójában H. P. Kohns joggal hangsúlyozza (*Vierteljahresschr. f. Soz.- u. Wirtschaftsgesch.* 64, 1977, 409. skk.), hogy a korai, illetve részben még a középső köztársaságkor társadalomtörténetére vonatkozó forrásaink rendkívül szegényesek (lásd még W. V. Harris: *Amer. Journ. of Philol.* 100, 1979, 335), és hogy ennek megfelelően az adott időszakról szóló első fejezetekben számos kijelentés hipotetikus jellegét erősebben ki kellett volna domborítanom; mindez nem utolsósorban a társadalmi fejlődés időrendjére is vonatkozik. A kutatás jelenlegi stádiumában azonban a korai római társadalomtörténet ábrázolására pillanatnyilag nem látok a rendi küzdelmek többé-kevésbé biztosnak mondható tényeit követő módszernél alkalmasabbat.

az évszámok többnyire ellenőrizhetetlenek). Minthogy feliratos forrásaink szinte egyáltalán nincsenek, az irodalmi hagyomány bizonyos mértékű ellenőrzését egyedül a régészeti leletek biztosítják, amennyiben mindenekelőtt lehetővé teszik a településtörténet alapjainak tisztázását, valamint a kora római társadalom és állam belső fejlődését illetően a meg lehetőségek szilárd kronológiai keret felállítását.² Amennyiben ezek a szegényes források valamelyest mégis bővíthetők, akkor ez a későbbi Róma társadalmi, politikai és vallási intézményeiről szerzett ismereteink révén lehetséges: ezek ugyanis az archaikus társadalom-szerkezet számos maradványát megőrizték.³

A híradás Róma Romulus által történt alapításáról éppoly történetietlen, mint a város-alapításnak a köztársaságkor végén Varro által kiszámított dátuma is, amely a mi időszámítási rendszerünkben a Kr. e. 753. évnek felelne meg. A Palatinus-dombon létesült település, amelyhez a későbbi Forum Romanum területén létrejött temető tartozott, és amely Róma várostörténeti fejlődése magjának tekinthető, mindenestre legalább erre az időszakra, sőt esetleg a Kr. e. 10. századra nyúlik vissza. A település lakói latinok voltak, és ahhoz a latin-faliscus népcsoporthoz tartoztak, amely a Közép-Európában és a Balkán-félszigeten lezajlott nagy népmozgások során más indoeurópai bevándorlókkal együtt a Kr. e. 12. századtól Itália területén megtelepedett, és állattenyésztésből, valamint részben földművelésből élt. Szomszédságukban, azaz a Quirinalis-dombon szabinok telepedtek meg, akik az indoeurópai bevándorlók oszk-umber csoportjának részét alkották. Nemzetségeik, mint például a *Fabii* és az *Aurelii*, valamint a Rómába feltehetőleg csak később bevándorolt *Claudii* fokozatosan beolvadtak a latin ajkú közösségbe. „Róma keletkezése”, vagyis az a folyamat, amelynek során ez a közösség városállammá fejlődött, legkésőbb a Kr. e. 6. század elejéig ment végbe. A város a Palatinustól délre, keletre és északra fekvő településrészek bekebelezésével számottevően megnagyobbodott, és területét a környező földektől pontosan megszabott határvonallal (*pomerium*) választották el; egyben állandó jellegű intézményrendszer épült ki hivatalnokokkal (*magistratus*) az élén, akiknek hatásköre a körülhatárolt városterrületre terjedt ki. Ezzel egyidejűleg mint állandó uralmi formát bevezették a királyságot (esetről esetre választott királyokkal). Ez a fejlődési folyamat nyilvánvalóan elválaszthatatlan volt egy Róma számára döntő fontosságú történelmi eseménytől: az etruszk uralom kiterjesztésétől Rómára.⁴ A városi közösség Rómában ugyanis etruszk fennhatóság alatt és etruszk előképek nyomán jött létre; még a neve is etruszk nemzetség (*Ruma*) nevéből származik. Az intézményrendszert és az uralmi formát etruszk modell alapján építették

² A korai Róma régészetére vonatkozólag lásd összefoglalóan M. Pallottino, in *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* (a továbbiakban: ANRW) I, 1 (Berlin–New York, 1972) 22. skk.; bibliográfia: 46. sk. Továbbá lásd még különösen H. Müller-Karpe: *Vom Anfang Roms* (Heidelberg, 1959); uő.: *Zur Stadtwerdung Roms* (Heidelberg, 1962); E. Cjerstad: *Early Rome I–VI* (Lund, 1953/73); uő.: *Opusc. Rom.* 3, 1961, 69. skk.; uő.: *Legends and Facts of Early Roman History* (Lund, 1962); F. E. Brown, in *Entretiens* XIII, 45. skk.

³ Intézmények: U. v. Lübtow: *Das römische Volk. Sein Staat und sein Recht* (Frankfurt a. M., 1955); E. Meyer: *Römischer Staat und Staatsgedanke*¹ (Zürich, 1975); uő.: *Einführung in die antike Staatskunde*⁴ (Darmstadt, 1980) 151. skk. A köztársaságkorra vonatkozólag lásd még különösen F. De Martino: *Storia della costituzione romana I–III* (Napoli, 1951/64), továbbá J. Bleicken: *Die Verfassung der römischen Republik*² (Paderborn, 1978), ahol az intézményeket viselő társadalmi rétegek is részletesen bemutatásra kerülnek (vö. A. N. Sherwin-White, *Gnomon* 51, 1979, 153. skk.).

⁴ A. Alföldi: *Gymnasium* 70, 1963, 385. skk. és különösen *Early Rome* 193. skk. = *Das frühe Rom* 181. skk.

ki; a hatalmat etruszk királyok gyakorolták. Ezen túlmenően Róma az etruszkoktól nem csupán számos vallási és kulturális tradíciót vett át, hanem messzemenően azok társadalmi szerkezetét is. Az etruszk uralom előtti időszak egyes csökevényei, amelyek részben talán az indoeurópai latinok legrégebbi struktúráinak felelhetnek meg, mindenekelőtt a vallási kultuszok révén megszilárdulva későbbi korokban is fennmaradtak.⁵ Az indoeurópai örökségen és az etruszkok szerepén túl volt Itália történetének még egy harmadik tényezője, amely a római fejlődést megszabta, nevezetesen a Kr. e. 8. század óta Dél-Itáliában, majd hamarosan Siciliában is megtelepedett görögség mindenekelőtt kulturális téren érvényesülő befolyása.⁶ Azt azonban, hogy városállammá válhatott, Róma az etruszkoknak köszönhetette, és ily módon a legfontosabb történelmi alapelem a kora római társadalomtörténet számára is az etruszkok Róma fölötti uralma volt.

Az etruszkok történetét a Kr. e. 7. századtól lehet nyomon követni, amikor megkezdődött a mezőgazdaságra, a fémbányászatra és az azzal összefonódó kézművességre, valamint kereskedelemre támaszkodó városaik felemelkedése, s ezzel egyidejűleg politikai és kulturális sajátosságai megszilárdulása.⁷ Egységes államot soha nem hoztak létre: közös politikai életük formája az a szövetség volt, amely 12 várost kötött össze egymással egy-egy király uralma alatt. Társadalmuk két nagy csoportra oszlott: az előkelőkre, valamint a tulajdonképpen nem szabad alávetett rétegre.⁸ Az előkelők, akiknek soraiból a király is kikerült, a termékeny földek és feltehetőleg a bányák tulajdonosai voltak. Ezzel egyidejűleg a politikai életet is teljesen uralták, hiszen ők alkották a városban a „vének” tanácsát, és ők állították a köztisztviselőket. Az alsó rétegek az előkelőktől függő csoportokból képződtek: ide tartozott az előkelők körül tömörülő személyzet, amely az ábrázolásokból ismert szolgákból, atlétákból és táncosokból tevődött össze, továbbá ide sorolandók a kézművesek, bányászok, valamint a parasztok, akiket a halikarnassosi Dionysios (9,5,4) a thesszáliai *penestes*hez hasonlított, akik tehát, akárcsak amazok, földhöz kötött, de katonai szolgálatra is kötelezett földművesek lehettek. Ezt a társadalmi modellt Róma is messzemenően átvette, ahol a korai társadalmi rend – azelőtt, hogy a plebs megteremtette volna saját arculatát mint harcra elszánt, önálló rend – a mindent uralmuk alatt tartó patricius előkelők, valamint a cliensek és rabszolgák kettősségével nagyjából megfelelt az etruszk előképnek.

Az etruszkok hatalma a Kr. e. 6. században érte el csúcát. Északon egészen a Pó-síkságig nyomultak előre, ahol új városokat alapítottak. Délen Latium után elfoglalták Campaniát is, és Kr. e. 535-ben flottájuk Karthagóval szövetségben legyőzte a phókaiakat, a Földkö-

⁵ A. Alföldi: *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei, Classe di Scienze morali, storiche e filol., Rendiconti* VIII 27, 1972 (1973), 307. skk. és különösen uő.: *Die Struktur des voretruskischen Römerstaates* (Heidelberg, 1974).

⁶ E. Bayer, in *ANRW* I 1, 305. skk. Az itáliai görög városok társadalmi viszonyaira vonatkozólag lásd E. Lepore, in *Recherches sur le structures sociales dans l'antiquité classique* (Paris, 1970) 43. skk., lásd azon kívül különösen *Atti del 12. Convegno di studi sulla Magna Grecia, Economia e società nella Magna Grecia* 1972 (Napoli, 1973).

⁷ Összefoglalóan: L. Banti: *Die Welt der Etrusker*² (Stuttgart, 1963); J. Heurgon: *La vie quotidienne chez les Étrusques* (Paris, 1961); németül: *Die Etrusker*² (Stuttgart, 1977); M. Pallottino: *Etruscologia*⁷ (Milano, 1972); magyarul: *Az etruszkok* (Budapest, 1980).

⁸ Összefoglalóan: J. Heurgon: *Die Etrusker* 61. skk.; uő.: *Historia* 6, 1957, 63. skk.; uő.: *Recherches sur le structures sociales dans l'antiquité classique* 29. skk.; S. Mazzarino: *Historia* 6, 1957, 98. skk.; R. Lambrechts: *Essai sur les magistratures des républiques étrusques* (Bruxelles–Rome, 1959). Alsó rétegek: Th. Frankfort: *Latomus* 18, 1959, 3. skk.; J. Heurgon: *Latomus* 18, 1959, 713. skk.

zi-tenger nyugati medencéjének legaktívabb görög gyarmatosítóit. Uralmuk Rómában a Kr. e. 6. századig rendíthetetlen maradt; politikai változások legfeljebb csak annyiban mehettek végbe, hogy Róma – ahogyan ez valószínűnek tűnik – egymás után különböző etruszk városok, többek között Vulci, Tarquinia és Clusium fennhatósága alá került.⁹ Róma uralkodói, bár címük (*rex*) nem etruszk, hanem indoeurópai eredetű, biztosan etruszkok voltak, mint Tarquinius Superbus, aki a monda szerint Róma hét királya közül az utolsó volt, és Porsenna, Clusium királya is, aki Rómát röviddel az utolsó Tarquinius elűzése után átmenetileg elfoglalta. Ezek az utóbb említett események egyúttal az etruszk uralom végét is jelezték Rómában. Az utolsó Tarquinius elűzéséről szóló hagyomány (a tradíció szerint Kr. e. 508) mindenesetre megőrizte egy történelmi esemény emlékét: Róma az előkelők monarchiaellenes felkelése révén felszabadult az etruszk királyok uralma alól, feltehetőleg valóban Kr. e. 508 körül, vagy néhány évvel később.¹⁰ A Róma fölötti etruszk uralom helyreállítására irányuló, feltehetőleg ismételt kísérletek megghiúsultak, és miután az etruszkok Kr. e. 474-ben Cumaenál a syrakusai Hierónnal vívott csatában tengeri hatalmukat elvesztették, hamarosan Latiumban is megszűnt a befolyásuk.

Róma archaikus társadalmi rendje,¹¹ amely a Kr. e. 6. században az etruszk királyok uralma alatt alakult ki, nem csupán a királyság korára volt jellemző. Az egyszer megszilárdult társadalmi rend a királyság megszűnése után is messzemenően fennmaradt, mindössze azt a feladatkört, amelyet a király mint legfőbb hadvezér, bíró és főpap gyakorolt, osztották fel maguk között az előkelők. A Kr. e. 5. század társadalmi küzdelmei ugyan előkészítették és bevezették az archaikus társadalmi rend felbomlását, de ezt korántsem fejezték be, és ennek a rendnek számos ismertetőjegye nemcsak ezt az évszázadot, hanem magát a köztársaságkört is túlélte. Az archaikus társadalmi rend jellegzetes vonásai, amelyek felépítéséből és rétegeinek egymáshoz fűződő kölcsönös viszonyából adódtak, a következők voltak: a társadalom felépítését igen erős horizontális tagozódás jellemezte, amely a családnak a társadalom szerkezetében betöltött központi szerepéből indult ki és az egyes családoknak a vérrokonságból adódó összetartozása alapján a nemzetségek, curiák és „törzsek” bonyolult rendszerét hozta létre, leginkább a homéroszi társadalom törzsek, phratriák, nemzetségek és családok szerint történő tagozódásával összevethető módon. Ezzel szemben a társadalom vertikális szerkezete viszonylag egyszerű volt, tekintve, hogy a társadalom legalábbis kezdetben csupán az előkelőkből és a tőlük függő helyzetben levő népből állt. Ez magával

⁹ A. Alföldi: *Gymnasium* 70, 1963, 389. skk. és különösen uő.: *Early Rome* 206. skk. = *Das frühe Rom* 193. skk.

¹⁰ Vö. A. Alföldy: *Early Rome* 47. skk. = *Das frühe Rom* 44. skk. R. Werner: *Der Beginn der römischen Republik* (München, 1963), ezt az eseményt 472/470 körülre keltezte (vö. E. Meyer: *Hist. Zeitschr.* 199, 1964, 578. skk.), E. Gjerstad csak 450 körülre, lásd a 2. jegyzetben megadott irodalmat, továbbá még uő., in *Entretiens* XIII, I. skk.

¹¹ Lásd különösen A. Alföldi, in *Entretiens* XIII, 225. skk.; J. Heurgon: *Rome et la Méditerranée occidentale jusqu'aux guerres puniques* (Paris, 1969) 192. skk.; R. E. Palmer: *The Archaic Community of the Romans* (London–Cambridge 1970), ehhez A. Alföldi: *Gnomon* 44, 1972, 787. skk. Vö. E. Gjerstad, in *ANRW* I 1, 136. skk. A római köztársaság társadalomtörténetéhez mint rövid ábrázolást és forrásgyűjteményt vö. L. Harmand: *Société et économie de la République romaine* (Paris, 1976), továbbá F. De Martino: *Storia economica di Roma antica* (Firenze, 1979) I, 19. skk. A cliensi rendszer jelentőségére vonatkozólag lásd A. von Premerstein: *RE* IV (1900) 23. skk. és újabban N. Rouland: *Pouvoir politique et dépendance personnelle dans l'Antiquité romaine. Genèse et rôle des rapports de clientèle*, Coll. Latomus, Vol. 166 (Bruxelles, 1979) (ehhez G. Alföldy: *Gymnasium* 88, 1981, 85. skk.).

hozta, hogy az alacsonyabb származású személyeknek és családoknak az egyes előkelőkhöz való rendkívül szoros kötődése a nemzetségi összetartozáson vagy akár csak a szomszédságon alapuló kapcsolatok révén igen jelentősnek bizonyult – mégpedig nem csupán az archaikus társadalomban, hanem különböző formákban Róma egész történelme folyamán mindvégig. Ennek megfelelően az archaikus társadalmi rend feszültséggócjai is viszonylag egyszerűek voltak: konfliktusok csak abból adódhattak, hogy a függő helyzetben levők, vagy legalábbis az olyan csoportok, amelyek a függőségi viszonyból még leginkább ki tudtak törni, az előkelők ellen harcot indítottak, amelynek révén politikai egyenjogúságra és gazdasági helyzetük javítására törekedtek.

RÓMA ARCHAIKUS TÁRSADALMÁNAK FELÉPÍTÉSE

A kora római család¹² gazdasági, társadalmi és kultikus egység volt. A családfő (*pater familias*) tekintélye (*auctoritas*) alapján korlátlan hatalommal rendelkezett felesége, a gyermekek, a rabszolgák és a család vagyona (*res familiaris*) fölött. Az ő feladata volt a családi javak igazgatása (*bonorum administratio*) és a család gazdasági tevékenységének, mindenekelőtt a családi birtok művelésének irányítása. A felnőtt férfiak meghallgatásával ő döntött jogi ügyekben, mint például új tagok felvételéről a családba, vagy családtagok kilépéséről – például házasságkötés révén – csakúgy, mint büntett elkövetése esetén megbüntetésükről. Kifelé ő képviselte a családot, továbbá papként ő gondozta az ősök kultuszát (*sacra familiae*). Szinte korlátlan hatalmi helyzetét, amelynek a politikai életben a legtekintélyesebb családfőkből összetevődő előkelők uralma felelt meg, legjobban a Tizenkéttáblás Törvényekben kodifikált joga jellemzi, miszerint saját gyerekeit rabszolgának is eladhatta.

Az egymással rokon családok – a közös származás és kezdetben gyakran az egymás szomszédságában történő letelepedés révén is – a nemzetségben (*gens*) tömörültek, amely mint szakrális közösség a nemzetség kultuszát (*sacra gentilicia*) ápolta, és amelynek tagjai saját személynévük mellett a közös nemzetségnevet (*nomen gentile*) is viselték, mint például a Fabius (a *gens Fabia* tagja) nevet. A nemzetségek ilyen formájú tömörítése eredetileg a patricius származású előkelők kiváltsága volt, és a plebeius *gentes* először csupán a patricius nemzetségek utánzataként jöttek létre. Az előkelő *gentes* a politikai küzdelmek során és különösen háborúban, amelyet a korai időkben a nemzetségek zárt harci egységekre szerveződve viseltek, természetesen a patricius nemzetségek tagjainál sokkal nagyobb számú fegyverforgatásra alkalmas harcost tudtak felvonultatni, mivel clienseiket is fegyverbe szólitották. Emiatt tartja azt az antik hagyomány, hogy a *gens Fabia*, amikor Kr. e. 479-ben a Cremera-pataknál Veii lakóitól vereséget szenvedett, 306 patricius *gentiles* és több ezer *cliens* tömegéből álló sereget küldött az ellenség ellen, és hogy az ekkoriban Rómában befogadást nyert szabin eredetű *gens Claudia* 5000 családot számlált.¹³

¹² E. Sachers: *Pater familias*. RE XVIII (1949) 2121. skk. Vö. E. Burck: Die altrömische Familie, in *Das neue Bild der Antike II. Rom* (Leipzig, 1942) 5. skk. A rendelkezésre álló keretek között nem tudjuk korszakról korszakra nyomon követni a nők helyzetét a római családban; összefoglalva lásd J. P. V. D. Balsdon: *Roman Women. Their History and Habits* (London, 1962), németül: *Die Frau in der römischen Antike* (München, 1979).

¹³ Liv. 2,49,3; 2,50,11; Dion. Hal. 9,15,1. skk., illetve Plut., *Publicola* 21,9.

A nemzetségek a *curiae*-ben egyesültek (a név valószínűleg a *coviria*, azaz „férfiközösség” szóból ered). A *curiák* száma a hagyomány szerint Romulus által történt alapításuktól fogva 30 volt; míg maguknak a nemzetségeknek nem volt előjárója, minden *curia* élén egy *curio* állt (az összes *curiones* fölött pedig egy *curio maximus*). Ezek a *gentes*-fölé rendelt szervezeti egységek a közéletben nagy jelentőséggel rendelkeztek. Szakrális funkciójukon túl ezek az egységek alkották a népgyűlés, valamint egyidejűleg a hadsereg szervezeti alapját. A *curiák* szerint tagolt népgyűlés (*comitia curiata*) családjogi ügyekben döntött, ha a családfő férfi örökösök nélkül hunyt el, itt vitatták meg a közügyeket, és ennek a népgyűlésnek volt joga a közösség vezető tisztségviselőit hivatalukban megerősíteni (*lex curiata de imperio*). Hábórában a fegyverforgatásra alkalmas férfiak *curiák* szerint vonultak hadba; a hagyomány szerint minden *curiának* 10 lovast (*decuria*) és 100 gyalogost (*centuria*) kellett kiállítania. Ezek összessége feltehetőleg 300 lovassal és 3000 gyalogossal alkotta a *legio* eredeti harci egységét.¹⁴

A királyság korában a *curiák* a három nemzetségi alapon szerveződő „törzsben” (*tribus*) egyesültek. Egy *tribus* 10 *curiát* foglalt magába. A három *tribus* neve etruszk (*Tities, Ramnes, Luceres*), ami világosan mutatja az etruszk fennhatóság szerepét a kora római társadalmi rend kialakulásában. A három *tribus* szerepe a közéletben jóval kisebb volt, mint a *curiáké*, és a Kr. e. 5. században, amikor létrejött a közösség területi alapon szerveződő *tribus*-beosztása, a *tribus*-beosztás régi formája még inkább háttérbe szorult. A még érintetlen archaikus társadalomszerkezetben azonban a három *tribus* alkotta az egész római népet (*populus Romanus* vagy *Quirites*, az utóbbi név a Quirinalis-dombbal, vagy talán a *covirites* = „a *curiák* férfiai” szóval hozható kapcsolatba).

A korai Róma polgárságának számát legfeljebb megközelítőleg lehet becsülni. Az egyes *gentes*-ről hagyományozott, fent említett számok éppoly túlzók, mint az a tradíció, miszerint a római nép Kr. e. 508-ban 130 000, Kr. e. 392-ben pedig 152 573 polgárt számlált.¹⁵ A Kr. e. 6. században, de még Kr. e. 450 körül is a római állam területe¹⁶ – a Tiberis keleti partján – csak egy körülbelül 8 km átmérőjű területet foglalt magában; a közösség össznépessége Kr. e. 500 körül legfeljebb 10–15 000 fő lehetett. Ez a szám hozzávetőleg összhangban áll a hadrafogható népesség hagyomány szerinti erősségével. Még Kr. e. 400 körül is, amikor pedig a római államterület jelentősen megnagyobbodott, Veii területe sokkal nagyobb volt, mint Rómáé.

A római társadalom felső rétegét a királyság korában és a köztársaság első évszázadában pontosan körülhatárolt privilégiumokkal rendelkező születési és birtokos arisztokrácia gyanánt a *patriciusok* alkották. A *patriciatus* keletkezését aligha lehet másként magyarázni, mint úgy, hogy Rómában az etruszk királyság idején mint lovasnemesség jött létre – a lovasságnak az archaikus hadviselésben játszott túlnyomó szerepe következtében ezek az előkelők adták a király lovas kíséretét. Ez kiderül a *patriciusok* státuszszimbólumaiból is, amelyek legalábbis részben a kora római lovasság viseletéből és jelvényeiből vezethetők le.

¹⁴ Az intézményekre vonatkozólag lásd a 3. jegyzetben megadott irodalmat; a *curiák* és *tribusok* hármas tagolására vonatkozólag A. Alföldi: *Die Struktur des voretruskischen Römerstaates* 42. skk.

¹⁵ Dion. Hal. 5,20,1 és Plut., *Publicola* 12,4, illetve Plin., *N. h.* 33,16. A római köztársaságkor censusedataira vonatkozólag lásd A. J. Toynbee: *Hannibal's Legacy. The Hannibalic War's Effects of Roman Life* (London, 1965) I, 438. skk.; P. A. Brunt: *Italian Manpower* 225 B. C.–A. D. 14 (Oxford, 1971) 3. skk.

¹⁶ A. Alföldi: *Hermes* 90, 1962, 187. skk.

A korai római hadsereg elitje a „lovagok” (*equites*, eredetileg *celeris* = a „gyorsak”) nyilvánvalóan azonos volt a patriciusokkal. Hogy ez a katonai vezető lovasság egyidejűleg a társadalmi és gazdasági szempontból vezető birtokosréteg is volt, sokkal meggyőzőbb, mint az a feltételezés, miszerint a patriciusok már Róma kezdeti időszakában is a nehézsúlyosságot adták, és a király kíséretét alkotó lovasokhoz vajmi kevés közük lett volna. A „lovasság uralma”, ahogy azt a korai Görögországból is ismerjük, világosan megfelel egy archaikus társadalmi rend feltételeinek. Jellemző, hogy az *equites* még Róma úgynevezett serviusi alkotmánya a Kr. e. 5. században is mint a közönséges „osztályok” fölött álló vezető réteget említi; helyzetüket körülbelül Athén Solón reformja előtti alkotmányában megnevezett lovagokéval (*hippeis*) lehet összevetni.¹⁷

A patriciusok a korai Rómában származásuk, valamint a gazdasági, társadalmi, politikai és vallási életben betöltött szerepük, egyszersmind kiváltságaik révén zárt rendet alkottak. Az előkelő római családok sarjain kívül legfeljebb néhány más közösségből származó jövevény kerülhetett be ebbe a nemességbe, amennyiben ezek már hazájukban is az arisztokrácia soraiba tartoztak, mint például a hagyomány szerint a szabin Attius Clausus, a Rómába költözött *gens Claudia* alapítója. Közvetlenül a társadalmi küzdelmek megindulása után a patriciusok még szorosabban tömörültek, mivel a jövevények már csak a plebeiusok soraiba léphettek be, és a patriciusok és plebeiusok közötti házasságkötést is megtiltották. A patricius előkelők, az arisztokratikus berendezkedésű társadalom etikájának megfelelően, a társadalom „jó” részének (*virī boni et strenui*) vélték magukat, ahogy még az idősebb Marcus Porcius Cato is nevezte a római arisztokráciát, és a köznéptől életmódjuk tekintetében is elkülönültek. Öntudatuk rendi jelvényeikben is kifejezésre jutott. Ezek a következők voltak: az aranygyűrű (*anulus aureus*), a tunicán viselt bíborsáv (*clavus*), a rövid lovasköpeny (*trabea*), a szíjjakkal fűzött csizmaszerűen magas cipő (*calceus patricius*), valamint a nemesfém-ből készült díszkorongok (*phalerae*), amelyek eredetileg a lovasfelszereléshez tartoztak.

Gazdasági téren a patriciusok teljhatalmi helyzetüket egyrészt földbirtokuknak köszönhették, amely a római állam területének jelentős részét magában kellett hogy foglalja, másrészt pedig nagyméretű állatállományuknak. A hagyomány szerint Attius Clausus, miután nemzetségét Rómában befogadták, 25 *iugerum* nagyságú birtokot kapott, míg a kíséretét képező állítólag 5000 „egyszerű” családnak mindössze 2–2 *iugerum* jutott (Plut., *Publicola* 21,10). A korai Róma patriciusainak gazdasági hatalmára jellemző, hogy hátaleségeiket és takarmányukat a közösségtől, pontosabban az egyébként adómentességet élvező özvegyektől és árváktól követelték meg. A hadizsákmány oroszlánrésze, amely a korai időkben fontos bevételi forrás volt, szintén őket illette. Háború esetén a katonai vezetés egyértelműen a patriciusok kezében volt egészen a nehézsúlyosságból álló *phalanx* megjelenéséig, és clienseiből álló csapataik élén vonultak hadba, mint Kr. e. 479-ben a Fabiusok. A politikai életet is teljesen ők uralták. A *curia*-beosztás alapján összehívott népgyűlés, amely lehetővé tette számukra, hogy megintcsak clienseik tömegével együtt lépjenek fel, teljesen az ő

¹⁷ A. Alföldi: *Der frühromische Reiteradel und seine Ehrenabzeichen* (Baden-Baden, 1952); uő.: Die Herrschaft der Reiterei in Griechenland und Rom nach Sturz der Könige, in *Gestalt und Geschichte, Festschrift f. K. Schefold* (az „Antike Kunst” 4. kötete, 1967) 13. skk.; uő.: *Historia* 17, 1968, 444. skk. A. Momigliano ezzel ellentétes elméletével szemben, *Journ. of Rom. Stud.* 56, 1966, 16. skk. A. Momigliano is újfent kifejtette elméletét, lásd *Entretiens* XIII, 197. skk. A korai patriciusokra vonatkozólag lásd még P. Ch. Ransuël: *Recherches sur le patriciat (509–356 av. J. C.)* (Paris, 1975), továbbá J.-Cl. Richard: *Rev. des Études Latines* 54, 1976, 34. skk.

befolyásuk alatt állt. A vének tanácsában (*senatus*), amely szintén már az etruszk királyok alatt kialakult és a köztársaság létrehozása óta a római állam legfőbb döntéshozó testülete volt, a patricius származású tagok (*patres*) hozták a népgyűlési határozatokat érvényesítő döntéseket. Az ide csak fokozatosan bekerült plebeius származású senatorok (*conscripti* = „a hozzáfrottak”) a kora köztársaságkorban nem rendelkeztek szavazati joggal. Továbbá kizárólag a patriciusok közül kerültek ki a közösség tisztségviselői, köztük az évenként váltakozó főhivatalnokok, akiknek számát már a köztársaságkor elején kettőben határozták meg, és akiket kezdetben *praetornak*, később pedig *consulnak* neveztek, a *dictator* (eredetileg *magister populi*), akit, amennyiben a katonai szükség úgy hozta, legfeljebb fél évre korlátlan teljhatalommal ruháztak fel, és patriciusok voltak a papok is.¹⁸ Rendkívüli helyzetben, amikor nem működtek a hivatalok (vagy a királyság korában betöltetlen volt a király tisztsége), a patriciusok saját maguk közül választottak vezetőt (*interrex*). Ezen a homogén renden belül bizonyos társadalmi rétegződés annyiban alakult ki, amennyiben a legtekintélyesebb nemzetségek férfitagjaiból összetevődő vezető csoportok (*patres maiorum gentium*) különösen nagy befolyásra tettek szert. A *senatus* első emberét (*princeps senatus*) is ebből a körből választották ki.

A kora római társadalom másik rendjét a *plebs* („tömeg”, a *plere* = „tölteni” szóból) alkotta. Ez volt a szabadokból álló köznép, amely szintén az összpolgársághoz (*populus*) tartozott.¹⁹ A plebeiusok is rendelkeztek – a patriciusokhoz hasonlóan – polgárjoggal, azonban az előkelők kiváltságait nem élvezték. A plebs kezdetei a királyság korába nyúlnak vissza. Szilárd alakot azonban csak röviddel Kr. e. 500 után a patricius arisztokrácia ellen indított szervezett küzdelem megindulása óta öltött, miután saját intézményekkel rendelkező külön közösséggé коvácsolódott össze. Ily módon a plebs mint önálló réteg nem etruszk, hanem specifikusan római berendezkedés volt, minthogy az etruszk társadalmi rendszer egyik oldalán az urakat, a másik oldalán pedig a clienseket, szolgálókat és rabszolgákat ismerte csupán.

A későbbi ókori hagyomány egy részében a kora római plebs mint túlnyomórészt paraszti réteg jelenik meg. Olyan parasztok, akik a patriciusokkal szembeni gazdasági függetlenségüket meg tudták őrizni, mindig is akadtak Rómában, és a plebsen belüli összetartás volt számukra az egyetlen lehetőség arra, hogy a nagyhatalmú előkelő birtokosokkal szemben megvédelmezzék magukat. Mindenekelőtt azonban léteztek – nemzedékről nemzedékre növekvő számban – egészen szegény paraszti csoportok, amelyek a családi birtokoknak az örökösök közötti folyamatosan ismétlődő felosztása következtében teljesen vagyontalanokká váltak. Helyzetük javulását ők is csupán egy plebeius harci szövetségtől várhatták. A plebs mint egységes, zárt rend azonban feltehetőleg egy inkább városias réteg közreműködése révén alakult ki, amely kézművesekből és kereskedőkből tevődött össze. Az ipart és a kereskedelmet, és így természetesen a kézművesek és kereskedők foglalkozását a korai római társadalomban a túlnyomórészt a földművelésen alapuló arisztokratikus társadalmi berendezkedésnek megfelelően lebecsülték. A hagyomány szerint Romulus teljesen meg-

¹⁸ A magistratusokra vonatkozó szakirodalmat lásd a 3. jegyzetben, továbbá még különösen J. Heurgon, in *Entretiens* XIII, 97. skk.; J. Jahn: *Interregnum und Wähltdiktatur* (Kallmünz, 1970); F. De Martino, in *ANRW* I, 1, 217. skk.

¹⁹ Összefoglalóan J. Binder: *Die Plebs* (Leipzig, 1909); W. Hoffmann–H. Siber: *RE* XXI (1951) 73. skk. A kora római plebs kialakulására és szerkezetére vonatkozólag lásd még I. Hahn: *Oikumene* 1, 1976, 47. skk., továbbá J.-C. Richard: *Les origines de la plèbe romaine. Essai sur la formation du dualisme patricio-plebéien* (Rome, 1978). Lásd még a cliensi rendszerre vonatkozó szakirodalmat a 11. jegyzetben.

tiltotta a rómaiaknak az ipari tevékenység űzését, hogy a katonai szolgálathoz és a földműveléshez érezzék hivatva magukat, és az az elképzelés, miszerint nem a kézműves vagy a kereskedő, hanem a földműves a társadalom erkölcsi szempontból felsőbbrendű alakja, az idősebb Cato és Cicero révén még a római császárkorig tartotta magát. Egyes későbbi szerzők, mint például Livius (1,56,1) és Plinius (*N. h.* 35,154) szerint az idegenek, mindegyiket az etruszk jövevények voltak azok, akik a korai Rómában iparúzással foglalkozkodtak és a rómaiakat a kézművességre megtanították. Róma kétségkívül készséges volt az idegenek befogadására: a hagyomány szerint az idegen menekültek számára már Romulus *asylumot* létesített. A bevándorlók társadalmi helyzete az arisztokrácia uralmának idején bizonyára meglehetősen kedvezőtlen volt, ugyanakkor azonban személyileg kevésbé voltak a hatalmas arisztokrata családoktól függő helyzetben, mint a legtöbb római paraszt. A plebs határozott fellépését a patriciusokkal szemben a köztársaságkor kezdetétől fogva csakis úgy magyarázhatjuk, hogy a plebeiusoknak legalább egy „kemény magva” a gazdasági, társadalmi, politikai és nem utolsósorban morális kötöttségektől részben szabadon élt. Ezek a kötöttségek ugyanis a nemzetséghez tartozó közöségi egyéneket a nemzetség patricius vezetőihez láncolták, és így elsősorban a paraszti népesség tömegeit érintették.

Mindenképpen tévedés volna a plebset egyszerűen a patricius vezető réteg *clienseivel* azonosítani. A *cliensek* – a plebs egy részével szemben – túlnyomórészt paraszti réteget képeztek. E két társadalmi csoport között a határok minden bizonnyal nem voltak élesek, annál kevésbé, mivel a *cliensek* az előkelő személyhez fűződő kapcsolatból (például örökös nélküli elhalálozás esetén) megszabadulhattak és csatlakozhattak a plebshez. Ennek fordítottja is lehetséges volt, tudniillik hogy a bevándorolt plebeiusok valamelyik patricius családhoz való személyes kötődés révén próbálták a római társadalomban szilárd helyet biztosítani maguknak. A plebeiusoknak azonban sikerült zárt rendet formálniuk, a *clienseknek* viszont nem, és ez mindenekelőtt az előkelőkhöz fűződő személyes függőségi viszonyukon múlt. Ez a kapcsolatforma egyébként túlélte a kora római nemzetségi társadalmi rendszert. A *cliens* (a *cluere* = „valakire hallgatni” szóból) olyan hűségi viszonyt (*fides*) kötött egy hatalmas és tehetős előkelővel, amely őt különböző gazdasági és morális természetű szolgáltatásokra (*operae* és *obsequium*) kötelezte. Ellenszolgáltatásként a patricius mint *patronus* az „atyai” gondoskodást vállalta magára, amelynek értelmében személyi védelmet nyújtott *cliensének*, és egy darab földet juttatott neki, amelyet ez a családjaival megművelhetett. Hasonló viszony állt fenn az úr és felszabadított rabszolgája (*libertus*) között, aki a felszabadítás (*manumissio*) után parasztként, vagy akár kézművesként, kereskedőként továbbra is szorosan *patronusához* kötődött.

A rabszolgaság a korai időszak patriarchális társadalmában csak annyira tudott kibontakozni, amennyiben a családban, a társadalmi és gazdasági élet alapszervezetében szerep jutott neki. Ennek megfelelően a rabszolgaság patriarchális formája, amelyet más népek történelméből, így a görög történelemből leginkább a homéroszi eposzokból ismerünk, erősen különbözött a késői köztársaság és a császárkor differenciált rabszolgatartásától. A rabszolga urának személyi jogokkal nem rendelkező tulajdona volt és adás-vétel tárgyát képezte. Ennek megfelelően nemcsak *servus* volt a neve, hanem *mancipium* („tulajdon”) is. Mindamellettt kevesebbre becsülték a szabadnál, ami legjobban a Tizenkettáblás Törvények egy büntetőcikkelyéből derül ki: ha ugyanis valaki eltörte egy rabszolga csontját, csak a felét volt köteles megfizetni annak a kártérítésnek, amely hasonló testi sértés esetén egy szabadnak járt ki. Ugyanakkor azonban a rabszolga helyzete a családon belül alig különbözött a tulajdonképpeni családtagokétól. Akárcsak azok, ő is a családközösség tagja volt, velük

együtt élte mindennapi életét és állandóan ápolhatta a *pater familias*hoz fűződő szoros személyes kapcsolatot. Ugyanúgy a családfő hatalma alá tartozott, mint annak felesége és gyermekei, akiket a családfő csakúgy, mint őt megbüntethetett és akár rabszolgaként el is adhatott (a Tizenkétábrás Törvények értelmében egyébként legfeljebb háromszor). Gazdasági feladata is alig különbözött a szabad családtagokétól, minthogy – eltekintve a házban szolgálóként végzett munkától – általában a család birtokán ténykedett földművesként vagy pásztorként, megint csak a család szabad tagjaival együtt. Még a tradíciókhoz öntudatosan ragaszkodó Catóról is azt mondták, hogy katonaként gyakran főzött együtt szolgálójával, a birtokán pedig – a rabszolgákkal szembeni szigora ellenére – szolgálójával együtt étkezett, ugyanazt a kenyeret ette és ugyanazt a bort itta, mint ők, valamint felesége saját gyereken kívül szolgálójának gyerekeit is szoptatta (Plut., *Cato* 1,9; 3,2; 20,5. skk.).

A rabszolgaság intézményének értelme ilyen formában az volt, hogy növelje a család munkaerejét a házimunkában és a földművelésben, különösen a Kr. e. 5. század vége óta meginduló római expanzió sikereit követően, amelyek nagyobb birtokok létrejöttéhez vezettek. Ehhez járult, hogy a gazdag családok tekintélyüket és hatalmi állásukat lehetőleg nagy clienstömegek révén akarták növelni, amelyeket legkönnyebben saját felszabadított rabszolgáikból lehetett toborozni. A rabszolgák iránti kereslet mindenesetre megvolt, és e szükséglet kielégítésére különféle módszerekhez lehetett nyúlni. A Kr. e. 4. századig a *populus Romanus* köréből szabad polgárok rabszolgává tételének két formája játszott szerepet. Az egyik lehetőség az volt, hogy az elszegényedett családfő saját fiait rabszolgaként adta el; a Tizenkétábrás Törvényekből kiderül, hogy az apa a fiait vissza is vásárolhatta. A szabad polgárok rabszolgasorba taszításának másik formája pedig az adósrabszolgaság intézménye volt, amelyet Athénban Solón koráig jól ismerünk: a Tizenkétábrás Törvényekben rögzített szokásjog arra kényszerítette az adóst, hogy adósságáért saját testével feleljen (*nexum*), és fizetéseképtelenség esetén a hitelező számára mancipiumként kellett magát felajánlania, mint például még Kr. e. 385-ben is számos polgárnak, akik vagyonukat valószínűleg többnyire a gallok fosztogatásai során (Kr. e. 387) veszítették el Rómában (Liv. 6,15,8 és 20,6. sk.). A rabszolgaszerzés forrásai természetesen hadifoglyok rabszolgasorba taszításával, illetve a rabszolgák természetes szaporodása révén is kiegészülhettek: a családban született rabszolga (*verna*) automatikusan a *pater familias* tulajdona lett.

A kora római rabszolgatartás patriarchális természetét figyelembe véve a köztársaságkor első évszázadának állítólagos rabszorgalázadásait, amelyekről a későbbi szerzők hírt adnak, óvatosan kell megítélni.²⁰ A források „összeesküvésnek” állítják be ezeket. Az első ilyen jellegű „összeesküvés” a halikarnassosi Dionysios szerint Kr. e. 501-ben történt, amikor a latinok az elűzött királyt, Tarquiniust, vissza akarták hozni Rómába. Kr. e. 500-ban pedig állítólag maga az egykori király szervezett rabszolgákkal és szabadokkal „összeesküvést” a fiatal köztársaság ellen. Livius szerint Kr. e. 460-ban Rómának külső segítségre volt szüksége a szabin Appius Herdonius által az elűzött rómaiakból és rabszolgákból toborzott csapatok ellen. Kr. e. 409-ben állítólag újabb rabszolga-„összeesküvésre” került sor. A korai

²⁰ A korai Róma rabszolgaságára vonatkozólag lásd F. De Martino: *Labeo* 20, 1974, 163. skk. (adósrabszolgaság) és L. A. Elnickij: *Helikon* 15/16, 1975/76, 575. skk. (marxista megközelítésben). A rabszolgaságra irányuló kutatások áttekintése: N. Brockmeyer: *Antike Sklaverei* (Darmstadt, 1979). Feltételezett korai rabszorgafelkelések: vö. M. Capozza: *Movimenti servili nel mondo romano in età repubblicana I. Dal 501 al 184 a. Chr.* (Roma, 1966); P. Frezza: *Stud. et Doc. Hist. et Iuris* 45, 1979, 289. skk. (kivonulásokról is).

rabszolgamozgalmakról adott ókori híradások mindig ugyanazt a sémát követik: a római közösség számára súlyos helyzetben a rabszolgák és egyes szabad csoportosulások összeesküvést szőnek azzal a céllal, hogy a város dombjait elfoglalják, a rabszolgákat felszabadítsák, az urakat megöljék, vagyonukat és hitveseiket pedig saját tulajdonukba vegyék; az összeesküvést azonban időben leleplezik és megghiúsítják. Kétségtelen, hogy ezek a híradások a késői köztársaságkor nagy rabszorgalázadásainak benyomása alatt keletkeztek, és éppoly kevésbé kell őket komolyan venni, mint Livius fejtegetéseit arról, hogy vajon Servius Tullius király (nem feltétlenül történelmi személy) rabszorgasorba született-e vagy csak később vált rabszolgává. Appius Herdonius Kr. e. 460-os fellépése azonban kétségkívül történelmi tény (már az idősebb Cato is tudott róla), azonban a halikarnassosi Dionysiosztól tudjuk, hogy követői nem közönséges rabszolgák, hanem cliensek és „szolgálók” voltak.²¹ Az, hogy a római társadalom peremén elhelyezkedő csoportok által szított lázongásokban, mint amilyen Kr. e. 460-ban az előzettek által szervezett mozgalom is volt, alkalomadtán rabszolgák is részt vettek, minden további nélkül elképzelhető. Az is jellemző azonban, hogy a korai köztársaságkor döntő társadalmi konfliktusaiban, a plebeiusoknak a patriciusok ellen vívott harcában a rabszolgák egységes társadalmi csoportként, mintegy szövetségben a plebsszel, egyáltalán nem léptek fel: mindaddig, amíg teljesen a családhoz tartoztak, ilyen szervezkedésre sem alkalom, sem lehetőség nem volt. A Kr. e. 409. évi állítólagos összeesküvést követően maga a római hagyomány is csak Kr. e. 259-ből vélt újabb hasonló akciót ismerni.

A RENDEK KÖZÖTTI KÜZDELEM A KORAI RÓMÁBAN

A kora római társadalmi rendszer alapvető ellentmondása, amely súlyos társadalmi és politikai konfliktusokban jutott kifejezésre, és a társadalom, valamint az állam egészében átalakulási folyamatot eredményezett, egyáltalán nem a szabadok és a rabszolgák közötti feszültség volt, hanem a szabad polgárok csoportjai között keresendő. Egymással szemben álltak az egyik oldalon a kiváltságos születési és birtokos arisztokrácia tagjai, a másik oldalon pedig a közönséges polgárok, akik csak korlátozott politikai jogokkal rendelkeztek, és akik közül sokan gazdasági szempontból kedvezőtlen helyzetben voltak. Ez az ellentét a *patres* és a plebs között vívott harcban jutott kifejezésre, ebben a patriciusok és plebeiusok között csaknem két évszázadon át folytatott küzdelemben. Ez a társadalmi harc Itália népeinek és törzseinek történetében egyedülálló volt, a római társadalom jövője tekintetében pedig rendkívül nagy hatással volt.²² A harc első fázisát a Kr. e. 5. század folyamán és a Kr. e. 4. század első harmadában az éles frontok kialakulása jellemezte. Ennek során a plebeiusok mint a *patriciatus* öntudatos ellenzéke önálló renddé alakultak, és létrehozták a kétrendi államot. A második fázisban, a Kr. e. 4. század hatvanas éveit és a Kr. e. 3. század elejét kö-

²¹ Liv. 3,15,5. skk. és 3,19,6. skk.; Dion. Hal. 10,14,1. skk. és 10,32,2; Cato, *Frg.* 25 (Peter). Vö. R. Münzer: *Appius Herdonius*. *RE* VIII (1912) 618. skk.

²² Összefoglaló ábrázolását lásd pl. H. Bengtson: *Grundriß der römischen Geschichte mit Quellenkunde I. Republik und Kaiserzeit bis 284 n. Chr.*² (München, 1970) 53. skk.; A. Heuss: *Römische Geschichte*³ (Braunschweig, 1971) 16. skk.; P. A. Brunt: *Social Conflicts in the Roman Republic* (London, 1971) 42. skk.; J. Vogt: *Die römische Republik*⁶ (Freiburg–München, 1973) 59. skk.; A. Guarino: *La rivoluzione della plebe* (Napoli, 1975); E. Ferenczy: *From the Patrician State to the Patricio-Plebeian State* (Amsterdam, 1976); J. Bleicken: *Geschichte der Römischen Republik* (München–Wien, 1980) 22. skk. és 120. skk. A plebs emancipációjáról lásd még: D. Kienast: *Bonner Jahrb.* 175, 1975, 83. skk.

zötti időszakban, a plebeiusok vezető rétege és a patriciusok között kiegyenlítődés ment végbe; ez egy új vezetőréteg létrejöttét eredményezte. Róma archaikus társadalmi rendje, amely a plebs által kivívott eredmények nyomán már a Kr. e. 5. században fellazult, a patriciusokkal folytatott küzdelem második szakaszában, amely időben egybeesik a római uralomnak az Appennin-félszigetre való kiterjesztésével, teljesen felbomlott; helyét új társadalmi szerkezet váltotta fel.

A patriciusok és plebeiusok közötti ellentétek okai az archaikus Róma gazdasági, társadalmi, és katonai fejlődésében rejlenek, és a Kr. e. 6. századra nyúlnak vissza. Az egyik döntő tényező a gazdasági kizsákmányolás, valamint a széles néptömegeknek a patriciusok által történő politikai elnyomása volt. Másrészt pedig már a 6. századtól kezdve elmélyült a nép belső tagozódása; ez oda vezetett, hogy a patriciusok és az egyszerű polgárok közötti feszültségek kiéleződtek, amelynek következtében a nép az előkelőket harcra hívta ki. Voltak kézművesek és kereskedők, akik kezdettől fogva alig voltak személyi függő helyzetben a patricius családoktól; egyben ki tudták használni a királyság korában folytatott építkezések nyomán fellépő gazdasági fellendülést, és így vagyona tettek szert, amely elsősorban az értékes hadi felszerelésből és használati tárgyakból állt. A népesség egyéb csoportjai ezzel egyidejűleg ingatlanuk elvesztése és eladósodásuk révén katasztrofális gazdasági és szociális helyzetbe kerültek. Ez leginkább a kisparasztságra vonatkozik. A kisparasztnak szerény méretű családi birtokát generációról generációra mind több örökös között kellett felosztani, mezőgazdasági termékeik azonban mind kevésbé voltak elegendők saját maguk ellátására. E két plebeius csoport céljai ennek megfelelően meglehetősen eltérőek voltak: a tehetős plebeiusok mindenekelőtt a politikai életben való részvételre, vagyis hivatali tisztségek betöltésére törekedtek, valamint arra, hogy a senatusban a patriciusokkal azonos jogaik legyenek. További céljuk – a társadalmi integráció kivívása érdekében – a nemesek és a nem nemesek közötti házasságkötés engedélyezése volt. A plebs szegényebb rétegei gazdasági és társadalmi állásuk javítására törekedtek az adósságkérdés rendezése és az állami földekből (*ager publicus*) való részesülés révén. Mindkét csoportnak ugyanaz volt az ellenfele, nevezetesen a patricius arisztokrácia. Esélyük csak akkor volt, ha szövetségre lépnek egymással, a harc szervezésére közös intézményeket hoznak létre és közös erővel reformokat kényszerítenek ki.

A plebeiusok ezt az esélyt csak a római királyság bukása után tudták kihasználni, amikor is a közösség megváltozott külpolitikai helyzete és a római haditaktikában beállt változások megfelelő feltételeket kínáltak arra, hogy fel lehessen venni az elszánt harcot az arisztokráciával. Minthogy Róma az utolsó király elűzésével a hatalmas etruszk városok védnöki uralmát is elveszítette, közel egy évszázadon át közvetlen ellenséges fenyegetésnek volt kitéve. A nyomás egyrészt a szomszéd etruszk hatalmi központok, mindenekelőtt Veii, másrészt pedig a közép-itáliai hegylakó törzsek, mint például az aequusok és volscusok felől indult ki. A politikai és katonai sztrájk (*secessio*) taktikája, amelyet a hagyomány szerint a nép már a Kr. e. 5. század folyamán két döntő helyzetben (Kr. e. 494-ben és 449-ben) mint kényszerítő eszközt alkalmazott, vagy akár az ilyen sztrájkokkal való pusztító fenyegetőzés arra kényszerítette az előkelőket, hogy tekintettel az állam külpolitikai fenyegetettségére, a belügyekben engedékenyebbek legyenek. Ez amiatt is szükségessé vált, mert a Kr. e. 6–5. század fordulóján megnőtt a plebeius gyalogság taktikai jelentősége: a lovas arisztokrácia archaikus harcmódja a jól megerősített Veii és a hegyi törzsek ellen vezetett hadjáratok során többé már nem bizonyult eredményesnek. A hoplitaközösség kialakulása – akárcsak Görögországban a Kr. e. 7. századtól kezdve – odavezetett, hogy a nép katonai

erejének megnövekedésével öntudata és politikai aktivitása is gyarapodott.²³ Az új harci taktikában természetesen a gyalogság nehézfegyverzetű egységeinek jutott döntő szerep. Minthogy ezeket az elit alakulatokat a gazdag plebeiusok állították fel, akik képesek voltak megfizetni vagy kézművesként akár maguk előállítani a szükséges fegyverzetet, leginkább a plebs ezen rétegének politikai ambíciói jutottak kifejezésre.

A plebeiusok első határozott lépése és ezzel egyidejűleg első nagy sikere saját intézményeik felépítése volt: ez egyrészt annyit jelentett, hogy megteremtették az önvédelmükre és a politikai harcra szolgáló szervezetet, másrészt annyit, hogy az előkelőkkel szemben saját rendbe tömörültek. Az annalista hagyomány szerint ez a döntő esemény Kr. e. 494-ben történt, amikor a nép első kivonulását siker koronázta, és létrejött a néptribunusi intézmény.²⁴ Hogy az időpont körülbelül helyes, kiderül egy plebeiusok által alapított templom felszentelésének dátumából: az Aventinus dombon Ceres istennő templomát Kr. e. 493-ban építették. Ceres kultuszát a plebeiusok mindig ugyanezen a helyen ápolták, és ez a templomalapítás sem volt egyéb, mint a plebeiusok összefogása egy szakrális közösségen belül.²⁵ Hogy ez a közösség a *populus Romanus*on belül hivatalosan miért egy istennő kultuszának ápolására jött létre, azt egyrészt az teszi érthetővé, hogy a nép összefogására az isteni védelem nyújtotta a legitimációt, másrészt pedig ez az aktus Iuppiter capitoliumi templomalapításának tudatos utánpótlása volt: ezt a templomot – mint a patricius állam vallási központját – a hagyomány szerint Kr. e. 507-ben létesítették. A plebeius közösség önállóságát ezáltal is kifejezésre kívánták juttatni. A valóságban ez a közösség nem korlátozta tevékenységét csupán egy vallási kultusz ápolására, hanem azt is igényelte, hogy „állam legyen az államban”. A plebeiusok a kultuszközösség keretein belül a népgyűlés alternatívájaként saját gyűléseket (*concilia plebis*) tartottak és ott saját határozatokat hoztak (*plebiscita*). Saját vezetőket választottak, mégpedig *aedilist* („templomi előljáró” az *aedes* = templom szóból), és *tribuni plebis*t, akiknek száma kezdetben 2, majd a Kr. e. 5. század közepétől 10 volt. Szent esküvel (*lex sacrata*) sérthetlenséget (*sacrosanctitas*) biztosítottak a néptribunusoknak, és igényt tartottak segítségnyújtásukra (*ius auxilii*) a patricius magistratusok önkényével szemben, sőt, még azt is keresztűlvítették, hogy a néptribunusok közbeléphettek a patricius hivataloknak a plebeiusokkal szemben folytatott eljárásaival szemben (*ius intercedendi*), és a magistratusokkal, valamint a senatussal szemben előbb-utóbb vétőjogot kaptak. Noha a patriciusok eleinte ezeket az intézményeket nem ismerték el az államrend részeként, ezek az intézmények a néptömegek támogatását élvezve a politikában rendkívül hatékonynak bizonyultak.

A plebeiusok második sikerét az jelentette, hogy kikényszerítették a lakosság tribusokba osztását egy számukra kedvezőbb tagozódási elv alapján. Ezáltal azt is elérték, hogy a népgyűlés saját érdekeiknek megfelelően újjászerveződött. Minthogy a *tribuni plebis* neve is a tribus szóból származik, a tribusbeosztás fokozatos újjászervezése során a döntő intézkedés a néptribunusi intézmény bevezetésével egyidejűleg történhetett meg. Ámbár a *Tities*, *Ramnes* és *Luceres* régi, nemzetségi alapon történő beosztását nem törölték el, ezek szerepét

²³ Vö. M. P. Nilsson: *Journ. of Rom. Stud.* 19, 1929, 1. skk.

²⁴ Vö. H. Siber: *Die plebejischen Magistraturen bis zur Lex Hortensia* (Leipzig, 1936); F. Altheim: *Lex sacrata. Die Anfänge der plebejischen Organisation* (Amsterdam, 1940); J. Bleicken: *Das Volkstribunat der klassischen Republik*² (München, 1968); R. Urban: *Historia* 22, 1973, 761. skk.

²⁵ A. Alföldi (*Early Rome* 85. skk. = *Das frühe Rom* 82. skk.) szerint erre a templomalapításra csak egy évszázaddal később került sor.

messzemenően a területi szerveződésű tribusok vették át. Közülük négy, a *Suburana*, *Palatina*, *Esquilina* és a *Collina* mint *tribus urbanae* megfelelt Róma város négy kerületének. A Kr. e. 5. században ehhez járultak a Róma körüli területen, sávban elhelyezkedő 16 *tribus rusticae*, amelyeknek száma a Kr. e. 5. század vége óta tovább nőtt (a római tribusfejlődés Kr. e. 241-ben történő lezárásáig a tribusok száma 35-re gyarapodott).²⁶ Minthogy a tribusbeosztás mindenekelőtt a népgyűlés alapjául szolgált, politikai jelentősége – főként a tisztviselők megválasztásában és azok előkészítésében – meglehetősen nagy volt. A tribus regionális tagozódási elve alapján szervezett népgyűlésen (*comitia tributa*) a patriciusok nem tudtak többé a nekik engedelmessé nemzetté élén fellépni, és a népgyűlés nem tudták clienseik felvonultatása révén olyan mértékben befolyásolni, mint a népgyűlés korábbi formájában (*comitia curiata*). Az új keret ugyanakkor kedvező feltételeket kínált a plebeiusi agitációra, amelyet ettől kezdve nem lehetett egyszerűen elhallgattatni. Ameddig az állami *magistraturákat* csak a patriciusok számára tartották fenn, az agitáció eredménye ugyan a választásokra csak korlátozott hatást gyakorolt, de annyiban mégis fontos lehetett, amennyiben lehetővé tette a plebeiusok számára, hogy keresztülvigyék a számukra elfogadhatóbb, megegyezésre hajló patriciusok hivatalnokká választását.

A plebeiusok harmadik sikerüket a Kr. e. 5. század közepén, a hagyomány szerint 451-ben vagy 450-ben könyvelhették el, nevezetesen a jog törvénybe iktatását az úgynevezett Tizenkét táblás Törvényekben (*leges duodecim tabularum*).²⁷ Új, plebeiusbarát törvényhozásról szó sem volt, csupán arról, hogy az érvényben levő jogot írásban rögzítették; ezen túlmenően ez a jog az alsóbb néprétegek számára meglehetősen kemény előírásokat tartalmazott. Ebből kitűnik, hogy a plebs harca évtizedekkel korábban meglehetősen hátrányos helyzetből kellett, hogy kezdődjék, és hogy a nép helyzetét még az első politikai eredmények kivívása után is mindennek nevezhetjük, csak kedvezőnek nem. A törvény archaikus vonásai a *pater familias* abszolút hatalmának biztosításában, az adórszolgátságnak a *nexum* formájában történő törvényesítésében vagy a szemet szemért elv (*talio*) elismerésében világosan megnyilvánulnak. Az ilyen előírások nem voltak alkalmasak arra, hogy a gyenge társadalmi helyzetű rétegek sorsán könnyítsenek. A törvények a patriciusok és a plebeiusok közötti éles választóvonalat is szentesítették, mindenekelőtt a két rend tagjai közötti házasságkötés megtiltásával, és ez a határozat a gazdag plebeiusokra is vonatkozott. Ennek ellenére az a tény, hogy az érvényben lévő jogot írásba foglalták, nagy jelentőségű politikai reformnak bizonyult; ettől kezdve a közönséges polgár a hatalmasok jogtiprásaival és erőszakos cselekedeteivel szemben már nem csupán egy általánosan elfogadott, de nem minden szempontból egyértelmű szokásjogra hivatkozhatott, hanem írásban rögzített magatartási szabályokra és büntetőjogi előírásokra. Az alapszabály, amely szerint minden polgárt bíróság elé lehetett idézni, és hogy minden polgárnak joga volt védőre (*vindex*), a szegényeknek és a kisembereknek törvényes védelmet biztosított. A jövő társadalmi fejlődésének útját az is tovább egyengette, hogy a Tizenkét táblás Törvények már nem csupán az előkelőket és a köznépet ismerte mint társadalmi csoportot, hanem figyelembe vette a vagyont is mint a társadalmi hovatartozás kritériumát, ugyanis megkülönböztette a birtokosokat (*assidui*),

²⁶ A római tribusokra vonatkozólag lásd L. Ross Taylor: *The Voting Districts of the Roman Republic* (Amer. Acad. in Rome, 1960). Vö. uő.: *Roman Voting Assemblies* (Ann Arbor, 1966).

²⁷ Szövege: S. Riccobono: *Fontes Iuris Romani Anteiustiniani I. Leges*² (Firenze, 1941); R. Düll: *Das Zwölftafelgesetz*⁴ (München, 1971). Lásd még különösen F. Wieacker, in *Entretiens* XIII, 291. skk.; G. Crifò, in *ANRW* I, 2, 115. skk.; A. Watson: *Rome of the XII Tables. Persons and Property* (1975).

akiknek tulajdona az archaikus városállam előfeltételeinek megfelelően még meglehetősen szerény volt, valamint a vagyontalanokat (*proletarii*), akiknek gyerekeiken kívül (*proles* = „utánpótlás”) semmi egyéb tulajdonuk nem volt.

A tulajdonviszonyoknak mint a társadalmi hovatartozást meghatározó tényezőknél a figyelembevétele főként a gazdag plebeiusoknak vált előnyére, akiket ily módon nem lehetett többé egyszerűen a köznép tömegébe sorolni: vagyonuk tekintélyt és befolyást biztosított számukra. Hogy a társadalom vagyoni alapon történő újjászervezése mennyire fontos volt a vezető plebeiusok számára, az a plebsnek patriciusok elleni negyedik nagy győzelmében mutatkozott meg: keresztül tudták vinni, hogy a polgárságot vagyoni osztályokra tagolják. Ezt a timokratikus alkotmányt a római hagyomány Servius Tullius személyéhez kapcsolta, aki alacsony származása miatt az annalisták szemében a demokratikus reformpolitika mintaképének tűnt. E reformok gazdasági és társadalmi előfeltételei a Kr. e. 6. században azonban még nem álltak fenn; még a Tizenkéttáblás Törvényeknek sem volt tudomása a *census* alapján meghatározott osztályokról. Így ez az alkotmány, legalábbis a népgyűlés szervezetének alapjaként, csak Kr. e. 450 körül jöhetett létre; valószínűleg az egyes polgárok vagyoni osztályba sorolására hivatott *censor* tisztségének létrehozása – a hagyomány szerint Kr. e. 443-ban – jelzi keletkezését.²⁸

Az egyes vagyoni osztályok tagjainak tulajdonviszonyait az úgynevezett serviusi alkotmány értelmében azon az alapon állapították meg, hogy ki milyen fegyverzetet tudott hadba vonulni. Így világosan látható, hogy az alkotmány a római hadviselés újjászervezése, pontosabban a hoplita taktika bevezetése után jött létre; erre a háttérre utal az egyes vagyoni osztályok (*classis* = „harci alakulat”) és belső tagozódásuk neve (*centuria* = „század” a legkorábbi hadszervezetben). Részletes formájában ezt az alkotmányt csak a köztársaságkor későbbi időszakából ismerjük, amikor már tovább finomult. Az osztályok felett (*supra classem*) az *equites*, nyilvánvalóan a patricius lovasság tagjai álltak, akiket 18 centuriába osztottak. Az első osztály az egész római hadsereg gerincét alkotó, sisakkal, pajzzsal, mell- és lábvérttel, lándzsával, hajítódárdával és karddal felfegyverzett nehézfegyverzetű gyalogság 80 centuriájából tevődött össze. A második, harmadik és negyedik osztály 20-20 centuriára tagolódott. Ezekbe az összes többi tulajdonnal rendelkező személyeket sorolták, csökkenő vagyoni sorrendben. A második osztály tagjai tulajdonképpen az első osztály fegyverzetének megfelelő fegyvert hordtak, kivéve a mellpáncélt és a kerek pajzsot, amelyet egy kisebb, hosszúkás formájú pajzs helyettesített; a harmadik osztály polgárai egyáltalán nem viseltek páncélt, csak sisakjuk és támadó fegyverük volt; a negyedik osztályba tartozók pedig mindössze lándzsával és hajítódárdával rendelkeztek. A 30 centuriából összetevődő ötödik osztály a csupán parittyával felfegyverzett szegényeket foglalta magába. Ezekhez az egységekhez járult még a *fabri* két centuriája, akik az ostromgépeket kezelték és akiket az első osztályhoz osztottak be, valamint az ötödik osztályba sorolt zenészek két centuriája. A tulajdonnal egyáltalán nem rendelkező és ennek következtében fegyvertelen „proletárok” az osztályrend szintje alatt (*infra classem*) egy centuriába tömörültek és háborúban legfeljebb csak futárként és felderítőként szolgálhattak. A nép így történt új

²⁸ Lásd Cic., *De re p.* 2,39. skk.; Liv. 1,43,1. skk.; Dion. Hal. 4,16,1. skk.; Pap. Oxy. 17,2088. A modern kutatás egymástól eltérő álláspontjaira vonatkozólag lásd H. Last: *Journ. of Rom. Stud.* 35, 1945, 30. skk.; E. Stuart Staveley: *Historia* 5, 1956, 75. skk.; J. Suolahti: *The Roman Censors. A Study in Social Structure* (Helsinki, 1963); G. Pieri: *L'histoire de cens jusqu'à la fin de la république romaine* (Paris, 1968); E. Gjerstad, in *ANRW* I, 1, 172. skk.

megosztása egyben a népgyűlés szervezésének is meghatározó tényezője lett, ugyanúgy, mint annak idején a nemzetiösszetartozás, illetve később a területi alapon történő tribusbeosztás. A vagyoni osztályok és centuriák szerint tagolt népgyűlésen (*comitia centuriata*) az egyes centuriák csak egy-egy szavazattal rendelkeztek tekintet nélkül tagságuk létszámára; ez pedig az egyes centuriákban már csak amiatt is különböző volt, mert a 46 évnél idősebb, számszerűleg kisebb korosztályok (*seniores*) minden osztályban ugyanannyi centuriát állítottak ki, mint a *iuniores*, úgy, hogy ily módon az osztályon belül az inkább konzervatív gondolkodású idősebbek szavazatai a fiatalabbak állásfoglalását kiegyenlítették. A centuriánkénti szavazás egyben azt is jelentette, hogy a patriciusok lovascenturiái és az első osztály választócsoportja összesen 98 szavazatukkal, ha osztályérdeküket közös nevezőre tudták hozni, a maradék 95 centuriát mindig leszavazhatták. Amint Cicero is kiemelte (*De re p.* 2,39), ez a döntéshozatali rendszer egyértelműen a tulajdonnal rendelkezők uralmát biztosította a köznép tömegével szemben.

Mindez a széles néptömegek politikai háttérbe szorításán és gazdasági elnyomásán éppúgy nem változtatott, mint ahogy a Tizenkéttáblás Törvények sem. Az új rendszer inkább rögzítette az „osztályon felül” álló arisztokráciát és a köznép között fennálló társadalmi különbségeket, ha nem is egészen az addigi formában. Egyben a patriciusok és a külön közösségbe szerveződés útjára lépő plebeiusok közötti front is megszilárdult. A következő évtizedekben – a Kr. e. 4. század első harmadáig – a római társadalom fő elemét a két réteg egymástól való eltávolodása határozta meg. Ugyanakkor azonban a serviusi alkotmány megrendítette Róma archaikus társadalmi rendjét és utat nyitott új társadalmi modell képződéséhez. Az arisztokrácia számára, akik az új alkotmány értelmében akarták a társadalom csúcsát alkotni, előkelő származásuk elégtelennek bizonyult; gazdasági pozíciójuk is meghatározó tényező lett. Még fontosabb, hogy a vagyonosodó plebeiusok intézményesen olyan kedvező társadalmi pozícióhoz jutottak, amely megfelelt gazdasági és katonai jelentőségüknek, valamint politikai ambícióiknak. Ugyanakkor a *plebs* vezető csoportja elismerést nyert mint az arisztokrácia potenciális partnere, hiszen a patriciusok többé már nem uralkodhattak egyedül a népgyűlés felett, csupán a nép *prima classis*nek nevezett vezető rétegével szövetségben. Ez az együttműködés abban is kifejezésre jutott, hogy megszűnt a patriciusok és a plebs tagjai közötti házasságkötés tilalma. Hogy erre a reformintézkedésre már Kr. e. 445-ben, a *lex Canuleia* révén sor került, ahogyan ezt az annalista hagyomány tartja, vagy csak később, nem lehet eldönteni. Mindenesetre ez a reform is ugyanazt az irányt mutatja, mint a timokratikus alkotmány, nevezetesen a patriciusok és a plebeiusok közeledését egymás felé.

A RÓMAI TÁRSADALOM A HÓDÍTÁSOK KEZDETÉTŐL A MÁSODIK PUN HÁBORÚIG

AZ ARCHAIKUS TÁRSADALMI REND FELBOMLÁSA: A RENDEK KIEGYENLÍTŐDÉSE ÉS AZ EXPANZIÓ

A Kr. e. 5–4. század fordulója táján Róma még mindig archaikus városállam volt: társadalmi rendje az uralmon levő előkelőkkel az egyik, a politikai és gazdasági szempontból erőteljesen háttérbe szorított néppel a másik oldalon továbbra is meglehetősen egyszerű rendi elven nyugodott, uralmi területe pedig még mindig csak a város közvetlen, meglehetősen szerény környékére szorítkozott. Ugyanakkor a római társadalom szerkezetében a monarchia bukása és a rendek közötti harc megindulása óta lejátszódó változások azt eredményezték, hogy Róma a társadalmi fejlődés új korszakához érkezett. A nép nem volt már politikailag kezdeményezésképtelen tömeg, hanem növekvő öntudattal rendelkező önálló renddé szerveződött, és egy sor figyelemre méltó politikai vívmányt könyvelhetett el magának. Ugyanakkor a tulajdonviszonyok differenciálódása következtében az egyszerű „arisztokrácia–nép” rendi modell felszíne alatt sokkal mélyebb társadalmi tagozódás ment végbe, amely a gazdag földbirtokostól a tehetős kézműveseken át a szegény parasztokig és a nincstelen proletárokig ért. Ugyanakkor Kr. e. 400 körül Róma nem volt már az a másodrendű hatalom, mint egy évszázaddal korábban: miután az etruszk királyok elűzését követően hosszú időre védelemre kényszerült, a Kr. e. 5. század közepe után támadásba lendült, és Fidenae meghódításával (Kr. e. 426), főként azonban Veii alávetésével (Kr. e. 396) jelentősen megnövelte uralmi területét. Ezáltal létrejöttek a jövő, valamint az archaikus társadalom felbomlásának feltételei: a plebeiusok számára a belső társadalmi és politikai összetűzésekben többé nem az előkelőktől való elszigetelődés volt a kor követelménye, hanem éppen ellenkezőleg – legalábbis a nép vezető csoportjai számára – a patriciatusszal való kiegyezés. Kifelé mind az előkelők, mind a nép összes csoportjának célja csakis a további expanzió lehetett, hogy ily módon harmadik fél rovására rendezzék a szegények nyomorúságos helyzetét, és hogy ezzel egyidejűleg a máris tehetősek számára további gazdagságot biztosítsanak. A Kr. e. 5. század közepe utáni látszólag csendes évtizedeket követően, amelyek során a fellazult archaikus struktúrák megérték arra, hogy új modell váltsa fel őket, már csak a történelmi folyamat meggyorsulására volt szükség, hogy ezáltal az eddigi fejlődés következményei világosan érvényre juthassanak.

A történelmi folyamat felgyorsulása a Kr. e. 4. század első évtizedében kezdődött, és azal a következménnyel járt, hogy a római állam társadalmi szerkezete a következő száz év során alapvetően megváltozott. Közvetlenül Kr. e. 400 után Rómában jelentősen megnövekedtek a társadalmi feszültségek. A népesség természetes szaporulata folytán a földbirtokokkal nem rendelkezők száma jelentősen megnőtt, és a római fennhatóság alá tartozó te-

rület kiterjesztése Fidenae, valamint Veii elfoglalása után egyáltalán nem csökkentette, sőt, még inkább elmélyítette a szegények elégedetlenségét: a zsákmányolt és Róma által bekebelezett földterületet nem osztották szét a nincstelenek között, hanem gazdag földbirtokokosok tették rá a kezüket. Ezzel egyidejűleg a nép és a gazdag plebeiusok elégedetlensége is nőtt a politikai viszonyokat illetően: a szomszédokkal vívott győztes hadjáratokban a döntő szerep a plebeius gyalogságnak, főleg a vagyonos plebeiusokból álló nehézgyalogságnak jutott, amely ennek megfelelő politikai befolyást követelt. Tovább éleződött a helyzet, miután Kr. e. 387-ben az Észak-Itáliában letelepedett gallok egy portyázó csapata megverte a római seregeket és Rómát – a Capitoliumot kivéve ideiglenesen elfoglalta, a várost fel dúlta, a környező vidéket pedig elpusztította. Sok római család vesztette el ekkor vagyonát és jutott ennek következtében adósrabszolgaságba; ugyanakkor az államrend is megrendült. A kiutat csakis forradalom vagy alapvető reformok jelenthették. Az annalista hagyomány szerint az elégedetlenkedők kétszer egymás után, Kr. e. 385-ben és 375-ben kísérletet tettek a fennálló rend erőszakos megdöntésére (Liv. 6,11,1. skk.). Belátták azonban, hogy a fennálló társadalmi rendet nem erőszakos úton kell megváltoztatni, mivel ez a vagyonos plebeiusok érdekeivel is ellenkezett. Ezzel azonban a reformok szükségessége is egyszerre világossá vált, és a patriciusok kompromisszumra hajló szárnya került az élre, szövetkezve a plebs vezető szárnyával.²⁹

A döntő reform bevezetésére a hagyomány szerint Kr. e. 367-ben a Caius Licinius Stolo és Lucius Sextius Lateranus néptribunusokról elnevezett *leges Liciniae Sextiae* elfogadtatásával került sor (Liv. 6,35,3. skk.). E törvény által nemcsak hogy egy csapásra megjavult a plebeiusok gazdasági helyzete, de megvalósult a plebs politikai egyenjogúsága is, mivel ettől kezdve a nép vezetői is betölthették a legmagasabb hivatalokat. A szóban forgó reform sikerét követően a legtöbb további reformintézkedést is a törvényhozás útján vitték keresztül. Tekintve, hogy a törvényeket a népgyűlés hozta, biztosítva volt, hogy a reformok a nép vagy legalábbis a népgyűlés nagy többségének érdekeit szolgálják. Minthogy pedig a reformintézkedéseket a senatusnak kellett jóváhagynia, hozzájárulása egyben a reformoknak azon legfelsőbb állami hivatal szentesítését jelentette, amely az előkelők érdekeit a legvilágosabban képviselte. Mindenesetre a köztársaságkor törvénykezési fejlődése a dolgokat mozgásba hozó Licinius–Sextius-féle törvényektől kezdődően egészen a Kr. e. 287-ben elfogadott *lex Hortensia*ig a nép érdekeit szolgáló társadalmi és politikai reformok feltartóztathatatlan áradatát hozta magával. Ezt a folyamatot egyes befolyásos és konzervatív beállítottságú patricius családok alkalmankénti visszacsapásai sem tudták feltartóztatni. A Licinius–Sextius-féle törvények által megindított reformpolitikának megfelelően a későbbi intézkedések is két irányba mutattak: egyrészt a szegény plebeiusok nyomorúságos helyzetének javítását, másrészt pedig a nép politikai egyenjogúságának kivívását célozták, ami pedig a vezető plebeius csoportoknak és a régi patricius családok leszármazottainak összeolvadását jelentette.

A nincstelenek helyzetének javítására és ellátásukra már a Kr. e. 367-es Licinius–Sextius-féle törvények erőteljes intézkedéseket tettek. A szegények vállaira nehezedő és személyes szabadságuk elvesztésével fenyegető adósságokat részben felfüggesztették (akárcsak Solón

²⁹ A rétegek kiegyenlítődére vonatkozólag lásd a 22. jegyzetben megadott szakirodalmat, továbbá lásd még különösen H. Siber: *Römisches Verfassungsrecht in geschichtlicher Entwicklung* (Lahr, 1952) 64. skk.; J. Heurgon: *Rome et la Méditerranée* 303. skk. A Kr. e. 4. század társadalmi fejlődésére vonatkozólag: F. De Martino: *Storia economica di Roma* I, 25. skk.

idején Athénben, meglehetősen hasonló történelmi körülmények között). Határozatba foglalták, hogy senki sem bérelhet az állami földekből 500 *iugerum*-nál többet. A Licinius–Sextius-féle törvényeknek ezt a sok szempontból ellentmondásosnak tartott határozatát valószínűleg eredetinek kell tartani, és pedig nemcsak azért, mert már az idősebb Cato Kr. e. 167-ben mint régi intézkedést említi (Gellius, *Noct. Att.* 6,3,37), hanem azért is, mert jól összevethető Fidenae és Veii territoriumának Rómához csatolását követően a római államterület nagyságával. Az 500 *iugerum* (kb. 1,25 km²) birtoknagyság semmiképpen nem az akkori szokásos birtokméret lehetett, hanem nyilvánvalóan néhány olyan vezető család földbirtokainak méretét jelentette, amelyek a néhány évtizeddel korábban meghódított területeket maguk között felosztották, és mindenekelőtt Veii államterületén – amely nagyobb volt, mint Róma hajdani egész territoriuma – még 500 *iugerum*-nál nagyobb földterületeket is birtokba vettek. Az általuk eltulajdonított földek egy részéről a gazdag földbirtokosoknak mindenképpen le kellett mondaniuk, és ezt a földterületet oszthatták szét aztán a szegények között.³⁰

Az a politika, amely a szegények számára földosztást helyezett kilátásba, tulajdonképpen csak Kr. e. 340 után jöhetett igazán mozgásba, amikor is az *ager publicus* az expanzió következtében hirtelen megnövekedett. Ezzel összefüggésben az egykor a Tizenkéttáblás Törvényekben szentesített adósrabszolgaságot is meg lehetett szüntetni: a reformot bevezető *lex Poetelia Papiria* (Kr. e. 326) jelentőségét Livius (8,28,1. skk.) később a köztársaság alapításának jelentőségéhez mérte (*velut aliud initium libertatis*). A plebeius- és reformpárti Appius Claudius Caecus a Kr. e. 312. év censoraként további, a Licinius–Sextius-féle agrár-reformmal azonos irányba mutató intézkedést vitt keresztül: az egykori rabszolgákat, többségükben szegény embereket, akik felszabadításuk után rendszerint semmiféle birtokkal nem rendelkeztek, és emiatt mindaddig csak a négy városi tribusba soroltak, Appius Claudius Caecus a vidéki tribusokba is beosztotta, és ily módon vidéken állandó lakhelyhez és földbirtokhoz juthattak.³¹ Ez egyben azt is jelentette, hogy a társadalom legalacsonyabb rangú polgáraiként kezelt felszabadított rabszolgák, akik eddig csak a városi tribusokon belül politizálhattak, ezentúl a vidéki lakosság véleménynyilvánítását és politikai törekvéseit is befolyásolhatták. Jóllehet Kr. e. 304-ben hatálytalanították ezt a reformot (ez egy volt azon kevés esetek közül, amikor a rendi küzdelmek második szakaszában a patricius reakció világosan kifejezésre jutott), ez az intézkedés csupán a felszabadítottak politikai mozgásterét korlátozta, gazdasági ambícióinak azonban többé már nem volt képes gátat szabni.

E korszak legtöbb reformtörekvése a plebeiusok politikai egyenjogúságának kivívására irányult. A plebs számára fontos volt, hogy erősítse védelmét az állami hivatalok önkényével szemben. Emiatt hozta nyilvánosságra Kr. e. 304-ben Gnaeus Flavius néptribunus az úgynevezett *ius Flavianum*-ot, amely a bíróság előtt minden egyes polgár számára azonos bánásmódot biztosított. A Kr. e. 300-ban elfogadott *lex Valeria de provocatione* tovább erősítette a polgárok magistratusok előtti védelmét: a törvény értelmében a magistratus által a

³⁰ A Licinius–Sextius-féle agrárreform sokat vitatott tartalmára vonatkozólag lásd pl. G. Tibiletti: *Athenaeum* N. S. 26, 1948, 173. skk. és uo. 28, 1950, 245. skk.; A. Burdese: *Studi sull'ager publicus* (Torino, 1952) 52. skk.; eredetiségére vonatkozólag (utalással Catóra) T. Frank: *An Economic Survey of Ancient Rome I. Rome and Italy of the Republic* (utánnymás: Paterson, 1959) 26. skk.; F. De Martino: *Storia della costituzione romana* I, 336. skk. Vö. már K. Schwarze: *Beiträge zur Geschichte altrömischer Agrarprobleme* (Halle, 1912) 73. skk. A politikai tartalomra vonatkozólag lásd különösen K. von Fritz: *Historia* 1, 1950, 3. skk.

³¹ Appius Claudius Caecusra vonatkozólag lásd különösen E. Stuart Staveley: *Historia* 8, 1959, 410. skk.

1. térkép. Az ókori Itália (H. Kiepert nyomán)

legsúlyosabb büntetésre ítélt polgárnak jogában állt, hogy a népgyűléshez fellebbezzon (*provocatio*), amely az ügyről saját bírósági hatáskörben dönthetett. Rómában a politikai büntető eljárásokban a magistratusok hatáskörét teljesen megszüntették, és átadták a népgyűlésnek.³² A vezető plebeiusok számára természetesen az volt a legfontosabb, hogy a római állam politikai irányításában a patriciusokkal egyenrangúak legyenek. Minthogy politikai tevékenységet hivatalok betöltése, valamint a senatusban és a népgyűlésen tanácskozás és döntéshozatal révén lehetett kifejtetni, a vezető plebeiusok legfontosabb politikai céljai a legmagasabb állami hivatalok megszerzésére irányultak, továbbá arra törekedtek, hogy a senatusban egyenjogúak legyenek a patriciusokkal, és hogy biztosítsák az őket támogató népgyűlés szerepét a senatussal szemben.

Ami a különböző hivatalok betöltése révén a politikai vezetésben való részvételt illeti, a vezető plebeiusok taktikája eredetileg külön hivatalok létrehozására irányult. Csak ilyen kerülőút megtétele után tudták maguknak azt a lehetőséget kiharcolni, hogy az eddig kizárólag patriciusok számára fenntartott hivatalokba ők is bekerülhessenek. Néhány szerény sikert ezen a téren már jóval a Licinius–Sextius-féle törvények előtt elértek. A katonai tribunusok, akiknek hivatalát a hagyomány szerint Kr. e. 444-ben hozták létre, kezdettől fogva részben patricius, részben plebeius származásúak voltak, nyilván azért, mert a plebs csakis saját parancsnokai irányítása alatt volt hajlandó harcba vonulni és katonai jelentőségénél fogva vívhatta ki leggyorsabban parancsnokainak a patricius parancsnokokkal való egyenjogúságát. A polgári hivatalokban Kr. e. 409-ben jelent meg az első plebeius mint *quaestor* (a főhivatalnokok kisegítőjeként), jellemző módon a legalacsonyabb hivatalban. A magistraturákban a plebeiusok igazi egyenjogúsítása a patriciusokkal néhány évtized múlva ugyanannak a politikai erjedésnek a folyamatában kezdődött meg, amely a Licinius–Sextius-féle reformokat életre hívta. Kr. e. 368-ban az akkori patricius származású *dictator* a rendkívüli helyzetre való tekintettel plebeius helyettest nevezett ki *magister equitum*má. Ezzel egyidejűleg plebeius származásúakat vettek fel a jóslatórzsók papi *collegium*ába. A következő évben az áttörő reformokat a Licinius–Sextius-féle törvények jelentették: ettől kezdődően az állam legfőbb hivatalnokai – úgy az igazságszolgáltatásban, mint a hadvezetésben – a két *consul* volt, azonkívül a *praetor*, igazságszolgáltatási hatáskörrel. Ezt a hivatalt patricius és plebeius származású egyaránt betölthette. Ugyanekkor ismerték el a plebeiusoknak azt a jogát is, hogy a többi magasabb hivatalra (*dictatura*, *censura*) is pályázhatnak. Ezen túlmenően a két *aedilis plebis* mellé két patricius származású *aedilis* is kineveztek (címük *aedilis curulis* volt), és ezzel az *aediles* feladatkörét is egyenlően osztották el a két rend képviselői között. Hamarosan meg is jelentek az első plebeiusok a legmagasabb hivatalokban: az első plebeius származású *consul* Lucius Sextius Lateranus volt, a hagyomány szerint Kr. e. 366-ban, az első plebeius *dictator* Gaius Marcius Rutilus 356-ban, az első plebeius *ensor* ugyanez a senator Kr. e. 351-ben, az első plebeius *praetor* pedig Quintus Publilius Philo Kr. e. 337-ben. A plebeiusok integrációját a magistratusokba a *lex Ogulnia* zárta le Kr. e. 300-ban, amikor is a plebs tagjai előtt a *pontifices* és az *augures* legmagasabb papi hivatalai is megnyíltak.³³

A reformfolyamatok során a vezető plebeiusok a senatusban is meg akarták szilárdítani helyzetüket. A *lex Ovinia* (Kr. e. 312 előtt) elrendelte, hogy a censorok kötelesek a senatust

³² Vö. újabban R. A. Bauman: *Historia* 22, 1973, 34. skk.

³³ A korai plebeius származású vezető tisztviselők problémakörére vonatkozólag lásd J. Pinsent (*Military Tribunes and Plebeian Consuls: The Fasti from 444 to 342* Wiesbaden, 1974), aki szerint az első plebeius *consul* Kr. e. 342-ben töltötte be hivatalát.

időről időre kiegészíteni; ez azt jelentette, hogy a senatust minden egyes *censura* idején tehető és befolyásos plebeiusokkal lehetett felfrissíteni. Ugyanez a törvény határozatba foglalta a plebeius és patricius származású senatorok egyenjogúságát, minthogy a *conscripti* számára is megadták az addig csak a *patres*nek járó teljes szavazati jogot. Különösen Appius Claudius Caecus censorsága idején (Kr. e. 312) jutott be sok plebeius a senatusba, köztük még felszabadított rabszolgák fiai is, és egyúttal kézműipari és kereskedelmi tevékenységet űző férfiak is. Ezzel a senatus többé már nem volt a kizárólag születése és földtulajdona révén kiváltságokkal rendelkező arisztokrácia fellegvára, mint korábban (Diodóros 20,36,1. skk.). Ugyanakkor megnyirbálták a senatus jogait a gazdag plebeiusok által kézben tartott népgyűlés javára. Míg korábban a népgyűlési határozatokat a senatus utólagos jóváhagyásának megtagadásával automatikusan hatályon kívül lehetett helyezni, a *lex Publilia* értelmében (Kr. e. 339) a népgyűlési határozatokkal szemben emelt senatusi kifogásokat már korábban, mégpedig a népgyűlés összehívása előtt meg kellett fogalmazni. Ily módon népgyűlési határozatokat még a senatus konzervatív többsége által sem lehetett egyszerűen semmisnek nyilvánítani. Még messzebb ment a *lex Hortensia* (Kr. e. 287), amelyet általában a plebeiusok és patriciusok közötti rendi küzdelem záróakkordjának tekintenek. A magán-személyek eladósodása következtében kirobbant nyugtalanságok után úgy tűnt, hogy a patriciusok és plebeiusok közötti harc a régi formában megint fellángol, minthogy a plebs újra a *secessio* kényszerítő eszközét alkalmazta, akárcsak a hagyomány szerint a Kr. e. 5. században két alkalommal is, azonban „ebben a pillanatban végül is, úgy tűnik, hogy a plebs és a patriciusok vezetői a pillanatnyi felindultság fölött napirendre tértek és a teljes múlt utolsó, átfogó megtisztításának jegyében megegyeztek egymással” (A. Heuss). A plebeius népgyűlés határozatai (*plebiscita*) senatusi jóváhagyás nélkül is jogerőre emelkednek. Az a tény, hogy ezt a reformot, amely alapjában véve az állam összeomlásához vezethetett volna, egyáltalán keresztül lehetett vinni, arról tanúskodik, hogy a rendek közötti kiegyezés „már erősen érelődött”. A reform alapját nyilvánvalóan az a meggyőződés képezte, hogy a senatusban és a népgyűlésben is messzemenően ugyanazokat az érdekeket képviselték, minthogy a nép és a népgyűlés vezetői egyidejűleg egy újonnan formálódott senatusi arisztokrácia képviselői és vezető tagjai voltak.

Ezzel a plebeiusok kivívták győzelmüket. Ez a győzelem megszüntette a patriciusok és a plebeiusok közötti rendi határokat, anélkül, hogy egy egalitárius társadalomnak nyitott volna utat: sokkal inkább a további társadalmi differenciálódás előfeltételeit teremtette meg. A plebeiusok győzelmüket több tényezőnek köszönhatték: először is a rendi küzdelmek során tanúsított elszántságuknak, valamint a gazdag és a szegény plebeiusok következetes szövetségi politikájának, továbbá az előkelők, vagy legalábbis széles arisztokrata körök – gyakran Róma külpolitikai helyzetének nyomására – megnyilvánuló kompromisszumkészségének, végezetül pedig az összes társadalmi csoport közös érdekének, hogy a társadalmi problémákat terjeszkedéssel oldják meg.

A római expanzió társadalomtörténeti hatásait nem lehet eléggé hangsúlyozni: a római társadalmi rend törvényes úton történő megreformálása nemcsak hogy időben egybeesett Róma uralmának Itáliára történő kiterjesztésével, de ennek a folyamatnak egyben szerves része is volt. A galloktól elszenvedett vereség (Kr. e. 387) következményeit a római állam hamar kiheverte. A szomszédokkal vívott különféle harcokat követően, valamint a rómaiak helyzetének Latiumban és környékén diplomáciai eszközökkel történő biztosítása után a Kr. e. 4. század közepétől kezdődően átfogó offenzíva indult meg, amely a samnisok szövetségében tömörülő hegyi törzsek ellen vívott súlyos háborúk (Kr. e. 290-ig), valamint a

gallokkal és az etruszkokkal szemben elért döntő sikerek (Kr. e. 285) után Közép-Itália leigázásához, és Tarentum, valamint Pyrrhos epiruszi király elleni hadjáratot követően (Kr. e. 282–270) Dél-Itália meghódításához vezetett.

A hódító háborúk mozgatórugói nem egyszerűen a rómaiaknak az expanzió iránt érzett valamiféle irracionális kényszerében rejlettek, hanem abban a szükségszerűségben, hogy a római társadalom belső problémáit az uralmuk alá tartozó területek kiterjesztésével oldják meg. Egyébiránt hasonló indítékai voltak a samnisok és szövetségeseik – római érdekekkel ütköző – előrenyomulásának is az itáliai hegyvidék felől Róma és Nápoly között elterülő, részben igen termékeny tengerparti zóna irányába: a túlnépesedés következményei a pász-törtörzsek számára még katasztrofálisabbak voltak, mint a római agrárállamra nézve.³⁴ Róma rövid időn belül elért külpolitikai sikereit csakis társadalomtörténeti összefüggéseiben lehet értelmezni. Ezeket a sikereket nemcsak a hadvezérek és politikusok diplomáciai képességei magyarázzák, hanem Róma társadalmi rendjének felsőbbrendűsége is az összes többi itáliai néppel és törzsszel szemben. A visszamaradott közép-itáliai hegyi törzsekkel ellentétben a római hadsereg városi utánpótlási és fegyverkészítő központokra támaszkodhatott, nevezetesen Rómán kívül Ostia colonia Kr. e. 4. század közepén történő alapítását követően számos, az itáliai tengerparton fekvő római coloniára mint Antium, Terracina, Minturnae, Sinuessa, Castrum Novum, Sena Gallica (valamennyit 338–283 között alapították). Az előkelőből és azok fegyveres alattvalóiból álló etruszk hadsereggel teljesen más öntudattal rendelkező polgárok hadserege állt szemben. Ugyanakkor Róma a polgárjog-adományozás révén lehetőséget biztosított a különböző itáliai törzseknek és népeknek, hogy politikai és társadalmi rendszeréből részesüljenek. Itália római uralom alatt történő egyesítésének befejezése után, az első pun háború előestéjén az Appennin-félsziget nem volt egyéb, mint római fennhatóság alatt álló különböző jogállású közösségek szövetsége; a névleges szuverenitással rendelkező szövetségesek (*socii*) mellett voltak „félpolgári közösségek”, amelyek ugyan római polgárjoggal rendelkeztek, nem volt azonban beleszólási joguk a római hivatalnokok választásába (*civitates sine suffragio*), fennálltak továbbá a Róma által irányított latin szövetség coloniái (*coloniae Latinae*), római polgárjoggal és önkormányzati önállósággal rendelkező bennszülött közösségek (*municipia*), végezetül pedig római coloniák (*coloniae civium Romanorum*). A római polgárjog különböző formában történő nagyvonalú adományozása nemcsak diplomáciai folyamat volt, hanem a római *manpower* alapjainak megcsokszorozását is biztosította, s ezzel elősegítette a félsziget egy állam keretein belül történő egyesítését.³⁵

A reformtörvényhozás révén és a római uralom Itáliára történő kiterjesztése következtében a Licinius–Sextius-féle törvények és az első pun háború kitörése között eltelt kerek

³⁴ Vö. E. T. Salmon: *Samnium and the Samnites* (Cambridge, 1967). Róma itáliai expanziójára vonatkozólag lásd A. Afzelius: *Die römische Eroberung Italiens (340–264 v. Chr.)* (Aarhus, 1942).

³⁵ A. J. Toynbee: *Hannibal's Legacy* I, 84. skk., különösen 267. skk. Itália egyesítésére vonatkozólag lásd H. Rudolph: *Stadt und Staat im römischen Italien* (Leipzig, 1935); A. N. Sherwin-White: *The Roman Citizenship*² (Oxford, 1973) 38. skk.; H. Galsterer: *Herrschaft und Verwaltung im republikanischen Italien. Die Beziehungen Roms zu den italischen Gemeinden vom Latinerfrieden 338 v. Chr. bis zum Bundesgenossenkrieg 91 v. Chr.* (München, 1976); M. Humbert: *Municipium et civitas sine suffragio. L'organisation de la conquête jusqu'à la guerre sociale* (Rome, 1978). A legkorábbi római polgárok letelepítése által létrejött coloniákról lásd E. Kornemann: *RE* IV (1900) 511. skk.; E. T. Salmon: *Phoenix* 9, 1955, 63. skk.; uő: *Roman Colonisation under the Republic* (London, 1969); Ostiára vonatkozólag R. Meiggs: *Roman Ostia*² (Oxford, 1973) 16. skk.

egy évszázad során a római társadalom egésze mélyreható változáson ment keresztül. A reformok a társadalom újfajta rétegződését hozták létre. Jóllehet az archaikus struktúrák alapjait képező nemzeti kötődéseket a még mindig meghatározó cliensi rendszer és magánkultuszok révén még évszázadok múlva is tovább ápolták, és bár ezek a magánszemélyek és csoportok közötti viszonyt továbbra is erősen befolyásolhatták, többé már nem volt a társadalmi rétegződés alapvető tényezője. A patricius származás, amely egyébként Róma majdnem egész történelmében megtartotta társadalmi jelentőségét, többé már nem volt a társadalmi vezető szerep olyan döntő kritériuma, mint egykor. És jóllehet a patricius származású születési arisztokrácia különállása címek, viselet, valamint egyes papi hivatalok megtartása révén intézményesen fennmaradt, a patriciusok és a nem patriciusok közötti különbségtétel többé már nem képezte a társadalmi rend alapját. A patresre és plebsre tagolódó egyszerű kétfendi szerkezetet új társadalmi modell váltotta fel. Az új felső réteg, amelynek tagjait szoros családi kapcsolatok fűzték egymáshoz, a régi születési arisztokrácia leszármazottjaiból és vezető plebeius családokból tevődött össze. A felső réteg tagjai vezető helyzetüket azoknak a hatalmi funkcióknak köszönhatték, amelyeket – vagyonukból fakadóan – magistratusként vagy a senatus tagjaként betöltöttek, és ezek nagy tekintélyt biztosítottak számukra. Ezzel a felső réteggel szemben, amely a részben patriciusokból, részben plebeiusokból álló egykori főhivatalnokok vezető rétegére, valamint közönséges senatorok szélesebb csoportjára osztható, már nem egyszerűen a szegények és nincstelenek alig differenciált tömegei álltak szemben, mint korábban, hanem a népesség különböző rétegei, amelyek vagyonuk nagysága és fajtája, valamint jogállásuk szerint tagozódtak: gazdag parasztok, akik a meghódított területeken birtokhoz jutottak, kisebb kézművesek és kereskedők, a gazdag földbirtokosoktól erősebb függésben, szinte cliensi helyzetben levő kisparasztok és mezőgazdasági munkások, felszabadított rabszolgák, akik a család patriarchális rendjébe már nem olyan automatikusan illeszkedtek be, mint korábban. Ez a modell az archaikus társadalmi rend felbomlását jelentette, s egyben azt is, hogy az új társadalmi rend feszültségei többé nem az előkelők és a nép közötti egyszerű konfliktusokban rejlettek, mivel a gazdasági ellentétek jórészt, a politikaiak pedig teljesen megoldódtak. A szegények és gazdagok továbbra is fennálló ellentétei ellenére viszonylag nyugodtabb időszak kezdődhetett, amelyben csak lassan bontakoztak ki újabb súlyos konfliktusok.

A hódító háborúk következményei a római társadalomra nézve világosak voltak. Az expanzió tekintetében fennálló közös érdek Róma egymással szemben álló társadalmi csoportjait kiegyezésre készítette, az expanzió sikerei pedig lehetővé tették a társadalmi problémák harmadik fél rovására történő rendezését. Ily módon lehetőség nyílt arra, hogy tompuljanak a társadalmi feszültségek, és fölöslegessé vált, hogy a kialakított társadalmi rendet – ez a veszély a Licinius–Sextius-féle törvények elfogadása előtt fenyegetett – erőszakos úton változtassák meg. A nincstelenek a meghódított területeken földbirtokhoz jutottak, akár Róma környékén, akár az újonnan alapított római és latin coloniák territoriumán. Ezzel egyidejűleg a társadalmi rendszer modellje, amely mindeddig kizárólag Rómára és környékére volt érvényes, az expanzió, kolonizáció és polgárjog-adományozás révén kiszakadt a városállam kereteiből, és olyan államrendben jutott érvényre, amelyben számos, saját territoriummal rendelkező városi központ létezett. Ugyanakkor ebbe az államba egészen eltérő helyi társadalmi rendszerek is beilleszkedtek: görög poliszok délen, virágzó földműves központok Campaniában, visszamaradt pásztornépek a hegyvidéken és sajátos rendszerű városi közösségek Etruriában.

A RÓMAI TÁRSADALMI REND A KR. E. 3. SZÁZADBAN

A plebeiusok és patriciusok közötti rendi küzdelmek végkimenetele és Róma hatalmának az Itáliai-félszigetre történő kiterjesztése egyértelműen meghatározta azt az utat, amelyet a római társadalom további fejlődése során megtett. Abból az átalakulási folyamatból, amely a Licinius–Sextius-féle törvények és az első pun háború között eltelt évszázad során ment végbe, a társadalom rétegződésének és a társadalom egyes rétegei közötti kölcsönös kapcsolatoknak három előfeltétele alakult ki. Mind a római polgárság belső fejlődése, mind pedig a sikeres expanzió azt eredményezte, hogy a római állam gazdasági és egyben társadalmi szerkezete is a korábnál sokkal erősebben differenciálódott. A terjeszkedés továbbá azzal a következménnyel járt, hogy Róma társadalmi rendjének hordozója a Kr. e. 3. században már nem egyetlen városközösség számszerűleg jelentéktelen lakossága volt, hanem több milliós népességre terjedt ki, s ezáltal eleve heterogén társadalmi csoportokat fogott össze. Végezetül pedig elkerülhetetlen volt, hogy a különböző társadalmi csoportokat arisztokratikus berendezkedésű társadalmi rendben fogják össze: a vezető plebeiusok győzelme nem a társadalom demokratizálódását segítette elő, mint például Athénban Kleisthenést követően, hanem rendíthetetlen uralommal rendelkező új arisztokrácia kialakulásához vezetett. Ilyen előfeltételek közepette Rómában a Kr. e. 3. században sajátos arisztokratikus társadalmi rendszer alakult ki, amelynek fejlődését Róma győzelme az első pun háborúban (264–241) csak felgyorsította; részben új vágányokra azonban ez a fejlődés csupán a második pun háború idején (218–201) lejártszódott alapvető társadalmi változások következtében terelődött.³⁶

Róma gazdasági szerkezetét tekintve a Kr. e. 4. században még elmaradt agrárállam volt, amelyben a népesség túlnyomó része földművelésből és állattenyésztésből élt, és amelyben a gazdagság legfontosabb ismertetőjegye – és egyidejűleg forrása is – a földbirtok volt. A kézművesség és a kereskedelem csak korlátozott szerepet játszott; a kereskedelemben vert érmek helyett még mindig az archaikus csereeszközöket használták (szarvasmarha, továbbá súlyértékkel ellátott, nyers rézből készített rudak és korongok). Kereskedők és kézművesek csak számszerűleg kicsiny csoportokat alkothattak a plebsen belül. A mezőgazdasági termelés ezzel szemben az egész ókorban, és azon túlmenően az újkor ipari forradalmáig megőrizte elsődleges jelentőségét. A római fejlődésen belül azonban mégiscsak fontos szerepe volt annak, hogy a római állam expanziójával összefüggésben a kézművesség, kereskedelem, de a pénzgazdálkodás is jelentős szerephez jutott a gazdasági életben, és az ebben a szektorban tevékenykedő társadalmi csoportok megerősödését eredményezte. Ezt a gazdasági életben lejátszódó differenciálódást nagymértékben meggyorsította az a tény, hogy Róma az első pun háborúban kifejtett óriási erőfeszítései következtében tengeri nagyhatalommá vált, és *Sicília* meghódítása (Kr. e. 241), valamint *Sardinia* és *Corsica* elfoglalása (Kr. e. 237) óta – valójában azonban leginkább csak azt követően, hogy ezeket a szigeteket az első római provinciákká szervezték (Kr. e. 227) – a Földközi-tenger medencéjének nyugati térségében gazdasági expanzióra is törekedett. A római gazdaság szerkezetében végbement ilyen jellegű átalakulás jele a rendszeres pénzverés bevezetése volt Kr. e. 269-ben, az első pun háború előestéjén. Ennek következménye a társadalmi pozíciót meghatározó mérce rögzítése volt: a polgárok egyes, annak idején az úgynevezett *servi*us alkotmányban meg-

³⁶ A pun háborúkra és a római expanziókra vonatkozó irodalmat lásd J. Bleicken: *Geschichte der Römischen Republik* 220. skk.

határozott *census*osztályokba tartozását olyan vagyonbeosztás alapján szabályozhatták, amely az egyes osztályok számára előírt vagyoni határokat pénzösszegben fejezte ki.³⁷

A római társadalom erőteljesebb rétegződése már csak azért is elkerülhetetlen volt, mert a római társadalmi rend a Kr. e. 3. században az Itáliai-félsziget teljes népességére kiterjedt. A népesség etnikai, társadalmi és kulturális szempontból igencsak heterogénnek bizonyult, és a népesség nagy száma a társadalmi rend egyszerű, archaikus rétegződésének lehetőségét kizárta. A Kr. e. 3. századból fennmaradt *census*listák alapján, amelyeknek számadatai legalábbis a *cives Romani* valószínűsíthető lélekszámára utalhatnak, a felnőtt római polgárok száma Kr. e. 276-ban 271 224 volt, és 265-ig 292 234-re emelkedett. Az első pun háború veszteségei következtében Kr. e. 247-ben a népesség 241 712 polgárra történő visszaesését Kr. e. 234-ben a lélekszám újabb növekedése követte (270 713 főre; Liv., *Epit.* 14–20). Polybios adataiból (2,24,3. skk.), amelyek Kr. e. 225-re vonatkozóan Itália hadra fogható lakosságának számát adják meg, P. A. Brunt számításai szerint a félsziget (Észak-Itália nélkül) szabad lakosságának összlétszámát körülbelül 3 000 000-ra lehetne tenni, amelyhez még további 2 000 000 rabszolga járulhat.³⁸ Még ha ez a becslés merész is, és ha csak a rabszolgákra nézve ebben az időszakban meglehetősen magas számból indul is ki, arra mindenesetre rávilágít, hogy a római társadalomnak a Kr. e. 3. században teljesen új feltételek között kellett továbbfejlődnie: ilyen következmények közepette az arisztokrácia–plebs hajdani egyszerű társadalmi modellje elképzelhetetlen volt.

A differenciálódott népességet arisztokratikus társadalmi rend fogta össze. Nem egyszerűen a túlnyomórészt földbirtokosokból és parasztokból álló római polgárság konzervatív beállítottságán múlt, hogy Rómában a patriciusok és plebeiusok küzdelméből egy új arisztokrácia és egy általa uralt társadalmi rend emelkedett ki, és hogy az archaikus arisztokrata uralmat ebben az államban nem demokratikus berendezkedés váltotta fel. Ez a fejlődés a patriciusok és plebeiusok közötti küzdelmek természetéből adódott. A plebs politikai győzelme nem volt egyéb, mint azoknak a vezető plebeius csoportoknak a győzelme, amelyek már a Kr. e. 5. században is azon fáradoztak, hogy beilleszkedjenek a vezető rétegbe: soha nem az arisztokrata uralom megszüntetésére törekedtek, hanem arra, hogy ebből az uralomból részesüljenek. Azáltal, hogy a Licinius–Sextius-féle törvények és a *lex Hortensia* között eltelt időszakban a patriciusokkal azonos jogállásúvá váltak, ez a csoport elérte politikai céljait. Olyan társadalmi rend, amelyben a szabad polgárság legalsóbb néprétegeinek tömegei is korlátlan hatalomban részesültek volna, soha nem szerepelt a vezető plebeiusok politikai szándékai között. Ugyanakkor azonban a szegény plebeiustömegek a politikai döntéshozatalban való részvételüket legfeljebb csak addig tűzték ki célul, amíg ezáltal legfontosabb kívánságukat, nevezetesen az állami földekből történő jelentős részesedést el nem érték. Mihelyt azonban a Licinius–Sextius-féle törvényeket követően, valamint Itália meghódítása révén földhöz jutottak, problémáik is messzemenően megoldódtak. Ugyanakkor a cliensi rendszer az új vezető réteg kialakulása után nemcsak hogy érintetlen maradt, hanem az alacsonyabb helyzetű népcsoportok és a felemelkedett plebeius családok közötti összefonódások következtében még újabb táptalajra is talált. Az olyan rendszer keretein belül, amely a hatalmas és gazdag családoknak a clienseikhez fűződő személyes kapcsolataik révén mindig is különleges befolyást és egyben függőségi viszonyt biztosított, az athé-

³⁷ Pénzverés: A. Alföldi: *Röm. Mitt.* 68, 1961, 64. skk. *Census*adatok: H. Mattingly: *Journ. of Rom. Stud.* 27, 1937, 99. skk.

³⁸ P. A. Brunt: *Italian Manpower* 1. skk. és 121. skk.

nihez hasonló demokratizálódás lehetetlen volt. Ily módon a római társadalmat a Kr. e. 3. században – akárcsak egész későbbi története folyamán – az arisztokratikus társadalmi rend határozta meg. Ilyen feltételek közepette a római társadalom egészét a Kr. e. 3. században a korábbtól eltérő rétegződés és ennek megfelelően az egyes rétegek között is más kapcsolatok jellemezték. A társadalom rétegződése ismertetőjegyek bonyolult rendszerén nyugodott. Ebben a származás, de a személyes szorgalom is, továbbá földbirtok és pénz, a senatushoz tartozás és mindenekelőtt a hivatalok megszerzésével biztosított politikai befolyás révén a privilégiumok, azonkívül a polgárjog és a személyes szabadság alapján a jogállás, a mezőgazdasági termelésben vagy a gazdaság egyéb területén kifejtett tevékenység, végezetül pedig az egyes itáliai közösségek Rómához fűződő kapcsolatai játszottak szerepet. Ebből a rétegződési rendszerből fakadóan a senatori arisztokráciától a rabszolgákig volt egy sor olyan társadalmi réteg, amelyek közül önmagában egy sem volt feltétlenül homogén. Bár a plebs intézménye hivatalosan megmaradt, csupán az újonnan létrejött senatori arisztokrácia viselte magán privilégiumai és határozott öntudata révén a társadalmi rendre utaló jegyeket, anélkül azonban, hogy a társadalom alsó rétegei felé zárt lett volna. Ezzel egyidejűleg viszont érlelődtek a feltételek egy új elit kialakulására is, amelynek érdeklődése nem csupán a földtulajdonra, hanem egyre inkább kézművességből, kereskedelemből és pénzügyi tevékenységből származó jövedelemre is irányult. Az egyes társadalmi rétegek közötti feszültségek is másutt húzódtak, mint korábban. A patriciusok és plebeiusok közötti konfliktusok helyett új ellentétek bontakoztak ki, így például az uralkodó réteg és a Rómában állandóan újjáalakuló proletár csoportok között, a rómaiak és gyakran elnyomott szövetségeik között, a rabszolgák és rabszolgartatók között. Ezek az ellentétek azonban aligha vezethettek súlyos belső összeütközésekhez, hiszen részben békés úton megoldhatók voltak, részben pedig a Rómában uralmon levők erős hatalma révén ellenőrizték őket. Ennek az uralkodó rétegnek a politikai hatalma volt az a legfontosabb tényező, amely a társadalom sokféle csoportját összetartotta, nem utolsósorban annak következtében, hogy a földhöz juttatott parasztok tömegeiben szövetségesre talált – főként a Karthagó elleni háborúk idején.

Az a tény, hogy a római társadalom jellege még a társadalmi küzdelmek lezárulása után is mennyire arisztokratikus maradt, abban mutatkozik meg leginkább, hogy a hatalmat birtokló senatori arisztokrácia az összpolgárságnak csupán jelentéktelen csúcsát képezte: a senatus tagjainak és ezzel a felnőtt senatori arisztokrácia férfi hozzátartozóinak a létszáma általában 300 körül mozgott. Ezen az arisztokrácián belül is volt azonban egy számszerűleg még kisebb vezető csoport, nevezetesen a *nobiles* csoportja. Ők rendelkeztek a legnagyobb tekintéllyel, döntő politikai befolyással és vezető pozíciójukból fakadó büszke öntudattal. *Viri nobiles*nek számítottak – anélkül, hogy ezt ilyen formában valaha is rögzítették volna – a vezető senatorok és családjuk, és általában véve a consulok, vagyis a legmagasabb állami tisztséget betöltő személyek és leszármazottaik. A Kr. e. 3. század folyamán ezek a férfiak kereken 20 előkelő patricius és plebeius család tagjai voltak, illetve volt még néhány újonnan felemelkedett személy, akik újabb családokkal csatlakoztak a vezető arisztokrácia soraihoz. Ezen családok között, amelyek több, a Kr. e. 4. század folyamán kihalt patricius nemzetséggel szemben még hosszú ideig jelentős szerepet játszottak a római történelemben, a legrégebbiek voltak a római arisztokrata nemzetségek között minden idők legtekintélyesebbje, a *Fabii*, továbbá az *Aemilii* és a *Cornelii*, azonkívül a szabin eredetű *Claudii* és *Valerii*. Ennek a körnek a második pun háború idején jellegzetes alakja volt Quintus Fabius Maximus Verrucosus, a „*Cunctator*”, *ensor*, ötszörös *consul*, kétszer *dictator*, aki öntudato-

san ápolta a Herculesig visszavezetett nemzetsége tradícióját, ugyanakkor azonban nem volt érzéketlen új szellemi áramlatok iránt sem (Plut., *Fabius* 1,1. skk.). Az ilyen és hasonló patriciusnemzetségek mellett voltak olyan plebeius családok is, amelyekből a Licinius–Sextius-féle törvények óta szintén kikerültek *consulok*. Már a Kr. e. 4. század második felében tudtak a római államnak vezető férfiakat adni, mint például Quintus Publilius Philót, a négyszeres *consul* és a *lex Publilia* szellemi atyját. A Kr. e. 3. század folyamán is sokan kerültek közülük a történelem lapjaira, mint például Marcus Atilius Regulus, a kétszeres *consul*, az első pun háború hadvezére. Többé már nem létezett éles választóvonal a patricius és a plebeius családok között, sőt, egyes vezető családoknak, mint például a *Veturiinek*, volt mind patricius, mind pedig plebeius ága, és a legtöbb nemzetség atyafiságban állt egymással, így például a *Fabii* is több plebeius családdal. Ugyanakkor a Kr. e. 4. század utolsó évtizedeiben Itália különböző római és latin városaiból a vezető családok bejutottak Róma senatori arisztokráciájába, mint például a *Plautii* Tiburból, a *Mamilii*, *Fulvii* és *Coruncanii* Tusculumból, az *Atilii* Calesből, az *Otacílii* Beneventumból, az *Ogulnii* Etruriából. A szövetséges közösségek vezető rétegei is szoros kapcsolatokat tartottak fenn a római előkelőkkel, mint például a rómaiakhoz rokoni szálakkal fűződő capuai arisztokraták (Liv. 23,4,7).³⁹

A senatori arisztokráciát – beleértve a patricius elitet is – a privilégiumok, a tevékenységi kör, a tulajdon és vagyon, a tekintély és az összetartozás tudata választotta el a római társadalom többi rétegétől. Ezáltal a renddé szerveződésnek legalábbis a csíráit mutatta, azonban nem támasztott igényt a kizárólagosságra. Nyitva hagyta annak lehetőségét, hogy nem senatori családok különösen szorgalmas leszármazottai is felvételt nyerhessenek körükbe, és még az a lehetőség is megadatott nekik, hogy „új emberként” akár a legfőbb állami tisztségre, a *consulságra* is szert tegyenek. Ilyen *homo novus* volt például Caius Flaminius is, aki a két pun háború között a parasztság javára szolgáló intézkedéseket fogadtatott el, és aki politikai és vallási nézetei miatt gyakran került összeütközésbe saját rendjének tagjaival. Azonban az arisztokrácia többsége azoknak a senatori családoknak az utódaiból állt, akik a Kr. e. 4. század második felében vagy már hosszú múltra tekinthettek vissza, vagy akik akkoriban, a vezető plebeiusoknak az előkelők soraiba történő integrálódása idején váltak azzá. A csekély számú *homines novi* pedig a nemesség konzervatív szemléletmódját rendszerint gyorsan és alaposan átvette. Cicero szerint (*De re p.* 1,1) Marcus Porcius Cato (234–149), egy tusculumi lovag fia szolgáltatta erre a legjobb példát: *quasi exemplar ad industriam virtutemque*.

Az arisztokráciának a társadalomban betöltött vezető pozíciója abból adódott, hogy ennek a rétegnek a tagjai határozták meg a politikát. Közülük kerültek ki a tisztviselők (*magistratus*),⁴⁰ az arisztokraták soraiból állt össze a *senatus*, és mindenekelőtt clienseikre gyakorolt befolyásuk révén a népgyűlést is ők uralták. A közhivatalok betöltésének rendszere, amely a legalacsonyabb hivataltól a censori vagy consuli tisztségig terjedő szabályozott

³⁹ *Nobilitas*: M. Gelzer: *Nobilität der römischen Republik* (Leipzig, 1912) = *Kleine Schriften* I (Wiesbaden, 1962) 17. skk.; J. Bleicken: *Gymnasium* 88, 1981, 236. skk. Nemesi családok, a senatori előkelők összetétele: F. Münzer: *Römische Adelsparteien und Adelsfamilien* (Stuttgart, 1920). *Veturii*: I. Shatzman: *Class. Quart.* 23, 1973, 65. skk. Vezető itáliai családok felvétele a senatori arisztokráciába: W. Schur: *Hermes* 59, 1924, 450. skk.; H. Galsterer: *Herrschaft und Verwaltung* 142. skk.

⁴⁰ A köztársasághoz kapcsolódó lista: T. R. S. Broughton: *The Magistrates of the Roman Republic* I–II, – *Suppl.* (New York, 1951/60). Az állami hivatalnokok jelentőségére vonatkozólag: J. Bleicken: *Chiron* 11, 1981, 87. skk. (néptribunusi intézmény); a *magistratusok* hatalmi helyzetére vonatkozólag vö. R. Rilinger: *Chiron* 8, 1978, 247. skk.

hivatali előléptetési rendszer (*cursus honorum*) kialakulását segítette elő, odavezetett, hogy a hivatalok betöltése az előkelők privilégiuma lett. Csak ők rendelkeztek a szükséges anyagi feltételekkel, hogy megfelelő választási propaganda segítségével valamely hivatalra pályázhassanak, és ők rendelkeztek a cliensek tömegei fölött, akiknek a szavazatára a választások során számíthattak. Csak az arisztokrácia tagjai voltak gazdasági szempontból annyira függetlenek, hogy a fizetetlen hivatalok betöltését azok számos anyagi feltételével együtt megengedhessék maguknak. És végül, de nem utoljára, a vezető családok hagyományainak szellemében nevelkedve, és ezekben a családokban iskoláztatva, csakis ők rendelkeztek megfelelő politikai képzettséggel. A közhivatali tisztségek betöltése során szerzett tapasztalatok révén később ők alkották a senatusban a fontos döntések meghozatalában leginkább illetékes hivatásos politikusok körét, akik ennek következtében hatalmas tekintélyre tettek szert, és befolyásolni tudták a polgárság széles tömegei véleményének alakulását.

Az arisztokrácia uralmát a néptömegekkel, különösen pedig a népgyűléssel szemben intézményesen is biztosították. Jóllehet Polybios, a római köztársaság alkotmányának csodálója úgy gondolta, hogy a rómaiak ereje a magistratusok, a senatus és a népgyűlés rendszerén belül a monarchikus, arisztokratikus és demokratikus hatalmi formák egészséges összefonódásában rejlik (6, 11, 11. skk.), Rómában a valóságban az arisztokrácia uralkodott. A népgyűlést csakis valamely *magistratus*, tehát az előkelők soraiból kikerülő hivatalnok hívhatta össze, s a népgyűlésen a javaslattevési joggal is kizárólag ők rendelkeztek. A népgyűlések résztvevői egyébként sem képviseltették magukat túlságosan magas létszámban, mivel a Rómától távol élő polgárok többnyire ritkán jöttek a városba. Vásárnapokon pedig, amikor a vidéki lakosság tömegei valósággal özönlöttek Rómába, az előkelők érdekeit szem előtt tartva, megtiltották a népgyűlések tartását. Ugyanakkor továbbra is fenntartották a népgyűlés valamennyi, korábban kialakult, eltérő hatáskörrel bíró formáját. Minthogy pedig a szavazatokat *centuriák* és *tribusok* szerint adták le, minden, a *centuria*- és *tribus*rendszerből adódó manipulációs lehetőséget továbbra is használhatták a tömegek ellenében, ugyanis az egyes *tribusok* és *centuriák* létszáma és összetétele nem tükröződött híven a szavazatok leadásában. Ezen túlmenően az immár 10, a többi *magistratus*hoz hasonlóan szintén az előkelők soraiból kikerülő néptribunus közül bármelyik akár egyedül is akadályozhatta a népgyűlés hivatali működését tiltakozása révén (*intercessio tribunicia*), ha azt az arisztokrácia érdeke úgy kívánta meg. Végül pedig nagy jelentősége volt annak, hogy patronusi és cliensi viszonyok révén széles néptömegek kötődtek az egyes előkelő családhoz, míg pedig nem csupán szegény rokonaik, szomszédaik vagy felszabadított rabszolgáik köréből, hanem időközben az itáliai-félsziget közösségei közül is.⁴¹ Ebben a rendszerben rendkívül fontos volt egy további tényező is: az arisztokrácia féltékenyen ellenőrizte saját csoportjait annak megakadályozása céljából, hogy egyes előkelő nemzetségek híveikkel együtt olyan monarchisztikus hatalmi pozícióra tegyenek szert, mint Görögországban a tyrannis idején. Ennek elkerülése – eltekintve a magistratusok hatalmának az *annuitas* és a *collegialitas* elve alapján történő korlátozásától – úgy volt lehetséges, hogy az egyes előkelő nemzetségek, amelyek gyakran ellentétes politikai célok eléréséért küzdöttek, azonos súllyal bírtak, és a csoportosulásokon belül sem voltak mindig teljesen egységesek.⁴²

⁴¹ E. Badian: *Foreign Clientelae* (264–70 B. C.) (Oxford, 1958); A. J. Toynbee: *Hannibal's Legacy* I, 341. skk.

⁴² Ehhez lásd F. Cassola: *I gruppi politici romani nel III secolo A. C.* (Trieste, 1962); A. Lippold: *Consules. Untersuchungen zur Geschichte des römischen Konsulates von 264 bis 201 v. Chr.* (Bonn, 1963). A. J. Toynbee (i. m. I, 328. skk.) kiemelte az intézmények integráló szerepét: The Romans, like the Ame-

Nem csupán a politikai hatalom és a senatorok javára elkövetett manipulációk tették azonban lehetővé azt, hogy a római társadalmat az arisztokrácia uralma tartsa össze. A senatori arisztokrácia hagyományai révén meghatározta a rómaiság öntudatát is, amely legalábbis a szabad polgárság rétegeit a társadalom által közösen hordozott államnak, Cicero szavaival élve (Cic., *De re p.* 1,39) a *res publicának* mint *res populinak* az állameszméjében fogta össze. Ennek az állameszmének a szellemi alapja a vallás volt. Ezt a tényt Polybios is egyértelműen hangsúlyozta: „Véleményem szerint a római állam a legkiválóbb az istenek megkülönböztetett tisztelete tekintetében. Mert szerintem ugyanis éppen az, ami más népeknél szemrehányásnak számít, tartja össze a római államot, nevezetesen a babonás istenfélelem. És ez náluk olyannyira felülmúl és meghalad minden mértéket mind a magánéletben, mind pedig az államügyekben, hogy jobban már nem is lehetne fokozni azt” (6,56,6. skk.). Ennek a *religió*nak, vagyis az istenekhez fűződő megfelelő viszonynak a tartalmát azonban megint csak az arisztokrácia határozta meg, hiszen soraiból kerültek ki az állam papjai, akiknek a feladata az isteni akarat kipuhatolása és a vallási előírások rögzítése volt. Az is az előkelő családok hagyományából adódott, hogy a társadalom tagjai különleges helyzetekben hogyan viselkedjenek a római vallás előírásainak megfelelően. A helyes gondolkodás és cselekvés vezérfonala pedig a *mos maiorum*, vagyis az ősek viselkedésmódja volt, amely ezek nagy tetteiben nyilvánult meg. Az állameszme folyamatos fennmaradásának garanciája az ezekre a tettekre való kollektív emlékezés és azoknak felidézése volt. *Moribus antiquis res stat Romana virisque* (Cic., *De re p.* 5,1), írta a költő Ennius, Polybios idősebb kortársa, és az utóbbi sem fogalmazott kevésbé homályosan: „Ily módon a bátor emberek és vitézségükből fakadó hírnevük állandó felidézése révén halhatatlanná válik az elhunyt ősek dicsősége, ismertté válik a nép számára, és továbbadják utódaiknak a haza jótevőinek dicsőségét. És ami a legfontosabb, az ifjúságot ez arra ösztönzi, hogy a haza érdekében mindent elviseljenek, csak hogy részesei lehessenek annak a hírnévnek, amely a vitéz embereket övezi” (6,54,2. sk.). Az ezekben a tettekben megnyilvánuló viselkedésmód sem volt azonban egyéb, mint a senatorok gondolkodás- és cselekvési módja, hiszen azok a férfiak (politikusok, hadvezérek és papok), akik a múlt dicső cselekedeteit véghezvitték, az ő őseik voltak, és hírnevük kései leszármazottaiknak is tekintélyt biztosított.

A senatori előkelők fentebb ecsetelt vezető pozíciója elképzelhetetlen lett volna az arisztokrácia hatalmának gazdasági alapja nélkül. Ez a bázis, csakúgy mint korábban, továbbra is a földbirtok volt. A senatori arisztokrácia a római társadalmon belül még akkor is a leggazdagabb földbirtokosi réteget alkotta, ha a Licinius–Sextius-féle törvények megakadályozták óriási földbirtokok létrejöttét. A római uralom kiterjesztése Itáliára, és mindenekelőtt az első pun háború óta a római hódítások megindulása a Földközi-tenger medencéjének nyugati térségében a senatoroknak csábító lehetőségeket kínált arra, hogy kereskedelem, vállalkozói és pénzügyi tevékenység révén új, addig soha nem ismert nyereségre tegyenek szert. Minden bizonnyal akadtak is olyan befolyásos senatori csoportok, amelyek készenek mutatkoztak ezt az utat követni, amely a római társadalmi és gazdasági rendszer megváltozásához vezethetett volna. A Kr. e. 218-ban hozott *lex Claudia* azonban, amelyet a senatorok közül feltehetőleg csak az ellenlábaskodó plebeius, Caius Flaminius szavazott meg, elvágta ezt a fejlődési vonalat (Liv. 21,63,3. sk.): ennek értelmében a senatoroknak és utó-

ricans, believed in the value of constitutional checks and balances as a mechanism for making it difficult for any individual or group to win excessive power.

daiknak megtiltották, hogy 300 amphoránál nagyobb rakodótérrel rendelkező kereskedelmi hajókat birtokoljanak, mivel azok alkalmasnak tűntek a senatorok saját mezőgazdasági terményeinek szállítására. Az indoklás valószínűleg az lehetett, hogy az üzletelés nem méltó a római senatorokhoz (*quaestus omnis patribus indecorus visus*). Természetesen elképzelhetetlen, hogy a római népgyűlés az uralmon levő előkelők érdekeivel homlokegyenest ellenkező rendelkezést keresztül tudott volna vinni. Sokkalta inkább arról lehetett szó, hogy az arisztokrácia irányadó körei számára az előkelők uralma mindaddig megőrzött folytonosságának zálogát az jelentette, hogy a vezető réteg továbbra is a földbirtokos arisztokrácia soraiból került ki. Az ilyen vezető rétegnek gazdaságilag kevesebbet kellett kockáztatnia, mindenképpen fenntarthatta a vidéki lakosságnak a hatalom birtokosaihoz fűződő társadalmi kötődéseit, és kevésbé volt hajlamos arra, hogy idegen befolyás alá kerüljön, mint az olyanfajta vezető réteg, amely kereskedőkből és vállalkozókból tevődik össze (vö. Cato, *Agr. praef.* 1. skk.).

A kereskedők és vállalkozók száma és jelentősége a római társadalmon belül a Kr. e. 3. század folyamán tovább növekedett, társadalmi presztízs tekintetében azonban – akár csak az egész római történelem folyamán – messze elmaradtak a senatori arisztokrácia mögött. Polybios szerint Rómának az első pun háború idején még egyáltalán nem voltak hadihajói, és szerinte csak ekkortól kezdte támogatni a hajóépítéshez elengedhetetlenül szükséges kézműipart (Polyb. 1,20,10. skk.). Kr. e. 255-ben Rómában három hónap leforgása alatt 220 hajót építettek (uo. 1,38,6), márpedig ez csak számszerűleg erős, specializált, és részben biztosan idegen származású kézműves réteg meglétével volt lehetséges. Együttal ebben a háborúban a római csapatokkal együtt, azok támogatására itáliai kereskedők is mentek Afrikába (Polyb. 1,83,7. skk.), és röviddel az első pun háborút követően az itáliai kereskedők Róma védelme alatt az Adriai-tenger keleti partvidékén is felbukkantak (uo. 2,8,1. skk.). A második pun háború során a római kereskedők a csapatokat nem csupán ellátásuk miatt kísérték, hanem azért is, hogy zsákmányukat felvásárolhassák (Polyb. 14,7,2. sk.), és ezáltal nagyobb nyereségre tehessenek szert. Akadtak olyan gazdag vállalkozók is, akik fegyverkezéshez vagy építkezésekhez nyújtott hatalmas hitelekkel tudtak az állam segítségére sietni (Liv. 23,49,1. skk. és 24,18,10). Ezzel olyan irányú fejlődés vette kezdetét, amely a Kr. e. 2. század folyamán tehetős vállalkozókból, kereskedőkből és bankárokból álló réteg letkezését eredményezte, s ezzel hozzájárult a lovagrend kialakulásához.⁴³

A római társadalom nagy többségét parasztok alkották, akiknek társadalmi tagozódása az új római és latin coloniák közelében élő tehetős földbirtokosoktól az előkelőktől erős személyi függésben levő mezőgazdasági dolgozóig és cliensekig terjedt. A pun háborúk korában is folytatódó kolonizáció révén a szegényebbeket és a Rómában állandóan növekvő számú proletár tömegeket többnyire megfelelő mértékben el tudták látni földbirtokkal. Ez a fejlődési folyamat különösen a parasztságnak a korábbi kolonizáció révén erőteljesen kiformalódott felső és középső rétegeit erősítette meg. Ők voltak ugyanis egyrészt az arisztokrácia által irányított társadalmi és politikai rendszer legfontosabb támaszai, másrészt pedig a meghódított területeken a római uralom letéteményesei, továbbá meghatározó szerepet játszottak a római hadseregben. Ennek megfelelően az arisztokrácia néhány politikai és gazdasági engedményt tett annak érdekében, hogy az érdekközösséget biztosítani tud-

⁴³ Vö. H. Hill: *The Roman Middle class in the Republican Period* (Oxford, 1952) 45. skk. (a „middle class” kifejezés alkalmazása erre a társadalmi rétegre nem túl szerencsés); egyébként lásd még az 58. jegyzetben megadott szakirodalmat.

ja. Az utolsó újonnan alapított *tribus* létrehozása Kr. e. 241-ben⁴⁴ ugyanúgy ennek a paraszti rétegnek a számbeli gyarapodását és gazdasági megerősödését szolgálta, mint az új *coloniák* alapítása. Különösen vonatkozik ez az *ager Gallicus*ra, amelynek kolonizálását Caius Flaminius az arisztokrácia konzervatív beállítottságú csoportjainak akarata ellenére hajtott végre Kr. e. 232-ben Sena Gallica környékén.⁴⁵ Polybios (2,21,7. skk.) szerint ez a reformintézkedés verte az első éket a véleménye szerint teljesen kiegyenlített római társadalmi rendszer szerkezetébe. A paraszti réteg gazdasági és társadalmi megerősödésének politikai következménye a népgyűlés reformja volt Kr. e. 241-ben (vagy röviddel ezután). Ekkor ugyanis a *tribusok* és *centuriák* szerinti népgyűléseket bonyolult rendszerre olvasztották össze, a szavazási feltételeket pedig úgy alakították ki, hogy a gazdagabb parasztok szavazatai a korábbinál nagyobb súlyt kapjanak. Az első és a második pun háborúban aratott győzelmét Róma legfőképp ennek a paraszti rétegnek köszönhette, ennek mindenekelőtt a második pun háborúban elszenvedett katasztrofális veszteségei azonban a római társadalom további fejlődése szempontjából súlyos következményeket vontak maguk után.

Jogilag a szabad parasztokhoz képest alacsonyabb társadalmi kategóriába tartoztak a felszabadított rabszolgák, akiknek száma és jelentősége a pun háborúk idején, mindenekelőtt Rómában, de ugyanúgy a többi városban és vidéken is növekedett. Róma vezető családjai, amelyek politikai érdekeik keresztülvitele érdekében szívesen mutatkoztak a népgyűlésben a híveikből álló tömegek élén, számos rabszolgát szabadítottak fel. Ezek pedig, amint a felszabadítás révén a római polgárjog birtokába jutottak, támogatták a népgyűlésben *patronusuk* politikai céljait, de ezen túlmenően gazdasági, valamint személyes szolgálataikkal is pártfogójuk hasznára lehettek. Jóllehet a rabszolgafelszabadításért már feltehetőleg Kr. e. 357-ben is a rabszolga értékének 5%-át kellett adó formájában befizetni (Liv. 7,16,7), a Kr. e. 3. század folyamán jelentősen növekedett a felszabadított rabszolgák száma. A rabszolgafelszabadítások gyakoriságát azon lehet lemérni, hogy a római állam rabszolgafelszabadítás után fizetett adóból befolyt jövedelme Kr. e. 209-ig csaknem 4000 font aranyat tett ki (Liv. 27,10,11. sk.).⁴⁶

Az archaikus társadalmi rend felbomlása után egészen a korai császárkorig a római társadalom legsós rétegét a rabszolgák képezték. Jelentőségük a Kr. e. 4. századtól kezdve Róma gazdasági és társadalmi fejlődése következtében megnövekedett. A rabszolgákat a földbirtokosok, de minden bizonnyal a gazdag parasztok földjein is mindenekelőtt mint munkaerőt alkalmazták. Rabszolgák beszerzésére több lehetőség adódott, mint korábban. A rabszolga-utánpótlásnak a római társadalom számára terhes, archaikus formáit megszüntették: a szegény plebeiusok földbirtokhoz juttatásával ugyanis többé már nem volt szükség arra, hogy szabad polgárok gyermekeit tegyék rabszolgává, és Kr. e. 326 óta az adórszolgaságot intézményesen is megszüntették. Ehelyett a más népekkel és államokkal folytatott rabszolgakereskedelem jelentősége nőtt meg. Ezt már a Kr. e. 348-ban Róma és Karthágó között megkötött második szerződés is figyelembe vette: megtiltották ugyanis, hogy a szerződést aláíró felek szövetségeseit az uralmuk alá eső területen rabszolgaként eladják (Polybios, 3,24,6. skk.). Mindenekelőtt azonban a kezdetben az itáliai népekkel, majd pedig Karthagóval és szövetségeseivel szemben viselt állandó háborúk teremtették meg a rómaiak számára azt a lehetőséget, hogy a rabszolgaállományt a hadifoglyok szolgáskorba vetése

⁴⁴ Vö. U. Hackl: *Chiron* 2, 1972, 135. skk.

⁴⁵ Ehhez G. Radke, in *Beiträge zur Alten Geschichte und deren Nachleben* I (Berlin, 1969) 366. skk.

⁴⁶ Vö. ehhez A. J. Toynbee: *Hannibal's Legacy* I, 341. skk.

révén növeljék. Kr. e. 307-ben állítólag a samnisok 7000 szövetségesét adták el egyszerre rabszolgának (Liv. 9,42,8). Kr. e. 262-ben több mint 25 000 agrigentumi polgár, Kr. e. 254-ben pedig Panormusban 13 000 fogoly került a rabszolgapiacra (Diodóros 23,9,11 és 18,5). A második pun háború idején a tömeges rabszolgává vétel bevett szokássá vált, és ez egyben annak a korszaknak a nyitányát is jelentette, amelyben a rabszolgaság jelentősége elérte a csúcspontját. A második pun háborút megelőzően azonban a római társadalom még meglehetősen távol volt attól, hogy a gazdasági termelést a rabszolgaságra alapozza. Akkoriban ugyanis még a rabszolgaság patriarchális formái is részben érintetlenek voltak. Gyakori volt, hogy a hadifoglyokat nem adták el rabszolgának, hanem váltságdíj fejében szabadon engedték, mint például Kr. e. 254-ben Panormus lakóinak a többségét. Ekkortájt még maguk a gazdag rómaiak sem feltétlenül rendelkeztek rabszolgák tömegeivel, így például a hadvezér Marcus Atilius Regulus sem, akiről az a hír járta, hogy mindössze egy szolga és egy bérmunkás állt a rendelkezésére (Val. Max. 4,4,6). Legkorábban a második pun háború idejére vonatkozóan maradtak fenn olyan adatok, amelyekből a rabszolgák tömeges alkalmazására lehet következtetni a gazdaságban, ezen belül is a kézműiparban (Polybios, 10,17,9. sk.).

A rabszolgák viszonylag csekély jelentőségével magyarázható az a tény, hogy a Kr. e. 3. század folyamán Rómában nem került sor nagyobb rabszolgamozgalmakra. Kr. e. 259-ben állítólag 3000 rabszolga és 4000, Rómával szövetséges viszonyban álló flottakatonára (*navales socii*) összeesküvést szőtt a római állam ellen. Minthogy azonban a rabszolgák zöme feltehetőleg röviddel azelőtt jutott közép-itáliai hegyvidékről származó hadifogolyként rabszolgasorba, ezt a fellépést sokkalta inkább úgy lehet jellemezni, mint a korabeli Róma társadalmi szerkezetére nézve nem releváns, a legyőzött ellenfél által kezdeményezett megmozdulást. Valószínűleg ugyanígy kell megítélni a 25 rabszolga összeesküvését Rómában, amelyet minden jel szerint egy karthagói ügynök szított Kr. e. 217-ben. A megmozdulás résztvevőinek alacsony száma is mutatja, hogy jelentéktelen volt.⁴⁷ Olyan jellegű rabszolgamozgulás, mint amilyenre a Rómával szövetséges Volsiniiben sor került, Rómában teljesen elképzelhetetlen volt. Itt ugyanis az történt, hogy Kr. e. 280-ban az etruszk előkelők az összes rabszolgát felszabadították, és átadták nekik a hatalmat. Majd, miután úgy érezték, hogy a hatalmas új birtokosai bántalmazták őket, Rómához fordultak segítségért. Róma csak nagy veszteségekkel járó háborút követően, Kr. e. 264-ben tudta őket visszahelyezni régi jogaikba.⁴⁸ Rómában az ilyen jellegű tendenciák lehetősége egyrészt a római uralkodó rendszer erőssége, másrészt pedig a rabszolgaság viszonylag csekély jelentősége miatt eleve kizártnak bizonyult.

Rómát a Kr. e. 3. században sem rabszolgafelkelések, sem pedig a városi vagy a vidéki lakosság alsóbb rétegeinek zavargásai nem fenyegették. A külpolitikai veszélyektől eltekintve a döntő kérdés az volt, hogy Itália meglehetősen nagyszámú és eltérő szerkezetű közösségei hosszú távon hajlandók-e Róma hatalmát elfogadni s a rómaiakkal egy többé-kevésbé egységes társadalmi rend keretén belül egyesülni. Hogy milyen nehéz volt Itália egységének a megvalósítása, egyértelműen kiderült a második pun háború idején, amikor is Róma több szövetségese – köztük a vezető római nemzetségekkel szorosan összefonódó város, Capua is – elpártolt. A második pun háború lezárását követően is rendkívül hosszú fejlődési folyamatra és az itáliai népek Róma-ellenes felkelésére volt szükség ahhoz, hogy ezt a

⁴⁷ Erre a két „összeesküvésre” vonatkozólag lásd M. Capozza: *Movimenti servili* I, 75. skk., forrásokkal.

⁴⁸ Ehhez J. Heurgon: *Die Etrusker* 88. skk., forrásokkal; vö. T. Frank: *Economic Survey* I, 69. skk.

problémát végleg megoldják. A lehetőségek és az utak azonban, amelyek lehetővé tették, hogy Róma Itália feletti uralma az itáliai társadalom többé-kevésbé egységes társadalmi rendben történő egyesítése útján is megszilárduljon, már jóval a második pun háborút megelőzően kirajzolódtak. Ezek a lehetőségek a vezető italicus.családoknak a senatori arisztokrácia soraiba történő felvételében, a római arisztokrácia és az egyes közösségek vezető rétegei közötti politikai és társadalmi kapcsolatok ápolásában, továbbá Itália távoli területein a kolonizáció nyomán kialakuló széles körű, római érzületű paraszti réteg létrejöttében rejlettek. Ezenkívül a Volsiniival kapcsolatos epizód világosan megmutatta, hogy Róma ereje nagyon megfelelő volt mind az etruszk, mind pedig az italicus közösségek vezető rétegei érdekeinek.

A Kr. e. 3. században a római arisztokrácia ereje mindenesetre elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy uralmi rendszerében mind a római társadalom különböző rétegeit, mind pedig Itáliát a saját maga politikai, társadalmi és kulturális sokszínűségében össze tudja fogni, s az általa uralt római állam a Karthago ellen viselt mindkét nagy háborúból győztes nagyhatalomként került ki. A második pun háborúval és az azt követően Keleten is lendületessé váló expanzióval a római társadalom számára új korszak kezdődött – új társadalmi modell hirtelen kialakulásával és új társadalmi feszültségekkel. Már a Kr. e. 3. század folyamán kirajzolódott azonban az az irányvonal, amelynek mentén az átalakulásnak végbe kellett mennie. A késő köztársaságkor legtöbb társadalomtörténeti vonulatát – nevezetesen a *nobiles* átalakulását oligarchiává, a kereskedőkből, vállalkozókból és bankárokból álló gazdag rétegnek a kialakulását, az itáliai parasztság hanyatlását, rabszolgák tömegeinek alkalmazását a gazdasági termelésben, az itáliai népek visszalépésekkel nehezített integrációját a római társadalmi rendszerbe – a római társadalom története részben már a második pun háborút megelőzően, részben pedig legalábbis ettől a háborútól kezdődően előkészítette.

A TÁRSADALMI SZERKEZET ÁTALAKULÁSA A KR. E. 2. SZÁZADBAN

ELŐFELTÉTELEK ÉS ÁLTALÁNOS ISMERTETŐJEGYEK

Róma történelmében a második pun háború olyan átalakulási folyamat kezdetét jelzi, amely a római állam és társadalom szerkezetében rövid időn belül mélyreható változásokat okozott. Rómából világbirodalom lett, amelynek gazdasági szerkezetét és társadalmi rendjét új, eddig ismeretlen sokrétűséget mutató feltételek határozták meg. Ez a hirtelen változás egyben azt is eredményezte, hogy Róma olyan gazdasági és politikai válságba jutott, amely a római társadalmon belül már két emberöltővel a Hannibál fölött aratott győzelmet követően súlyos, korábban elképzelhetetlen konfliktusok kirobbanásához vezetett.

Az új feltételek részben a második pun háború Itáliára gyakorolt közvetlen következményeiből adódtak, és az itáliai parasztság hanyatlásában és proletarizálódásában, a nagybirtokok kialakulásában, valamint a rabszolgák termelőmunkára történő tömeges alkalmazásában nyilvánultak meg. Már ókori történétírók, mint például Plutarchos (*Ti. Gracchus* 8,1. skk.) és Appianos (*B. civ.* 1,32. skk.) világosan leírták ezt az átalakulási folyamatot, míg A. J. Toynbee mindazokban a sebeken, amelyeket ez a változás a római gazdaságnak és társadalomnak okozott, Hannibál késői bosszúját látta a római expanzió sikeréért.⁴⁹ A késői köztársaságkor gazdasági és társadalmi fejlődését illetően azonban meghatározó jelentőségűek voltak azok a következmények is, amelyek magából az expanzióból adódtak. A második pun háború kitörése és a társadalmi konfliktusoknak a Kr. e. 2. század harmincas éveiben bekövetkező fellángolása között eltelt alig egy évszázad folyamán Róma az egész Földközi-tenger medencéjét uraló hatalom és egyben világbirodalom lett.⁵⁰ Seregei meg-

⁴⁹ A. J. Toynbee: *Hannibal's Legacy* II 1. skk. Vö. J. Vogt: *Historia* 16, 1967, 119. skk. – A „Római társadalomtörténet” első német kiadásáról (lásd 1. jegyzet) írt recenziójában H. P. Kohns megkérdőjelezi a „bizonyos mértékig törvényszerűen lezajló fejlődések feltételezését” és a „feltételezhetően történelmi szükségszerűség posztulátumát”, amelyek szerinte a köztársaságkor történetének általam történő ábrázolása, és mindenekelőtt a 2. századi átalakulás, illetve a köztársaságkor válságának bemutatása során jellemzőek lennének. Anélkül, hogy egyfajta szigorú eleve elrendeltséget hirdető történelemszemléletnek hódolnék, továbbra is meggyőződése, hogy éppen a Kr. e. 2. és 1. században a gazdasági, társadalmi, politikai és szellemi tényezők Róma történeti fejlődését teljesen egyértelmű irányba terítették, amely alternatív megoldást aligha tett lehetővé.

⁵⁰ A római expanziós politikára vonatkozólag lásd részletesen legutóbb E. Badian: *Roman Imperialism in the Late Republic*² (Ithaca, 1968), németül: *Römischer Imperialismus* (Stuttgart, 1980); R. Werner, in *ANRW* I, 1, 501. skk.; P. Veyne: *Mél. École Fr. Rome* 87, 1975, 793. skk.; D. Flach: *Hist. Zeitschr.* 222, 1978, 1. skk.; W. V. Harris: *War and Imperialism in Republican Rome 327–70 B. C.* (Oxford, 1979).

semmisítették két egykori nagyhatalmat – Makedóniát (a harmadik makedón háborúban, Kr. e. 171–168), valamint Karthagót (a harmadik pun háborúban, Kr. e. 149–146); meggyengítettek és megalázták a Seleukida birodalmat, uralmuk alá vetették az Ibériai-félsziget nagy részét, elfoglalták Görögországot (Kr. e. 146). A meghódított-területeket provinciákként bebeleztek be a római államba: *Hispania citeriort és ulteriort* Kr. e. 197-ben, *Macedoniát* 148-ban, *Africát* 146-ban, *Asiát* pedig 133-ban. Mindennek beláthatatlan következményei voltak. A fiatal világbirodalom fejlett mezőgazdasági termeléssel rendelkező óriási területeket foglalt magában, ami lehetővé tette az agrártermékek importját Itáliába, úgy, hogy ott például a gabona termesztése feleslegessé vált; Rómának szinte kimeríthetetlen nyersanyagkészletei lettek, amelyeket – mint például a hispaniai ezüsbányákat – kénye-kedve szerint aknázhattak ki; rabszolgasorba vetett hadifoglyok és jogfosztott provinciálisok millióinak olcsó munkaerőként alkalmazható korlátlan tömegei felett rendelkezett; kiterjedt és vetélytársak által nem veszélyeztetett felvevőpiacai voltak kézműves termékei számára; korlátlan lehetőségei nyíltak a befektetésre, vállalkozói tevékenységre és a pénzgazdálkodásra. A gazdasági fejlődésnek mindezek a tényezői szükségszerűleg maguk után vonták a társadalom átrétegződését.

Ily módon a második pun háború óta, különösen pedig a Földközi-tenger medencéjének keleti felében aktivizálódó római expanziós politika megindulásától fogva kialakult egy új társadalmi rend, amelynek fő vonásai már a Kr. e. 2. század közepe táján megmutatkoztak.⁵¹ Ez a modell a társadalom nagyfokú tagozódásánál fogva alapvetően különbözőt Róma archaikus társadalmi modelljétől, de erősen eltért a Kr. e. 3. század viszonylag még mindig egyszerű társadalmi szerkezetétől is. Az egyén társadalmi helyzete olyan különböző tényezők összjátékából adódott, mint származás, politikai képzettség és tevékenység, földtulajdon, pénz, ambíció és ügyesség a gazdasági konjunktúra kihasználásában, a városi vagy a vidéki termelésben kifejtett aktivitás, jogi helyzet, etnikai vagy legalább regionális hovatartozás. A társadalmi rétegződés elmélyült. A társadalom vezető rétegét a senatori arisztokrácia alkotta kiváltsági révén, amelyeket a politikai vezetésben meglevő, származásának, rangjának megfelelő, politikai képzettségének és tapasztalatának, továbbá a nagybirtokok révén, de vállalkozói nyereségekből is adódó gazdasági függetlenségének köszönhetett. A második vezető rétegbe a lovagok tömörültek. Többségük a senatorokhoz hasonló módon gazdag földbirtokos volt: mások gyakran alacsonyabb származású vállalkozók, kereskedők és bankárok voltak, akik szintén szívesen fektették vagyonukat földbirtokba. Itália és a provinciák számos településén létezett egy elsősorban földbirtokosokból álló helyi vezető réteg, amelynek jogi helyzete, vagyoni viszonyai és kultúrája területről területre különbözött egymástól. Itáliában rengeteg római polgárjoggal rendelkező paraszt élt, mivel azonban létalapjukban veszélyeztetve voltak, sokan közülük a városokba, mindenekelőtt Rómába özönlöttek. Ott hozzájárultak a proletárok széles rétegének kialakulásához, amelyet a felszabadított rabszolgák tömegei tovább növeltek. Rendkívül kedvezőtlen helyzetben volt az itáliai szövetségesek (*socii*) és a provinciálisok túlnyomó többsége, annál is inkább, mivel még római polgárjoggal sem rendelkeztek, és saját uraik, valamint a római állam egyaránt hasznot húztak belőlük. Legalacsonyabb állása a római társadalomban a rabszolgák

⁵¹ A Kr. e. 2. századi római társadalomra vonatkozólag lásd összefoglalóan K. Christ: *Krise und Untergang der römischen Republik* (Darmstadt, 1979) 67. skk.; lásd még F. De Martino: *Storia della costituzione romana* II, 237. skk. és *Storia economica di Roma* I, 59. skk.

tömegeinek volt, akik nem rendelkeztek személyi jogokkal, és akiket elsősorban a földbirtokokon és a bányákban kegyetlenül kizsákmányoltak.

A római társadalom erőteljes és gyorsan végbemenő differenciálódása hamarosan súlyos konfliktusok egész sorát érlelte meg. Ezekben a frontok egyrészt a különböző hátrányos helyzetű társadalmi csoportosulások és az uralmon levő réteg között, másrészt pedig a vezető rétegen belül egyes csoportok között húzódtak. Ugyanakkor Róma ellentmondásossá vált politikai rendje és a római társadalom szintűgy elavult szellemi hagyománya alkalmatlannak bizonyult arra, hogy az egymással szemben álló társadalmi rétegeket és csoportokat kiegyensúlyozott rendszerben fogja össze. A legtöbb konfliktust békés eszközökkel nem lehetett megoldani, és az a kevés kísérlet, amely a folyamatok feltartóztatására vagy pedig új mederbe terelésére irányult, kudarcba fulladt. Mindennek elkerülhetetlen következménye a római társadalom polgárháborúkhöz és lázadásokhoz vezető válsága volt, amelynek folyamán a köztársaság felőrlődött.

A FELSŐ RÉTEGEK

A második pun háborút követően a római arisztokrácia vezető pozícióját a korábbihoz képest még jobban ki tudta építeni. Rómának Hannibál felett és Keleten aratott sikereit úgy tudta feltüntetni, mint politikája helyességének a garanciáját. Elsősorban szintén az ő javára váltak a Róma hódításaiból származó nyereségek is. Tekintélye messze túlszárnyalta a római polgárság, sőt, a római állam kereteit is. Közismert volt, ahogy Kr. e. 168-ban Egyiptomban egy magabiztos senator a Seleukida birodalom királyát, IV. Antiochost saját hadserege előtt megszegényítő jelenet során kényszerítette arra, hogy alávesse magát a római senatus akaratának (Liv. 45,12,1. skk.), vagy ahogy egy évvel később II. Prusias bithyniai uralkodó Rómában a senatus épületének ajtaja előtt földre vetette magát, megcsókolta a földet, és a senatorokat „megmentő isteneknek” szólította (Polybios 30,18,1. skk.). Jelentősen nőtt az arisztokraták rendi öntudata, mivel azzal büszkélkedhettek, hogy családjuk hírnevét saját nagy tetteik révén tovább növelték: *virtutes generis mieis (!) moribus accumulavi*, olvasható a Scipio család egyik tagjának elogiumában Kr. e. 140 körül (ILS 6). Az előkelők a korábbiakhoz képest még élesebben elhatárolták magukat az egyszerű polgárok tömegeitől, és mindinkább hasonlítottak egy rendhez, ami az *ordo senatorius* megjelölésben is felismerhetővé vált. Röviddel a második pun háború után ez az elhatárolódás jellemző módon abban nyilvánult meg, hogy nyilvános játékok alkalmával a senatoroknak külön díszhelyeket jelöltek ki. Különösen fontos volt a senatorok számára, hogy világosan elhatárolják magukat az úgazdagoktól, akik a lovagrendben a zárt társadalmi csoporttól szerveződés útjára léptek. A senatorok a népgyűlésen kiléptek az *equites* centuriáiból, amelyek hajdan a lovas arisztokratákat, de később is még mindig a senatorokat, a Kr. e. 2. századtól kezdve azonban a lassan kialakuló lovagrend tagjait is magukban foglalták. Azonkívül pedig a hivatalok betöltése révén a senatusba felemelkedett lovagok kötelesek voltak addigi státuszszimbólumukat, az államtól kapott lovat leadni.⁵²

⁵² Senatori arisztokrácia a Kr. e. 2. században: vö. különösen F. Münzer: *Adelsparteien* 98. skk.; H. H. Scullard: *Roman Politics 220–150 B. C.* (Oxford, 1951); U. Schlag: *Regnum in senatu. Das Wirken römischer Staatsmänner von 200 bis 191 v. Chr.* (Stuttgart, 1968). A senatori arisztokrácia viselkedésmódjára (történetének más korszakaiban is) vö. P. Veyne: *Le pain et le cirque. Sociologie historique d'un pluralisme politique* (Paris, 1976).

Amint az utóbbi rendelkezésből is kiderül, a gazdag lovagok gyakran sikerrel pályázhattak alacsonyabb hivatalokra. A gyakran alacsony származásúak társadalmi felemelkedése egyben az arisztokrácia folyamatos utánpótlását is biztosította. A vezető elit állandó fel-frissítése már csak amiatt is szükséges volt, mert nem kevés szenatori család kihalt, mivel nem volt férfi leszármazottja. Az ősi arisztokrata családok alacsony születési arányára jellemző, hogy olyan vezető családok, mint a Fabiusoké vagy a Corneliusoké, fennmaradásukat csak az Aemilius család ifjú férfiainak adopciója révén tudták biztosítani. Publius Cornelius Scipio Aemilianus, Karthagó és Numantia elpusztítója, valamint Quintus Fabius Maximus Aemilianus, a Fabiusok egyik vezető egyénisége a Kr. e. 2. században, Lucius Aemilius Paullusnak, a pydnai csata győztes hadvezérének vér szerinti fiai voltak. A legmagasabb állami tisztségek azonban a társadalmi felemelkedés útján haladók, de még a senatorok többsége számára is alig voltak hozzáférhetők. A *lex Villia annalis* elfogadása (Kr. e. 180) óta a magistratusok hivatali pályafutását egységesen szabályozták: az alacsonyabb tisztségek betöltését követően a praetorságot legkorábban 38, a legmagasabb tisztséget, a consulságot pedig legkorábban 43 évesen lehetett elérni.⁵³ Minthogy a magas tisztségek száma igencsak korlátozott volt (így például egy hivatali évben a 10 néptribunus mellett mindössze két consul működött), a vezető pozícióba jutott személyek a szenatori arisztokrácia élén szűk vezető csoportot alkottak. A *nobilitas*, azaz a legmagasabb tisztségeket betöltő személyekből és utódaikból álló vezető csoport már jóval a második pun háborút megelőzően kialakult. A Hannibál ellen vívott háború után azonban körük szinte áthatolhatatlanul bezárult: a consuli hivatal elnyerése mintegy 25 előkelő család tagjainak privilégiuma lett, és ezek vezető pozíciójukat több nemzedéken át kitartóan védelmezték, és a közönséges senatorokat a consuli hivataltól távol tartották. Jellemző, hogy a Manius Acilius Glabrio (consul Kr. e. 191-ben) és Caius Marius (consul először Kr. e. 107-ben) között eltelt időszakban mindössze két *homo novus* tudott a consuli hivatalig felemelkedni, nevezetesen Quintus Pompeius (consul Kr. e. 141-ben), a *Pompeiusok* nemzetségének első consula, illetve Publius Rupilius (consul Kr. e. 132-ben), aki nagyvállalkozó volt. Ugyanúgy jellemző a vezető családok uralmára, hogy a pun háború kitörése és Caius Marius első consulsága között eltelt időszak (Kr. e. 218–108) összesen 222 consula közül 24 a *Cornelii*, 15 a *Claudii*, 10 a *Fulvii*, 9–9 az *Aemilii* és a *Postumii*, 8–8 a *Fabii* és a *Sempronii* nemzetségből került ki.⁵⁴ Sallustius (*Iug.* 63,6. sk.) később keserűen megjegyezte, hogy a *nobilitas* a consulságot mint saját tulajdonát kezelte (*consulatum nobilitas inter se per manus tradebat*), míg a *homo novus*, legyen bár mégoly híres és kiváló is, erre a tisztségre méltatlannak és alacsony származása miatt egyenesen tisztátalannak (*quasi pollutus*) találtatott.

Az a tény, hogy az említett családok a szenatori arisztokrácián belül mint oligarchia ilyen szilárd vezető pozícióban voltak, elsősorban politikai tapasztalataikkal és sikereikkel magyarázható. Azt a képesítést, amelyre az új körülmények között a római politikában – mindenekelőtt hadjáratok vezetéséhez idegen országok területén vagy hellénisztikus uralkodókkal folytatott tárgyalásokhoz – egy államférfinak szüksége volt, aligha lehetett más-képp megszerezni, mint az oligarchia hagyományokban gazdag családjában történő nevel-

⁵³ Ehhez A. E. Astin: *Latomus* 16, 1957, 588. skk.; uo. 17, 1958, 49. skk.; G. Röglér: *Klio* 40, 1962, 76. skk. A senatusra és a szenatori tisztségekre vonatkozólag lásd U. Hackl: *Senat und Magistratur in Rom von der Mitte des 2. Jahrhunderts v. Chr. bis zur Diktatur Sullas* (Kallmünz, 1982).

⁵⁴ Consulok: T. R. S. Broughton: *Magistrates* I, 237. skk. *Homines novi*: T. P. Wiseman: *New Men in the Roman Senate 139 B. C.–A. D. 14* (Oxford, 1971) 3. skk.

tetés révén. A hadvezérek és a politikusok minden egyes győzelme vagy minden egyes diplomáciai sikere pedig tovább erősítette családjuk presztízsét. Ugyanakkor a legelőkelőbb családoknak éppen ezek a sikeres képviselői számolhattak a Róma városi nép és a katonák körében élvezett népszerűségük, valamint itáliai, sőt, immár provinciabeli clienseik révén a hívek legszélesebb táborával és ezáltal a legnagyobb befolyással. Mindez az oligarchikus rendszer megszilárdulását eredményezte. „Maroknyi csoport kénye-kedve szerint döntött háború és béke idején: mert övék voltak a kincstár, a tartományok, a hivatalok, a dicsőség és a győzelmek. A népet a katonai szolgálat terhe és ínség gyötörte. A hadvezérek a hadizsákmányt csak kevesekkel osztották meg; ugyanakkor a katonák szüleit vagy kicsiny gyermekeit, ha hatalmasabb szomszédjuk volt, elűzték otthonukból” (Sall., *Iug.* 41,7. sk.).

Sallustius szavaiból kiderül, hogy az előkelők gazdasági hatalma is növekedett. A győztes hadvezérek zsákmányolt kincsek tömegével tértek vissza Rómába, és dúskáltak a pénzben, amelyet elsősorban a hadifoglyokból préseltek ki váltságdíjként. Cnaeus Manlius Vulso hírhedt kis-ázsiai hadjárata Kr. e. 189-ben (Polyb. 21,34,3. skk., Liv. 38,12,1. skk.) még hat évszázaddal később is arra indította Augustinust, hogy az igazságtalan államigazgatás számára ne legyen más mint *magna latrocinia* (De civ. Dei 4,4). Az idősebb Scipio két lányára 300 000 dénárnyi vagyont hagyott örökségül (Polyb. 31,27,1. skk.). A pydnai csata győztes hadvezérének, Lucius Aemilius Paullusnak a vagyona halálakor 370 000 dénárba rúgott (Plut., Aem. 39,10). Az összeg nagyságát a vezető *ordines*be való bekerüléshez szükséges, kötelezően előírt vagyon alsó határán lehet lemérni, amelyet még a Kr. e. 1. században is – mind a senatorok, mind pedig a lovagok számára – mindössze 100 000 dénárban (= 400 000 sestertius) határoztak meg. Ezt a vagyont mindenekelőtt itáliai földbirtokba és rabszolgába fektették. A leggazdagabb családok felvásárolták vagy fenyegetések és erőszak révén egyszerűen kisajátították a paraszti birtokokat (App., B. civ. 1,26. skk.). Hiába hozakodtak elő a Licinius–Sextius-féle földtörvénnyel, amelynek értelmében állami földből senki sem bérelhetett 500 iugerumnál nagyobbat. Mindenekelőtt az oligarchia tagjai tettek szert nagy földterületekre: a Scipiók családjának például Itália különböző részeiben voltak birtokai és villagazdaságai, és ez a család a Gracchusok reformtörekvéseinek korában 500 iugerumot többszörösen is meghaladó birtokok felett rendelkezett. Publius Licinius Crassus Dives Mucianus (consul Kr. e. 131-ben) földterületeinek nagysága – beleértve mind az *ager publicus*on, mind pedig az *ager privatus*on elterülő birtokait – talán még a 100 000 iugerum nagyságot is elérte. Jóllehet ez a fejlődés Itáliát nem érintette egységesen, és a legtöbb Kr. e. 2. századi földbirtok méretét a hatalmas kiterjedésű császárkori latifundiumokkal össze sem lehet hasonlítani, a mezőgazdaság szerkezetében végbement változás mégis világosan ki-
vehető.⁵⁵

⁵⁵ Az itáliai mezőgazdaság szerkezetének átalakulásáról lásd különösen G. Tibiletti in *X Congr. Int. Sc. Stor.* II (Roma, 1955) 237. skk.; németül a köv. címen: *Die Entwicklung des Latifundiums in Italien von der Zeit der Gracchen bis zum Beginn der Kaiserzeit*, in H. Schneider (szerk.): *Zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der späten römischen Republik* (Darmstadt, 1976) 11. skk.; A. J. Toynbee: i. m. II, 155. skk.; E. Gabba–M. Pasquinucci: *Strutture agrarie e allevamento transumante nell'Italia romana (III–I sec. A. C.)* (Pisa, 1979). A senatori arisztokrácia földbirtokaira és gazdagságára vonatkozólag a késő köztársaságkorban lásd főként I. Shatzman: *Senatorial Wealth and Roman Politics. Coll. Latomus*, Vol. 142 (Bruxelles, 1975), többek között a senatorok átfogó „gazdasági prosztopographiájával”, valamint számos birtoknak és hatalmas vagyonoknak már a Gracchusok korában egy kézben történő összpontosításának bizonyításával. Vö. ehhez G. Alföldy: *Gymnasium* 84, 1977, 541. skk. A Scipiók birtokai: Seneca, *Ep.* 86,11; Plut., *C. Gracchus* 19; Plut., *Ti. Gracchus* 13,2; Licinius Crassus Dives:

A földbirtokokból és egyéb vagyonokból óriási nyereség folyt be, és valódi profitorientált gondolkodásmód lett úrrá. A második pun háborút követően mi sem jellemzőbb a vezető senatorok gazdasági ambícióira és lehetőségeire, mint az egyébként hagyománypárti Marcus Porcius Cato esete.⁵⁶ Ideálja a római állam szolgálatát szent kötelességének tekintő, ennek az államnak a vallási és etikai hagyományait megtestesítő senator volt; egyben veszélyt látott az új szellemi áramlatokban (Plut., *Cato* 24,11). A magánéletben azonban igazán fontos célként jelentkezett számára az örökölt vagyon megsokszorozása (uo. 21,8). Cato *A mezőgazdaságról* című munkáját mindenekelőtt annak a kérdéskörnek szentelte, hogy mily módon lehet egy földbirtokból a legcsekélyebb befektetéssel a lehető legnagyobb nyereséget kipréselni. Azt javasolta, hogy a nagybirtokok termelését állítsák át jövedelmező exportra (*patrem familias vendacem, non emacem esse oportet, Agr. 2,7*), és ennek megfelelően most már ne gabonát, hanem bort és olívaolajat termeljenek. A munkaerőt pedig szerinte maximális teljesítményre kell szorítani; a nyereséget – a bevétel további fokozása érdekében – erdőbe, legelőbe, halastavakba és például kézműves műhelyekbe, továbbá távolsági kereskedelembe, sőt, bankügyletekbe kell fektetni. A *lex Claudiának* azt a kitételét, amely a senatorok üzleti tevékenységét megtiltotta, Cato azáltal kerülte meg, hogy létrehozott egy tengeri kereskedelmi és nagyvállalkozói „résztvénytársaságot”, amelyben strómanokkal képviseltette magát (Plut., *Cato* 21,5. skk.).

Sem az arisztokraták hírneve, sem pedig az oligarchikus csoportérdekek biztosítása érdekében megvalósított összefogásuk, de még gyarapodó gazdagságuk sem tudta azonban megakadályozni a senatori arisztokrácia ragyogásának háttérében a később igen súlyos következményekkel járó konfliktusok kibontakozását. A *nobilitas*, amely a senatuson belül a közönséges senatoroktól, mindenekelőtt azonban a feltörekvő *homines novitól* mind erőteljesebben elhatárolta magát, a Kr. e. 2. század folyamán még fenn tudta tartani a maroknyi vezető család korlátlan uralmát. A legelőkelőbbek szigorúan oligarchikus uralmi rendszerekben azonban még annak a lehetőségétől is megfosztották magukat, hogy ennek számára tehetséges és szorgalmas férfiak befogadása révén új erők jelenjenek meg, holott a társadalmi felemelkedés útjára lépett egyének a római történelem minden korszakában készek és képesek voltak arra, hogy a mindenkori vezető réteg véleményét és érdekeit különleges odaadással képviseljék. Az oligarchiának a többi senatortól való elkülönülése, amelyet felülmúlhatatlan fennhéjázása és pökhendisége tovább fokozott, számos feltörekvő, gazdasági szempontból rendkívül befolyásos, a politikai vezetésben azonban háttérbe szorított

I. Shatzman: i. m. 18, 253. sk. A senatori birtokokhoz vö. még J. H. D'Arms: *Romans on the Bay of Naples. A social and cultural study of the villas and their owners from 150 B. C. to A. D. 400* (Cambridge/Mass, 1970). A földbirtokok nagyságának túlértékelése ellen lásd különösen K. D. White: *Bull. Inst. Class. Stud.* 14, 1967, 62. skk., németül: in H. Schneider (szerk.): *Zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der späten römischen Republik* 311. skk. (a *latifundium* fogalmához is, lásd még ehhez A. J. van Hooff: *Historia* 31, 1982, 126. skk.); M. W. Frederiksen: *Dialoghi di Arch.* 4/5, 1971, 330. skk.; E. Badian, in *ANRW I* 1, 670. skk. (lásd még a 60. jegyzetet). A senatori census köztársaság kori problematikájához: C. Nicolet: *Journ. of Rom. Stud.* 66, 1976, 20. skk. (csak egy census volt lovagok számára, amely azonban automatikusan a senatorokra is érvényes volt).

⁵⁶ Személyére vonatkozólag: A. E. Astin: *Cato the Censor* (Oxford, 1978) és D. Kienast: *Cato der Censor*² (Darmstadt, 1979). Cato *De agri cultura* című művére vonatkozólag: H. Gummerus: *Der römische Gutsbetrieb als wirtschaftlicher Organismus nach den Werken des Cato, Varro und Columella*, *Klio-Beiheft* 5 (utánnnyomás Aalen, 1963) 15. skk.; N. Brockmeyer: *Arbeitsorganisation und ökonomisches Denken in der Gutswirtschaft des römischen Reiches* (Bochum, 1968) 72. skk.

család elégedetlenségét váltotta ki. Az ilyen körök magatartására vonatkozóan bizonyára nem volt egyedülálló Marius magatartása, aki a kisebbségi komplexusokkal küszködő és egyéni teljesítményeire büszke, sikeres *homo novus* mintapéldánya volt. Azzal kérkedett ugyanis, hogy rangját hadissákmányként szerezte meg a született arisztokratáktól, és hogy ősinek síremléke helyett ő a sebeit tudná megmutatni hírneve bizonyítékeként. Nemcsak az oligarchia és a többi senator között mutatkoztak azonban feszültségek, hanem magán az oligarchián belül is. Jellemző módon éppen azok a tényezők szítottak ellentéteket az uralmon levő előkelők között, amelyek a második pun háború óta a *nobilitas* közös hatalmi pozícióját a római társadalom többi csoportjával szemben megerősítették. Jóllehet az egyes arisztokrata családok közötti rivalizálások és az érdekek ütközése ősidőktől fogva megvoltak, a második pun háborút megelőzően mindezek nem kérdőjelezhették meg a római társadalom arisztokratikusan irányított rendszerét. A Hannibál ellen vívott háborúk óta azonban egyes családok, sőt, egyes *nobiles* olyan hatalmi pozíciójának körvonalai kezdtek kibontakozni, amely az oligarchikus rendszer alapját, nevezetesen a vezető nemzetségek közötti egyensúlyt veszélyeztethette. Kitűnően képzett hadvezérek és politikusok sorozatos consulságai, rendkívüli katonai sikerei, szükségszerűen hosszú, többé már nem egyéves időtartamra korlátozott parancsnoki megbízatásai a hadszíntereken, továbbá a cliensi rendszer kiterjesztése révén a hadsereghez és a provinciabeli lakossághoz fűződő személyes kapcsolataik alkalmasnak mutatkoztak arra, hogy növeljék egyes kiemelkedő személyiségek hatalmi helyzetét.

Ez a tendencia a legvilágosabban a Scipiók esetében figyelhető meg.⁵⁷ Az idősebb Scipio Africanus mindössze 25 évesen úgy kapott parancsnoki megbízatást, hogy még az előírt senatori hivatalokat sem töltötte be. Hannibál fölött aratott győzelmét követően vitathatatlanul Róma első embere lett, és saját rendjének tagjaival hagyományosan nem nevezhető nézetei és fellépései miatt összeütközésbe került. Ellenfelei egy per során meg tudták buktatni, és a hamarosan, Kr. e. 180-ban elfogadott *lex Villia annalis*, amely a magas hivatalok betöltését meghatározott hivatali pályafutáshoz és meglelt életkorhoz kötötte, intézményesen akarta elejét venni annak, hogy a Scipióhoz hasonlóan fiatal államférfiak hirtelen előtörjenek. Amikor azonban az ifjabb Scipiót Kr. e. 147-ben consullá választották, már nem voltak tekintettel erre a törvényre, és ez a Scipio a consulságot az azt megelőző praetori hivatal viselése nélkül, a törvényesen előírt életkor alatt kapta meg. Kr. e. 134-ben annak ellenére lett másodszor is consul, hogy Kr. e. 152 óta a consuli tisztségnek egy senator által történő újbóli betöltése – éppen azért, hogy az ennek révén keletkező teljhatalom kialakulását megakadályozzák – elvben tilos volt. Jellemző volt az is, hogy a második pun háború óta eltelt kerek száz esztendő során a *Cornelii* nemzetsége adta a consulok egy tizedét, és az sem lehetett véletlen, hogy egyrészt Hannibál legyőzőjének, másrészt pedig Karthágó és Numantia elpusztítójának a családja egyúttal a Kr. e. 2. század egyik leggazdagabb senatori családja volt. Figyelemre méltó továbbá, hogy a Scipiók a görög szellemiség iránti fogékonyságukkal sajátos helyzetbe kerültek, amely a vezető kortársak – például Cato – szemléletmódjával világosan ellenkezett. Az oligarchián belül így már a második pun háborútól kezdve olyan fejlődés bontakozott ki, amely az előkelők közül markáns személyiségek kiemelkedéséhez vezetett és sejteni engedte, hogy az ilyen személyiségek nem feltétlenül azonosulnak saját rendjük felfogásával és érdekeivel.

⁵⁷ Vö. különösen H. H. Scullard: *Scipio Africanus: Soldier and Politician* (Bristol, 1970); A. E. Astin: *Scipio Aemilianus* (Oxford, 1967); H. Strasburger: *Hermes* 94, 1966, 60. skk.

Az új világhatalom gazdagsága nem egyedül az arisztokraták kezében összpontosult: a római távolsági kereskedelem számára a Földközi-tenger medencéjében megnyílt új lehetőségek, a meghódított országokban a nyersanyagforrások és a munkaerő tömegeinek kiaknázása, valamint Róma anyagi forrásainak állandó növekedése a zsákmányolt és kiszorított pénzügyesek és kincsek sokasága által, a kereskedelem, a vállalkozói tevékenység és a pénzügyesek korábban elképzelhetetlen fellendüléséhez vezetett. Mindez egy erős és jelentős vállalkozói réteg kialakulását vonta maga után, amelynek tagjai a lovagrendbe mint saját ordóba kezdtek szerveződni, jóllehet ez a folyamat csak a Gracchusok korától eredményezte az *ordo equester* megszilárdulását. A lovagrend létrejöttéhez vezető úton a döntő mozzanatot az a rendelet jelentette, amelynek értelmében a senatorok kiléptek az *equites* centuriáiból, és amely szerint azok a lovagok, akik valamely hivatal viselésével a *senatus* tagjaivá lettek, státusszimbólumukat, a lovat, kötelesek voltak leadni (*lex reddendorum equorum*, Kr. e. 129). A ló ezáltal egy a senatoroktól elkülönülő rendi szerveződés státusjele lett. Hamarosan további státusszimbólumok is kialakultak, amelyek tovább segítették az *ordo equester* rendi öntudatának erősödését. Ezek közé tartozott az aranygyűrű, a ruhán viselt keskeny bíborsáv (*angustus clavus*) – szemben a senatorok széles bíborsávjával (*latus clavus*) –, továbbá külön helyek fenntartása tiszteletükre a nyilvános játékokon (törvényben szabályozva a *lex Roscia* elfogadása, Kr. e. 67 óta).⁵⁸

E társadalmi réteg jelentősége már a második pun háború óta felismerhetővé vált. Tehetséges emberek vállalkozásokat hoztak létre, és állami megbízatások magukra vállalásával segítettek a római állam segítségére (Liv. 23,49,1. skk. és 24,18,10). Ezek az állami megbízatásokat vállaló társaságok (*societates publicanorum*) gondoskodtak a hadsereg ellátásáról és az olyan közmunkákról, mint például épületek, utak, hidak felépítése vagy helyreállítása. Ők vették haszonbérbe az állami bányák kitermelését, a kereskedelmi vámok behajtását és az adók beszedését. Nélkülük ezekben a gazdasági ágazatokban már senki sem boldogult (vö. Liv. 45,18,3). Polybios nyomán – aki a *publicani* tevékenységét világosan leírta – kiderül, hogy ezek a vállalkozók a széles néptömegek soraiból kerültek ki (6,17,2. skk.). Polybiosnak ezt a megállapítását illetően mindenestre annyiban kétségtől igaza volt, hogy számos vállalkozó igen alacsony származású lehetett. Ugyanebbe a társadalmi rétegbe tartoztak a pénzügyesek, bankárok, gazdag kereskedők és üzletkötők, akiknek típusát Plautus (megh. Kr. e. 184) vígjátékaiban elevenen ábrázolta. Az a tény, hogy a pénzügyekkel foglalkozók jelentősége már röviddel a második pun háborút követően mennyire megnövekedett, azon is mérhető, hogy az az óriási vagyon, amelyet az idősebb Scipio (megh. Kr. e. 183) leányaira hagyott, egy bankárnál volt letétben (Polyb. 31,27,15). Mindazonáltal a lovagrendbe min-

⁵⁸ A köztársaságkori lovagrendre vonatkozó alapvető mű: C. Nicolet: *L'ordre équestre à l'époque républicaine* (312–43 av. J.-C.) I–II (Paris, 1966/1974). A lovagok társadalmi típusai: uo. I, 285. skk. A „new Roman business men” típusára lásd A. J. Toynbee: *Hannibal's Legacy* II, 341. skk. és különösen E. Badian: *Publicans and Sinners: Private Enterprise in the Service of the Roman Republic* (Oxford, 1972). A *publicani*ra vonatkozólag lásd még C. Nicolet, in H. van Effenterre (szerk.): *Points de vue sur la fiscalité antique* (Paris, 1979) 69. skk. A lovagrend kialakulására vonatkozólag lásd még M. I. Henderson: *Journ. of Rom. Stud.* 53, 1963, 61. skk.; vö. továbbá F. Kolb: *Chiron* 7, 1977, 239. skk. (a státusszimbólumok jelentőségéről a késő köztársaságkori társadalmi rangcsoportok, többek között a lovagrend megszilárdulásában). A késő köztársaságkori lovagokra vonatkozólag lásd még P. A. Brunt, in R. Seager (szerk.): *The Crisis of the Roman Republic* (Cambridge, 1969) 83. skk.; németül in: H. Schneider (szerk.): *Zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der späten römischen Republik* 175. skk. Az *eques Romanus* fogalmára vonatkozólag lásd T. P. Wiseman: *Historia* 19, 1970, 67. skk.

dig tartoztak nagybirtokosok is. Cicero szavaival élve voltak a lovagok között *publicani*, nevezetesen haszonbérliként működő vállalkozók, továbbá *faeneratores* vagy *argentarii*, vagyis pénzkölcsönzők, azonkívül *negotiatores*, tehát kereskedők, mindenekelőtt azonban *agricolae*, földbirtokosok, akik közül sokan Itália coloniáiból és municipiumaiból származtak. Következésképp az *ordo equester* társadalmi összetételét tekintve a szenatori rendtől nem tért el lényegesen.

Ennek a rétegnek a kialakulása és megerősödése is új feszültségekhez vezetett a római társadalmon belül. A nyereséget hajszoló újjgazdagok – akik híján voltak az előkelők között teljesen még el nem feledett hagyományos mértéktartásnak – gyakran gátlástalan szerencselovagok és zsarolók voltak. Mindenekelőtt a provinciák lakosságának gyűlöletét keltették fel, de attól sem riadtak vissza, hogy magát a római államot becsapják. Eszközeiket Rómában már a Hannibál elleni háborútól fogva jól ismerték (Liv. 25,1,4 és 25,3,9. skk.), és hamarosan közmondásossá vált, hogy a *publicani* törvényszegők voltak. (Liv. 45,18,3: *ubi publicanus esset, ibi aut ius publicum vanum aut libertatem sociis nullam esse*. – Ott ahol publicanus ténykedett, ott a közjogot csakúgy, mint a szövetségesek szabadságjogait, figyelmen kívül hagyták.) A római hatóságok – mint például Cato Kr. e. 184-ben viselt censorsága idején – a *publicani* túlkapásaival szemben kénytelenek voltak újra és újra fellépni (Liv. 39,44,7. sk.; Plut., *Cato* 19,2). Az ilyen események a senatorok és a lovagok között konfliktusokhoz vezettek (vö. Liv. 43,16,1. skk.). A *publicani* gazdasági teljesítőképessége azonban mégiscsak magasfokú volt, és túlkapásaik csupán a római gazdaság rendszeres ellenőrzését nem ismerő oligarchikus rezsim révén következhetek be.

ALSÓ RÉTEGEK, ITÁLIAIAK, PROVINCIAÁLISOK

Róma és a többi város kereskedőinek zöme, mindenekelőtt a kiskereskedők, magától értetődően nem az állami bérlikő gazdag vállalkozói rétegéhez tartoztak, hanem a kézművesekkel együtt számszerűleg erős, külön társadalmi csoportot képeztek, amely a városi közösségen belül inkább az alacsonyabb rangúakhoz, mint egy valamiféle „középréteghez” sorolható. Jelentős kézműves réteg Rómában és Itália városaiban szintén a Kr. e. 2. század folyamán alakult ki a gazdasági fellendüléssel összefüggésben. Ez a fellendülés egyrészt az agrárszektorban a jövedelmező ültetvényes gazdaságra való áttérésnek, másrészt pedig a távolsági kereskedelem, a vállalkozói tevékenység és a pénzgazdálkodás megnövekedett jelentőségének volt a következménye. Plautus vígjátékai és mindenekelőtt Cato mezőgazdaságról írott munkája alátámasztják a különböző foglalkozási ágakra szakosodott kézművesek növekvő szerepét. Cato részletesen leírta, hogy azokat a kézműipari termékeket, amelyekre egy földbirtokosnak szüksége volt, melyik itáliai városban állították elő a legjobb minőségben (Agr. 135,1. skk.). Felsorolásából kiderül, hogy magában Rómában többek között textilgyártók, cipészek, fazekasok, kovácsok, lakatosok és kerékgyártók tevékenykedtek.

Ezeknek a kézműveseknek legalábbis egy része a felszabadított rabszolgák köréhez tartozott, akiknek száma Rómában és Itália többi városában – akárcsak a rabszolgáké – a második pun háború óta jelentősen megnövekedett: Kr. e. 131-ben Scipio Aemilianus állítólag azt mondta, hogy a római *plebs* főleg azokból az egykori rabszolgákból tevődik össze, akiket ő korábban hadifogolyként szállított Rómába (Val. Max. 6,2,3). Már röviddel Hannibál legyőzése után annyi felszabadított rabszolga volt Rómában, hogy szükségessé vált a felszabadítás rendeleti úton történő szabályozása: Kr. e. 177-ben megtiltották a csupán a

római polgárjog megszerzését célzó rabszolga-felszabadítást (Liv. 41,9,11), Kr. e. 168-tól pedig a *liberti* csak egyetlen tribusba nyertek felvételt; ezzel korlátozták a felszabadítottak tömegének jelentőségét a népgyűlésben (Liv. 45,15,5). Sok egykori rabszolga a városokban tudott élni a gazdasági lehetőségekkel, és vagyonra is szert tehetett. Sokan közülük azonban Rómában sem kézművesként, sem pedig kereskedőként nem találtak biztos megélhetést, hanem „lumpenproletariátust” alkottak, amely nemcsak hogy meglehetősen kedvezőtlen körülmények között élt – a Kr. e. 2. század közepétől ráadásul emelkedő lakbérek következtében –, hanem a részben magas élelmiszerárak miatt már szükségét is szenvedett, és adományokkal kellett gondoskodni ellátásáról. Befolyásos emberek ilyesféle adományait (*congiaria*), amelyek népszerűséget biztosítottak számukra a szegények között (vö. Liv. 37,57,11 a Kr. e. 189. esztendőre vonatkozóan), Kr. e. 213-tól fogva ki lehet mutatni. A lumpenproletariátus Rómában a második pun háború óta rohamosan duzzadó tömege azonban nemcsak felszabadított rabszolgákból, hanem mindenekelőtt a létalapját elveszítő, Rómába illetve a városokba özönlő római parasztságból verődött össze.⁵⁹

Sok paraszt földönfutóvá válása és proletarizálódása egyike volt a második pun háború és az azt követő római expanzió legsúlyosabb következményeinek. A Hannibál ellen vívott háborúban a római parasztság rettenetes veszteségeket szenvedett. Kétszeresen viselte ennek a háborúnak a terhét. Egyrészt tömegeiből állt a római hadsereg, amelynek a vesztes csatákban egész hadtestei semmisültek meg; így például egyedül a cannaei csatában mintegy 70 000 ember esett el (Polyb. 3,117,4). Másrészt pedig a Hannibál és a rómaiak között folyó hosszú háború, amelynek során Appianos szerint (*Libyké* 134) 400 nagyobb települést pusztítottak el és itáliaiak százezreit mészárolták le, elsősorban megint csak az itáliai lakosságot sújtotta. Az azt követő háborúk, mindenekelőtt a Kr. e. 2. század közepén a rómaiak nagy veszteségekkel járó hispaniai hadjáratai, újabb véráldozatot követeltek a parasztságtól, amelynek hanyatlása az újoncok sorozásának nehézségeiben is világosan kifejezésre jutott már a fent említett háborúk során. A vidéki lakosság jelentős gyengüléséhez járult még az is, hogy a Hannibál elleni háborút túlélő parasztok sem voltak többé abban a helyzetben, hogy a gazdag- és a középparasztság korábbi státusának gazdasági alapjait helyreállítsák. Bár Itália földjének termékenysége a Hannibál elleni háborúk során bekövetkezett elnéptelenedés ellenére sem szenvedett különösebb károkat, a települések és a munkaeszközök elpusztultak, az állatállományt levágták. Az újjáépítéshez tökebefektetésre volt szükség, amelynek lehetőségével azonban nem minden paraszt rendelkezett. Ezenkívül a legjobb munkaerő még a második pun háború befejezése után is a hadseregben szolgált, és ezért a parasztcsaládok többségénél hiányzott még az alkalmas munkaerő is. Ugyanakkor a földbirtokosok minden tőlük telhetőt megtettek, hogy a parasztok földbirtokait kisajátítsák. Az *ager publicus*on fekvő elhagyott birtokokat közvetlenül Hannibál Itáliából való elűzése után elfoglalták. Minthogy ők rendelkeztek a megfelelő tőkével, más birtokokat fel tudtak

⁵⁹ A Róma városi alsó néprétegek helyzetére vonatkozólag a késő köztársaságkorban vö. A. J. Toynbee i. m. II, 332. skk., továbbá különösen H. C. Boren, in R. Seager: *The Crisis of the Roman Republic* 54. skk., németül in H. Schneider (szerk.): *Zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der späten römischen Republik* 79. skk., továbbá Z. Yavetz, in: R. Seager (szerk.): i. m. 162. skk., németül in H. Schneider (szerk.): i. m. 98. skk. Lásd továbbá uő., in *Recherches sur les structures sociales dans l'antiquité classique* 133. skk. és *Plebs and Princes* (Oxford, 1969) 9. skk., továbbá H. Bruhns, in: H. Mommsen–W. Schulze (szerk.): *Vom Elend der Handarbeit. Probleme historischer Unterschichtenforschung* (Stuttgart, 1981) 27. skk. Vö. még a 87. jegyzetet: Élelmiszer- és pénzosztás a Róma városi szegények között: C. Nicolet: *Le métier de citoyen dans la Rome républicaine* (Paris, 1976) 250. skk.

vásárolni, és a szükséges befektetéseket is képesek voltak eszközölni. Munkaerőben sem volt hiány: a háború következtében olcsó rabszolgák tömegei álltak rendelkezésre, akiket a szabad mezőgazdasági munkásokhoz képest sokkal egyszerűbben lehetett kizsákmányolni. Minél erősebb volt a nagybirtokosok gazdasági hatalma, annál gátlástalanabban tudtak az ellenkező parasztokkal szemben is fellépni: mivel az *ager publicus*on fekvő földeket alapjában véve csak az foglalhatta el, aki meg is tudta művelni, a hatalmas és tehetős nagybirtokosok számára mi sem volt egyszerűbb, mint a parasztokat egyszerűen elűzni (vö. Sall., *Iug.* 41,8).

Mindössze két emberöltővel a Hannibál fölött aratott győzelem után Tiberius Sempronius Gracchus a hajdan tehetős és erős parasztságnak már csak a nyomorúságát tudta megállapítani: „Az Itáliában tenyésző fenevadak mindegyikének megvan a maga barlangja, odúja és búvóhelye, holott azoknak, akik Itáliáért küzdenek és meghalnak, egyebük sincs a levegőnél, világosságnál. Lakás, állandó tartózkodási hely híján bujdosnak ezek feleségestül, gyermekestül ... Hisz annyi római közül egynek sincs sem ősi oltára, sem családi sírhelye, ám másoknak a fényűzéséért és kincseiért harcolnak, halnak meg. Állítólag a világ urai ők, a valóságban azonban még egy göröngy sincs a birtokukban” (Plut., *Ti. Gracchus* 9,4). A köztársaságkor két utolsó évszázada vidéki településrendszerének kutatására irányuló régészeti megfigyelések alapján a legújabb kutatás ezzel szemben azt emeli ki, hogy semmi esetre sem szabad egész Itáliára érvényes, egységes fejlődést feltételezni. A félszigeten több helyütt, még Etruria déli részén is, egészen a császárkorig fennmaradtak a kisparaszti gazdaságok. A fejlődés irányvonala azonban világosan kivehető.⁶⁰ Negatív következményei mindenekelőtt Dél-Itáliát érintették.

Az agrárkérdés megoldását célzó régi recept, nevezetesen a földnélküliek coloniákban történő letelepítése és ellátása, az ínségre jutott parasztok tömegein már nem segített, és ezt a módszert a Kr. e. 2. század közepétől fogva jóformán már nem is alkalmazták. Sok paraszt abból élt, hogy napszámosként (*mercennarii, operarii*) idénymunkát vállalt a tehetősek birtokain (lásd például Cato, *Agr.* 145,1), ahol sorsuk gyakran alig különbözött a rabszolgákétól. Széles paraszti tömegek özönlöttek azonban a városokba, mindenekelőtt Rómába, hogy ott adományokból és alkalmi munkákból tartsák fenn magukat, és készek voltak bármelyik politikust támogatni, aki hajlandó volt segíteni rajtuk. Ily módon a Róma városi proletariátus számbelileg erős tömeggé duzzadt. Jelentősége azonban nem számszerűségében rejtett, hanem potenciális politikai erejében. A nincstelenség Rómába csődülése nem volt egyéb, mint a legveszélyesebb politikai és társadalmi robbanószor koncentrációja: olyan néptömegről volt szó, amely tökéletesen tudatában volt rossz helyzetének, és ezen az állapoton feltétlenül változtatni akart. Minthogy a városban koncentrálódott, nem voltak kommunikációs nehézségei, sőt, képes volt a gyors cselekvésre. Minthogy pedig tagjai

⁶⁰ A kisparasztok sorsa: A. J. Toynbee: i. m. II, 10. skk. és ehhez P. A. Brunt: *Italian Manpower* 269. skk.; E. Gabba: *Krema* 2, 1977, 269. skk.; K. Hopkins: *Conquerors and Slaves. Sociological Studies in Roman History* 1 (Cambridge, 1978) 1. skk.; J. M. Frayn: *Subsistence Farming in Roman Italy* (London, 1979); lásd még az 55. jegyzet. Vö. J. K. Evans: *Amer. Journ. of Ancient History* 5, 1980, 19. skk. és 134. skk. Bér munka a rabszolgamunka alkalmazása mellett az itáliai mezőgazdaságban: J. E. Skydsgaard, in P. Garnsey (szerk.): *Non-Slave Labour in the Greco-Roman World* (Cambridge, 1980) 65. skk.; vö. W. Backhaus, in H. Mommsen–W. Schulze (szerk.): i. m. 93. skk. A kisparaszti gazdaságok továbbélésére vonatkozó régészeti források: T. W. Potter: *The Changing Landscape of South Etruria* (London, 1979); A. Carandini–A. Settis: *Schiavi e padroni nell'Etruria romana. La villa di Sette Finestre dallo scavo alla mostra* (Bari, 1979); D. W. Rathbone: *Journ. of Rom. Stud.* 71, 1981, 1. skk.

rendelkeztek a római polgárjoggal, a népgyűlésen törvényes politikai erőként léphetett fel. Mindössze a céljukat világosan megfogalmazni tudó vezetőkre volt szüksége, akiknek hatalmi helyzetüknél fogva reményük volt arra, hogy céljaik megvalósítása érdekében megtörjék az előkelők ellenállását, és elég gazdagok voltak ahhoz, hogy a szorongató szükséglet adományokkal ideiglenesen enyhítsék, és ezáltal saját pozíciójukat a tömegek vezetőiként biztosítsák. Ebből szükségszerűen adódott, hogy ezek a vezetők nem lehettek proletár forradalmárok, hanem az előkelők soraiba tartoztak, és vagy mint *homines novi* küzdöttek az oligarchia uralma ellen, vagy pedig mint vezető *nobiles* emelkedtek ki az arisztokrácia sorából, és saját társadalmi csoportjukkal keveredtek konfliktusba.

A római parasztság és a gazdag földbirtokosok közötti összeütközésekhez részben hasonló konfliktusok voltak kibontakozófélben a második pun háborút követően az itáliai *socii* és a hatalom római birtokosai között is. A Hannibál elleni háború pusztításait Itália nem római népessége is mindenekelőtt a félsziget déli részén – súlyosan megsínylette. Ehhez járult még – mint például Capua esetében – a győztes rómaiaknak az elpártolt közösségekkel szembeni bosszúja. A *socii* katonai segítséget voltak kötelesek nyújtani Rómának, és ugyanúgy elvéreztek a Kr. e. 2. század véget nem érő háborúiban, mint a római parasztság. Ugyanakkor Róma urai mint nem rómaiakat hátrányosan megkülönböztették őket. Caius Gracchusnak tudomása volt olyan szinte valószínűtlen esetekről, amelyek során római hivatalnokok még egyes itáliai városok helyi vezető rétegével szemben is arrogáns módon és önkényesen léptek fel (Gell., *Noct. Att.* 10,3,1. skk.). A *socii* nem részesültek a római polgárt illető politikai jogokból, és így még azzal a védelemmel sem számolhattak, amellyel a római proletárok a népgyűlésben rendelkeztek. Háborúban megrovidították őket a zsákmány elosztásakor, a katonai szolgálatban pedig különösen kegyetlen és megalázó büntetések jutottak nekik osztályrészül. Gazdasági szempontból jobb sora volt az itáliai népességnek azokban a városokban, amelyekben a lakosok jelentős része kézművesként és kereskedőként tudta biztosítani megélhetését. Ezzel szemben a vidéki lakosság osztozott a római parasztság sorsában. Az itáliai parasztság földönfutóvá lett tömegei is Rómába özönlöttek, ahol a nagyváros nyújtotta lehetőségekben bízva reménykedtek biztos megélhetésükben. Azonban mint római polgárjoggal nem rendelkező egyéneket, akiknek saját otthonukban a római hadsereg kötelékébe újoncként kellett jelentkezniük, a római hatóságok erőszakkal távolították el őket a fővárosból. Az ily módon keletkező feszültség nem egyszerűen a szegényt és a gazdagot választotta el egymástól, minthogy a diszkrimináció a *socii* vezető rétegét is érintette. Az elégedetlenek tömegét azonban a szegény vidéki lakosság számszerűleg erős rétege alkotta, amely ugyanúgy törekedett a politikai egyenjogúságra, mint szociális problémái megoldására.⁶¹

A provinciákban a rómaiak és a helybeli lakosság között kiéleződött ellentétek erősen emlékeztettek az itáliai szövetségesek és a római vezetés közötti konfliktusokra. A hódító hadjáratok során Hispania, Africa, Macedonia, Görögország és Kis-Ázsia lakossága hihetetlenül sokat szenvedett, mindenekelőtt a Kr. e. 2. század közepe táján, amikor a rómaiak – a római imperializmus válságoktól terhes időszakában – különösen brutális eszközöket alkalmaztak: olyan városokat mint Karthago és Korinthos a föld színével tettek egyenlővé, foglyok tömegeit mészárolták le, aki pedig váltságdíj lefizetése ellenében megmenekülhe-

⁶¹ Az itáliaiaknak a második pun háború utáni helyzetére vonatkozólag lásd A. H. McDonald: *Journ. of Rom. Stud.* 34, 1944, 411. skk.; A. J. Toynbee: i. m. II, 106. skk.; H. Galsterer: *Herrschaft und Verwaltung* 152. skk.; V. Ilari: *Gli Italici nelle strutture militari romane* (Milano, 1974).

tett, örülhetett, hogy ennyivel megúsza. Békeidőben is gyakran katasztrofális volt azonban a provinciálisok helyzete: a senatori arisztokrácia soraiból kikerült helytartók és az újjgazdagok közül való *publicani* a provinciákat rendszerint pusztán magáncélokra szolgáló jövedelemforrásnak tekintették, és gyakran ugyanolyan brutalitással léptek fel, mint háború idején. Ez az alávetettek ellenállását vonta maga után, amely mindenekelőtt Görögországban és Hispaniában tört felszínre újra meg újra. Ez az ellenállás sem mondható valamely homogén réteg társadalmi megmozdulásának, minthogy a provinciáknak a politikai önállóságra vagy legalábbis a gátlástalan politikai elnyomatás megszüntetésére törekvő vezető rétege is részt vett benne. A római uralom nyomása azonban a provinciákban is mindenekelőtt a lakosság szegény rétegeinek vállára nehezedett, amelyek számára a szociális problémák megoldása egyedül járható útjának a Rómával való szembeszegülés tűnt, és ily módon ők lettek az ellenállás fő letéteményesei. Viriatus, Hispaniában a Róma-ellenes lázadás vezetője, jellemző módon valaha pástor volt (Liv., *Epit.* 52). Görögországban, ahol a Róma-ellenes mozgalmak és felkelések társadalmi háttere a legjobban kutatható, kezdetben a felső rétegek tagjai voltak azok, akik, miután Kr. e. 196-ban Róma kihirdette Görögország szabadságát, hamarosan mélységesen csalódva ellenállást szítottak Rómával szemben. A kezdeményezés a harmadik makedón háborút követően áttevődött az alacsonyabb társadalmi rétegekre, miközben a vezető körök mind jobban megtalálták a közös nevezőt a római uralommal.⁶²

Ámde a Kr. e. 2. század folyamán a társadalomnak egyetlen másik rétege sem volt olyanira kedvezőtlen helyzetben, mint – legalábbis vidéken – a rabszolgák tömege. A római társadalom számára a rabszolgaság jelentősége a második pun háborútól kezdve rövid időn belül erősen megnövekedett, mégpedig azért, mert ennek a rentábilis munkaerőnek a kereslete és kínálata egyidejűleg hirtelen megugrott.⁶³ A nagybirtokosok egyre gyarapodó és ültetvényes gazdálkodásra átváltított birtokainak olcsó munkások tömegeire volt szüksége. Tekintve, hogy a parasztság óriási veszteségeket szenvedett, ezeket nem a helybeli lakosság soraiban lehetett megtalálni, annál kevésbé, minthogy a parasztokat erejük teljében katonai szolgálatra kötelezték (Plut., *Ti. Gracchus* 8,1. skk. és App., *B. civ.* 1,29. skk.). Ellenben ott voltak a rabszolgák, akiket – mint jogfosztottakat – a parasztokhoz képest még jobban ki lehetett zsákmányolni, akiknek nem kellett katonai szolgálatot teljesíteniük, és akiket éppen a második pun háborút követő évtizedekben a hadifoglyok rabszolgasorba vetése által tömegesen és olcsón be lehetett szerezni. Ebben a korszakban minden egyes hadjáratot követően idegen rabszolgák egész seregei kerültek Itáliába. Hogy a rabszolgáknak mekkora tömegével találta magát szemben a római gazdaság, kiderül az egyes hadjáratokat követően rabszolgává tett hadifoglyok számából az ókori irodalomban fennmaradt legfontosabb adatok szerint: 30 000 Tarentumban Kr. e. 209-ben (Liv. 27,16,7), 8 000 Afri-

⁶² J. Deininger: *Der politische Widerstand gegen Rom in Griechenland 217–86 v. Chr.* (Berlin–New York, 1971); a társadalmi háttérre vonatkozólag: 263. skk. Róma és a görögök: T. Bernhardt: *Imperium und Eleutheria. Die römische Politik gegenüber den freien Städten des griechischen Ostens* (Hamburg, 1972). A görög világ belső viszonyaira a késő köztársaságkorban lásd S. Schlichting: *Cicero und die griechische Gesellschaft seiner Zeit* (Berlin 1975).

⁶³ A késő köztársaságkori rabszolgaságra összefoglalóan lásd W. L. Westermann: *The Slave Systems of Greek and Roman antiquity* (Philadelphia, 1955) 57. skk.; E. M. Štaerman: *Die Blütezeit der Sklavenwirtschaft in der römischen Republik* (Wiesbaden, 1969). Lásd még különösen W. Hofmann: *Dialoghi di Arch.* 4/5, 1971, 498. skk.; K. Hopkins: *Conquerors and Slaves* 99. skk.; F. De Martino: *Storia economica di Roma* I, 69. skk.

cában Kr. e. 204-ben (Liv. 29,29,3), 5632 Istriában 177-ben (Liv. 41,11,8), mintegy 40 000 Sardinian 174-ben (Liv. 41,28,8, 80 000 személyt részben legyilkoltak, részben rabszolgának adtak el), 150 000 Epiruszban 167-ben (Polyb. 30,15 és Liv. 45,34,5. sk.), legalább 50 000 Karthagóban Kr. e. 146-ban (App., *Libyké* 130).⁶⁴ A rabszolgák beszerzésének ehhez a forráshoz járult még a rabszolgacsádok természetes szaporulata, továbbá – minden bizonnyal mint a rabszolgatömegek beszerzésének legfontosabb forrása – a rabszolga-kereskedelem: Keleten, a hellénisztikus államok egymással vívott háborúiban vagy rablás útján lehetett szert tenni rabszolgákra, akiket aztán a nagy rabszolgapiacokra hajtottak – mint például Délosra, ahol Strabón későbbi leírása szerint (14,5,2) naponta akár 10 000 rabszolgát is eladtak, legnagyobb részüket Itáliába. A rabszolga ára a Kr. e. 2. században átlagosan úgy 300–500 dénár (1200–2000 sestertius) körül lehetett.⁶⁵

A rabszolgaság jelentősége tehát a Kr. e. 3–2. század fordulóján hirtelen megnövekedett. Már Plautus, valamint fiatalabb kortársa, Terentius komédiáiban is (az utóbbi egykoron maga is afrikai származású rabszolga volt) feltűnnek a rabszolgák, akik teljesen magától értetődően beletartoztak Róma társadalmi közegébe, és különböző foglalkozásokat űztek. A római gazdaság a legkülönbözőbb ágazatokban erősen igénybe vette őket, még akkor is, ha a rabszolgamunka sem ebben, sem a római történelem bármely egyéb korszakában nem szorította ki teljesen a szabad munkaerőt. A gazdag földbirtokosok itáliai ültetvényein a rabszolgák végezték a termelőmunka jelentős részét. Cato abból a gyakorlatból indult ki, hogy egy átlagos méretű olajfaültetvényen (240 iugera = 60 hektár) 13, egy átlagos méretű szőlőben (100 iugera = 25 hektár) 16 rabszolgát célszerű alkalmazni (Agr. 10,1. skk.). Caius Sempronius Gracchus feljegyezte, hogy bátyját, Tiberiust, egy Kr. e. 137-ben Etruriában tett utazása során az készítette a reformtörekvések megindítására, amikor szemébe ötlött, hogy a parasztok mindenünnen eltűntek, és hogy a földművesek, de még a pásztorok is idegen származású rabszolgák voltak (Plut., *Ti. Gracchus* 8,4). Számos rabszolgát bányákban állítottak munkába, így egyedül Hispaniában a Carthago Nova környéki ezüsbányákban Polybios korában 40 000 embert dolgoztattak (34,9,8. sk.). Cato birtokán a rabszolgákat kézműves tevékenységre is alkalmazták, és ahogy az Plautus műveiből, továbbá Cales városából előkerült edények vagy etruriai téglák bélyegeiből kiderül, a városi központokban a specializálódott kézművesek között szabadok és felszabadítottak mellett rabszolgák is tevékenykedtek. A városokban és a nagybirtokosok villagazdaságában természetesen szellemi foglalkozást űző rabszolgák is éltek, mint a pedagógusok, példának okáért Cato házában is (Plut., *Cato* 20,5), továbbá szolgálók és luxusrabszolgák.⁶⁶

Egy ilyen rendszerben a korai római rabszolgaság patriarchális vonásai messzemenően el kellett, hogy tűnjenek. A rabszolgák most már nem illeszkedtek úgy a családi közösség

⁶⁴ Teljesebb listák elemzéssel: H. Volkmann: *Die Massenversklavungen der Einwohner eroberter Städte in der hellenistisch-römischen Zeit. Akad. d. Wiss. u. Lit. Mainz, Abh. d. Geistes- und Soz.wiss. Kl., Jg. 1961* Nr. 3 (Wiesbaden, 1961); A. J. Toynbee: i. m. II, 171. skk.; E. M. Štaerman: i. m. 43. sk.

⁶⁵ T. Frank: *Economic Survey* I, 194. sk. 200. Rabszolga-kereskedelem: W. V. Harris, in J. H. D'Arms–E. C. Kopff (szerk.): *The Seaborne Commerce of Ancient Rome. Mem. Amer. Acad. Rome Vol. XXXVI* (1980) 117. skk. (a császárkorra vonatkozólag is).

⁶⁶ Rabszolgák a gazdaságban: W. L. Westermann: i. m. 69. skk.; E. M. Štaerman: i. m. 71. skk. Plautusnál és Terentiusnál: P. P. Spranger: *Historische Untersuchungen zu den Sklavenfiguren des Plautus und Terenz. Akad. d. Wiss. u. Lit. Mainz, Abh. d. Geistes- und Soz.wiss. Kl., Jg. 1960* Nr. 8 (Wiesbaden, 1961). Catónál: szakirodalom az 56. jegyzetben: a rabszolgakaszárnyákra vonatkozólag R. Étienne, in *Actes du Colloque 1972 sur l'esclavage* (Besançon–Paris, 1974) 249. skk.

kötélékébe, mint korábban, hanem a társadalom többi rétegétől a jogfosztottság, a kizsákmányolás és a megbecsülés mértéke révén egyértelműen elkülönülő társadalmi réteget alkottak. Már Cato rabszolgákkal szembeni tartására is jellemző volt, hogy ugyanúgy egy birtok ingóságaihoz tartozónak vélte őket, mint a jószágot vagy a szerszámokat (Agr. 10,1. skk.). Ez ugyanazt a felfogást tükrözi, amely egy évszázaddal később Varrónál is fennmaradt, aki a rabszolgákat mint *instrumenti genus vocale* határozta meg (De re rust. 1,17,1). A rabszolgák tömege azonban semmi esetre sem volt homogénnek mondható. A városi rabszolgák rendszerint lényegesen jobb helyzetben voltak, mint azok, akiket vidéki területeken vagy bányákban dolgoztattak. Ennek oka mindenekelőtt az volt, hogy specializált szakmájukban brutális bánásmóddal korántsem lehetett volna őket nagyobb teljesítményre szorítani. Sőt, hogy nagyobb teljesítményre ösztönözzék őket, gyakran kilátásba helyezték felszabadításukat. A felszabadítottak tömegeit Rómában és a városokban egyáltalán zömmel egykori városi rabszolgák képezték. Ezzel szemben az ültetvényeken és a bányákban dolgozó rabszolgák korántsem részesültek emberséges bánásmódban. Cato szigorú fegyelem alatt tartotta rabszolgáit, és már kisebb vétségért is megkorbácsoltatta őket (Plut., Cato 21,2. skk.). Mindig gondoskodott számukra tennivalóról, még rossz időben, sőt ünnepeken is. A szőlőkben egymáshoz láncolva dolgoztatta őket, megbetegedett rabszolgáinak pedig nem járt a teljes élelmiszer-fejadag. Betegség vagy öregség révén munkaképtelenné vált rabszolgáin túladdott (Agr. 2,1. skk., 56 és 57), és felszabadításukról mégcsak hallani sem akart. Egyéb brutalitások, egészen a kínzásig és a keresztre feszítésig (Plaut., Amphitr. 280, Mil. Glor. 372. sk.), csak tovább fokozták a szenvedést. Természetesen a földbirtokokon sem bántak az összes rabszolgával egyformán rosszul. A rabszolgaságon belül is létezett hierarchia a „jószágigazgatótól” (*vilicus*) a felügyelőn és a specializált munkaerőkön át egészen a megbilincselte földművesekig. Egészében véve azonban a rabszolgákkal szembeni bánásmód a késői köztársaságkorban olyan rossz volt, amelyet nem lehetett tapasztalni Róma történelmében sem korábban, sem később.

A kereskedelem és újabb hadifoglyok révén újra és újra pótolható rabszolgatömegek ilyen különösen brutális körülmények között történő gátlástalan kizsákmányolása konfliktusokhoz vezetett, amelyekben a római társadalomnak legnagyobb hatalommal rendelkező rétegei, valamint a leginkább elnyomott tömegek álltak egymással szemben. A rabszolgák gyűlöletét, akik közül sokan fogságba esésük előtt más államok szabad és öntudatos polgárai voltak, nem lehetett a rabszolgaartók előtt véka alá rejtteni. Cato például azon ügyködött, hogy rabszolgái között viszályt szítson, mert félt az egységüktől (Plut., Cato 21,4). A római állam ereje miatt a rabszolgák uraikkal szembeni felkelésének esélyei természetesen rendkívül csekélyek voltak. Az engedetleneket azonnal igen szigorúan megbüntették. A földbirtokokról nehéz volt elszökni, és a szökés hosszú távon aligha vezetett sikerre. Az a tény pedig, hogy Plautus és Cato (Cato, Agr. 2,2) mindennek ellenére megemlíti a rabszolgák szökését, csak azoknak a kilátástalan sorsát bizonyítja, akik ezt mégis megkockáztatták. Még nehezebb volt a rabszolgaartók elleni nyílt lázadás. Eltekintve a rabszolgák szigorú ellenőrzésétől és megbilincselésétől, számos birtokon alig volt lehetőség a kapcsolatteremtésre, ami pedig elengedhetetlen előfeltétele lett volna bármely rabszolgamegmozdulás terjedésének. A városokban, ahol ezek a lehetőségek inkább adva voltak, a rabszolgák helyzete jóval kedvezőbb volt, és nem szolgáltatott okot a nyílt felkelésre. Eltekintve a rabszolgák olyan speciális csoportjától, mint például a később Spartacus körül csoportosuló gladiátorok, csak egy olyan rabszolgacsoport létezett, amely abban a helyzetben volt, hogy fegyveres felkelést robbantson ki. A pásztorokról van szó, akiket nem lehetett olyan szigorúan

ellenőrizni, mint a földműveseket, és mozgásszabadságukban sem tudták őket korlátozni, és akik a rossz bánásmód, valamint a mostoha munkakörülmények miatt ugyanakkor sorukkal éppen olyan elégedetlenek voltak, mint az olajfaültetvényeken és a szőlőhegyeken dolgozó rabszolgák. Hogy az Etruriában Kr. e. 198-ban kitört *coniuratio servorum*, amely ellen egy teljes római legiót kellett bevetni (Liv. 33,36,1. skk.), pásztorok köréből indult-e ki, egyértelműen nem bizonyítható. Az a *magnus motus servilis* azonban, amely Kr. e. 185/184-ben Apuliában egy bandaháború fellángolásához vezetett és 7000 résztvevő elítélésével végződött, Livius szerint *pastorum coniuratio* volt (39,29,8. sk. és 39,41,6. sk.). A nagy szicíliai rabszolgafelkelésekhez vezető út ezáltal világosan kirajzolódott.

AZ ÚT A VÁLSÁG FELÉ

A második pun háború és a Gracchusok kora közötti időszak római társadalmának egyes rétegeiről adott áttekintésből kiderül, hogy az a hirtelen átalakulás, amely ebben a rövid periódusban a gazdasági és társadalmi szerkezetben bekövetkezett, nemcsak a rétegek átrendeződését vonta maga után, amennyiben egyes társadalmi rétegek jelentősen megerősödtek, mások pedig meggyengültek, és megint mások csak ekkor alakultak ki. Ez az átalakulás minden egyes társadalmi réteg történetében egyben a társadalmi feszültségek és konfliktusok kiéleződéséhez is vezetett. A *nobilitas* vezető családjai közötti ellentétek immár nem egyszerűen az arisztokratikus uralmi rendszer egyes nemzetségei között folyó jámbor rivalizálások voltak. A patriciusok és a társadalmi felemelkedés révén a senatusba újonnan bekerült úgynevezett *homines novi*, de az oligarchia és a lovagrendi úrgazdagok közötti ellentétek is újabb konfliktusokhoz vezettek a vezető rétegeken belül. A római parasztok földönfutóvá válása és Rómában a proletártömegek kialakulása nemcsak egy további, igen veszélyes társadalmi feszültséggócot hozott létre, hanem a társadalmi rend megdöntésére irányuló kísérletekhez tömegbázist is adott. A gyakran nemcsak politikai, hanem szociális szempontból is motivált feszültségek a Rómában uralmon levők és itáliai szövetségeseik között, továbbá a római uralom haszonélvezői és a provinciák elnyomott lakossága között még tovább bonyolították a helyzetet. Végül pedig a rabszolgáknak az uraik ellen érzett gyűlölete a római uralmi rendszer alapjait fenyegette. Jóllehet Róma rövid idő alatt világhírdalommá vált, társadalma számára ez az átalakulás túlságosan gyorsan ment végbe. A római seregek Nyugaton és Keleten aratott káprázatos győzelmei sem tudták elkendőzni a római társadalom mélyében érlelődő krízist, amely Róma összes sikerének megkérdőjelezésével fenyegetett. Az első riasztó jelek – így például a Scipiók és az arisztokrácia közötti konfliktus, Rómának a Kr. e. 2. század közepén a hispaniai háborúk során tanúsított gyengesége, Görögország lakosságának újra és újra fellángoló Róma-ellenes felkelései vagy az apuliai pásztorlázadás – még nem tették lehetővé azt, hogy a közelgő válság sokoldalú természetét felismerhetővé váljanak. Rávilágítottak azonban arra, hogy egy sor új típusú probléma keletkezett, és hogy a helyzet teljesen más volt, mint a patriciusok és plebeiusok közötti küzdelem döntő fázisában a Kr. e. 4. század közepe táján.

A helyzetet tovább éllezte, hogy a társadalmi tagozódás rendszere csak kevésbé volt átteresztőképes. Egyes társadalmi rétegek tagjai számára nyitva állt a társadalmi felemelkedés néhány lehetősége: a városi rabszolgákat gyakran felszabadították, a felszabadítottak felemelkedhettek a kézműves- vagy kereskedőrétegbe, ügyes kereskedők és vállalkozók óriási vagyonaire tehetek szert, és lovagként a római társadalom második rendjébe törhettek elő-

re, a gazdag lovagok pedig betölthettek senatori hivatalokat, és ezzel mint *homines novi* beléphettek a senatori arisztokráciába. Ez azonban korántsem jelentette azt, hogy ezeket a rétegeket ne érintették volna a társadalmi konfliktusok. Jellemző azonban, hogy a Kr. e. 2. század harmincas éveitől fellángoló heves harcokban még ezek a rétegek viselkedtek a legnyugodtabban. Így aztán a városi rabszolgaság általában nem csatlakozott a vidéken ki-tört nagy rabszolga-megmozdulásokhoz, kereskedők és kézművesek nem szerveződtek a rendszer megdöntésére törekvő csoportokba, és a lovagrend politizálódása is csak bizonyos határok között mozgott. A társadalmi felemelkedés lehetőségei azonban egész egyoldalúan a városok társadalmára és ott is elsősorban azokra a rétegekre korlátozódtak, amelyek a kézműves termelésből, kereskedelemből és pénzügyletekből tudtak hasznot húzni. Egészen más volt azonban a helyzet vidéken, valamint Rómában a gazdasági termelésből ki-rekesztett proletártömegek esetében. A nagybirtokokon (és a bányákban) dolgozó rabszolgáknak ugyanis alig volt reménye a felszabadításra, a földönfutóvá lett római parasz-toknak és a proletároknak életkörülményeik jobbra fordulására, az itáliai lakosságnak és a provinciálisoknak pedig a római polgárjog elnyerése révén a rómaiakkal azonos jogállásra. Mindehhez járult a *nobilitas* vonakodása, hogy biztosítsa a közönséges senatorok és a *homines novi* számára a legfontosabb hivatalok betöltését és ezáltal a valódi hatalomhoz jutását. Tehát e tekintetben is teljesen más volt a helyzet a Gracchusokkal meginduló nagy átalakulások előestéjén, mint a Kr. e. 4. század közepén. Akkoriban ugyanis szélesre tárul-tak a hatalom kapui a római társadalomban felfelé törekvő „új emberek” előtt, a Kr. e. 2. szá-zadban ellenben alig nyíltak meg. Ehhez járult most még az is, hogy a társadalmi felemelke-dést, a gazdasági helyzet javítását és az egyenlő politikai bánásmódot a széles tömegektől megtagadták.

Végül pedig olyan értelemben is teljesen más volt a helyzet, mint korábban, hogy a Kr. e. 2. századtól kezdve a római társadalomban felbomlottak azok a korábban megbonthatat-lan kötelékek, amelyek az egymással szemben álló társadalmi rétegeket szilárdan össze tudták volna tartani. Ezek a kötelékek egykoron egyrészt a senatori magistraturákkal, a senatussal és a népgyűléssel jellemezhető szilárd politikai rendszerből adódtak, amely biz-tositani tudta az előkelők korlátlan uralmát, annál is inkább, minthogy a parasztságban – legalábbis a külpolitikai céljaik megvalósításához – szövetségesre találtak. Másrészt pedig a római társadalom összetartását korábban azok a normák garantálták, amelyek a hagyó-mányokhoz tudatosan ragaszkodó nemesség által formált valláson és etikán alapultak, és mind a polgárok tömegeinek, mind pedig magától értetődő módon az előkelőknek a visel-kedésmódját a *mos maiorum* előírásainak szellemében határozták meg. A második pun há-ború és azt követően Rómának a Földközi-tenger medencéjében véghezvitt expanziója óta ezek a kötelékek jelentős mértékben fellazultak és szakadással fenyegettek. Miután az arisz-tokrácia többé már nem támaszkodhatott olyan mértékben a parasztságra, mint a két első pun háború korában, a korábbi politikai rendszer megingott: *coepere nobilitas dignitatem, populus libertatem in lubidinem vortere, sibi quisque ducere, trahere, rapere* (az előkelők a méltó-ságokat, a nép pedig a szabadságot kezdte kénye-kedve szerint kiforgatni, magához ragad-ni, húzni-vonni, cibálni – Sall., *Iug.* 41,5). A hódítások korában ez a régi politikai rendszer egyébként is teljesen ellentmondásossá vált, ugyanis még mindig az eredetileg városállam méreteire kitalált uralmi és kormányzati rendszert jelentette, holott alig változott formá-ban most már egy világbirodalmat kellett volna összetartania. Ez pedig hosszú távon lehe-tetlen volt. Mindez igen világosan megmutatkozott a provinciák igazgatásának hiányos-ságaiban, amelyeket nem annyira igazgattak, mint inkább kizsákmányoltak.

A római állam szellemi alapjai is egyre jobban megrendültek: nemcsak Hannibál, hanem Görögország legyőzött népei is kései bosszút álltak Rómán, amennyiben a római expanzió és mindenekelőtt a leigázott görögség szellemi befolyása szükségszerűen a régi normák széteséséhez vezetett. „Mindazok számára, akik a megpróbáltatásokat, veszélyeket, kétséges avagy fáradságos dolgokat könnyedén elviselték, azoknak a semmittevés és a gazdagság – más időkben egyébként kívánatos dolgok – egyszeriben terhéssé és károossá váltak. Így növekedett tehát eleinte a pénz, és azután a hatalom utáni sóvárgás: ez pedig úgymond minden baj fő okává vált. Így aztán a kapzsiság a hűséget, a megbízhatóságot és egyéb erkölcsi tulajdonságokat aláasta; helyettük a gőg és a kegyetlenség tiszteletére, az istenek elhanyagolására, és mindenek áruba bocsátására tanított” (Sall., *Cat.* 10,2. skk.). Az ősi római eszmények a kötelességtudatról, hűségről, igazságosságról vagy nagyvonalúságról, amelyek egy archaikus társadalmi rend feltételei közepette alakultak ki, a világbirodalmi berendezkedés és a római társadalom erős átrétegződése korszakában túlhaladottnak tűntek. Ezzel egyidejűleg Róma a meghódított országokban, mindenekelőtt Görögországban, a *mos maiorum*mal sok tekintetben ellentétes tartalmú vallási és filozófiai elképzelésekkel találta szembe magát. A társadalom legtöbb rétegének a *mos maiorum* semmit sem jelentett, főleg a kommersziális gondolkodású újjgazdagoknak, a kétségbeesett proletároknak, nem is beszélve Itália és a provinciák elnyomott lakosságáról, mindenekelőtt azonban a rabszolgákról, akik közül sokan idegen származásúak voltak, és akiket a rómaiak feltétlen engedelmességre neveltek. A legyőzöttek tulajdonképpen „bosszúja” abban rejlett, hogy a Róma számára oly veszélyes szellemi áramlat, a görög filozófia, éppen annál a társadalmi rétegnél talált a legnagyobb szimpátiára, amely a *mos maiorum* felvigyázója kellett volna hogy legyen, nevezetesen az uralmon levő arisztokrácia egyes csoportjainál, mindenekelőtt a Scipiók körében. Az ilyen szellemi áramlatok iránti fogékonysághoz megfelelő műveltségi szint és olyan világtapasztalat volt szükséges, amely csak ehhez hasonló körökben volt adott. A görög filozófia a felvilágosult arisztokraták számára korántsem ideológiai veszélyt jelentett, hanem lehetőséget arra, hogy a világuralomra és a saját társadalmi vezető szerepükre támasztott igényt olyan ideológiai rendszer segítségével legitimizálják, amely megfelelt az új idők szellemének. Ezeknek a befolyásoknak a hatása azonban egyszersmind a római társadalom hagyományos rendjének fellazulásában nyilvánult meg.

Azokat a társadalmi konfliktusokat, amelyek annak idején Rómában az archaikus társadalmi rend végét előkészítették, a Licinius–Sextius-féle törvények óta reformintézkedések útján lehetett megoldani. Most más volt a helyzet. Míg akkoriban az expanzió Itáliában lehetőséget nyújtott arra, hogy a népesség alsó rétegeinek szociális problémáit mások rovására megoldják, addig most a Földközi-tenger medencéjében végbement expanzió a római társadalmon belül is társadalmi feszültségek forrásává vált. Hajdanán az arisztokrácia és a *plebs* különböző csoportjainak érdekközössége nagyban elősegítette a mérvadó körök reformkészségét. Most viszont az uralmon levők a hátrányos helyzetű és elnyomott társadalmi rétegek javára végrehajtandó reform iránt semmiféle hajlandóságot sem mutattak. Súlyos társadalmi gondok megoldására, mint például a rabszolgák helyzetének javítására vagy az italicusoknak a politikai rendszerben való integrálására még csak kísérletet sem tettek, minthogy ez ellentétben állt volna Róma vezető rétegeinek érdekével. Más problémákat ellenben felismertek, és tettek is némi kísérletet arra, hogy elvegyék élüket. Ezek a kísérletek azonban rendszerint csupán arra irányultak, hogy a korábbi állapotot helyreállítsák, ami pedig az adott gazdasági, társadalmi és politikai feltételek között lehetetlen volt.

Azonkívül a következetességnek és az átütő erőnek is híján voltak, vagy pedig beláthatatlan, végzetes következményekkel jártak.

Mi sem jellemzőbb a Kr. e. 2. században a római vezető rétegen belüli számos meghatározó egyéniség rövidlétására, mint Marcus Porcius Cato magatartása. Egyik oldalon minden eszközzel arra törekedett, hogy a vezető réteget rábírja az ültetvényes és rabszolga-gazdálkodással, befektetéssel és profitszerzéssel jellemezhető új gazdasági formákra való átállásra. Másik oldalon viszont állhatatosan ragaszkodott az ősi római erényekhez, többek között éppen a takarékosághoz és a mértéktartó életformához, és a görög filozófiát, de a görög szellemiség más vívmányait, mint például a tudományos orvoslást is, összeegyeztethetetlennek tartotta a római ideák világával. Ilyen ellentmondásos magatartás alapján lehetetlen volt a római társadalom akár csak egyes problémáinak reformtörvényhozás útján történő megoldása is. Azok a törvénybeli intézkedések, amelyekkel a társadalmi fejlődési folyamat kibontakozását akarták megakadályozni, célt tévesztettek. Bár a Kr. e. 186-ban Bacchus Róma városi és itáliai tisztelői ellen hozott senatusi határozat meg tudta akadályozni az orgiasztikus kultuszok gyakorlását, a *mos maiorum*nak mint a római társadalom értékrendjének a szétesését nem volt képes feltartóztatni. Cato luxusellenes intézkedései Kr. e. 184-ben betöltött híres censorsága idején éppoly kevésbé érintették a tényleges problémákat, mint a Kr. e. 2. században a fényűző életmód ellen hozott törvények. A *lex Villia annalist*, amely Kr. e. 180-ban a szenatori pályafutás szabályozása révén az oligarchia egyes kiemelkedő személyiségeinek – mint például az idősebb Scipiónak – a gyors felemelkedését volt hivatott megakadályozni, egy emberöltő múltán Scipio Aemilianus már figyelmen kívül hagyta. A Licinius–Sextius-féle, a parasztnak a nagybirtokosokkal szembeni védelmére hozott törvényekre való hivatkozás sem használt, minthogy senki sem tartotta be ezeket. Caius Laelius (consul Kr. e. 140-ben), aki a szegény rétegek javát szolgáló jelentős reformintézkedésekkel állt elő, javaslatait nyilvánosan még csak előterjeszteni sem merészelte (Plut., *Ti. Gracchus* 8,7). Mindössze egyetlen a Kr. e. 2. századnak a Gracchusok mozgalmát megelőző időszakában hozott törvénynek voltak igen messzeható következményei, anélkül azonban, hogy azt érte volna el, amire célzott. A *lex Calpurnia* értelmében ugyanis Kr. e. 149-től állandó bizottságokat állítottak föl a római magistratusok túlkapásainak kivizsgálására, és következésképpen elvben a provinciális lakosság védelmére is. Míg azonban ezek a vizsgálóbizottságok nem vetettek véget a provinciákban az erőszaknak és a zsarolásoknak, kiváló színterévé váltak a vezető rétegen belül szőtt intrikáknak és csoportharcoknak, és még jobban aláásták a fennálló rendet.

Így haladt feltartóztathatatlanul a római társadalom a krízis irányába, amelyet végül is csak erőszakos úton lehetett kihordani. Az erőszak alkalmazása azonban magából a válság szerkezetéből adódóan öntörvényűen ment végbe. Az egyes összeütközéseknek a társadalmi és politikai problémák sokrétűségéből adódó eltérő természete, az egyes társadalmi rétegek eltérő érdekei, végül pedig az egyes rétegek és csoportok közötti különféle kötődések lehetetlenné tették egy általános, többé-kevésbé homogén forradalmi megmozdulást. A válság természete – éppen ellenkezőleg – odavezetett, hogy a krízist egymással párhuzamosan futó, de nem eleve egymásba kapaszkodó véres társadalmi és politikai összecsapások egész sora kísérte. Ezek végeredményként mindössze a társadalmi rend túlhaladott kereteit – nevezetesen a köztársasági államformát – semmisítették meg, a társadalomszerkezet azonban csak módosult, nem pedig alapjaiban változott meg. A rabszolga-felkelések, jóllehet ízig-vérig társadalmi megmozdulások voltak, olyan célokat tűztek zászlójukra, amelyek nem kapcsolódtak más elnyomott társadalmi rétegek érdekeihez, még a városi

rabszolgákéihoz sem, ezért bukásra voltak ítélve. A provinciák alávetett lakossága magában a római uralmi rendszerben látta ellenségét, amely ellen azonban aligha harcolhatott volna másképpen, mint külső segítség igénybe vételével – ahogy ezt például a görögök tették, Mithridatész támogatásával –, de tartós siker nélkül, mert közben a provinciák felszólaló rétege egyre inkább a római uralom támaszává vált. Mindössze az italicusok Róma-ellenes felkelése járt sikerrel, de ez is csak olyan értelemben, hogy a római uralmat nem semmisítette meg, hanem az italicus vezető rétegnek a római társadalomba való integrálásával tovább erősítette azt. A döntő konfliktusok a hatalom birtokosai között jól szervezett és öntudatos, felfegyverzett hívek bevetésével játszódtak le, mégpedig egyrészt a hatalom pozíciója és sokrétű társadalmi kapcsolatrendszere révén a csatlósok széles táborára támaszkodó oligarchia, másrészt egyes, önálló politikai célokkal rendelkező előkelők között, akik a proletártömegek szószólóiként léptek fel, és ezeket – csakúgy, amint az általuk vezetett hadseregeket – saját oldalukon tudhatták. Csak ezeknek a konfliktusoknak volt esélye arra, hogy a fennálló társadalmi rendet alapjaiban változtassák meg. De még maguk az oligarchiaellenes „haladó” erők is legfeljebb a meglevő társadalmi rend módosítására, nem pedig annak eltörlésére törekedtek, és az ezekből kirobbant fegyveres összecsapások tartalma társadalmi problémákról mindinkább áttevődött a politikai hatalom kérdésére. Az így létrejött polgárháborúkban pedig már nem társadalmi rétegek és csoportok álltak egymással szemben, hanem egyes vezető politikusok politikai csoportosulásai és reguláris seregei. Az eredmény a köztársasági államrend megsemmisülése volt: *res publica, quae media fuera dilacerata* (Sall., *Iug.* 41,5).

A KÖZTÁRSASÁG VÁLSÁGA ÉS A RÓMAI TÁRSADALOM

A RÓMAI TÁRSADALOM KONFLIKTUSAI A KÉSŐI KÖZTÁRSASÁG KORÁBAN

A válság, amelyet a római társadalomban a második pun háborút követően hirtelen végbement átalakulás idézett elő, a Kr. e. 2. század közepe után új fázishoz érkezett: a nyílt összecsapások kitörését nem lehetett többé megakadályozni. Egyrészt a római társadalom szerkezetén belül meglevő ellentmondások éleződése, másrészt pedig a köztársasági hatalmi rendszer mind nyilvánvalóbb gyengeségei azzal a következménnyel jártak, hogy a társadalmi és politikai harcok hirtelen lángra lobbantak. A római köztársaság utolsó százéves szakaszát, amely az első sicíliai rabszolgafelkelés kitörése (Kr. e. 135), illetve Tiberius Sempronius Gracchus első néptribunussága (Kr. e. 133) és a polgárháborúk lezárulása (Kr. e. 30) között telt el, ezek az újra és újra fellángoló, szenvedélyes, véres és brutális módon lezajló konfliktusok árnyékolták be. Ennek megfelelően a római történelemnek ezt a kerekén százéves korszakát általában a „római forradalom” időszakának szokás nevezni. A „forradalom” fogalmát ugyanakkor a kutatás Th. Mommsentól R. Syme-ig az összecsapások különböző megnyilvánulásaira és egyben különböző fázisaira alkalmazta.⁶⁷ Hogy a „forradalom” fogalma mint konfliktusok összefoglaló megjelölése nem használható abban az értelemben, ahogy az az újkori történelemben az angol, valamint főleg a francia forradalom óta lezajlott forradalmak esetében szokásos, nyilvánvaló: a késői köztársaságkor társadalmi és politikai mozgalmai nem a fennálló társadalmi rend megdöntésére irányultak, és nem is idézték ezt elő. Ezen túlmenően az említett megmozdulások okaikat, hordozóikat, lefolyásukat és hatásukat tekintve oly sokrétűek voltak, hogy csak megszorításokkal lehet őket egységes fogalom alá vetni. Abból a célból, hogy a forradalom fogalmának félreértését el lehessen kerülni, mindenesetre célszerűbb a „római forradalom” helyett a köztársaság politikai és társadalmi válságáról beszélni, amely mindenekelőtt nyílt és erőszakkal kihordott konfliktusok révén jutott kifejezésre.⁶⁸

⁶⁷ Th. Mommsen számára a „római forradalom” mindenekelőtt Róma politikai válságát jelentette a Gracchusoktól Sulláig terjedő időszakban, lásd *Römische Geschichte*⁵ II (Berlin, 1885). R. Syme a római forradalom lényegét leginkább a vezető elit Caesar és mindenekelőtt Augustus alatt végbement átrétegződésében ragadta meg: *The Roman Revolution* (Oxford, 1939); németül: *Die römische Revolution* (Stuttgart, 1957). Vö. ehhez G. Alföldy: *Sir Ronald Syme, „Die römische Revolution” und die deutsche Althistorie. Sitz.-Ber. d. Heidelberger Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Kl., Jg. 1983, Heft 1* (Heidelberg, 1983).

⁶⁸ Vö. A. Heuss: *Hist. Zeitschr.* 182, 1956, 1. skk.; a forradalom fogalmának az ókorban lezajlott folyamatokra történő alkalmazására vonatkozólag lásd még uő, uo. 216, 1973, 1. skk. Vö. ugyanakkor K. E. Petzold: *Riv. Stor. dell'Ant.* 2, 1972, 229. skk.; J. Molthagen, in I. Geiss–R. Tamchine (szerk.):

E konfliktusok a heterogén természete világosan felismerhető egyrészt tipológiájuk révén, másrészt pedig azért, mert általános jellegük a római köztársaság utolsó száz éve során folyamatosan megváltozott.⁶⁹ Egészében véve a kor nyílt konfliktusait – noha ezek nem mindig határolhatók el egymástól egyértelműen – négy fő típusba lehet besorolni. Az első három típust a rabszolgafelkelések, a provinciális lakosságnak a római uralommal szemben tanúsított ellenállása, valamint az italicusok Róma ellen vívott küzdelme alkotta. A rabszolgafelkelések során világosan elkülönülő társadalmi frontok álltak szemben egymással, tekintve, hogy mindenekelőtt olyan harcokról volt szó, amelyet a vidéki rabszolgák uraik és az azokat védő római államapparátus ellen vívtak. A provinciálisoknak és az italicusoknak a római uralom elleni lázongásai ezzel szemben nem tekinthetők többé-kevésbé homogén társadalmi rétegek megmozdulásainak, minthogy hordozóik a legkülönbébb társadalmi csoportokból kerültek ki, és céljuk nem az volt, hogy egy elnyomott társadalmi réteg tagjai számára kivívják a szabadságot, hanem sokkal inkább az, hogy az egykor független közösségeket, államokat vagy népeket megszabadítsák a római állam uralmától. Társadalmi jellegnek persze olyan értelemben nem voltak híján, hogy Rómával szemben gyakran az alsó néprétegek tanúsítottak különösen heves ellenállást. A késői köztársaságkor negyedik, egyben legjelentősebb konfliktustípusához azok a küzdelmek és harcok tartoztak, amelyek kiváltképpen a római polgárságon belül, különféle érdekcsoportok között zajlottak le. Kezdetben, főleg a Gracchusok idején, ezeket a konfliktusokat még az egyes társadalmi rétegek közötti ellentétek jellemezték, vagy ezekre legalábbis erőteljes befolyást gyakoroltak. Az egyik tábor, nevezetesen a reformpolitikusok és híveik legfőbb törekvése vagy legalább is egyik fő célja az volt, hogy megoldják Róma proletártömegeinek szociális problémáit, mégpedig a másik tábor, a szintén híveiknek széles seregére támaszkodó oligarchia ellenállása dacára. Ezt a két érdekcsoportot a Kr. e. 1. század elejétől általánosan elterjedt kifejezőmóddal *populares*nek, illetve *optimates*nek nevezték. Ezek a konfliktusok azonban kezdetől fogva politikai jellegű összeütközések voltak, amelyek eleinte még túlnyomórészt a politikai intézményrendszer keretein belül, politikai eszközökkel, a népgyűlés szervezetén belül játszódtak le, és céljuk kezdetől fogva nem volt más, mint a politikai hatalom megszerzése az államon belül. Ugyanakkor azonban ezekben a konfliktusokban a társadalmi frontok nem kristályosodtak ki egyértelműen, és az idők folyamán az egymással szemben álló csoportosulások társadalmi összetétele egyre inkább vegyessé vált. Ugyanakkor az optimaták és a néppártiak közötti küzdelem szociális tartalma mindinkább háttérbe szorult, miközben a politikai hatalom birtoklásának kérdése lépésről lépésre előtérbe került, míg végül is az egyes politikai csoportosulások, valamint mindenekelőtt azok vezető politikusai között a küzdelem már csak a hatalomért folyt. A Kr. e. 1. század 80-as éveiben Marius

Ansichten einer künftigen Geschichtswissenschaft 2 (München, 1974) 34. skk. A forradalom fogalma német ókortörténetben történő alkalmazásának kérdéséhez lásd még C. Gaedeke: *Geschichte und Revolution bei Niebuhr, Droysen und Mommsen* (Diss. Berlin, 1978); E. Tornow: *Der Revolutionsbegriff und die späte römische Republik – eine Studie zur deutschen Geschichtsschreibung im 19. und 20. Jh.* (Frankfurt am Main–Bern–Las Vegas, 1978); K. Bringmann: *Gesch. in Wiss. u. Unterricht* 31, 1980, 357. skk.; H. Castritius: *Der römische Prinzipat als Republik* (Husum, 1982) 12. skk.

⁶⁹ Vö. P. A. Brunt: *Social Conflicts in the Roman Republic* 74. skk. Ezekhez a konfliktusokhoz vö. H. Schneider: *Gesch. in Wiss. u. Unterricht* 27, 1976, 597. skk., aki a római köztársaság válságát a társadalmi antagonizmusokból vezeti le; lásd még uő.: *Wirtschaft und Politik. Untersuchungen zur Geschichte der späten römischen Republik* (Erlangen, 1974), ehhez H. Castritius: *Gymnasium* 86, 1979, 207. skk.

és Sulla hívei között lezajlott harcoktól kezdve az egymással küzdő, gyorsan változó összetételű politikai csoportosulások összezsugorodásában végérvényesen a politikai hatalom kérdése állt a középpontban.

Ehhez járult még, hogy a Kr. e. 1. századnak 80-as és 70-es éveitől kezdve a többi konfliktus elapadt: az italicusok a Kr. e. 91–89 között vívott háború révén elérték céljukat, nevezetesen a római polgárjog elnyerését; Görögországban a Rómával szembeni ellenállás Sulla Kr. e. 85-ben Mithridatés felett aratott győzelmét követően befejeződött; Kr. e. 71-ben a Spartacus-felkelés vérbefojtásával a nagy rabszolgafelkelések is véget értek. A következő négy évtizedben a harc az államhatalom birtoklásáért folyt – a kérdés az volt, hogy a hatalmat az oligarchia vagy egy egyeduralkodó, és mint ilyen, mely politikus gyakorolja. Ily módon a konfliktusok végső következménye nem a római társadalomszerkezet, hanem az általa hordozott államforma megváltoztatása volt.

A RABSZOLGÁK, A PROVINCIÁLISOK ÉS AZ ITALICUSOK LÁZADÁSAI

A késői köztársaságkor rabszolgafelkelései már csak azért is különös figyelmet érdemelnek, mivel a rabszolgák és az uraik közötti ellentétek olyan mértékben és olyan kiélezetten, mint a Kr. e. 2. század utolsó harmadának és a Kr. e. 1. század első harmadának – az első szicíliai rabszolgafelkeléssel kezdődő és Spartacus rabszolgaháborújával végződő – nagy rabszolgamegmozdulásaiban, az egész ókori történelem folyamán sem korábban, sem pedig később nem jutottak kifejezésre.⁷⁰ Ezek a lázadások a római társadalmat teljesen váratlanul érték. Senki sem számolt azzal a veszéllyel, amelyet az első szicíliai felkelés jelentett Rómára nézve (Diodóros 34/35,2,25), Spartacus lázadását pedig Rómában eleinte mint gladiátor-színjátékot megmosolyogták (App., *B. civ.* 1,549). Az a tény azonban, hogy ezek a nagy lázadások egytől egyig a Kr. e. 135 és 71 közötti rövid időszakban játszódtak le, korántsem volt véletlen. Már Diodóros (2,1. skk. és 2,27. skk.) is egyértelműen kiemelte az okokat az első szicíliai rabszolgafelkelés hátterének leírásában. Ezek a rabszolgaságnak a második pun háború utáni fejlődéséből adódtak: a rabszolgák jelentősége a római gazdaság számára, s ezzel összefüggésben számuk is rövid idő alatt erősen megnövekedett. A rabszolgák tömegeit, akiket mindenekelőtt háborúk, rabszolga-kereskedelem és emberrablás útján bármikor nehézség nélkül új rabszolgákkal pótolhattak, elsősorban a nagybirtokokon rendkívül brutális módon zsákmányolták ki és az elképzelhető legrosszabb bánásmódban részesítették, ami különleges elégedetlenséget váltott ki. Ugyanakkor az uralmon levők a rabszolgákat, akik között számos, a hellénisztikus államokból származó intelligens és művelt, egykori szabad polgár volt, igen könnyelműen vagy egyáltalán nem ellenőrizték. Sem a Kr. e. 2. század közepe előtt, sem a Kr. e. 1. század közepe után nem voltak ennyire egyidejűleg adva mindezek a feltételek a tömeges rabszorgalázadáshoz, így a következmények nem marad-

⁷⁰ Összefoglalóan: J. Vogt: *Zur Struktur der antiken Sklavenkriege*, in: *Sklaverei und Humanität. Studien zur antiken Sklaverei und ihrer Erforschung*² (Wiesbaden, 1972) 20. skk.; lásd továbbá P. Oliva, in: *Neue Beiträge zur Geschichte der Alten Welt II* (Berlin, 1965) 75. skk., továbbá in H. Schneider (szerk.): *Zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der späten römischen Republik* 237. skk.; E. M. Štaerman: *Die Blütezeit der Sklavenwirtschaft* 238. skk.; W. Hoben: *Terminologische Studien zu den Sklavenerhebungen der römischen Republik* (Wiesbaden, 1978); K.-W. Welwei, in: H. Mommsen–W. Schulze (szerk.): *Vom Elend der Handarbeit* 50. skk.

hattak el. Mindazonáltal a fentebb említett időszakban egységes forradalmi megmozdulás mégsem robbanhatott ki, minthogy ennek feltételei hiányoztak: mindenekelőtt nem létezett egységes forradalmi ideológia, s a Római Birodalom különböző részein élő rabszolgák közötti kapcsolatfelvétel lehetőségei rendkívül korlátozottak voltak. Ezen túlmenően az egyes rabszolgacsoportok érdekei és céljai gyakran igen eltértek egymástól. Számos – főleg városi – rabszolga a szabadságot törvényes felszabadítással, nem pedig lázadás útján kívánta elérni (Diodóros 36,4,8). A politikai célok az önálló rabszolgáállam megteremtésétől a rabszolgáknak egykori, a római világon kívül fekvő hazájukba való visszatérésig terjedtek. Ily módon a rabszorgalázadások térben és időben egymástól elszigetelten lángolhattak csak fel.

Az első rabszorgafelkelés Szicília szigetén zajlott le Kr. e. 135–132 között.⁷¹ Különösen rossz bánásmódban részesített rabszolgák kis csoportjai indították, amelyekhez ellenőrizetlen rablóbandákba tömörülő fegyveres pásztorok is tartoztak. A felkelők rajtaütésszerűen elfoglalták Enna városát, és vezetőjüket, a szír jóvendőmondót és csodatevőt, Eunust megtették királyukká. Miután a lázadókhoz a kilikiai Kleón vezetése alatt lázongó rabszolgák egy másik csoportja is csatlakozott, Eunus híveinek száma mintegy 200 000 körül lehetett. Kezdetben figyelemre méltó sikereket értek el, és csak hosszas háborúzás után lehetett levérni őket. A felkelés Róma, Sinuessa és Minturnae városainak, valamint az attikai Laureion bányáinak, továbbá Délos szigetének rabszolgái között is visszhangra talált (Diodóros 34/35,2,19). Körülbelül ugyanebben az időben, Kr. e. 133–129 között lángolt fel Kis-Ázsia nyugati részében Aristonikos felkelése: az utolsó előtti pergamoni uralkodó törvénytelen fia Pergamon utolsó királyának halála után a végrendeleti úton Rómára örökölt hagyott állam feletti uralom igényével lépett fel. Minthogy a városok Róma iránt hűséget tanúsítottak, a rabszolgákat és a szegényparasztokat mozgósította, akiket csak hosszú, véres háborúban lehetett legyőzni.

A lázadások következő hulláma negyedszázaddal később érkezett el. Először Dél-Itáliában, Nuceriában és Capuában törtek ki rabszorgalázadások. Egy további lázadás amiatt robbant ki, hogy egy Titus Vettius nevű római lovag a rabszolgáit hitelezői ellen felfegyverezte (Diodóros 36,2,1. skk.). Ez az utóbbi esemény, amely a lovag és egy rabszorgánós szerelmi történetére ment vissza, ugyanúgy a rabszorgatartók hihetetlen könnyelműségét tanúsította, mint három évtizeddel korábban a szicíliai pásztorok uraik általi felfegyverzése. Közvetlenül e lázadások után robbant ki a második nagy szicíliai rabszorgafelkelés (Kr. e. 104–101), amelynek kiváltó oka a *domini* viselkedésére vonatkozólag más szempontból volt jellemző. A kimberek elleni háborúk külpolitikai válságának idején a senatus azt a határozatot hozta, hogy a Rómával szövetséges államokból elhurcolt és rabszorgává tett polgárokat szabadon kell engedni. A szicíliai rabszorgatartók azonban szabotálták e rendelkezés végrehajtását. Ennek következtében a szigeten újabb rabszorgaháború tört ki, amely sok tekintetben az első szicíliai felkelés megismétlésének bizonyult. A felkelést megint csak két rab-

⁷¹ Az egyes felkelésekre vonatkozó legfontosabb források: Diodóros 34/35,2,1. skk. és 3,1. skk. (Szicília); App., *B. civ.* 1,539. skk. és Plút., *Crassus* 8,1. skk. (Spartacus). Legfontosabb irodalom: M. Capozza: *Atti dell'Ist. Veneto* 133,1974/75, 27. skk. (első szicíliai felkelés); V. Vavřínek: *La révolte d'Aristonikos* (Praha, 1957) és *Eirène* 13, 1975, 109. skk.; J. P. Brisson: *Spartacus* (Paris, 1959); B. A. Marshall: *Athenaeum* N. S. 51, 1973, 109. skk. (a Spartacus-féle rabszorgafelkelés időrendje); A. Guarino: *Spartakus. Analyse eines Mythos* (Köln, 1980); R. Günther: *Der Aufstand des Spartacus. Die großen sozialen Bewegungen der Sklaven und Freien am Ende der römischen Republik* (Köln, 1980); vö. továbbá N. Brockmeyer: *Antike Sklaverei* 172. skk. További szakirodalom: J. Vogt–N. Brockmeyer: *Bibliographie zur antiken Sklaverei* (Bochum, 1971) 149. skk.

szolgacsoport indította, amelyek a szír Salvius és a kilikiai Athénion körül tömörültek, és akik Salviust – aki akárcsak annak idején Eunus, jóvendőmondó volt – Eunushoz hasonló módon királyukká tették. Miután híveinek száma legalább 30 000-re duzzadt, megint csak háborúra volt szükség ahhoz, hogy a rómaiak Sicilia szigetén úrrá legyenek a helyzeten.

A Róma számára legveszélyesebb felkelés, a thrák gladiátor, Spartacus által vezetett mozgalom Itáliában Kr. e. 74-től 71-ig, egy emberöltővel később robbant ki. Capuai gladiátorok összeesküvéséből indult ki, akiknek nem voltak egymás között kommunikációs nehézségei és könnyen juthattak fegyverhez. A kezdeti sikerek nyomán Spartacus híveinek száma állítólag 120 000-re nőtt, és ellenállásukat csak hosszú és váltakozó sikerű háború árán lehetett letörni, amelyben Rómának Marcus Licinius Crassus parancsnoksága alatt nem kevesebb mint nyolc legiót kellett a rabszolgák ellen bevetni.

Ámbár az egyes rabszolgafelkelések sok tekintetben különböznek egymástól, mégis egész sor közös szerkezeti vonás köti össze őket, amely a konfliktusok természetét egyértelműen megvilágítja. A megmozdulásokat egyes kisebb rabszolgacsoportok indították, akiket – mint pásztorokat vagy gladiátorokat – csak nehezen lehetett ellenőrzés alatt tartani, és akik fegyverekkel is rendelkeztek. Az első sikerek után, amelyek mindenekelőtt a meglepetésnek voltak köszönhetők, a lázadás gyorsan tömegmozgalommá terebélyesedett, minthogy szökött rabszolgák ezrei özönlöttek a felkelők táborába. A felkelések tömegbázisát a nagybirtokok rabszolgái adták, akik különösen rossz bánásmódban részesültek. A szegényparaszti népesség csoportjai is csatlakoztak a felkelőkhöz; ez Aristonikos felkelése során ugyanúgy kimutatható, mint Salvius (Diodóros 36,11,1. sk.) és Spartacus esetében (App., *B. civ.* 1,540). Ugyanakkor a városok mind Aristonikossal, mind Spartacusszal szemben ellenségesen viselkedtek. A városi szegény szabadok alig támogatták a rabszolgákat, sokkal inkább egyéni érdekeik érvényesítésén fáradoztak (Diodóros 36,6), és maguk a városi rabszolgák sem érezték a felkelők ügyét szükségszerűleg a magukénak (uo. 36,4,8). A lázadó tömegek azonban az említett rétegek támogatása nélkül is figyelemre méltó sikereket tudtak elérni. Gyorsan szerveződtek olyan alkalmas vezetők irányítása alatt, akiknek tekintélyét akár szervezői és katonai képességeik, akár szakrális karizmájuk révén, általánosan elismerték. Legalábbis Sicilia szigetén és Pergamonban saját, hellénisztikus mintára formált állam létrehozására törekedtek, királlyal az élén. Ezekben az esetekben saját államiségük számára még egy államelmélet kezdeményeit is kidolgozták, amelynek tartalmát a sokuk hazájának számító hellénisztikus Kelet vallási elképzeléseiből merítették.⁷² Mi sem állt azonban tőlük távolabb, mint a fennálló társadalmi rend radikális megváltoztatása. Céljuk vagy saját rabszolgaállam alapítása volt fordított szereposztással, vagy – mint Spartacus esetében – kitörés Itáliából Gallia és Thrákia irányába, ahonnét számos rabszolga származott. Ennek megfelelően a rabszolgaság intézményét a felkelők egyáltalán nem szüntették meg, hanem fordítottak a kockán, és korábbi uraikat tették rabszolgává, akiket például bilincsbe verve fegyvergyártó üzemekben kézművesként dolgoztattak (Diodóros 34/35,2,15). Ezek a lázadások már csak emiatt sem voltak alkalmasak arra, hogy a római társadalom szerkezetét megváltoztassák. Ehhez járult még, hogy más társadalmi csoportok részéről biztosított megfelelő támogatás, egységes forradalmi szervezet és pozitív forradalmi program híján

⁷² A rabszolgák körében a vallási elképzelések összes problémájára vonatkozólag lásd újabban F. Bömer: *Untersuchungen über die Religion der Sklaven in Griechenland und Rom I–IV. Akad. d. Wiss. u. Lit. Mainz, Abh. d. Geistes- u. Soz.wiss. Kl., Jg. 1957 Nr. 7, 1960 Nr. 1, 1961 Nr. 4, 1963 Nr. 10* (Wiesbaden, 1958/64), az első rész 2. kiadása P. Herz közreműködésével jelent meg (Wiesbaden, 1981).

eleve bukásra voltak ítélve. A rabszolgák harca, amelyet ugyanolyan kíméletlenül folytattak rabtartóik ellen, mint azok a megtorlást, hősies volt, és még előkelő rómaiak elismerését is kivívta. Sorsa azonban kezdettől fogva meg volt pecsételve.

Ennek megfelelően a rabszolgaháborúk történelmi következményei nem voltak meghatározók Róma későbbi története számára. Az az elmélet, amely szerint a császárságot a rabszogatartók érdekében hozták létre, hogy ennek az erős uralmi rendszernek a segítségével a sicíliai rabszorgalázadásoknak és Spartacus felkelésének elejét vegyék,⁷³ ugyanúgy félreismeri a rabszorgalázadások jelentőségét, mint a római társadalomban a késői köztársaságkorban lezajlott többi konfliktus szerepét. A nagy rabszorgafelkelések legfontosabb következménye sokkal inkább abban rejlett, hogy a rabszogatartók körében mindinkább érvényre jutott az a nézet, miszerint a rabszolgákkal szemben alkalmazott brutális bánásmód és gátlástalan kizsákmányolás a rabszolga-gazdálkodásnak mind politikai, mind gazdasági szempontból célszerűtlen formája. Hogy a rabszolgák helyzete Spartacus felkelésének leverése után lassacskán javulni kezdett, abban is megmutatkozott, hogy a köztársaság utolsó négy évtizede során, amikor pedig a római uralmi rendszert éppen elég megrázkódtatás érte, nem került sor nagy rabszorgafelkelésre. Sok rabszolga azonban kész volt arra, hogy számukra szabadságot és jólétet ígérő politikusokhoz csatlakozzék: a politikai kalandor Lucius Sergius Catilina táborába rabszolgák is özönlöttek (Sall., *Cat.* 56,5), és Sextus Pompeius hívei közé rabszorgaszökevények tízezrei tartoztak, úgyhogy ezáltal Augustus császár e riválisa elleni háborúját utólag *bellum servorum*ként tüntethette fel (RGDA 25).⁷⁴ Ezeknek a konfliktusoknak az esetében azonban elsősorban már nem a rabszolgák helyzetének javításáról, hanem politikai kérdésekről volt szó, amelyek megoldásához a rabszolgákat csak a cél eléréséhez szükséges eszközként használták fel. Ily módon a rabszorgafelkelések következménye a római társadalom számára végső soron nem volt más, mint a késői köztársaság összes többi konfliktusa esetében: a római társadalmi rendnek mindössze módosítását, nem pedig gyökeres megváltoztatását érték el.

A rabszolgaháborúkéhoz hasonló következményekkel jártak a provinciák alávetett lakossága és a római uralom haszonélvezői közötti összeütközések is. Természetesen az ilyen jellegű konfliktusok – akárcsak a rabszorgamozgalmak – csak ritkán és különböző előfeltételek találkozása esetén csaphattak át nagy felkelésbe, és a Római Birodalom különböző részeiben a társadalmi és a politikai viszonyok következtében még a rabszolgaháborúknál is kevésbé voltak egységes természetűek. Amint ez Aristonikos felkelésekor is megmutatkozott, a provinciák lakosságának ellenállása szorosan összefonódhatott a rabszorgafelkelésekkel: Aristonikos lázadása rabszorgafelkelés volt, egyben azonban Kis-Ázsia nyugati szegény vidéki néprétegeinek zendülése is, hiszen őket az idegen elnyomás különösen megterhelte. A felkelés jellemző módon abban az időpontban robbant ki, amikor Róma megkezdte szilárd uralmi rendszerének kiépítését Kis-Ázsia nyugati részén, és a mozgalom vezetője királyi utódként hatalmi igényeket támasztott. Négy évtizeddel Aristonikos legyőzése után Kis-Ázsia nyugati felén és Görögországban újabb Róma-ellenes tömegmozgalom bontakozott ki, amely csak külső segítség igénybevételével indulhatott meg. Mithridatész pontusi király ugyanis kihasználta azt a helyzetet, hogy a római államot polgárháborúk kötötték le, és megtámadta a római felségterületeket. Kr. e. 88-ban a király parancsára és csapatainak védelme alatt a feltüzelt provinciálisok 80 000 rómain és itáliait mészároltak

⁷³ E. M. Štaerman: i. m. 279. skk.

⁷⁴ Vö. E. Maróti, in *Antyicsnoje obscseszivo* (Moszkva, 1967) 109. skk.

le Nyugat-Kis-Ázsiában. A Róma-ellenes lázadás átcsapott Görögországba, mindenekelőtt Athénba. Tömegbázisát főként a szabad lakosság alsó rétegei alkották, akiknek gyűlölete elsősorban a lovagrendi kereskedők, vállalkozók és adószedők ellen irányult.⁷⁵

Ilyesfajta megmozdulások természetesen már csak amiatt sem segítették elő a római társadalom szerkezetének megváltozását, mert nem a társadalmi rend belülről kiinduló átalakítására, hanem a római állam uralmának lerázására irányultak. Azonkívül ugyanúgy elbuktak, mint a rabszolgaháborúk. Aristonikost Kr. e. 129-ben egy Róma városi börtönben érte a halál, Athén pedig Sulla csapatainak hosszú ostromát követően Kr. e. 86-ban kénytelen volt megadni magát. E konfliktusok hatása hosszú távon az volt, hogy hozzájárultak a provinciák brutális elnyomatásának fokozatos enyhüléséhez, és arra a belátásra vezettek, hogy a Róma iránt hűséget tanúsító helyi vezető réteget a római uralmi rendszerbe a római polgárjog és egyéb privilégiumok adományozása révén be lehetett vonni mint a politikai és társadalmi rend támaszeit.

Nem csupán politikai, de szociális háttere is volt annak a konfliktusnak, amely Rómára nézve különösen veszélyes lehetett volna. Az itáliai *socii*-nak a római társadalom uraival szembeni ellenállásáról van szó. Miután Róma itáliai szövetségeseit már a második pun háború vége óta egyre rosszabb bánásmódban részesítette és mindinkább diszkriminálta, a Kr. e. 2. század közepétől kezdve a rómaiak és az italicusok közötti feszültségek egyre erősebben növekedtek. A római állam képviselőinek önkénye az előkelőbb néprétegek tagjait is felbőszítette. A *socii* alsóbb rétegei pedig, mindenekelőtt a szegényparaszti tömegek, mind a politikai elnyomást, mind pedig a gazdasági bajokat megsínylették. A növekvő feszültségek már Kr. e. 125-ben felkeléshez vezettek, amely Fregellae városában robbant ki (Liv., *Epit.* 60 és Plut., *C. Gracchus* 3,1), miután Marcus Fulvius Flaccus consul hiába próbálta keresztülvinni a római polgárjog kiterjesztését. Ettől kezdve az italicusok kérdése Rómában az optimaták és a néppártiak közötti politikai csatározásokban állandóan napirenden volt. Amikor pedig Caius Sempronius Gracchus és Lucius Appuleius Saturninus reformkísérleteit követően Marcus Livius Drusus néptribunus reformprogramja is elbukott az oligarchia ellenállása miatt, a feszültség az itáliai szövetségesek Róma-ellenes felkelésébe csapott át (*bellum sociale*), amely Kr. e. 91 és 89 között szinte egész Itáliát hadszínterré változtatta (App., *B. civ.* 1,169. skk.).

Ez a felkelés nem a társadalmi rend megdöntésére irányuló megmozdulás volt, mivel a felkelők elsősorban a római polgárjogot akarták kiharcolni maguknak (Vell. 2,15), és a Róma elleni harcban az italicus vezető rétegek is részt vettek.⁷⁶ Az itáliai népesség tömegei azonban, az *ingens totius Italiae coetus* (Seneca, *De brev. vitae* 6,1), a szociális gondok megoldását is el akarták érni. Jellemző volt, ahogy a felkelők az elfoglalt római coloniákban leigázott ellenfelekkel szemben viselkedtek: az előkelő rómaiakat lemészárolták, az alsó néprétegek tagjait pedig, beleértve a rabszolgákat is, besorozták a lázadók seregébe (App., *B. civ.* 1,186 és 190). Rómának végül is sikerült a felkelést levernie, de csak azt követően, hogy a római polgárjogot Kr. e. 90-ben a *lex Iulia* értelmében minden Rómához hű maradt italicusra, Kr. e.

⁷⁵ A görögök ellenállására vonatkozólag J. Deininger: *Widerstand gegen Rom in Griechenland* 245. skk. Róma uralma a provinciákban: W. Dahlheim: *Gewalt und Herrschaft. Das provinzielle Herrschaftssystem der römischen Republik* (Berlin–New York, 1977).

⁷⁶ E. Badian: *Foreign Clientelae* 221. skk. A szövetséges háborúra és az azzal összefüggő társadalmi összetevőkre vonatkozólag lásd H. Galsterer: *Herrschaft und Verwaltung* 187. skk.; vö. továbbá különösen P. A. Brunt: *Journ. of Rom. Stud.* 55, 1965, 90. skk.; E. Badian: *Dialoghi di Arch.* 4/5, 1971, 373. skk.

89-ben pedig a *lex Plautia Papiria* értelmében a magukat önként megadó szövetségesekre is kiterjesztették. Ez egyben azt is jelentette, hogy a felkelők – szemben a rabszolga felkelésekkel és a provinciabeli lázadásokkal – el tudták érni politikai céljukat. Ebből azonban természetesen nem következett a római társadalmi rend megváltozása: a társadalmi különbségeket sem az egykori *socii* közösségén belül, sem pedig a római társadalmi rendben nem törölték el. Sőt: a fennálló társadalmi rend sokkal inkább megerősödött azáltal, hogy az italicus vezető rétegek a római uralmi rendszer egyenjogú hasznélvezőivé váltak. Az összes konfliktust azonban korántsem lehetett egy csapásra félresöpörni. Ugyanis az új itáliai polgárok, akik ettől kezdve a római népgyűlés tagjaivá váltak, ott azáltal kerültek hátrányos helyzetbe, hogy kezdetben csak nyolc választókerületbe lehetett besorolni őket; Sullának Marius hívei ellen vívott polgárháború idején az oligarchikus reakció sokukat üldözte és elpusztította. A jég azonban megtört, és miután Kr. e. 49-ben Észak-Itália lakossága is részesült a római polgárjogban, az Imperium Romanum központi területét már nemcsak kizárólag Róma jelentette a coloniáival, hanem a *tota Italia* (vö. *RGDA* 25).

A KÉSŐI KÖZTÁRSASÁGKOR FŐ KONFLIKTUSAI ÉS TÁRSADALMI ÖSSZEFÜGGÉSEI

A római társadalom történelmi szempontból legjelentősebb konfliktusai a késői köztársaság korában a római polgárság különböző politikai csoportosulásai között jöttek létre, és a Gracchusok mozgalmától a késői köztársaságkori polgárháborúig terjedtek. Appianus, aki minden más ókori szerzőnél részletesebben és a társadalmi összefüggésekre való jobb rálátással írta meg ezeknek a konfliktusoknak a történetét, világosan rámutatott arra, hogyan fokozódott lépésről lépésre a köztársaságkor utolsó száz évében az összecsapások hevessege. A konfliktusok Tiberius Sempronius Gracchus meggyilkolásával, a népgyűlésben elkövetett első vérontással kezdődtek, amely az újra és újra fellángoló és mind gyakoribbá váló fegyveres összeütközések nyitánya volt (*B. civ.* 1,4. sk.), ezek aztán szabályos polgárháborúvá fajultak és a monarchia létrejöttével végeztek (uo. 1,6. skk. és 269. skk.). Ezeknek a fegyveres összeütközéseknek a láncolata egész sor közös szerkezeti elemet mutat, amelyek rendkívül tanulságosak. Kiváltó okaik, az egymással szemben álló frontok összetétele, a részt vevő tömegek vezetőinek származása és szerepe, az általuk képviselt program, a konfliktus lefolyásának módja, az általuk kiváltott reakció, végül pedig az egyes konfliktusok következményei számos olyan ismétlődő elemet mutatnak, amelyek a római társadalom problémáit, erőviszonyait és jövőbeli lehetőségeit a késői köztársaságkorban egyértelműen tükrözik. Ugyanakkor az egyes konfliktusok közötti nem kevésbé világos különbségekből az is kiolvasható, hogyan szorította mindinkább háttérbe ezekben az összeütközésekben a politikai hatalom kérdése a társadalmi ellentéteket, ami azzal járt, hogy ezeknek az összeütközéseknek a láncolata csupán a római társadalmi rend kereteit, nem pedig magát a társadalmi rendet változtatta meg.⁷⁷

⁷⁷ A késői köztársaságkor fő konfliktusainak történetéről részletesen lásd K. Christ: *Krise und Untergang der römischen Republik* 117. skk. (részletes bibliográfia uo. 477. skk.). Erőszak alkalmazása: A. W. Lintott: *Violence in Republican Rome* (Oxford, 1968). Változások az államirányításban: J. Bleicken: *Staat und Recht in der römischen Republik. Sitz.-Ber. d. Wiss. Ges. Frankfurt/M., Bd. XV 4* (Wiesbaden, 1978). Áttekintés a köztársaságkor végének általános állapotáról: E. S. Gruen: *The Last Generation*

A római polgárságon belüli összecsapások okai a késői köztársaságkor többi társadalmi és politikai konfliktusához hasonlóan abban a társadalmi átalakulásban rejlettek, amely Hannibál óta a római társadalomban végbement, és amely a polgárságon belül is új feszültségeket hívott életre. Magától értetődőleg a polgárság heterogén társadalmi összetételének megfelelően e feszültségek természete is jóval összetettebb volt, mint a rabszolgatartók és a rabszolgák, Róma és az italicusok, valamint Róma és a provinciálisok közötti konfliktusok jellege. Feszültségek álltak fenn a senatori arisztokrácián belül, mindenekelőtt az uralmon levő *nobilitas* egyes csoportosulásai között, amelyeket egytől egyig széles clienstömegek támogattak, továbbá a senatori nemesség és az újraformálódott lovagrend között, amely a gazdag vállalkozókat és haszonbérlelőket foglalta soraiba. Ellentétek léteztek a római állam urai és a Róma városában összeverődött proletártömegek között csakúgy, mint a gazdag földbirtokosok és a szegény parasztok között. A Kr. e. 2. század 30-as éveiben a feszültségek olyan ijesztő fokra hágtak, hogy az arisztokrácia legjobb erőit reformok kezdeményezésére indították. Jellemző módon ott próbálkoztak először reformokkal, ahol ez a senatori arisztokrácia érdekében a legsürgetőbb volt, tudniillik az agrárkérdés tekintetében. A parasztság tömegeinek nincstelenné válása ugyanis nemcsak a római hadsereg folyamatos utánpótlását sodorta veszélybe, hanem a római uralmi rendszer fenntartását is (App., *B. civ.* 1,43. skk.). A legjelentősebb politikai veszély ugyanis a Rómába özönlő és a népgyűlésen elvileg szabadon fellépő proletártömegek elégedetlenségében rejlett. Az is jellemző volt, hogy az agrárkérdést nem lehetett békés reformok útján megoldani, és hogy már a korábbi reformkísérletek meghíúsulása is további szociális feszültségek kiéleződéséhez vezetett. Végül meg kell említeni, hogy a szociális problémák körüli összeütközések rögvést kiváltottak a politikai érdekcsoportok közötti konfliktust.

A polgárságon belüli első nyílt összecsapás Kr. e. 133-ban robbant ki.⁷⁸ Tiberius Sempornius Gracchus néptribunus, aki anyai ágon az idősebb Scipio Africanus leszármazottja és Scipio Aemilianus sógora volt, a római hadsereg megfelelő utánpótlása iránt érzett aggodalomtól vezérelve, a senatus heves ellenállásával dacolva keresztülvitte a népgyűlésben egy agrártörvény elfogadtatását, amely a római parasztság megújhodását célozta. A régi Licinius–Sextius-féle törvényre visszanyúlva elhatározták, hogy a közföldeken (*ager publicus*) senki sem rendelkezhetik 500 iugerumnál nagyobb (nagy családok esetében legfeljebb 1000 iugerum) birtokkal. Ugyanakkor azonban ezek a birtokok az addigi bérlelők tulajdonába mentek át. A birtoknagyság maximálása révén felszabadult földterületeket a törvény értelmében a szegényparasztok között kellett szétosztani 30 iugerum nagyságú telkek formá-

of the Roman Republic (Berkeley, 1974). Forrásokkal kapcsolatos kérdések: E. Gabba: *Appiano e la storia delle guerre civili* (Firenze, 1956); I. Hahn: *Acta Ant. Hung.* 12, 1964, 169. skk.

⁷⁸ Összefoglaló munkák a Gracchusokról: lásd különösen R. Münzer, *RE* II A (1923) 1375. skk. és 1409. skk.; D. C. Earl: *Tiberius Gracchus. A Study in Politics*, *Coll. Latomus*, Vol. 66 (Bruxelles, 1963); H. C. Boren: *The Gracchi* (New York, 1968); A. H. Bernstein: *Tiberius Sempronius Gracchus* (Ithaca–London, 1978); D. Stockton: *The Gracchi* (Oxford, 1979); Y. Stochat: *Recruitment and the Programme of Tiberius Gracchus*, *Coll. Latomus*, Vol. 169 (Bruxelles, 1980). Kutatások összegzései: E. Badian: *Historia* 11, 1962, 197. skk. és *ANRW* I, 1, 668. skk. Tiberius Gracchus hívei és ellenfelei: J. Briscoe: *Journ. of Rom. Stud.* 64, 1974, 125. skk. Agrárreform: J. Molthagen: *Historia* 22, 1973, 423. skk. Caius Gracchus és reformjai: K. Meister: *Chiron* 6, 1976, 113. skk. A szövetségeskérdést érintő törvénykezés: D. Flach: *Zeitschr. d. Savigny-Stiftung, Rom. Abt.* 90, 1973, 91. skk. (büntető-törvényhozás). A földtörvények sorsa: D. Flach: *Hist. Zeitschr.* 217, 1973, 265. skk.; K. Meister, *Historia* 23, 1974, 86. skk.; K. Johannsen: *Die lex agraria des Jahres 111 v. Chr.* (Diss. München, 1971).

jában, amelyek – és ezt némi bér behajtásával kifejezésre is akarták juttatni – továbbra is állami tulajdonban maradtak, hogy ezáltal megakadályozzák a gazdag földbirtokosok által történő felvásárlásukat. A reform végrehajtását három főből álló testületre bízta, amelynek tagjai az említett tribunus, továbbá apósa, Appius Claudius Pulcher és öccse, Caius Gracchus voltak. A testület ténylegesen meg is kezdte működését, és a következő években számos paraszt jutott földbirtokhoz. A gazdagok ellenállása azonban – amint azt Appianos világosan leírja (*B. civ.* 1,38. skk.) – erősebb volt a vártnál. Amikor ugyanis Tiberius Gracchus, hogy megvédelmezze magát a várható vád alá helyezéstől, a következő hivatali évre is jelöltette magát a néptribunusi tisztségre, ellenségei tömegverekedést provokáltak, amelynek során a tribunust és számos hívét meggyilkolták. A szántóföldek szétosztásával megbízott újabb testület viszont egészen Kr. e. 129-ig folytathatta munkáját, és ezáltal a reformprogram megvalósításában részsikereket könyvelhetett el magának. Tiberius Gracchus tulajdonképpen célját azonban nem sikerült elérni. Az első radikális reformkísérlet megghiúsulása a hasonló jellegű törekvések megismétlését éppoly kevésbé akadályozta meg, mint a Tiberius Gracchus szomorú sorsára való emlékezés az ismétlődő véres elnyomó intézkedéseket. Sokkalta inkább arról beszélhetünk, hogy a jövő reformtörekvései számára – ugyanakkor azonban azok letörésére is – több tekintetben afféle modell jött létre. Ezzel egyidejűleg Tiberius Sempronius Gracchus – csakúgy, mint később öccse, Caius – a szegények számára a népbárát és a reformokra kész, „populáris” politikus jelképévé váltak. Ugyanakkor az oligarchia kiváltságainak védelmezői számára – akik saját társadalmi helyzetük erkölcsi megítélésének megfelelően magukat hamarosan „optimatáknak” nevezték – a két Gracchus a rendbontó prototípusa lett. A következő évtizedekben, az oligarchikus restauráció által újra meg újra megszakítva, periodikusan került sor hasonló eseményekre, míg nem aztán Kr. e. 91-ben Marcus Livius Drusus néptribunusságát követően a helyzet kiéleződése polgárháborúba csapott át.

A konfliktus második szakasza – azt követően, hogy az agrárbizottság munkáját Kr. e. 129-től kezdve felfüggesztették, és Marcus Fulvius Flaccusnak az italicusok kedvezményezésére irányuló reformkísérlete Kr. e. 125-ben megghiúsult – Caius Sempronius Gracchus néptribunusi tisztségével kezdődött Kr. e. 123–122-ben. Caius bátyjánál jóval átfogóbb reformprogrammal állt elő, amely nem kevesebb mint 17 törvényben öltött testet. Hogy magát és híveit az oligarchikus magistratusok erőszakos cselekedeteitől megvédje, elfogadtatott egy törvényt, amelynek értelmében római polgárt kizárólag a népgyűlés ítélhetett halálra. Hívei táborának kiszélesítése érdekében felújította a lovagrendi *publicani* adóbérlményeit Asia provinciában; ezek szabad kezet kaptak a terület kizsákmányolására. Szintén lovagokra bízta azoknak a bíróságoknak a felállítását, amelyek a főként senatorok és a szenatori rangú helytartók által elkövetett hivatali visszaélések kivizsgálásával voltak megbízva. Ez a reform súlyos következményeket vont maga után, ugyanis egyet jelentett a lovagrend bevonásával a politizálásba s a konfliktusokba egy olyan helyzetben, amely szükségszerűen a senatussal való összeütközéshez vezetett. Nagyhatásúnak bizonyult Caius Gracchusnak az az intézkedése is, amely lehetővé tette, hogy Róma népe alacsonyabb áron juthasson gabonához. Az itáliai úthálózat javítására és gabonaraktárak építésére vonatkozó intézkedései is kiváltképp a Róma városi plebs jobb ellátását szolgálták. Ezzel szemben azonban éppen reformpolitikájának a magva volt kevésbé hatékony, nevezetesen a paraszt-ság – ezen belül főleg az itáliai szövetségesek vidéki néptömegei – helyzetének javítása. Tiberius Gracchus agrárreformjának véghezviteléhez mérsékelt eredménnyel újra hozzáláttak. Az a törekvés azonban, amely a földnélküli néptömegeket a közép-itáliai földterüle-

tek szűkös voltára való tekintettel Afrikában kívánta kolonizáció révén földterülethez jutatni, célt tévesztett. A latinoknak a római polgárjog megadását, a *socii* számára pedig Rómában a népgyűlésben legalább a szavazati jog biztosítását célzó program sem járt sikerrel. Akárcsak Tiberius Gracchus reformkísérlete, ez a reformprogram is – amely az italicusok javára kilátásba helyezett intézkedések miatt a római polgárok egy része számára kimondottan népszerűtlen volt – mozgósította a reakciót; Kr. e. 121-ben Caius Gracchus híveivel együtt erőszak áldozata lett. Az agrárreform megvalósítását ugyan még ímmel-ámmal folytatták, mígnem a Kr. e. 111-ben új *lex agraria* révén az egykoron Tiberius Gracchus által bevezetett bérleti díjszabályozást megszüntették. Ezáltal megghiúsult a reformprogram fő célja, vagyis az, hogy a parasztnak gazdasági létfenntartását úgy biztosítsák, hogy ezek parcelláikat a gazdagok által történő felvásárlásával szemben megvédelmezhesék.

Caius Gracchus halálát követően körülbelül két évtized telt el, míg a konfliktus újra nyíltan kitört. Ennek kirobbanását elősegítette az, hogy Kr. e. 104–100 között Caius Marius, aki *nobilitas*ellenes *homo novus* volt, megszakítás nélkül töltötte be a consuli tisztséget. A reformpártiak tulajdonképpen vezetője nem ő volt, hanem Lucius Appuleius Saturninus (103–100 között néptribunus). A reformerek programja sok tekintetben hasonlított a Gracchusokéhoz. A néppártiak tudatosan léptek ezek nyomdokaiba, sőt még a néptribunusi tisztségnek és a népgyűlésnek a reformpolitika vehiculumaként való felhasználása is a Gracchusok példáját követte. A politika „populáris” témái továbbra is az agrárkérdés rendezése, továbbá a szegények közötti gabonaosztás, valamint az itáliai szövetségesek javára történő intézkedések voltak. Mindenesetre új elemként jelentkezett az agrárkérdésben az a tény, hogy a 103–100 közötti időszak heves politikai összecsapásai során mindenekelőtt Marius veteránjainak földbirtokkal való ellátásáról volt szó, mégpedig a provinciákban végrehajtott kolonizáció révén. A kiszolgált katonák közül ugyanis sokan teljesen nincstelenek voltak, és emiatt új férőhelyeket kellett teremteni számukra a parasztság soraiban, ami Itáliában aligha volt már lehetséges. Az is új dolog volt, hogy maguk a néppártiak is eleve a demagógia és a terror eszközeihez nyúltak, ami természetes szövetségeseiket – a lovagokat – a senatorok karjaiba kergette. Akárcsak Kr. e. 121-ben Caius Gracchusszal és híveivel szemben, Kr. e. 100-ban is kihirdették a szükségállapotot, amelyet Mariusnak consulként saját párthíveivel szemben is képviselnie kellett. Saturninusnak és társainak meggyilkolása az ismétlődő erőszakos események láncolatában az utolsó cselekedetnek bizonyult.⁷⁹

Mindamellettt akkoriban még Marius legfontosabb intézkedéséből, nevezetesen a háborúi során megvalósított hadreformjából adódó messzeható következmények nem mutatkoztak meg. Míg a római hadsereget korábban saját birtokkal rendelkező és saját magát felfegyverezni köteles parasztokból toborozták, Marius áttért arra, hogy a hadsereg utánpótlását nincstelen proletárokkal (*capite censi*) oldja meg, akiket az állam fegyverzett fel. A hadkiegészítésnek ez a módja nem volt egészen új, mivel válsághelyzetben a nincsteleneket már korábban is igénybe vették, ugyanakkor Marius reformjai a római hadseregnek a tulajdonnal bírók vagyoni besorolásuk alapján történő utánpótlását nem szorították ki teljesen. Mindazonáltal Marius intézkedése, amelynek következtében nincstelen polgárok

⁷⁹ Marius és Sulla korának összefoglalására lásd W. Schur: *Das Zeitalter des Marius und Sulla* (Leipzig, 1942); F. R. Carney: *A Biography of C. Marius*² (Chicago, 1970); E. Badian: *Sulla. The Deadly Reformer* (Sidney, 1970). Kutatások összegzése: E. Gabba, in *ANRW I* 1, 764. skk. Szükségállapotra vonatkozó törvényhozás: J. Ungern-Sternberg von Pürkel: *Untersuchungen zum spätrepublikanischen Notstandsrecht. Senatusconsultum ultimum und hostis-Erklärung* (München, 1970).

sokasága özönlött a hadseregbe, a késői köztársaságkor történetét illetően döntő következményekkel járt. Az említett reformintézkedésekkel bázist teremtettek ahhoz, hogy a konfliktusokat reguláris seregekkel vívott polgárháborúk formájában hordják ki. Az új sorozási rendszer egyrészt újra napirendre tűzte az agrárkérdést, minthogy a katonák fő célja az volt, hogy a katonai szolgálatot követően földbirtokkal jutalmazták őket. Jóllehet ily módon eltávolították Rómából az elégedetlen proletártömegeket, ezek ettől fogva már fegyveres erőszakkal is benyújthatták igényeiket. A seregek élén álló vezető politikusok és a katonák között szoros kapcsolat alakult ki, mivel kizárólag ezek a parancsnokok tudták vagyoniuk révén elérni, hogy a katonák rendszeresen megkapják illetményüket, és csakis az ő politikai kötelezettségvállalásuk tudta kieszközölni, hogy a katonák elbocsátásukkal Itáliában vagy a provinciákban földbirtokhoz juthassanak.⁸⁰ A vezető politikusok ezáltal olyan hatalmas és velük szemben lojális instrumentáriumhoz jutottak, amelynek bevetése a belpolitikai ellenféllel szemben egyet jelentett a polgárháborúval.

A római polgárságon belüli konfliktusban bekövetkezett ilyen jellegű változás hamarosan nyíltan is kifejezésre jutott. Lucius Appuleius Saturninus bukása után Kr. e. 91-ben a konfliktus döntően új szakaszába érkezett, amikor Marcus Livius Drusus néptribunus kísérletet tett az égető problémák megoldására.⁸¹ Az, hogy ezek időközben mennyire bonyolultakká váltak, kiderül Drusus sokoldalú programjából, amely minden a konfliktusban érintett társadalmi rétegre kiterjedt. Az itáliai szövetségeseknek ígéretet tett a római polgárjog elnyerésére, a proletároknak az agrárkérdés megoldására, a lovagok számára a senatori hivatalokba, a senatoroknak pedig a Caius Gracchus óta a lovagoknak fenntartott esküdszékekbe való bejutásra: *tribunus plebis Latinis civitatem, plebi agros, equitibus curiam, senatui iudicia permisit* (Aur. Vict., *Viri ill.* 66,4). Most már egyáltalán nem bizonyult különleges dolognak, hogy Drusus – a korábbi reformpolitikusokhoz hasonlóan – a reakció áldozata lett. Meggyilkolása után a helyzet azonban abban a tekintetben mégis teljesen újdonszerű volt, hogy a népszerű politikus megbuktatását most nem az oligarchikus restauráció egy-két évtizedes időszaka, hanem a konfliktusoknak az egymással csatározó érdekcsoportok közötti állandó, politikai és katonai összecsapásokká fajulása követte. A szövetségesek elleni háború (Kr. e. 91–89), amelyet Drusus meggyilkolása váltott ki, már szabályos polgárháború volt, amelyben azonban az optimáták és a néppártiak kényszerítve voltak a római uralmi rendszer érdekeinek együttes megvédésére. Ennek az akciónak a befejezése után viszont az optimáták és a néppártiak között rögtön teljes kegyetlenséggel megkezdődött az igazi polgárháború.

Az utóbbiak kezdetben főleg a Kr. e. 88. év néptribunusa, Publius Sulpicius Rufus, továbbá a politikai feledés homályából ismét felbukkant Marius, valamint a Kr. e. 87. év

⁸⁰ A hadsereg és a katonák szerepére vonatkozólag a késői köztársaságkorban lásd R. E. Smith: *Service in the post-Marian Roman Army* (Manchester, 1958); P. A. Brunt: *Journ. of Rom. Stud.* 52, 1962, 69. skk.; németül in H. Schneider (szerk.): *Zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der späten römischen Republik* 124. skk.; J. Harmand: *L'armée et le soldat à Rome de 107 à 50 avant notre ère* (Paris, 1967); H. Botermann: *Die Soldaten und die römische Politik in der Zeit von Caesars Tod bis zur Begründung des Zweiten Triumvirates* (München, 1968); E. H. Erdmann: *Die Rolle des Heeres in der Zeit von Marius bis Caesar. Militärische und politische Probleme einer Berufsmarine* (Neustadt, 1972); E. Gabba: *Esercito e società nella tarda repubblica romana* (Firenze, 1973) 47. skk.; vö. továbbá J. Suolahti: *The Junior Officers of the Roman Army in the Republican Period* (Helsinki, 1955).

⁸¹ Ehhez E. Gabba: *Athenaeum* N. S. 32, 1954, 41. skk. 293. skk.; Chr. Meier: *Res publica amissa. Eine Studie zur Verfassung und Geschichte der späten römischen Republik* (Wiesbaden, 1966, újabb kiadás 1980) 208. skk.

consula, Lucius Cornelius Cinna körül csoportosultak. Az optimaták Lucius Cornelius Sulla oldalára álltak.⁸² A kezdeményezés azonban az egyes politikai csoportosulásokat támogató seregek kezében volt. Marius mozgósítani tudta számos egykori katonáját, Sulla pedig azokra a csapatokra támaszkodott, amelyek parancsnokságát a Mithridatés elleni keleti hadjárat során szerezte meg. A kegyetlen polgárháborúból, amelynek során először Sulla hívei, majd a Marius-pártiak, és azt követően ismét Sulla csapatai foglalták el Rómát, az optimaták kerültek ki győztesen. Ez alkalommal reakciójuk is egészen más volt, mint a konfliktus korábbi fázisában: Sulla ugyanis tömegesen végeztette ki ellenfeleit, Kr. e. 82–79 között pedig a római államban *dictator*ként magához ragadta a teljhatalmat, hogy az oligarchikus berendezkedést átfogó reformintézkedések révén biztosítsa. Törvényei a senatus uralmának helyreállítását célozták. A senatust 300 új, lovagrendi származású férfiúval bővítették, a senatorok által viselt hivatalok rendszerének szabályait megváltoztatták, a törvényalkotást pedig a senatus határozatához kötötték. Erősen megnyirbálták a néptribunusok hatalmát, az esküdtbíróságokat pedig kivették a lovagrendiek kezéből, és senatusi bíróságokat hoztak létre. Azért, hogy Itáliában katonai uralom létrejöttét megakadályozzák, katonai hatalmat a hivatalban lévők helyett ettől fogva kizárólag a tisztségükről már leköszönt consulok és praetorok kaphattak, akik parancsnoki jogkörüket egy-egy hivatali évig az adott provinciákban helytartói minőségben gyakorolhatták. Ugyanakkor ezek a reformok aláásták az arisztokratikus berendezkedésű köztársaság alapjait, Sulla egyeduralkodóval valóban az első döntő lépést jelentette a római államnak a monarchia felé vezető útján.

Sulla uralmi rendszere a *dictator* lemondását és röviddel azután bekövetkezett halálát követően még csaknem egy évtizedig tartotta magát. Ez az alkotmányrendszer azonban, amely a szétzilált oligarchiát akarta megmenteni, hosszú távon nem tudott megoldást biztosítani. Az optimaták és néppártiak közötti összeütközéseket kirobbantó számos probléma továbbra is megoldatlan maradt. Ugyanakkor a Marius és Sulla között lezajlott polgárháború óta megmutatkozott a válság tartós megoldásának egyetlen lehetősége, amely nem volt más, mint az egyes politikai csoportosulások élén álló, saját hadsereggel rendelkező vezetők monarchikus hatalma. Amikor Kr. e. 70-ben Sullának a senatus uralmát támogató rendeleteit bírósági reform és a néptribunátus korlátozásának feloldása révén visszamenőleg hatályon kívül helyezték, a régi köztársasági rend helyreállításáról szó sem lehetett. Jellemző módon a bíróságok feladatait felosztották a senatorok és lovagok (valamint egy a *tribus*rendszerből kikerülő jómódú férfiakból álló harmadik csoport) között. A néptribunusok pedig a köztársaságkor utolsó négy évtizedében már valójában csak mint a rendkívüli *imperium*mal rendelkező hadvezérek ügynökei rendelkeztek politikai befolyással. A jövő azoknak a hatalommal rendelkező politikusoknak és hadvezéreknek a kezében volt, akiknek felemelkedéséhez Marius hadseregreformjai készítették elő a talajt. A köztársaságkor utolsó negyven éve, a „last generation” kora, olyan harc jegyében telt el, amely kezdetben annak eldöntéséért folyt, hogy megmenthető-e még az oligarchikus köztársaság, vagy pedig elkerülhetetlenül monarchiává kell átalakulnia. Később az a kérdés került előtérbe, hogy az egymással versengő vezető politikusok közül ki szerezze meg az egyeduralkodó.⁸³ A Sulla-

⁸² Lásd ehhez a 79. jegyzetet. A polgárháborúk kihatásai Dél-Etruria társadalmi fejlődésére: G. D. B. Jones, in *War and Society. Historical Essays in Honour and Memory of J. R. Westerd* (London, 1973) 277. skk.

⁸³ Felülmúlhatatlan ábrázolása: R. Syme: *Roman Revolution* 28. skk. Szakirodalom: K. Christ: *Römische Geschichte* 134. skk. és J. Bleicken: *Geschichte der Römischen Republik* 234. skk. Róma viszonyainak szerkezetilemzésére a köztársaságkor „utolsó nemzedéke” alatt lásd E. S. Gnen: *The Last Generation of the Roman Republic* (lásd 77. jegyzet).

rendszer széthullását követő első két évtizedben két néppárti politikusnak adatott meg a fényes felemelkedés lehetősége. Az egyik Cnaeus Pompeius volt, aki mindenekelőtt Kr. e. 67–63 között Keleten aratott elsőprő győzelmei révén tett szert hírnévre. A másik, Caius Iulius Caesar Kr. e. 58-tól Gallia leigázásával szerzett magának katonai babérokat. A két vetélytárs között Kr. e. 49-től zajló polgárháború még olyan értelemben volt az államformáért folytatott küzdelem, hogy Pompeius a senatus pártjához csatlakozott. Caesar egyeduralma ennek a háborúnak a végeredményét és egyben a monarchia egyértelmű diadalát jelentette a köztársaság fölött. Ezt a győzelmet Caesar meggyilkolása (Kr. e. 44) sem tudta érvényteleníteni: Caesar gyilkosainak, az oligarchikus berendezkedés utolsó védelmezőinek Marcus Antoniuusszal és Octavianusszal (a későbbi Augustusszal) szemben elszenvedett vereségével a köztársasági rend Kr. e. 42-ben végérvényesen megsemmisült. Már csak az volt a kérdés, hogy ki legyen Caesar egyedüli politikai örököse: az olyan mellékalakok, mint Sextus Pompeius és Marcus Aemilius Lepidus kikapcsolása és az actiumi csata (Kr. e. 31), valamint Antonius halála (Kr. e. 30) után a későbbi Augustus maradt a színen, *qui cuncta discordiis civilibus fessa nomine principis sub imperium accepit* (aki a polgárháborúkban kimerült birodalmat princepsként az uralma alá vonta – Tacitus, *Ann.* 1,1).

A Tiberius Sempronius Gracchustól az actiumi csatáig terjedő időszakban a római polgárságon belül lezajlott konfliktusok között megfigyelhető és a krízis szerkezetére rávilágító hasonlóságok éppúgy figyelemre méltók, mint azok az egyre növekvő különbségek, amelyek a válság túlnyomóan szociális jellegű tartalmának mindinkább tisztán politikai síkra való terelődését mutatják. Mindenekelőtt az a tény érdemel figyelmet, hogy a polgárság különböző érdekcsoportjai között az összeütközések rendszerint olyan helyzetben robbantak ki, amikor a római állam különösen nehéz helyzetben volt. Kizárólag az oligarchikus rendszer ilyen jellegű gyengeségei tették lehetővé a néppárti vezetők számára, hogy reformpolitikával kísérletezzenek. Az idősebb Gracchus nem sokkal a rómaiak Hispaniában elszenvedett érzékeny veresége után látott reformtevékenységéhez, olyan időpontban, amikor az első szicíliai rabszolgafelkelés már kibontakozott, Aristonikos pergamoni lázadása pedig kezdetét vette. Az ifjabbik Gracchus röviddel az itáliai szövetségesek Fregellae-ben kirobant első felkelését követően lépett színre. Marius és Saturninus a *nobilitas*-nak a Iugurtha elleni afrikai hadjáratokban mutatkozó tehetetlenségét, valamint a kimberek és teutonok ellen viselt háború következményeit használta ki, továbbá az oligarchikus rendszernek nehéz helyzetét a második szicíliai rabszolgafelkelést követően. Marcus Livius Drusus egy olyan feszült helyzetet próbált meg reformprogramja érdekében kiaknázni, amely egy belpolitikai botrány következtében röviddel azelőtt alakult ki. A néppárti politika aktivitása néhány évvel később olyan időpontban hágott hevessege tetőfokára, amikor a szövetséges háború éppen végetért, Keleten pedig Mithridatész a lázadó provinciálisoktól támogatva megindította támadásait a római tartományok ellen. Sulla alkotmányrendjének fellazulása időben Spartacus felkelésével esett egybe. Az oligarchikus rendszer tehát Rómában – legalábbis a köztársaság válságának első évtizedeiben – még meglehetősen erős volt: ekkor még csak átmenetileg megrendült helyzetében lehetett ellene támadást indítani.

A vázolt összefüggések ismeretében azonban nem szabad megfeledkezni arról, hogy a római társadalmon belül a késői köztársaságkorban lezajlott különféle konfliktusok nem kapcsolódtak közvetlenül egymáshoz. Sem a rabszolgaháborúkat, sem a provinciálisok lázadásait, sem a szövetségesek Róma-ellenes megmozdulásait nem vívták a néppártiakkal létrehozott harci szövetség formájában. A felkelő rabszolgák és a néppárti mozgalom érdekei alapjaikban különböztek egymástól. Nemcsak hogy a rabszolgafelkelések nem talál-

tak támogatásra a római proletártömegek soraiban, de ez fordítva is érvényes volt: jóllehet a néppártiak gyakran próbáltak ügyüknek rabszolgákat is megnyerni, ez legtöbbször nem járt sikerrel, amint ezt az ifjabb Gracchus (App., *B. civ.* 1,115), Marius (uo. 1,262. sk.), legutóbb pedig Cinna (uo. 1,293; másképp később, uo. 1,316) esete mutatja. Ugyanígy nem jöhetett létre szövetség a néppártiak és a római uralom ellen harcoló provinciálisok között. Hispania lakói, akik Quintus Sertoriust, Marius hívét támogatták az oligarchia elleni harcban, nem voltak a római uralom ellenségei, hanem Sertorius oldalán harcoltak, aki saját senatussal rendelkező hatalmi berendezkedését Hispaniában úgy tekintette, mint törvényes római uralmat. Ezzel szemben azonban a néppártiak és az itáliai *socii* között valóban léteztek szoros kapcsolatok. Ez abban is kifejezésre jutott, hogy az italicusok javát szolgáló politikai és gazdasági reformok támogatása Caius Sempronius Gracchustól Marcus Livius Drususig a „néppárti” politikai program állandó része volt. Jellemző volt azonban, hogy a lázadó italicusok ellen a szövetséges háborúban az optimaták és a néppártiak egymással karöltve harcoltak: mihelyt ugyanis valamely társadalmi vagy politikai megmozdulás magát a római uralmi rendszert akarta megkérdőjelezni, azzal szemben Róma különböző politikai érdekcsoportjai egységesen léptek fel. A késői római köztársaság egy évszázadon át tartó válságának történetében már önmagában ez a tény is elegendő lett volna annak megakadályozására, hogy a korszak sokrétű konfliktusai a fennálló társadalmi rend megváltoztatását célzó egységes társadalmi megmozdulássá ötvöződjének. A köztársaságkor fő összeütközéseiben soha nem álltak szemben egymással az elnyomók és elnyomottak társadalmi frontjai; a konfliktusok nem eredményezték a társadalmi rend erőszakos megváltoztatását.

Mi sem világítja meg egyértelműbben ezeknek az összeütközéseknek a természetét, mint a római polgárságon belül zajló konfliktusok hosszú sorában az egymással küzdő táborok története. Appianos jogosan emeli ki, hogy Tiberius Sempronius Gracchus korában a frontok egyik oldalon a gazdag földbirtokosokból, másik oldalon pedig a szegényekből tevődtek össze, és hogy a maradék népesség csoportjai saját érdekeiktől vezérelve csapódtak hol az egyik, hol pedig a másik táborhoz (*B. civ.* 1,39. skk.). Már akkoriban is akadtak azonban egyrészt a szegények oldalán álló senatorok, másrészt pedig az oligarchia pártján álló széles, az arisztokratáktól személyileg függő, közemberekből álló csoportok. Eközben a lovagrend megoszlott a két tábor között (Vell. 2,3,2). Így Cicero közel járt az igazsághoz, amikor azt állította, hogy a római társadalom már a Gracchusoktól kezdve oly módon vált szét két táborra, hogy szinte két senatusról és két népről lehetne beszélni: *duo senatus et duo paene iam populi* (*De re p.* 1,31). Legkésőbb a Marius és Sulla között zajló polgárháború óta végérvényesen mindegyik oldalon rendkívül vegyes politikai érdekcsoportok álltak egymással szemben, amelyek összetétele az egyes politikusok és csoportosulások mindenkori érdekeinek függvényében igen gyorsan tudott változni.⁸⁴ Sallustius rendkívül találóan jellemezte a Kr. e. 1. század 60-as éveinek optimatáit és néppártijait: az ifjú férfiak, akik a néptribunusi hivatalt betöltötték, „életkoruknál és lelkületüknél fogva egyaránt gátlástalanok voltak, a senatus felé szórt szemrehányásokkal elkezdték felingerelni és ajándékokkal, valamint ígéretekkel feltüzelní a népet, hogy ily módon tekintélyt és hatalmat szerezzenek maguknak. Az előkelők jelentős része minden rendelkezésre álló eszközzel fellépett velük szemben, külsőleg a senatus védelmét színlelve, valójában azonban saját hatalmuk érdekében...

⁸⁴ Optimaták: H. Strasburger: *RE* XVIII (1939) 773. skk.; Néppártiak: Chr. Meier: *RE Suppl.* X (1965) 549. skk. Lásd továbbá különösen uő.: *Respublica amissa* 7. skk.

Egyesek úgy tettek, mintha a nép jogait védelmeznék, mások pedig mintha a senatus tekintélyét akarnák növelni, s a közérdeket színélve valójában mindegyikük csak saját hatalmi helyzetéért küzdött” (*Cat.* 38,1. skk.).

Ennélfogva ugyanannak a társadalmi rétegnek a képviselői mind gyakrabban ellentétes álláspontra helyezkedtek. Mindenekelőtt az volt jellemző, hogy csupán az optimaták, de a néppártiak vezetői is senatorok voltak, nevezetesen olyanok, akik érdekeik megvalósítását az oligarchia leküzdésében keresték.⁸⁵ Származásuk és személyes indíttatásuk meglehetősen különböző lehetett. Sokan közülük az arisztokrácia soraiból kerültek ki, mint például a Gracchusok, Marcus Livius Drusus vagy Caesar. Mások – mint Marius és Caius Servilius Glaucia, Lucius Appuleius Saturninus politikustársa – a háttérbe szorított *homines novi* köréből emelkedtek fel, és az arisztokrácia elszánt ellenfelei voltak. Egyeseket önzetlen célok vezéreltek, mint például a Gracchusokat, mások pedig szélhámosok voltak, mint Publius Sulpicius Rufus (*Plut.*, *Sulla* 8,1). Egyeseknek korábbi hivatali pályafutásuk során súlyos politikai vereséget kellett elszenvednie, mint például Saturninusnak, ugyanakkor feltűnően sokan nagy adósságai, így Sulpicius Rufusnak (*Plut.*, *Sulla* 8,2), Caesarnak (*App.*, *B. civ.* 2,3 és 2,26. sk., *Plut.*, *Caes.* 5,8. sk.) vagy Antoniusnak (*Plut.*, *Ant.* 2,3). Mindezek a különbségek azonban mit sem változtatnak azon a tényen, hogy mind a néppártiak, mind pedig az optimaták vezetői a senatori rend soraiból kerültek ki, és hogy a többi senator között is szép számmal akadtak olyanok, akik felkarolták a proletárok ügyét. Sulla, az arisztokrácia érdekeinek élharcosa, ellenfelei közül több mint 100 senatort végeztetett ki vagy száműzetett (*App.*, *B. civ.* 1,482). A Sulla halála utáni hatalompolitikai csatározásokban a senatorok politikai állásfoglalása még kevésbé volt állhatatos. Sőt, a késői köztársaságkor polgárháborúi idején voltak olyan senatorok is, akik pártállásukat akár többször is megváltoztatták. Az előkelők közül csak kevesen tudtak politikailag olyan következetesen állást foglalni, mint az ifjabb Marcus Porcius Cato, aki mindvégig a köztársasági eszmék rendíthetetlen híve maradt. Az arisztokrácia tartására sokkal inkább jellemző volt Pompeius vagy Cicero gyakori ingadozása hosszú politikai pályafutásuk során.

A késői köztársaságkor összecsapásaiban a többi társadalmi réteg sem lépett fel egységes módon. Kr. e. 133-ban a lovagok részben az oligarchia, részben Tiberius Sempronius Gracchus oldalán álltak. Egy évtizeddel később Caius Gracchus mozgósította őket a senatussal szemben a lovagokból álló esküdtszékek létrehozásával, de ez korántsem akadályozta meg őket abban, hogy Kr. e. 121-ben részt vegyenek a Gracchus-mozgalom letörésében. Később újra meg újra összeütközésekre került sor közöttük és a senatorok között. Ugyanakkor azonban Cicero a *concordia ordinumot*, azaz a senatori és lovagrend közötti egyetértést tartotta a

⁸⁵ A késői köztársaságkori senatori arisztokráciára vonatkozólag lásd mindenekelőtt R. Syme: *Roman Revolution* 10. skk.; kutatások összegzése szakirodalommal: T. R. S. Broughton, in *ANRW* I 1, 250. skk. A *nobilitas*ra vonatkozólag vö. A. Afzelius: *Class. et Med.* 7, 1945, 150. skk.; az „új emberekre” vonatkozólag T. P. Wiseman: *New Men in the Roman Senate* 139 B. C. – A. D. 14 (Oxford, 1971). A senatorok pártállására vonatkozólag Caesar polgárháborúi idején lásd H. Bruhns: *Caesar und die römische Oberschicht in den Jahren 49–44 v. Chr. Untersuchungen zur Herrschaftsetablierung im Bürgerkrieg* (Göttingen, 1978); vö. D. R. Shackleton Baily: *Class. Quart.* N. S. 10, 1960, 253. skk. A senatorok vagyoni helyzetére vonatkozólag lásd M. Jaczynowska: *Historia* 11, 1962, 486. skk., németül in H. Schneider (szerk.): *Zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der späten römischen Republik* 214. skk. A késői köztársaságkori senatori arisztokrácia vagyoni helyzetére vonatkozólag lásd újabban mindenekelőtt I. Shatzman munkáját (lásd 55. jegyzet); lásd továbbá E. Rawson, in M. I. Finley (szerk.): *Studies in Roman Property* (Cambridge, 1976) 85. skk.

római köztársaság alapjának.⁸⁶ Az egyes lovagok politikai pozíciója közötti különbségek világosan megmutatkoztak abban, hogy Sulla 1600 lovagot mint ellenséget kivégeztetett, ugyanakkor 300 másik lovagot felvett a senatusba. A városi proletártömegeket könnyen lehetett demagóg jelszavak hangoztatásával és adományokkal befolyásolni, és a néppártiak előszeretettel nyúltak ezekhez az eszközökhöz.⁸⁷ Az a tény, hogy az ügyes politikusok mily módon tudtak hatást gyakorolni tömegekre, a legvilágosabban Antonius fellépésében mutatkozik meg, aki Caesar gyilkosai ellen bujtotta fel a népet (App., *B. civ.* 2,599. skk.). Az optimáták is képesek voltak azonban hasonló eszközökkel saját oldalukon tömegeket mozgósítani: Sulla egyeduralkodója 120 000 veteránjának hűségén kívül a 10 000 *Cornelii* lojalitásán nyugodott, akik saját felszabadított rabszolgái voltak, és mindenekelőtt a Róma városi plebsen belül képviselték Sulla ügyét (App., *B. civ.* 1,489). A veteránok mindig támogatták az egykori hadvezért, aki katonai győzelemre vezette őket, és földbirtokot biztosított számukra. Marius és Sulla óta az aktív katonákkal együtt ők alkották az egyes vezető személyiségek körül csoportosuló politikai mozgalmak gerincét.⁸⁸ Hogy Marius és Sulla kora után a köztársaságkori konfliktusokban részt vevő politikai érdekcsoportok társadalmi összetételükben mennyire heterogén természetűek voltak, igen világosan mutatkozik Catilina az államrend elleni összeesküvésében (Kr. e. 63). A mozgalom vezetője a régi arisztokrácia soraiból lecsúszott, létalapját vesztett személy volt, akit eladósodás és politikai sikertelenségek nyomtak. Hívei között megtalálhatók voltak a legkülönbözőbb társadalmi rétegek tagjai – senatorok, lovagrendiek, az itáliai városok vezető rétegének tagjai, kézművesek, lumpenproletárok, felszabadított rabszolgák és rabszolgák –, akiket csupán a fennálló körülményekkel szembeni elégedetlenség fűzött egymáshoz.⁸⁹

A római társadalmon belül kialakult frontok összetétele a késői köztársaságkorban aszerint tolódott el, hogy hogyan változott az összecsapások tartalma. Tiberius Sempronius Gracchus a szegényparaszttság és a proletárok javára politikai eszközökkel társadalmi reformokért küzdött. Öccse továbbvitte ezt a célkitűzést, de az összeütközésekbe bevonta a lovagrendet, valamint az itáliai szövetségeseket is, és ennek megfelelően új politikai céljai is voltak. Szociális jellegű motívumok – mindenekelőtt a szegények és Marius óta a kiszol-

⁸⁶ Att. 1,17,8. A késő köztársaságkori lovagrendre vonatkozólag lásd az 58. jegyzetben feltüntetett szakirodalmat.

⁸⁷ A késő köztársaságkori *plebs urbanára* vonatkozólag lásd az 58. jegyzetben megadott szakirodalmat; a köztársaságkori válság összecsapásaiban betöltött szerepére vonatkozólag lásd P. A. Brunt: *Past and Present* 35, 1966, 3. skk., németül in H. Schneider (szerk.): *Zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der späten römischen Republik* 271. skk.; I. Hahn, in J. Herrmann–I. Sellnow (szerk.): *Die Rolle der Volksmassen in der Geschichte der vorkapitalistischen Gesellschaftsformen* (Berlin, 1975) 121. skk.; W. Nippel, in H. Mommsen–W. Schulze (szerk.): *Vom Elend der Handarbeit* 70. skk.

⁸⁸ A veteránok szerepére vonatkozólag a késő köztársaságkorban lásd kül. H.-Chr. Schneider: *Das Problem der Veteranenversorgung in der späteren römischen Republik* (Bonn, 1977); lásd továbbá a 80. és 94. jegyzetben feltüntetett szakirodalmat.

⁸⁹ A *coniuratio Catilinae*re vonatkozólag lásd különösen E. G. Hardy: *The Catilinarian Conspiracy in its Context* (Oxford, 1924); M. Gelzer, *RE* II A 2 (1923) 1693. skk.; W. Hoffmann: *Gymnasium* 66, 1959, 459. skk.; Z. Yavetz, *Historia* 12, 1963, 485. skk.; H. Drexler: *Die Catilinarische Verschwörung. Ein Quellenheft* (Darmstadt, 1976). A részt vevő társadalmi csoportok: vö. különösen Cic., *Catil.* 2, 18. skk. A rabszolgák részvétele a késő köztársaságkor politikai csatározásaiban és polgárháborúiban: J. Annequin–M. Letroublon, in *Actes du Colloque 1972 sur l'esclavage* (Besançon–Paris, 1974) 211. skk.; N. Rouland: *Les esclaves romains en temps de guerre. Coll. Latomus*, Vol. 151 (Bruxelles, 1977) 77. skk.

gált katonák ellátása földdel az agrártulajdon új felosztása vagy kolonizáció révén – a néppártiak programjában később is állandóan szerepet játszottak, jóllehet már a Kr. e. 2. és 1. század fordulójától kezdve a hatalom elosztása és ezzel összefüggésben az alkotmánykérdés eldőltése állt a küzdelem középpontjában. Az agrárkérdés és a késői köztársaságkor másik sarkalatos szociálpolitikai kérdése, a *frumentatio* – azaz élelemosztás Rómában a tömegek között – egyre inkább csak ürügyként szolgált a becsvágyó politikusoknak a hatalom megszerzéséért folytatott harcában. Az egyes politikai érdekcsoportok közötti konfliktusok kihordásának módja a szociális és politikai célkitűzésű mozgalomból a tisztán politikai töltetű hatalmi harcba való átmenetet mutatja. Mindenekelőtt a Gracchusoktól Sulpicius Rufusig terjedő időszakban – részben azonban még Sulla kora után is – a néppártiak a néptribunusi intézményt és a népgyűlést használták fel a harc eszköze és kerete gyanánt. Ennek megfelelően a politikai erőszak eszközéhez nyúltak, mégpedig esetről esetre mindinkább növekvő mértékben, beleértve a demagógia, az alkotmány sértések, a tömegverekedések, a politikai gyilkosságok és a politikai ellenfél brutális megsemmisítésének lehetőségeit, de mégsem alkalmazták a nyílt polgárháború eszközét.

Az összeütközésnek ezen módszereit később is alkalmazták, mindenekelőtt Rómában a Kr. e. 1. század 50-es éveinek végén lezajlott hírhedt összecsapásokban, amelyeket a Caesar és Pompeius közötti polgárháború nyitányának lehet tekinteni. A Kr. e. 80-as évektől kezdve azonban alapvetően megváltoztak a küzdelem eszközei. A néppártiak fegyveres seregeket mozgósítottak céljaik elérése érdekében, és Rómában – mint például Cinna Kr. e. 87–84 között – kemény politikai rendszert hoztak létre. De nem kizárólag a néppártiak nyúltak az erőszak új eszközeihez, hanem az oligarchikus reakció is. Ez utóbbi mindeddig rendszerint beérte a legaktívabb néppártiak üldözésével, legalábbis nyíltan nem merte hatályon kívül helyezni a kierőszakolt reformintézkedéseket, és abban az illúzióban ringatta magát, hogy a dolgok majd csak újra rendbe jönnek önmaguktól. Ezzel szemben Sulla diktatúrája a teljes elnyomásra tett kísérletnek tekinthető, amely azonban egész sor figyelemre méltó politikai reformot tartalmazott. Ezek tanúsága szerint Sulla belátta, hogy a köztársaság régi formáit változatlanul többé nem lehet visszaállítani. Új jelenség volt mindenekelőtt a polgárháború, mint az összecsapások legradikálisabb formája, amelyet Marius és Sulla, Sertorius és Pompeius, Pompeius és Caesar, a köztársaságpártiak és Caesar örökösei, végül pedig a dictator egyes politikai örökösei vívtak egymással. Ezekben a háborúkban ugyanis reguláris seregek álltak egymással szemben, amelyek harci tevékenységüket az egész Imperium Romanum területére kiterjesztették, politikai ellenfeleiket pedig nagy áldozatokat követelő ütközetekben és véres proscriptiókban tömegével mészárolták le. A hatalomért folytatott brutális harcokban többé már szó sem lehetett szociális jellegű reformmozgalomról, következményeik pedig Rómának nem a társadalmi, hanem politikai rendjét érintették.

A VÁLÁSÁG KÖVETKEZMÉNYEI ÉS A RÓMAI TÁRSADALOM

A római társadalmi rend a késői köztársaságkori konfliktusok szerkezetének és a római társadalomban a Gracchusoktól a császárkor létrejöttéig végbement átalakulás mikéntjének megfelelően – vagyis kereken egy évszázad során – nem változott meg gyökeresen, csak módosult. Csupán az a politikai rendszer alakult át, amely a római társadalmat összetar-

totta.⁹⁰ A társadalmi rend gazdasági alapjai nagyjából ugyanazok maradtak, amelyek már a második pun háború korától kialakultak. A gazdasági élet továbbra is mindenekelőtt a nagybirtokokon, a paraszti telepések kisebb birtokain vagy a szegényparasztok parcelláin folytatott mezőgazdasági termelésen alapult. Ugyanakkor a földművelés, akárcsak korábban, az egész gazdasági rendszernek továbbra is csak egy – noha alapvető – részét képezte, mint-hogy a gazdasági életben a magasan fejlett kézműipari termelés, az élénk vállalkozói tevékenységgel és pénzgazdálkodással párosuló kereskedelem, továbbá a bányászat is jelentős szerepet játszott. A hódítás – amely lehetőségeket biztosított e gazdasági rendszer további kibontakozásra – folytatódott: Pompeius elfoglalta Syriát, Caesar leigázta Galliát, és Hispania, a Balkán-félsziget és Kis-Ázsia további részei is római uralom alá kerültek. Mindez a társadalmi tagozódást nem befolyásolta különösebben. Jóllehet az egyes társadalmi rétegeket a nyílt konfliktusok részint érzékenyen érintették, részint jelentős fellendülésen mentek át, részint pedig összetételük is erősen megváltozott, teljesen új társadalmi rétegek nem jöttek létre, és a korábban kialakult társadalmi rétegek közül egy sem tűnt el. A számszerűleg igen csekély, rendi szervezetű felső rétegek által meghatározott társadalmi modell alapjaiban tehát nagyjából érintetlen maradt. Bár a társadalmon belüli feszültségek a száz évig tartó válságperiódus során csak kis mértékben oldódtak meg, a késői köztársaságkor valamennyi feszültsége és konfliktusa sem volt képes arra, hogy magát a római társadalmi szerkezetet szétrobbantsa. Nem született a társadalom összefogására szolgáló új ideológia sem: jóllehet a *mos maiorum* többé már a senatori arisztokrácia számára sem számított egységes értékrendnek, szétesését a kor legtöbb gondolkodója mégis mélységesen fájalta, s az irányadó szellemi törekvések ennek megújítására, nem pedig teljesen új eszmékkel történő helyettesítésére törekedtek. Mindössze azok a kötelek semmisültek meg teljesen, amelyeknek az volt a feladata, hogy a római társadalmat egységes politikai rendszerben fogják össze. Ezek a köztársasági államforma és annak intézményei voltak. A köztársaságkor utolsó évtizedeiben azonban már kibontakozott az a megoldási lehetőség, nevezetesen a monarchia, amely a régi társadalmi rendnek új politikai keretek által történő biztosítását helyezte kilátásba.

A társadalmon belüli egyes pozíciókat és ezáltal a társadalmi rétegződést a késői köztársaságkorban meghatározó kritériumok természetüket illetően alig különböztek a második pun háború és a Gracchusok közötti időszak társadalmi rétegződésének alapjaitól. Bonyolult rendszerükben továbbra is az alábbi tényezők játszottak közre: származás, személyes ambíciók és feltörekvés, földbirtok és vagyon, politikai kiváltságok és politikai képzettség, személyi szabadság avagy szolgálatsággal járó függőség, etnikai vagy vallási hovatartozás és – akár a városi, akár pedig a vidéki termelési ágakban folytatott – gazdasági tevékenység. Az elsőként említett tényezők biztosították az egyéneknek a *dignitast*, a rangot és a megbecsülést, amely a magasabb társadalmi pozícióba jutáshoz volt szükséges, és amelynek társadalmi tartalmát Cicero világosan meghatározta: *dignitas est alicuius honesta et cultu et honore et verecundia digna auctoritas* (a dignitas annyi mint valakinek a műveltsége, becsületessége és mértékletessége révén kiérdemelt tisztességes tekintélye – *De inv.* 2,166). Új elemnek mind-

⁹⁰ A késő köztársaságkor társadalomrendjére vonatkozólag általában lásd W. Warde Fowler: *Social Life at Rome in the Age of Cicero* (London, 1907, utánnymás 1964); M. Gelzer: *Kleine Schriften* I 154. skk.; F. De Martino: *Storia della costituzione romana* III 102. skk.; H. H. Scullard: *From the Gracchi to Nero. A History of Rome from 133 B.C. to A.D. 68* (London, 1963) 178. skk. Vö. E. Wistrand: *Caesar and Contemporary Roman Society* (Göteborg, 1978). Gazdasági élet: T. Frank: *Economic Survey* I, 215. skk.

össze az bizonyult, hogy ezek a tényezők az állandó, nyílt konfliktusok okozta megrázkódtatások idején részint új formában és más mértékben tudtak hatni, mint korábban, az arisztokratikus köztársaság virágkorában. A politikai kezdeményezést illetően a *nobilitas* leszármazottai tekintélyük, kapcsolataik és gyakran örökölt földbirtokuk és vagyonuk révén már eleve kiváltságos helyzetben voltak. Politikai ambícióiról még annak sem kellett szükség-szerűen lemondania, aki teljesen eladósodott. Ily módon például a *homines novi* Marius sorozatos hivatalviselése óta a legmagasabb közhivatalokba való bejutás tekintetében korántsem vívtak ki egyenjogúságot a *nobilesszel*: a Marius első consulása és Caesar halála között eltelt több mint 60 esztendő során mindössze 11 olyan consult ismerünk, aki a senatusban bizonyíthatóan *homo novus* volt. Először a Kr. e. 43–33 közötti időszakban tettek szert az „új emberek” (akik 18 consult adtak 11 év alatt) a korábbtól teljesen eltérő társadalmi pozícióra.⁹¹ Az „új emberek” személyes adottsága és becsvágya a kor feltételei között sokkal inkább érvényre juthatott, mint a Marius fellépését megelőző évszázadban: a legjobb példa erre az arpinumi Marcus Tullius Cicero politikai pályafutása, aki Mariushoz hasonló *homo novus* volt, viszont általános megbecsülését mint *princeps senatus* sokoldalú képességeinek köszönhetette.⁹²

Mindenekelőtt lehetőségek nyíltak arra, hogy ügyes és gátlástalan egyének rövid idő alatt hihetetlen nagyságú vagyonra tegyenek szert. Ebben nemcsak a vállalkozói nyereség és a tovább folytatódó hódítás játszottak kezükre, hanem azok a mindenekelőtt Marius és Sulla óta lezajlott politikai átrendeződések is, amelyek azzal a következménnyel jártak, hogy vezető családokat kiirtottak, és hatalmas vagyonokat koboztak el. Marius szegény emberként kezdte a pályafutását, de akkora birtokra tett szert, hogy az Plutarchos szerint egy királynak is becsületére vált volna (*Mar.* 34,2. skk. és 45,11). Az egykor szegény Sulla saját korának leggazdagabb embere lett (Plin., *N. h.* 33,134), Marcus Licinius Crassus – az első triumvirátus harmadik tagja – 300 talentumos örökölt vagyonát 7100 talentumra gyarapította (kb. 42 000 000 dénárnak felelt meg), és mindezt nagybirtokokba, bányákba és rabszolgákba fektette (Plut., *Crassus* 2,1. skk.). A „gazdagság” mércéje ezáltal egészen más lett, mint például a Scipiók korában: a Pompeius által hátrahagyott örökségnek csupán az a része, amelyet halála után egy évtizeddel fia kellett volna hogy megkapjon, 17 500 000 dénár-rúgott (Dio 48,36,5), Caesar 1 500 000 dénár értékben ajándékozott ékszereket szeretőinek (Suet., *Caes.* 50,2), Lucius Licinius Lucullus, a Mithridatésszel szemben győzedelmeskedő hadvezér pedig 50 000 dénárba kerülő lakomákat rendezett (Plut., *Lucullus* 41,7). A közönséges senator vagy lovag, aki *ordójának* előírt alsó vagyoni határát (100 000 dénár) éppen csak megütötte, nem vehette fel a versenyt az ilyen vagyonokkal. Cicero, akinek Itália különböző részein – így szülőhelyén, Arpinumon kívül Tusculumban, Lanuviumban, Antiumban, Asturában, Caietában, Formiaeban, Sinuessában, Cumaeban, Puteoliban és Pompeiiben is – voltak birtokai, korántsem tartozott korának leggazdagabb római polgárai közé. Természetesen nemcsak gazdag senatorok akadtak, hanem gazdag lovagok is. Ilyen volt például Titus Pomponius Atticus, Cicero barátja, aki Itáliában és Epirusban eladott birtokokból, pénzkölcsönzésből, Rómában házak bérbe adásából, sőt, könyvkiadói tevékenységből tett szert nyereségre, s egyformán számított szorgalmas és mértéktartó üzletembernek (Corn. Nepos, *Att.* 13). Alacsony származású emberek is kihasználhatták azonban a

⁹¹ *Homines novi* a consulok között: T. P. Wiseman: *New Men in the Roman Senate* 164. skk. 203.

⁹² Ciceróra vonatkozó szakirodalom: lásd K. Christ: *Römische Geschichte* 136. sk. és J. Bleicken, *Geschichte der Römischen Republik* 235. sk.

polgárháborúk kora által felkínált esélyeket: Chrysogonus, Sulla felszabadított rabszolgája például olyan olcsón tudta megszerezni egy kivégzett polgár elárverezett birtokait, hogy több mint százszoros nyereséget mondhatott magáénak (Plut., *Cic.* 3,4). Felszabadított rabszolgák számára adva volt az a lehetőség is, hogy ne csupán pénz, hanem hatalmas *patronus*ukhoz fűződő kapcsolataik révén tegyenek szert politikai befolyásra és hatalomra. Chrysogonus Cicero szemében *potentissimus hoc tempore nostrae civitatis* volt (Rosc. 6); Démétrioszt, Pompeius nagy befolyással rendelkező rabszolgáját Syriában előkelő senatornak kijáró bánásmódban részesítették (Plut., *Cato min.* 13,1. skk.).

A római társadalom számára nem volt új dolog az, hogy a földbirtok és a pénz hatalmat, illetve befolyást biztosított. Újdonságot mindössze a megnövekedett igények és a vagyonhoz, ezáltal pedig a hatalomhoz, illetve befolyáshoz való hozzájutás kedvezőbb lehetőségei jelentettek. Az egészen rendkívüli karriereket a politikában szerzett jártasság, a tömegekkel szembeni ügyes bánásmód, valamint a hadvezéri képességek tették lehetővé. A római polgárjog birtokában könnyebb volt hozzájutni az adományokhoz, könnyebb volt szert tenni politikai népszerűsége, egyszerűbb volt bekerülni a hadseregbe, és ott zsoldra, valamint zsákmányra szert tenni, veteránként vagy proletárként pedig földbirtokjuttatásban részesülni. Az egyébként jogfosztott provinciabeli számára a személyi szabadság ténye is jóval többet jelenthetett, mint korábban, merthogy legalábbis a provinciabeli vezető rétegek tagjainak a korábbinál több reményük lehetett arra, hogy megkapják a római polgárjogot.

Természetesen a nyílt összeütközések korában a tulajdont és a vezető pozíciót nemcsak gyorsan meg lehetett szerezni, de ugyanolyan gyorsan el is lehetett veszíteni, és még maguk a leghatalmasabb politikusok és hadvezérek is ellenfeleik áldozatává válhattak. A polgárháborúkban és egyéb véres összecsapásokban a lakosság rettenetes veszteségei következtében a legtöbb társadalmi réteg erősen megtizedelődött. A társadalom minden rétegébe azonban minduntalan új, utánpótlást jelentő csoportok kerültek be. Azok a változások, amelyek az egyes társadalmi csoportok összetételében az említett fluktuáció következtében álltak elő, a késői köztársaságkor konfliktusainak a római társadalomra kiható legfontosabb következményeinek bizonyultak. Sok senator – egyedül Kr. e. 43-ban 300 fő – esett áldozatul a polgárháborúknak és a proscriptióknak, és emiatt még több *homo novus* került a helyükre a lovagrendből, valamint az itáliai városok felső rétegéből. Sulla 300 lovagot vett fel a senatori rendbe (App., *B. civ.* 1,468), amelynek a létszámát ezáltal 600-ra emelte. Mindenekelőtt Caesar – aki provinciálisokat is bevont a senatusba – folytatta ezt a politikát, mégpedig a korábbiakhoz képest még nagyvonalúbban (Suet., *Caes.* 41,1 és 80,2), olyannyira, hogy a köztársaság utolsó éveiben már 900 tagja volt a senatusnak (Dio 43,47,3). A lovagrend Sulla proscriptiói nyomán legkevesebb 1600, a Kr. e. 43-ban végrehajtott proscriptiók során pedig legkevesebb 2000 tagot veszített. Ennek ellenére a lovagrendiek száma a Kr. e. 1. század közepe táján kerekén 20 000-re emelkedett (Plut., *Cic.* 31,1). A számos új lovag között mind növekvő számban akadtak provinciabeliek, így Siciliából, Africából, legfőképpen azonban Hispaniából (Bell. Alex. 56,4). A vezető réteg összetétele az itáliai és részben a provinciabeli városokban is jelentősen megváltozott. Ennek fő oka Marius óta mind Itáliában, mind pedig a provinciákban a veteránok letelepítésében rejlett. A coloniák vezető rétegét a *territorium*ukon földterülethez jutott kiszolgált katonák képezték. Ugyanakkor a municipiumok helyi elitjébe a társadalmi ranglétrán felkapaszkodott egyének – például felszabadított rabszolgák és leszármazottaik – is gyakran bejutottak, akik átvették azok-

nak az egykori vezető családoknak a szerepét, amelyek a válság idején elveszítették vagyonukát, vagy pedig kihaltak a polgárháborúk alatt.

Rómából proletárokat is gyakran telepítettek le a coloniákban: Caesar idején a hivatalosan gabonafejadagban részesülő szegények száma Rómában 320 000-ről 150 000-re apadt (Suet., *Caes.* 41,3). Ennek ellenére a proletárok rétege is állandóan kiegészült új csoportok beözönlése, különösen pedig a köztársaságkor utolsó évszázadának tömeges rabszolgafelszabadításai révén. Egyedül a Sulla által felszabadított 10 000 *libertus* (App., *B. civ.* 1,469) is jól érzékelhető utánpótlást jelentett. Ugyanígy a nagyszámú felszabadított helyét újabb és újabb rabszolgák vették át. Marius a kimberek és teutonok elleni háborúban nem kevesebb mint 150 000 hadifoglyot ejtett, akiket rabszolgává tett (Oros. 5,16,21). Caesar Gallia meghódítása folyamán egyetlen csata után 53 000 hadifoglyot vetett rabszolgasorba (Bell. Gall. 2,33,6), és a hadifoglyok összlétszáma a gallok elleni háborúkban 1 000 000 körül lehetett (Plut., *Caes.* 15,6). Ehhez még egyéb rabszolgabeszerzési források is járultak. Ide tartozott mindenekelőtt az emberrablás, amely Keleten a kalózok Pompeius által történt megsemmisítéséig (Kr. e. 66) hihetetlen méretekben folyt. Kr. e. 104-ben a bithyniai uralkodó arra való hivatkozással tagadta meg a rómaiaktól a katonai segítségnyújtást, hogy alattvalóinak zömét rabszolgaként hurcolták el a rómaiak számára.⁹³

Ily módon a késői köztársaságkor társadalma állandó mozgásban volt, amennyiben rétegeinek összetétele újra és újra eltolódott. Ennek az eltolódásnak az volt a legfontosabb következménye, hogy az Imperium Romanum számos részében megteremtődött az alap arra, hogy a római társadalom többé-kevésbé egységes rendszerré integrálódhassék és mindenütt egységes kritériumok szerint alakulhassanak ki a felső rétegek. Az italicusok teljes mértékben beilleszkedtek a római társadalomba. A legélesebb jogi választóvonal a köztársaságkor utolsó nemzedéke óta többé már nem a rómaiak – azaz Róma és egyes, római polgárjogban részesült itáliai városok lakossága – és a nem rómaiak, hanem az itáliaiak és a provinciabeliek között húzódott. Ugyanakkor a provinciákban is megtörténték az első lépések az integráció felé. Ennek egyik útja a coloniák alapítása volt a provinciák területén, mindenekelőtt Dél-Galliában, Hispaniában, Africában és egyes keleti területeken.⁹⁴ Az integráció szempontjából még fontosabb volt a provinciákban a római polgárjog megadása a helyi előkelőknek, főleg azokon a területeken, ahol már erősen előrehaladott az italicus kolonizáció. A provinciákból felemelkedő új polgárok, amennyiben a megfelelő gazdasági feltételeknek eleget tettek és valamely politikai személyiség ügyének támogatásában elvülhetetlen érdemeket szereztek, felemelkedhettek a lovagrendbe, sőt, egyes esetekben még a szenatori rendbe is. Hispaniában Augustus alatt egyedül Gades városában 500 lovag élt

⁹³ Diodóros 36,3,1. A késő köztársaságkori rabszolgaságra és felszabadított rabszolgákra vonatkozólag lásd W. L. Westermann: *Slave Systems* 63. skk.; E. M. Štaerman: *Die Blütezeit der Sklavenwirtschaft* 36. skk.; S. Treggiari, *Roman Freedmen during the Late Republic* (Oxford, 1969); G. Fabre: *Libertus. Recherches sur les rapports parton-affranchi à la fin de la république romaine* (Rome, 1981). A késő köztársaságkori libertusok felemelkedésének gazdasági alapjairól lásd: St. Mrozek: *Chiron* 5, 1975, 311. skk.

⁹⁴ Kolonizáció, polgárjogpolitika: F. Vittinghoff: *Römische Kolonisation und Bürgerrechtspolitik unter Caesar und Augustus. Akad. d. Wiss. u. Lit. Mainz, Abh. d. Geistes- u. Soz.wiss. Kl., Jg. 1951 Nr. 14* (Wiesbaden, 1952) 7. skk.; L. Teutsch: *Das römische Städtewesen in Nordafrika in der Zeit von C. Gracchus bis zum Tod des Kaisers Augustus* (Berlin, 1962); A. J. N. Wilson: *Emigration from Italy in the Republican Age of Rome* (New York, 1966); P. A. Brunt: *Italian Manpower* 159. skk.; A. N. Sherwin-White, in *ANRW I* 2, 23. skk. és *The Roman Citizenship*² (Oxford, 1973).

(Strabón 3,5,3). Ebből a városból származott Lucius Cornelius Balbus is, aki Kr. e. 72-ben kapta meg a római polgárjogot, és Kr. e. 40-ben *primus externorum*ként (Plin., *N. h.* 7,43), azaz a provinciálisok közül elsőként emelkedett fel a consuli hivatalig.⁹⁵

Mindazonáltal ez a fejlődés nagyjából a Kr. e. 2. században kialakult társadalmi rétegződés keretein belül ment végbe, és nem hozott létre teljesen új társadalmi rendet. A késő köztársaságkori társadalom csúcsát továbbra is a senatori arisztokrácia képezte, amelyből a *nobilitas* és néhány, a társadalmi ranglétrán alacsonyabb sorból, főleg a lovagrendből felkapaszkodó egyén emelkedett ki. Ennek a rétegnek az összetétele azonban megváltozott, presztízse pedig oly mértékben csökkent, hogy Florus később erre a korra vonatkozóan *senatus ... debilitatus*ról beszélt, amely *omne decus maiestatis amiserat* (elerőtlenedett ... senatus, ... amely a fenség minden díszét elvesztette – 2,5,3 a Kr. e. 91. évre vonatkozóan). Mindez azonban mit sem változtatott azon a tényen, hogy a politikai és gazdasági hatalom továbbra is a senatori rend tagjainak kezében volt. Jóllehet a lovagok számára az állam intézményesített vezető funkciói csak a senatori rendbe való felvétel által nyíltak meg, a lovagok mégis igen kedvező helyzetbe kerültek. Amint azt Florus helyesen állapította meg (uo.), olyan mértékű politikai – mindenekelőtt azonban gazdasági – hatalom volt a birtokukban, hogy szinte az állam fölött uralkodhattak. A római társadalom vezető rétegei ebben a két rendi szervezetben tömörültek: amikor Cicero *ordinest* emlegetett Rómában, mindenekelőtt erre a két *ordóra* gondolt.⁹⁶ A helyi elitekben a gazdag városi nagybirtokos polgárság tömörült, amely az italicusok számára Kr. e. 90-ben adományozott római polgárjog révén a fél-szigeten a korábbihoz képest egységesebb formát vett fel, és a provinciákban a coloniák vezető rétege által is kiegészült. A városokban a vezető rétegek alatt helyezkedtek el a gazdag és szegény felszabadított rabszolgák, a kézművesek, kereskedők, proletárok és rabszolgák, akiket a helyi kézműiparban, de ezen kívül számos egyéb területen is foglalkoztattak (vö. különösen Plut., *Crassus* 2,5. skk.). Vidéken a tehetősebb telepesektől a szegény napszámosokig terjedően meglehetősen differenciálódott a parasztság (vö. Varro, *De re rust.* 1,17,2: *mercennarii* és *obaerati*). A társadalom legalsó rétegét pedig a birtokokon dolgoztatott rabszolgák tömegei alkották. Összességében véve ez a társadalmi modell sem a Kr. e. 2. századtól, sem pedig a korai császárkorban kialakult modelttől nem különbözött lényegesen.

Ez a társadalmi rend azonban az egész késői köztársaságkorban feszültségektől volt terhes, amelyek újra és újra nyílt összecsapásokhoz vezettek. A véres konfliktusok által követelt áldozatok száma több millióra tehető. Ehhez járul még az is, hogy az adott kor római társadalma a saját problémáit valójában sohasem tudta megoldani. Csak néhány szociális jellegű gondon tudott a köztársaság úrrá lenni, amelynek zsibbadtságát senki sem öntötte találóbban szavakba, mint Livius klasszikussá vált mondatában: *nec vitia nostra nec remedia pati possumus* (sem hibáinkon, sem ellenszerűkön nem vagyunk képesek úrrá lenni).⁹⁷ Ténylegesen csupán az italicusok kérdését sikerült rendezni olyan engedmény által, amely véres háború után született meg, holott ennek megadását – éppen a rendszer érdekében – a ró-

⁹⁵ Egyes provinciabeliek felemelkedésére a *senatus*ba: lásd T. P. Wiseman: *New Men in the Roman Senate* 19. skk.; a gadesi Balbusra vonatkozólag: J. F. Rodríguez Neila: *Los Balbos de Cádiz. Dos españoles en la Roma de César y Augusto* (Sevilla, 1973).

⁹⁶ Az *ordo* fogalmára vonatkozólag Cicerónál lásd J. Béranger, in *Recherches sur les structures sociales dans l'antiquité classique* 225. skk.; továbbá in J. Béranger: *Principatus* (Genève, 1973) 77. skk.; a római *ordofogalomra* vonatkozólag újabban B. Cohen: *Bull. de l'Ass. de G. Budé* 1975, 259. skk.

⁹⁷ Liv., *Praef.* 9. A késő köztársaságkor kábultságáról lásd Chr. Meier: *Res publica amissa* 301. skk.

mai társadalom legkiválóbb erői már régóta küszöbön állónak vélték. A provinciálisok elnyomása csökkent, és a köztársaságkor utolsó évtizedeiben a korábbihoz képest javult a rabszolgákkal szembeni bánásmód is. Varro az idősebb Catóval ellentétben azt javasolta, hogy a kíméletlen kizsákmányolás helyett engedményekkel és fizetéssel serkentsék a rabszolgákat a nagyobb teljesítményre.⁹⁸ A provinciákat azonban a rómaiak továbbra is *praedia populi Romanini* (a római nép birtokának) tekintették, és Cicero Gallia Narbonensis gall lakosságát barbároknak tartotta. Varro sem csinált titkot abból, hogy a rabszolgát csak beszélő szerszámnak, nem pedig embernek tekintette. Ily módon a római uralmi rendszer haszonélvezői és az elnyomottak között tátongó szakadék némileg szűkülte ugyan, de semmi esetre sem tűnt el. Az agrárkérdés és ezáltal a proletárok földbirtokhoz juttatása mindezekelőtt a kolonizáció és az itáliai földeknek az egyes polgárháborúk utáni újraelosztása révén megoldódni látszott, ez a megoldás azonban meglehetősen különbözött attól, amit a Gracchusok próbáltak megvalósítani, és igen magas árat kellett fizetni érte. Végezetül pedig hasonló volt a római társadalom vezető rétegein belül a lovagok és senatorok, az „új emberek” és előkelő családok, valamint az oligarchia egyes csoportjai között lezajlott összezapások végkimenetele is: az ellentétek valódi rendezése helyett a konfliktusok inkább ismétlődő kölcsönös mérsárlásba torkolltak. A késői köztársaság képtelen volt a krízisen akár reformok, akár társadalmi forradalom útján úrrá lenni, és mindössze arra volt képes, hogy a legeggetőbb problémák megoldását a hagyományos politikai rend megsemmisülésére bízta, és a kérdések végső rendezését egy újabb politikai rendszerre hagyta.

Ez a kábultság nem utolsó sorban azzal magyarázható, hogy a késői köztársaságkorban a római társadalom még arra is képtelen volt, hogy olyan eszményeket találjon, amelyek segítettek volna a konfliktusok legyűrésében vagy tompításában, vagy legalább abban, hogy a vezető társadalmi rétegeket közös szellemi alapon fogja össze. A *mos maiorum* ideológiai és erkölcsi rendszere szertefoszlott. Mi sem fejezte ki világosabban ezt a szellemi válságot, mint a régi jó erkölcsök széthullásának állandó fájlalása a késői köztársaságkorban, és mi sem világította meg jobban, mint egyes vezető személyiségek, mint például Lucullus hírhedt fényűzése (Plut., *Lucullus* 39,1. skk.), vagy a korrupció, amely nélkül Caesar karrierje elképzelhetetlen lett volna (Suet., *Caes.* 13). Sallustius a római köztársaság egész krízisét az erkölcsi gyengeségre vezette vissza: miután Rómának többé már nem kellett Karthagótól tartania, „...egyből felszínre került a szerencsét kísérő gátlástalan becstelenség és fennhéjázás” (*Iug.* 41,1. skk.). A krízis valódi okai azonban a városállam alkotmányának elégtelenségében és a második pun háború kora óta a társadalmi viszonyokban bekövetkezett változásokban rejlettek. Sallustius helyesen ítélte meg a régi etikai vezérfonal elvesztésének jelentőségét, minthogy ezáltal a római társadalom alapjául szolgáló értékrendszer semmisült meg. Aggodalmából azonban az is kicsengett, hogy a köztársaság a *mos maiorumot* új ideológiai és etikai rendszerrel nem tudta pótolni, jóllehet éppen a késői köztársaságkor büszkélkedhetett olyan kiváló elmékkel, mint Cicero, Sallustius vagy Caesar. Az egyedüli elfogadható értékrendet továbbra is az ősök erkölcssei jelentették, amelyek alapján ezek az általános meggyőződés szerint hajdan a történelem legjobb államformáját tudták megalkotni (Cic., *De re p.* 1,70). A jövőbe vezető út egyedül az ősi hagyományoknak az új kor kívánal-

⁹⁸ Varróra és ennek rabszolgasággal kapcsolatos nézeteire vonatkozólag lásd az 56. jegyzetben feltüntetett szakirodalmat, továbbá R. Martin: *Recherches sur les agronomes latins et leurs conceptions économiques et sociales* (Paris, 1971) 211. skk.; uő., in *Actes du Colloque 1972 sur l'esclavage* 267. skk.

mainak megfelelő átalakításában – nem utolsó sorban a görög filozófia vívmányaival történő összeegyeztetésében rejlett.

A késői köztársaságkor konfliktusaiban csupán a római társadalom hagyományos politikai rendje, az archaikus városállam alkotmánya alapján létrejött arisztokratikus uralmi forma tűnt el teljesen és végérvényesen. Már Cicero beismerte ennek az uralmi rendszernek az összeomlását: *rem publicam funditus amisimus* (Q. fr. 1,2,15). A római polgárság érdekcsoportjai között lezajlott politikai és katonai csatározások, amelyek az ezekkel párhuzamosan zajló egyéb konfliktusok révén mindinkább kiéleződtek, felbomlasztották a régi köztársasági államrendet, amely a senatus – és ezáltal az oligarchia – állandó felügyelete mellett a magistratusok és a népgyűlés együttműködésén alapult. Ehhez járult, hogy a Római Birodalmat, amely a köztársaságkor végén Galliától Syriáig ért, a régi, teljes egészében anaronisztikus politikai rendszer keretében hosszú távon többé már nem lehetett összefogni és irányítani. Ugyanakkor mindezek a tényezők jelezték a krízis egyedül lehetséges politikai megoldását. Maga Cicero is kacérkodott annak gondolatával, hogy az oligarchia uralmát egyeduralom váltsa fel. Az utána következő nemzedék már nem is ismert más alternatívát. A késői köztársaságkor konfliktusaitól az út kényszerűen ebbe az irányba haladt. Hogy katonai és politikai téren különösen tevékeny és sikeres magánszemélyek az oligarchia sorraiból már korábban is kiemelkedhettek, azt a Scipiók példája megmutatta. A heves politikai összeütközések a Gracchusok kora óta még több lehetőséget kínáltak arra, hogy egyes előkelők az elégedetlen tömegek élén fellépjenek az oligarchia ellen. Néppártiak, de hamarosan optimáták is mind nagyobb számban tömörültek olyan politikusok körül, akik egy érdekcsoport vezetőjeként léptek színre. Marius hadseregreformja óta ezek a vezetők egy megbízható és ütőképes hatalmi eszközzel is rendelkeztek, nevezetesen a hozzájuk személyileg szorosan kötődő proletárokból álló hadsereggel. A külső háborúk és győzelmek, így Marius diadala Iugurtha és a germánok ellen, Sullának Mithridatés fölött, Pompeiusnak Keleten, Caesarnak Galliában, Antoniusnak Keleten, Octaviusnak pedig Illyricumban aratott győzelmei lehetőséget adtak a hadsereg állandó foglalkoztatására. A katonák zsákmányhoz juthattak, a vezető személyiségek *dignitasa* pedig hadvezéri hírnevük által gyarapodott. Ily módon ezeknek a vezetőknek a hatalma állandóan növekedett, és közülük a jövő záloga annak a kezében volt, aki elég erősnek bizonyult ahhoz, hogy az egyeduralomhoz vezető úton összes vetélytársát erőszakkal eltávolítsa. Augustus ilyen körülmények között létrejött monarchiája végre biztosította a római társadalom számára azt a politikai keretet és etikai irányvonalat, amelyet Róma oly hosszú időn át hiába keresett.

A PRINCIPATUS KORÁNAK TÁRSADALMI RENDJE

RÉGI ÉS ÚJ FELTÉTELEK

A római császárkor első két évszázada Augustus egyeduralmától (Kr. e. 27–Kr. u. 14) nagyjából Antoninus Pius uralkodásáig (138–161) nemcsak Róma politikai történetében tekinthető virágkornak, amelynek idején egyrészt az Imperium Romanum elérte legnagyobb földrajzi kiterjedését, másrészt mind a Birodalom belsejében, mind pedig a határokon többnyire béke uralkodott. Ez az időszak bizonyos értelemben a római társadalom történetében is csúcspontot jelentett, jóllehet társadalmi kapcsolatoknak egészen új formái, amelyek a római világ társadalmi struktúráját alapjaiban változtatták volna meg, ebben a korszakban éppoly kevésbé jöttek létre, mint a késői köztársaság korában. Ennek oka elsősorban az volt, hogy a gazdasági szerkezet fő jellegzetességei tekintetében messzemenően változatlan maradt. A társadalom fejlődése szempontjából mindössze két új tényező mutatható ki; ezek azonban egyáltalán nem Augustus idején bukkantak fel, hanem a késői köztársaságkori történelem részben már előkészítette, részben pedig meg is indította kibontakozásukat. Az egyik tényező a császári monarchia mint a római társadalom számára legmegfelelőbb politikai keret létrehozása volt. Ez azzal a következménnyel járt, hogy egyes társadalmi rétegek pozíciói és funkciói részben másként határozódtak meg, mint korábban, illetve, hogy a világbirodalom társadalmi piramisa a császári ház révén új csúcsra tett szert. A másik tényező a provinciáknak és a provinciálisoknak a római állam- és társadalmi rendben való integrációjából adódott, és azt a következményt vont maga után, hogy a „rómainak” nevezendő társadalmi modell a legtöbb provincia lakosságára is kiterjedt. Ez a messzemenően homogén birodalmi arisztokrácia kialakulását és a helyi vezető rétegek jelentős egységesülését, de ezen túlmenően a lakosság széles rétegeinek asszimilációját is jelentette.⁹⁹

⁹⁹ Mindmáig felülmúlhatatlan összefoglaló ábrázolás (annak ellenére, hogy túlhangsúlyozta a város és a vidék közötti ellentétet és annak következményeit): M. Rostovtzeff: *Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich* I–II (Leipzig, 1929). Hasznos J. Gagé: *Les classes sociales dans l'Empire romain* (Paris, 1964), továbbá különösen R. MacMullen: *Roman Social Relations 50 B. C. to A. D. 284* (New Haven–London, 1974). A legújabb összefoglalás német nyelven: J. Bleicken: *Verfassungs- und Sozialgeschichte des Römischen Kaiserreiches*² 1–2 (Paderborn–München–Wien–Zürich 1981). Vö. még S. Dill: *Roman Society from Nero to Marcus Aurelius*² (London, 1905). Jó forrásgyűjtemény számos kérdéshez: L. Friedländer–G. Wissowa: *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms*¹⁰ I–IV (Leipzig, 1920/22). Fontos résztanulmányok: R. Duncan-Jones: *The Economy of the Roman Empire. Quantitative Studies* (Cambridge, 1974). Itt kell megemlíteni a római társadalmi rend ókori felfogásáról szóló új tanulmányokat is: H. Braunert, in *Monumentum Chiloniense. Studien zur augusteischen Zeit. Festschr.*

Ezekből a feltételekből kiderül, hogy milyen értelemben jelentheti a principatus kora a római társadalom fejlődésének csúcspontját. A római társadalom erősen tagolt „rendek-rétegek-modelljét”, amely a második pun háború korától a késői köztársaság koráig bontakozott ki, az Augustus uralma és a 2. század közepe között eltelt időszakban nem váltotta fel igazán új társadalmi rend. Ugyanakkor az említett korszakban érte el a római társadalom „klasszikus” formáját, részint a császárság keretein belüli vertikális irányú módosulása – azaz világossá vált belső hierarchiája –, részint pedig horizontális irányú fejlődése – vagyis az egész Imperium lakosságára való kiterjedése – révén. Természetesen ez a társadalmi rend az Augustus és Antoninus Pius uralkodása között eltelt több mint másfél évszázad során nem volt mozdulatlan, hanem lassú, de állandó változásnak volt kitéve. Ebben a korszakban az egyes társadalmi rétegek, például a senatori arisztokrácia vagy a földeken dolgozó rabszolgák helyzete korántsem maradt változatlan, és a provinciálisok integrációja is – noha csak lépésről lépésre és az egyes birodalomrészek közötti nagy fáziseltolódással – bekövetkezett a római polgárjog megadása révén. Ugyanakkor már a 2. század közepe előtt megmutatkoztak azok az előjelek, amelyek ennek a társadalmi rendnek a megváltozását jelezték. Összességében véve azt lehet mondani, hogy a principatus korának valamennyi átalakulási folyamata a hagyományos, rendekre és rétegekre tagoló rendszer keretein belül ment végbe, és a változás előjelei csak Antoninus Pius uralkodását követően váltak a római társadalom transzformációjának szimptomáivá.

Ha a principatus korának társadalmi szerkezete a késői köztársaság korának társadalmi rendjétől viszonylag kismértékben különbözött, akkor ez a kontinuitás elsősorban a római gazdasági rendszer természetéből adódott, amely a köztársaságból a császárságba való átmenet során alig változott.¹⁰⁰ A principatus kora ugyanakkor a római gazdasági élet virágkorát is jelentette. A termelés mennyiségének növekedésében és részben minőségének javulásában megnyilvánuló nagy gazdasági fellendülés szemmel látható volt. A fellendülés mindenekelőtt a provinciák, ezek körén belül főként a nyugati tartományok kitarulkozásának és városiasodásának volt köszönhető, amely a *pax Romana* által biztosított kedvező feltételek hatására következett be, s az Imperium Romanum nagy területei számára magasabb teljesítményt biztosított a termelésben. A mezőgazdasági termelés nemcsak az olyan hagyományosan fontos agrárterületeken virágzott, mint Egyiptomban (Kr. e. 30 óta római uralom alá tartozott), vagy Africa provinciában, hanem korábban elmaradottnak számító területeken, így például a birodalom északi provinciáiban is egyfajta fellendülést ért meg. Ennek oka nem annyira a déli növény- és állatfajták meghonosításában rejlett, hanem főleg abban, hogy a szakosodott munkaerővel ellátott kis- és középbirtokok megművelése kifize-

f. E. Burck (Amsterdam, 1975) 9. skk., valamint in H. Braunert: *Politik, Recht und Gesellschaft in der griechisch-römischen Antike. Gesammelte Aufsätze und Reden* (Stuttgart, 1980) 255. skk. (Augustus véleménye a római társadalomról a *Res Gestae Divi Augusti* alapján); G. Alföldy: *Ancient Society* 11/12, 1980/81, 349. skk. (Suetonius); uő., in *Bonner Historia-Augusta-Colloquium 1975/76* (Bonn, 1978) 1. skk. (*Historia Augusta*). Vö. M. Giachero, in *Misc. di studi classici in onore di E. Manni* III (Roma é. n.) 1087. skk. (Seneca).

¹⁰⁰ A császárkor gazdasági életére vonatkozólag M. Rostovtzeff idézett művén kívül összefoglalóan lásd különösen T. Frank (szerk.): *An Economic Survey of Ancient Rome II–VI* (Baltimore, 1936/40) és F. Heichelheim: *Wirtschaftsgeschichte des Altertums* (Leiden, 1938) 677. skk. Technológia: F. Kiechle: *Sklavenarbeit und technischer Fortschritt im römischen Reich* (Wiesbaden, 1969), továbbá újabban M. Torelli: L. Cracco Ruggini stb. in *Tecnologia, economia e società nel mondo romano. Atti del Colloquio di Como 1979* (Como, 1980).

tődővé vált. A római bányászat számára új nyersanyagforrások álltak rendelkezésre, így például Nero idején a dalmatiai hátsórságban felfedezett aranyelőhelyek, illetve a Traianus alatt leigázott Dacia provincia aranytartálékai. A termelés ellenőrzését is szabályozták azáltal, hogy létrehozták a legfontosabb bányász körzetek és bányák központosított, császári irányítását. A kézműipar – mindenekelőtt nyugaton – nagy hasznot húzott a számos újonnan alapított város és a hadsereg részéről megnyilvánuló magas keresletből, amelyet elsősorban a nagy műhelyekben, specializálódott munkások által folytatott tömegtermelés révén lehetett kielégíteni. Erre vonatkozóan a kerámiaművességre, különösképpen pedig az úgynevezett *terra sigillata* luxuskerámia előállítására szakosodott műhelyek szolgáltatják a legjobb példát Etruriában, Észak-Itáliában, Hispaniában, Dél- és Közép-Galliában, később pedig Észak-Galliában és a Rajna-vidéken is. Ugyanilyen jelentős volt a kereskedelem fellendülése, ami a Római Birodalom egyes részei közötti élénk árucseré formájában nyilvánult meg. Ennek ékesszóló bizonyítékait – egyebek között a noricum-i Magdalensbergen létesült kereskedelmi központban előkerült régészeti és epigráfiai leletek szolgáltatják. Végezetül pedig a római gazdasági rendszer a befektetési és banktevékenységgel párosuló pénzgazdálkodásnak az egész birodalom területén való elterjedése révén teljessé vált.

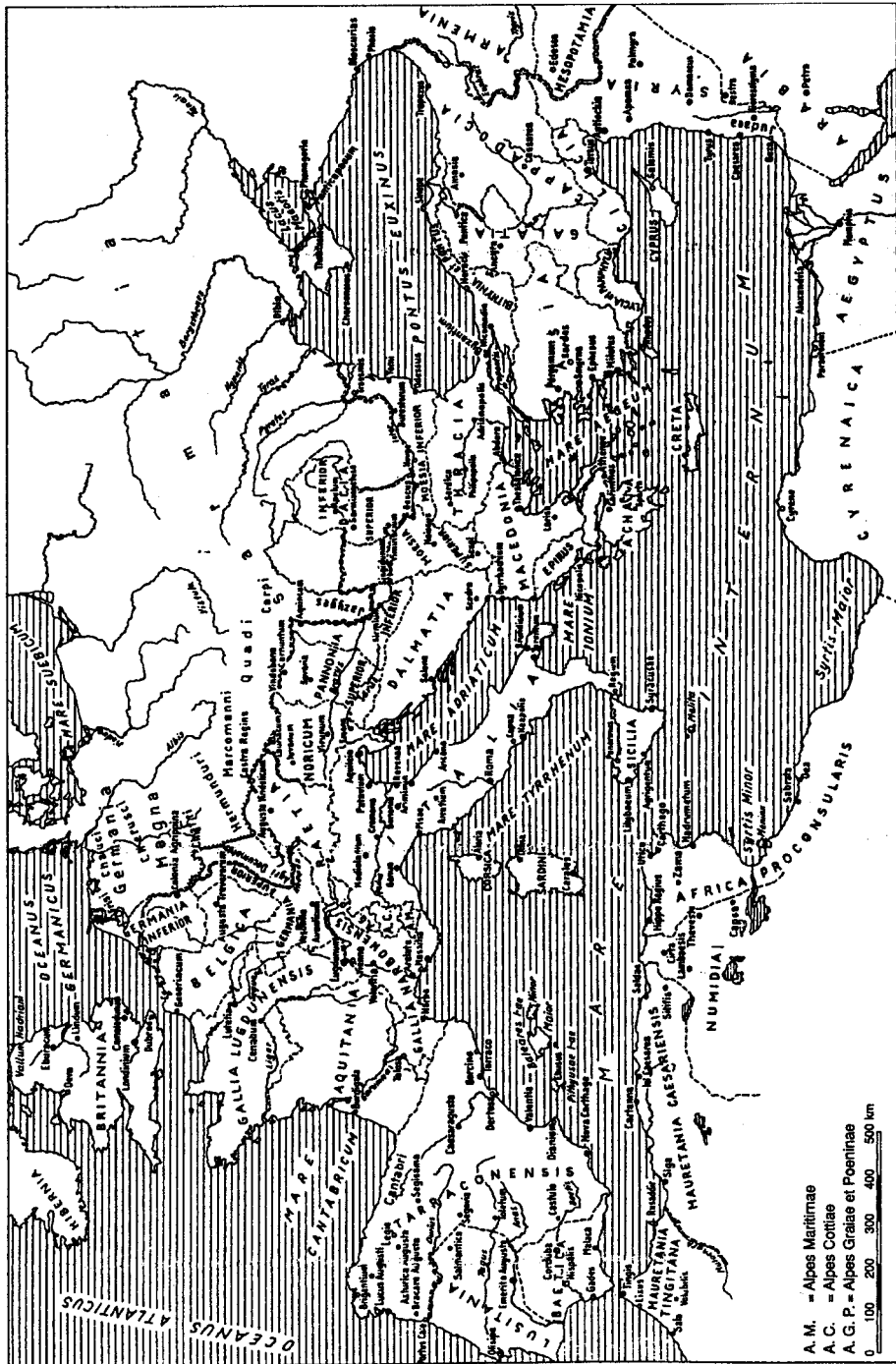
A fellendülés a Római Birodalomban a késői köztársaságkor idején kibontakozott gazdasági szerkezet keretein belül ment végbe. A római gazdaság a korai császárságban teljesen új formákat nem hozott létre. Alapjában véve új momentumnak csupán az tekinthető, hogy a római gazdasági rendszer immár az egész *Imperium Romanum* területére kiterjedt. Ennek egyik következménye az volt, hogy a római gazdasági rendszer a visszamaradottabb provinciákban is felváltotta az elavult termelési formákat – így például az Észak-Balkánon és Pannoniában a földterületeknek a faluközösség vagy a nagycsalád által történő közös művelését a municipális birtokokon fellendülő termelés. A provinciák gazdasági fejlődéséből adódó másik – és történelmi szempontból még fontosabb – következménye az volt, hogy Itália körülbelül már a Kr. u. I. század közepe táján elveszítette mind a mezőgazdaságban, mind pedig a kézműiparban és a kereskedelemben fennállt gazdasági jelentőségét egyéb birodalomrészek, Nyugaton mindenekelőtt Észak-Afrika, Hispania és Gallia javára. Összességében véve azonban ez a fejlődés nem vezetett a termelési mód szerkezetének alapvető átalakulásához. Ilyen változások már csak amiatt is elmaradtak, mert a technikai fejlődés, amely igazán gyökeres átalakuláshoz vezethetett volna, a késői köztársaság korában (mindenekelőtt a hellénisztikus Keleten) bekövetkezett figyelemre méltó fellendülést követően a principatus korában stagnált. Ily módon a principatus korának gazdasági virágzása is korlátok közé szorult, annál is inkább, mert a hódítás, amely a késői köztársaságkorban a római gazdaság számára folyamatosan új nyersanyagforrásokat, új munkaerőt, új piacokat és állandóan új kibontakozási lehetőségeket biztosított, lassanként a végéhez közeledett. Miután Augustus Egyiptomot, Hispania északnyugati részét, a Rajna-menti Germaniát, az alpesi területeket, a Duna-vidéket és az Észak-Balkánt, valamint Kis-Ázsia középső kerületeit a Római Birodalom részévé tette, utódai – egy realisztikus külpolitikai program értelmében, amely a *coercendum intra terminos imperium* (Tac., *Ann.* 1,11) augustusi felismerésén alapult – csak kevés új provinciát hódítottak meg. Ezek közül a római gazdaság számára csak Dacia volt ásványkincsei révén valóban jelentős, ugyanakkor például a Claudius idején alávetett Britannia Appianus szerint a Római Birodalom számára gazdasági szempontból alig hajtott hasznot (*B. civ., praef.* 5). Mindent összevetve a gazdasági fellendülés csak addig tartott, amíg a késői köztársaságkorban és a császárság elején meghódított új tartományok kezdetben az itáliai, majd pedig a provinciabeli gazdaság számára

kibontakozási lehetőséget nyújtottak. Így módon tehát Róma a korai császárkorban nagyjából a késői köztársaság gazdasági rendszerét vette át, és lemondott az új termelési formák utáni keresésről. A római állam elvben rendelkezett mindazokkal az előfeltételekkel, amelyek egy új, hovatovább korai kapitalista gazdasági rendszer létrejöttét lehetővé tehetnék volna: nevezetesen szinte kimeríthetetlen nyersanyagforrásokkal, mintegy 2000 várossal mint termelési központtal, egységes, az egész birodalomra érvényes pénznemmel, fejlett bank- és hitelrendszerrel, jövedelmező üzletekben tevékenykedő vállalkozókkal, további olcsó munkaerők tömegeivel, a bér munka szélében-hosszában elterjedt rendszerével, végezetül pedig nem lebecsülendő technológiai ismeretekkel. Ami azonban hiányzott, az feltehetőleg egyszerűen a széles néptömegek kielégítő élelmezése és általános foglalkoztatottsága iránti szükséglet volt, amely a 18. századi Nyugat-Európában az ipari forradalmat megindította. Rómában a technológiai fejlődés és a népszaporulat közötti kölcsönös függőségi viszony éppen fordítva jelentkezett. Mi sem jellemzi jobban a római gazdasági gondolkodásmódot, mint Vespasianus császár nézete, aki a technikai újítások elterjesztését azzal az indoklással tiltotta meg, hogy ezáltal sok kézműves veszítené el kereseti lehetőségét (Suet., *Vesp.* 18). Ezáltal az Imperium Romanum gazdasági szerkezete viszonylag egyszerű volt, sőt, összevetve bonyolult politikai és társadalmi rendszerével, elmaradottnak ítéltető. Róma a kézműipar és a kereskedelem nagy fellendülése ellenére a császárkor folyamán is agrárállam maradt.

A mezőgazdaság döntő jelentősége nem egyszerűen abból adódott, hogy a lakosság döntő többsége az agrárszektorban dolgozott. Az Imperium Romanum mintegy 2000 városa közül soknak, mint például az afrikai városok zömének feltehetőleg legfeljebb 10–15 000, esetenként 20 000 lakosa lehetett, akárcsak Pompeiinek, amely ókori mércével mérve közepes nagyságú város volt. Számos kisvárosnak maximum 2–3000 lakosa volt, mint például Peteliának Dél-Itáliában. Kevés város rendelkezett 50–100 000, vagy ennél is több lakossal, mint például Pergamon. Rómán kívül, amelynek lélekszáma egymillióra becsülhető, csak a néhány százezer lakosú egyiptomi Alexandria és a syriai Antiochia tekinthető igazi nagyvárosnak. Ez annyit jelent, hogy a római császárság körülbelül 50–80 millióra becsülhető összlakosságának alig kevesebb, mint 90%-a vidéken és közvetlenül a földekből élt, nem is beszélve arról, hogy számos városlakót, így például a veteráncoloniai és kisebb municipiumok lakóinak zömét szintén parasztnak kell tekintenünk, minthogy ezek a városok közvetlen közelében elterülő földeket művelték.¹⁰¹ Megállapítható továbbá, hogy nem annyira a kézműipar, a kereskedelem és a banktevékenység, hanem sokkal inkább a mezőgazdaság volt a társadalmi össztermelés és egyáltalán a gazdagság legfőbb forrása.¹⁰² Számos gazdag római, így például a legtöbb senator, akárcsak az ifjabb Plinius vagy Herodes Atticus, sok lovag és a legtöbb városi *decurio* földbirtokainak köszönhetette a vagyonát, és valószínűleg csak kisszámú nagyvállalkozó, köztük is főként a lovagok és a felszabadított rabszolgák egy része tett szert óriási vagyonra kereskedelmi és pénzkölcsönzési tevékenységből. Ilyen volt például Trimalchio, akinek személyében Petronius a felkapaszkodott újgazdag alakját irodalmi formában öröklítette meg. Végezetül azt sem lehet kétségbe vonni, hogy a

¹⁰¹ A városi népesség lélekszámára vonatkozólag R. Duncan-Jones: *Historia* 13, 1964, 199. skk. és *The Economy of the Roman Empire* 259. skk. A Róma városi lakosság számának meghatározását illetően felmerülő nehézségekről lásd F. G. Maier: *Historia* 2, 1953/54, 318. skk. Pergamon: 87.

¹⁰² Vö. különösen R. MacMullen: *Social Relations* 48. skk. A pénzgazdálkodás határai: Th. Pekáry, in *Les „dévaluations” à Rome. Époque républicaine et impériale* (Rome 1980) 103. skk.

2. térkép. A Római Birodalom az Kr. u. 1–3. században (H. Kiepert nyomán)

mezőgazdaság és a gazdaság többi ágazata közötti kapcsolatot az agrártermelés uralkodó helyzete határozta meg. A kézműipari termékek jelentős részét vagy a mezőgazdaság szükségleteinek kielégítésére állították elő (pl. a szerszámokat), vagy mezőgazdasági termékekből készítették (pl. textíliákat), vagy mezőgazdasági termékek szállítására gyártották (mint pl. az amphorákat a bor és az olívaolaj szállítására). A kereskedelem legfontosabb tárgyát a mezőgazdasági termékek képezték; Trimalchio jellemző módon rabszolgákon kívül borral, hússal, gyümölccsel és illatszerekkel kereskedett. Jellemző volt az is, hogy a pénzt szinte mindig földbirtokba fektették, ahogy azt teljesen magától értetődő módon maga Trimalchio is tette.¹⁰³

Ugyanakkor a principatus kori társadalom rendszere semmi esetre sem tekinthető a viszonylag elmaradott gazdasági szerkezet pusztá visszatükröződésének, merthogy azt közvetlen gazdasági feltételek mellett társadalmi, politikai és jogi tényezők is meghatározták. Ezek közé tartoztak például az állandó szervezeti formák a személyes származás hangsúlyozott szerepével, a császári monarchia politikai feltételei, a római polgárjog birtoklása avagy nem birtoklása. Mindazonáltal az ábrázolt gazdasági feltételek jelentősége az Imperium Romanum társadalomszerkezetében egyértelmű. A mezőgazdaság szerepének megfelelően a társadalmi rétegződést illetően legfontosabb kritériuma nem egyszerűen a pénz, hanem a földbirtok volt (amelynek értékét a legegyszerűbben természetesen pénzösszegekben lehetett megadni). Ennek megfelelően a tulajdonképpeni felső réteg nem vállalkozókból, nagykereskedőkből és bankárokból, hanem gazdag földbirtokosokból állt, akik persze a kereskedelemben és pénzügyelemben is érdekelték voltak. Egyidejűleg ők alkották a városok, vagyis a gazdasági élet központjainak vezető rétegét is. Éppígy magától értetődő volt, hogy az alsóbb néprétegek tagjai a mezőgazdaságban mindenekelőtt mint termelők voltak jelen. Ezzel szemben a városi kézművesek és a kereskedők mindössze szűk kisebbséget képeztek. Ezen túlmenően a gazdaság formájából még az is következett, hogy igazi középréteg, amelynek létezéséhez széles technikai apparátus működtetésével összefüggésben levő saját gazdasági funkciók adták volna az alapot, nem tudott létrejönni. Végezetül a római társadalmi rend alapvetően konzervatív jellege és a gazdaság szerkezete között is észre kell venni a közvetlen kapcsolatot. – Nevezetesen azt, hogy a mezőgazdaság viszonylag stabil volta miatt a gazdagság elosztása terén radikális változtatások csak korlátozott mértékben voltak lehetségesek. Ennek következtében a társadalmi hierarchia is állandó maradt, áteresztőképessége korlátozott volt, és az irányadó körök gondolkodás- és cselekvésmódját meghatározó eszmék erősen a hagyományokhoz kötődtek. Mindez azt mutatja, hogy a korai császárkor társadalmi rendje csupán kis mértékben különbözött a késői köztársaságkorétól. A császári monarchia mint új politikai keret, valamint a provinciák integrációja ezt a társadalmi rendet nem változtatta meg alapjaiban, hanem inkább csak megerősítette.

A társadalmi rend a császári monarchia Augustus óta megindult kiépítése révén egyértelműen kiteljesedett. A császár személye és a császári ház révén a társadalmi hierarchia újabb csúcspozícióval egészült ki, amely rátelepült a társadalmi piramis eddigi csúcsára, vagyis az oligarchia egymással versengő családjaiból álló kis körre. Augustustól kezdve immár nem több *princeps civitatis* működött *factiō*ival, mint a köztársaság korában, hanem csupán egyetlen *princeps*, a senatus és a nép, valamint az egész *genus humanum* első embere. A római társadalomban a *princeps* vezető szerepe azokon a tényezőkön alapult, amelyek a társadal-

¹⁰³ Trimalchio gazdasági tevékenysége: Petronius, *Sat.* 75. skk.; ehhez különösen P. Veyne: *Annales* E. S. C. 1961, 213. skk.

mi vezető pozíciókat ősidők óta meghatározták, nevezetesen a hatalmon, a tekintélyen és a gazdagságon.

A *princeps* gyakorlatilag korlátlan hatalommal rendelkezett. A római államban ugyanis nem volt olyan hatalom, amelyet a császár hatalmával szembeni alternatívaként érvényre lehetett volna juttatni. Hogy a kortársak hogyan élték meg ezt a hatalmi helyzetet, nagyjából kiderül Tacitusnak a „gyenge” Claudius viselkedéséről szóló leírásából, amikor a konzervatív senatorok szembehelyezkedtek azzal a programjával, amely lehetővé tette, hogy galliai előkelők senatori hivatalokat töltsenek be. Jóllehet meghallgatta a különböző véleményeket, nem hagyta magát azok által befolyásolni, hanem rögtön ellentmondott, és ezek után a senatus az ő javaslatának megfelelően hozott határozatot (Tac., *Ann.* 11, 23. skk.). A *tribunicia potestas* birtokában az uralkodó bármikor magához ragadhatta a törvényhozói kezdeményezést és – névlegesen a római nép védelmére – bármilyen tetszés szerinti intézkedést megethetett. Az *imperium proconsulare maius* birtokosaként az úgynevezett senatusi (valójában a „római nép” fennhatósága alatt álló) provinciákat a senatus által választott tisztviselőkkel együtt, a császári provinciákat saját legátusai által irányította, és a kezében volt a római hadsereg fölötti főparancsnokság is. Ezen túlmenően az igazi *mores* letéteményeseként jogában állt arra alkalmasnak mutakozó személyeket a lovagrendbe, valamint „új embereket” a senatori rendbe felvenni vagy lovagokat és senatorokat rendjükből kizárni. Összességében véve sem a polgári hivatalokban, sem a hadseregben nem volt olyan magasabb szolgálati hely, amelyet a császár kifejezett vagy hallgatóságos egyetértése nélkül be lehetett volna tölteni.

Ugyanakkor a római társadalomban az uralkodó nemcsak az alkotmányjogi szempontból biztosított hatalom, hanem személyes pozíciója révén is a legmagasabb *dignitast* birtokolta. Hivatkozhatott személyes *auctoritas*ára, amelyről Augustus azt állította, hogy kizárólag ennek tekintetében tett túl mindenki máson (*auctoritate omnibus praestiti*, *RGDA* 34). Az uralkodó az összes római erény, mindenekelőtt a *virtus*, *clementia*, *iustitia* és a *pietas* eszményi megtestesítőjének számított. Kivételes tekintélye mind a fokozatosan formát öltő császári titulátúra (*Imperator Caesar Augustus* az egyes hatalmi és hivatali címek felsorolásával), mind pedig különös viselete, jelvényei és a személyéhez kapcsolódó ünnepélyes szertartások révén kifejezésre jutott. Ehhez járult még vallási karizmája is, amely kultikus tiszteletet, a görög nyelvű Keleten nyílt istenítést biztosított számára. Ugyanakkor a császár a római világ leggazdagabb embere is volt: birtokában volt a *patrimonium Augusti*, a császári koronatulajdon, és ezenkívül a saját tulajdonát képező *res privata*. Vagyonának ez a két összetevője elsősorban földbirtokokból, bányákból és kézműipari létesítményekből állt.¹⁰⁴

¹⁰⁴ A principatus társadalmi alapjai: A. v. Premerstein: *Vom Werden und Wesen des Prinzipates* (München, 1937); vö. P. Grenade: *Essai sur les origines du principat* (Paris, 1961). A princeps helyzete: J. Béranger: *Recherches sur l'aspect idéologique du principat* (Basel, 1953); L. Wickert: *RE XXII* (1954) 1998. skk. és in *ANRW II*, 1 (Berlin–New York, 1974) 3. skk. *Auctoritas*: A. Magdelain: *Auctoritas principis* (Paris, 1947). Császárkultusz, jelvények, ceremónia: R. Taeger: *Charisma. Studien zur Geschichte des antiken Herrscherkultes II* (Stuttgart, 1960); A. Alföldi: *Die monarchische Repräsentation im römischen Kaiserreiche* (Darmstadt, 1970); bibliográfia: P. Herz, in *ANRW II* 16,2 (Berlin–New York 1978) 833. skk. *Patrimonium, res privata*: O. Hirschfeld: *Kleine Schriften* (Berlin, 1913) 516. skk.; H. Nesselhauf, in *Hist.-Aug.-Coll. Bonn* 1963 (Bonn, 1964) 73. skk.; H. Bellen, in *ANRW II* 1, 91. skk.; vö. ehhez pl. G. Alföldy: *Bonner Jahrb.* 170, 1970, 163. skk. (patrimoniális birtok Noricumban). Császári birtokok: D. J. Crawford, in M. I. Finley (szerk.): *Studies in Roman Property* (Cambridge, 1976) 35. skk.

Róma társadalmi hierarchiájának a császárság révén történő kiteljesedése nem csupán az új társadalmi csúcspozíció létrejöttéből adódott. Ennek birtokosa és a különböző társadalmi csoportok között szükségszerűen szoros társadalmi kapcsolatok álltak fenn, amelyek mindenekelőtt a császár és az egyes rendek, valamint a népesség egyéb testületileg összefogott csoportjai közötti kölcsönös kötődésekből adódtak. A kötelekeknek az egyes népcsoportok különböző társadalmi helyzetéből fakadó eltérő természete azt eredményezte, hogy ezeknek a csoportoknak a helyzete és szerepe, valamint ezáltal egymáshoz fűződő kapcsolataik is részben a korábbinál pontosabb meghatározást nyert.

A császár és a népesség egyes csoportjai közötti társadalmi kötődések részben köztársaságkori előképekre mentek vissza, amelyeknek tartalma a császári egyeduralom által támasztott követelményeknek megfelelően módosult. Az egyes személyek és személyi csoportok közötti társadalmi kapcsolatok – eltekintve a rabszolgotartó és a rabszolgák közötti viszonytól – a köztársaságkorban egyenrangú vagy a társadalmi pozíció tekintetében legalábbis nem nagyon eltérő partnerek esetében az *amicitia*, a hatalmi helyzet, tekintély és vagyon tekintetében jelentősen különböző partnerek esetében pedig a *patronus-cliens* viszonyon alapultak. Ennek megfelelően a *princeps* a vezető senatorokat és lovagokat saját *amicus*ainak tekintette, akikkel szoros társadalmi kapcsolatokat tartott fenn. Ezt tette például Hadrianus, aki barátaival együtt szokott lakomázni (SHA, H. 9,6. sk.). A *consilium principis*ben, a „koronatanácsban” fontos esetekben kikérték az *amici* véleményét, így például Domitianus idején a kiemelkedő senatorokét (*proceres*) és a praefectus praetoriókéét (Iuvenalis 4,74. sk.). Így tehát az *amicus Caesaris*, aki tudatában volt ennek a barátságnak, eleve megkülönböztette magát a hétköznapi emberektől. Ugyanakkor ennek a kiváltságnak az elvesztése egyet jelentett a társadalmi lecsúszással, sőt, a politikai bukással.¹⁰⁵ Az alattvalók tömegeinek a császárhoz fűződő viszonya a *clientes* és egy nagyhatalmú patronus kapcsolatának felelt meg. Azt követően, hogy Augustus Kr. e. 2-ben felvette a *pater patriae* címet, a Római Birodalom egész lakossága – nagyjából a cliensi viszony jelentéstartalmának megfelelően – „atyai” védelme alatt állt. Ilyesfajta társadalmi kapcsolatok mindenekelőtt az uralkodó és egyes városi közösségek, vidékek, provinciák és a népesség egyéb zárt csoportjai között konkrétan is kifejezésre jutottak. Ennek megfelelően a császár *defensor plebis* is volt, aki a Róma városi plebsnek gabona- és pénzadományokat juttatott, valamint nyilvános játékokat rendezett. Mindennek fejében az alattvalók nemcsak az uralkodó kultikus tiszteletére kötelezték el magukat, mint például Narbo városának lakói Augustus tiszteletére (*qui se numini eius in perpetuum obligaverunt*, ILS 112), hanem hűségesküt is tettek – így például már Kr. e. 32-ben egész Itália lakossága a leendő Augustusnak, és később minden közösség az új uralkodó trónralépése alkalmával, mint például a hispaniai Aritienses Kr. u. 37-ben, Caligula hatalomra kerülésekor (ILS 190).¹⁰⁶

Augustus birtokai és vagyona: I. Shatzman: *Senatorial Wealth and Roman Politics* 357. skk. (Augustus vagyonát több mint 1 milliárd sestertiusra becsli). Császár és társadalom: bőséges anyag található F. Millar: *The Emperor in the Roman World (31 BC–AC 338)* (London, 1977) c. művében; vö. ehhez K. Hopkins: *Journ. of Rom. Stud.* 68, 1978, 178. skk.; H. Galsterer: *Gött. Gel. Anz.* 232, 1980, 72. skk.; J. Bleicken: *Zum Regierungsstil des römischen Kaisers. Eine Antwort auf Fergus Millar. Sitz.-Ber. d. Wiss. Ges. Univ. Frankfurt am Main*, Bd. XVIII Nr. 5 (Wiesbaden, 1982).

¹⁰⁵ Augustus és a felső rétegek: R. Syme: *Roman Revolution* 276. skk. Császári tanács: J. Crook: *Consilium Principis. Imperial Councils and Counsellors from Augustus to Diocletian* (Cambridge, 1955).

¹⁰⁶ Császár és plebs: D. Van Berchem: *Les distributions de blé et d'argent à la plèbe romaine sous l'Empire* (Genève, 1939); G. E. F. Chilver: *Amer. Journ. of Philol.* 70, 1949, 7. skk.; Z. Yavetz: *Plebs and Princes*

A császári monarchia bevezetése a római állam politikai berendezkedésében azt a követelményt is maga után vonta, hogy egyes társadalmi csoportok új szerepeket és ezáltal részben újonnan megfogalmazott pozíciókat kaptak. Mindenekelőtt a római társadalom csúcsán elhelyezkedő csoportok, a senatori és a lovagrend tagjainak állami funkcióit kellett újra meghatározni. Ez pedig hozzájárult a rendekre és rétegekre tagolódo rendszernek, valamint az ebből adódó sajátos társadalmi hierarchiának a megszilárdulásához. A senatori rend tagjainak ősidők óta az jutott osztályrészül, hogy betöltsék a polgári közigazgatásban, az igazságszolgáltatásban és a hadvezetésben a legfontosabb tisztségeket. Ez a korai császárkorban sem változott meg, eltekintve egyes csúcshivataloknak, mindenekelőtt például a *praefectus praetorio* tisztségének a lovagrend legkiválóbbjai előtt történő megnyitásáról. Ugyanakkor a senatorok ténykedése egészen új jelleget öltött, minthogy állami szolgálatuk mindinkább a császár szolgálatának számított. A *legati Augusti* a legiók és a császári provinciák élén, és egyéb, a császár által kinevezett állami hivatalnokok – mint például a *curatores viarum* és a *praefecti aerarii* – hivatalukat (*officium*) császári szolgálatként kapták. Ezen túlmenően a consulatust – és azzal együtt az arisztokratikus berendezkedésű köztársaságra nézve hajdanában leginkább tipikus magistratúrát is – a császár személye körüli szolgálatban szerzett érdemek jutalmának tekintették. Fronto szerint ez a továbbra is rendkívül fontosnak ítélt megtiszteltetés azokat a senatorokat illette, akik kitüntették magukat a császár szolgálatában (*Ad M. Caes.* 1,3,3). A császár és a senatori rend közötti szoros kapcsolaton az egyes uralkodók és az egyes senatori csoportosulások között időnként, mindenekelőtt azonban Tiberius, Caligula, Claudius, Nero és Domitianus uralkodása idején fellángoló politikai konfliktusok sem változtattak. Ezek rendszerint abból fakadtak, hogy a császárok a monarchia és a tradíciókhoz kötődő, presztízs-gondolkodásukban meglehetősen érzékeny senatori előkelők közötti viszonyban – részben személyes temperamentumukból, részben politikai szükségszerűségből fakadóan – bizonyos játékszabályokat megszegtak.

Sokkal tovább ment a funkciók újra meghatározása a lovagok körében, akik a késői köztársaságkorban csak bíróként és katonatisztként vállalhattak közhivatalokat. Augustus uralkodásától kezdve a különösen igyekvő lovagokat – a katonai tisztségek betöltése után – *procurator Augusti*ként megbízták a császári vagyon kezelésével és egyáltalán a birodalom gazdasági és pénzügyeinek igazgatásával. A feladatok ily módon történt elosztásával pontosan körülhatárolódtak egyrészt a senatori és lovagrend eltérő társadalmi pozíciói, másrészt pedig a két vezető rendhez tartozók és a többi társadalmi csoport közötti különbségek. Ezen túlmenően a társadalmi hierarchiát a két vezető renden belül is az eddiginél pontosabban szabályozták: egy senatornak a saját rendjén belül elfoglalt helyét nem csupán származása, vagyona és a hagyományos hivatalok betöltése jelölte ki, hanem az is, hogy a császár szolgálatában álló hivatalokhoz hozzájuthatott-e vagy sem. A lovagokat az különböztette meg egymástól, hogy kaptak-e egyáltalán állami hivatalokat vagy sem, továbbá az, hogy a lovagi hivatali pályafutásuk során milyen rangra kapaszkodtak fel. Ugyanakkor új társadalmi hierarchiáknak a császárság által történő bevezetése túllépett a senatori és a lovagrend keretein: egy befolyásos vezető csoport, nevezetesen a császári *servi* és *liberti* lét-

103. skk.; R. Gilbert: *Beziehungen zwischen Princeps und stadtrömischer Plebs im frühen Prinzipat* (Bochum, 1976). A császári társadalompolitika támaszai: H. Kloft: *Jahrb. d. Wittheit zu Bremen* 24, 1980, 153. skk. A császárnak tett eskü: P. Hermann: *Der römische Kaisereid, Untersuchungen zu seiner Herkunft und Entwicklung* (Göttingen, 1968).

rehozásával még a rabszolgák és a felszabadított rabszolgák körében is új társadalmi struktúra keletkezett.

Az Imperium Romanumban a társadalmi viszonyok azáltal is megváltoztak, hogy a római társadalmi rend lassacskán a római világbirodalom legtöbb részére is kiterjedt. A római gazdasági rendnek a latin Nyugaton történő elterjesztése és a görög Keletnek a birodalom gazdasági vérkeringésébe történő beillesztése révén a legtöbb provinciában létrejött egy olyasfajta társadalmi tagozódás, amely többé-kevésbé megfelelt az itáliaiainak. Ez azzal a következménnyel járt, hogy a császárság társadalmának felsőbb rétegei immár nem voltak azonosak Itália vezető rétegével, mint nagy egészében még a késői köztársaságkorban is, hanem mindinkább provinciabeli vezető családok köréből egészültek ki. Ugyanígy a világbirodalom egyes részeiben az alsóbb rétegek is a korábbinál sokkal egységesebb jelleget öltöttek. Az említett folyamatot a legegységesebben a provinciabelieknek a birodalom vezető pozíciójáig való előretörése tükrében lehet megfigyelni. Különböző provinciákból, elsősorban említett Hispaniából és Dél-Galliából származó vezető férfiak a senatori renden belül már a Flaviusok idején (69–96) meglehetősen befolyásos csoportot képeztek. Traianus császár személyében (98–117) – aki itáliai telepescsalád sarja volt Baetica tartományból – trónra került az első provinciális származású uralkodó. Traianus hatalomátvételének előkészítése során csak egyetlen igazán komoly vetélytársa adódott, az ugyancsak hispaniai származású Marcus Cornelius Nigrinus. Hadrianus (117–138) Traianus honfitársa és rokona volt, Antoninus Pius (138–161) családja dél-galliai, Marcus császár (161–180) családja megint csak baeticai származású volt. Ez utóbbi császár uralkodása idején a senatori rend consulviselt vezető rétegében először kerültek többségbe a provinciabeliek.¹⁰⁷

A provinciák és a provinciabeliek integrációját számos tényező segítette elő, például az úthálózat kiépítése, az egységes pénzrendszer bevezetése, a provinciálisok római katonai szolgálatba állítása, mindenekelőtt azonban a római polgárjog adományozása – amelynek elnyeréséhez a latin nyelv ismerete elengedhetetlenül szükséges volt –, leginkább pedig az urbanizáció. A polgárjogot vagy egyes, legtöbb esetben a vezető réteghez tartozó személyek és családok, vagy pedig teljes közösségek kapták. Amint azt Augustus *Tetter*-ből tudjuk, a Római Birodalomnak Kr. e. 28-ban 4 063 000, Kr. e. 8-ban 4 233 000, Kr. u. 14-ben pedig 4 937 000 polgára volt.¹⁰⁸ Tiberius (14–37) visszafogott politikáját követően Claudius (41–54) uralkodása alatt – akinek Seneca azt veti a szemére, hogy a római polgárjogot „minden” görögnek, gallnak, hispaniainak és britanniainak megadta (*Apocol.* 3,3) – a polgárok száma legalább egymillióval növekedett (48-ban 5 984 072 római polgárt tartottak számon, Tac., *Ann.* 11,25). A Flaviusoktól kezdve a római polgárjogot elmaradott vidékeken is mind nagyvonalúbban osztogatták. Ez a folyamat Caracalla uralkodása idején ért véget (211–217), aki a *Constitutio Antoniniana* értelmében az Imperium minden személyileg szabad lakosának megadta a római polgárjogot. Még ennél is jelentősebb volt – legalábbis a nyugati provinci-

¹⁰⁷ A provinciálisok felemelkedése: R. Syme: *Tacitus II* (Oxford, 1958) 585. skk. és *Colonial Elites* (Oxford, 1958) 1. skk.; G. Alföldy: *Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen. Prosopographische Untersuchungen zur senatorischen Führungsschicht* (Bonn, 1977). Cornelius Nigrinus: G. Alföldy–H. Halfmann: *Chiron* 3, 1973, 331. skk.

¹⁰⁸ RGDA 8. 14-ben a polgárok közül 836 100 volt provinciabeli, H. Volkmann: *Res Gestae Divi Augusti. Das Monumentum Ancyranum*³ (Berlin, 1969) 21. Polgárjogadományozás a császárkorban: F. Vittinghoff: *Römische Kolonisation und Bürgerrechtspolitik* 96. skk.; A. N. Sherwin-White: *The Roman Citizenship*² 221. skk.; H. Wolff: *Die Constitutio Antoniniana und Papyrus Gissensis* 40 I (Köln, 1976).

ák integrációja számára – az urbanizáció, amely vagy kiszolgált legionáriusoknak (*veterani*), esetenként pedig római proletároknak *coloniá*kba történő tervszerű letelepítése, vagy bennszülött közösségeknek a városi autonómia megadásával a *municipium*ok megszervezése útján ment végbe. A görög Keleten – amely a városfejlődés terén hosszú tradíciókra tekinthetett vissza – a császárok csak kevés új várost alapítottak, ehelyett a görög-hellénisztikus *polis*okat támogatták. Különösen aktív urbanizációs politika folytatásával általában ugyanazok az uralkodók jeleskedtek, akik a római polgárjogot is szélesebb népcsoportokra terjesztették ki, nevezetesen Augustus, Claudius, a Flaviusok, Traianus, Hadrianus. A 2. század közepén joggal vélhette úgy a görög szónok Aelius Aristidész, hogy a Római Birodalom nem más, mint városok sűrű szövénnye. A 3. század elején Tertullianus hangsúlyozta, hogy a római világ urbanizációja kiteljesedett, és mindenütt városi közösségekkel lehet találkozni (*ubique res publica*).¹⁰⁹

A római világbirodalom mintegy 2000 városa révén többé-kevésbé mindenütt megteremtődtek a társadalmi struktúrák asszimilációjának előfeltételei. A társadalom egyik részét a felső rétegek alkották, amelyek egyidejűleg a városok elitjét és a városi territoriumok gazdag földbirtokosait foglalták magukban, és amelyeknek legtehetősebb csoportjai bekerültek a lovagi vagy a senatori rendbe. Másik oldalon a városi és vidéki alsó rétegeket kell megemlíteni, amelyeknek tagjai a társadalmi függőség különböző formái között éltek, akár mint személyileg szabadok, akár mint felszabadított rabszolgák vagy rabszolgák. Ez a társadalmi rend természetesen nem volt homogén, tekintve, hogy az egyes birodalomrészek fejlődése egymástól meglehetősen eltérő helyi feltételek között ment végbe. Az egyes birodalomrészekben mindenekelőtt az alsó néprétegek különböztek egymástól jelentős mértékben. Az egyes területei között egyébként nagy eltéréseket mutató Itáliához hasonlítható gazdasági, urbanisztikai és társadalmi viszonyokat csak a római Észak-Afrikában, Dél- és Kelet-Hispaniában, Dél-Galliában, a dalmatiai tengerpart vidékén, továbbá – eltekintve a jogi és kulturális különbségektől – Görögországban és Makedóniában, Nyugat- és Dél-Kis-Ázsiában, valamint a szíriai tengerparton, vagyis mindent együttvéve a Földközi-tenger térségében lehet megfigyelni. Az északi provinciákban – mint például Britannia, Gallia, Germania, Raetia, Noricum, Pannonia, Belső-Dalmatia, Dacia, Moesia vagy akár Északnyugat-Hispania területén – a városok jelentősége sokkal kisebb volt, mint délen, s e területeken egészében véve a társadalmi rétegződés is egyszerűbb volt, mint ott. Ezt azon lehet a legegyszerűbben lemérni, hogy ezeken a területeken a principatus korában jellemző módon csupán csekély számú senatori rangú földbirtokos élt, és nem léteztek nagy rabszolgatömegek sem (ez utóbbiak egyébként az afrikai provinciákban is szinte teljességgel hiányoztak). A birodalom észak-déli polarizáltsága már a kortársak számára is nyilvánvaló volt. Vitruvius a császárság kialakulása idején például – mindenekelőtt az eltérő civilizációs tel-

¹⁰⁹ Ael. Arist., *Or.* 26,93. sk.; Tert., *De anima* 30. A városok jelentőségére vonatkozólag alapvető M. Rostovtzeff: i. m. I, 90. skk.; vö. legutóbb A. H. M. Jones: *The Roman Economy. Studies in Ancient Economic and Administrative History* (Oxford, 1974) 1. skk. és 35. skk.; M. I. Finley: *The Ancient Economy* (Berkeley–Los Angeles, 1973) 123. skk.; R. Chevallier, in *ANRW* II I, 649. skk.; G. Alföldy, in *Stadt-Land-Beziehungen und Zentralität als Problem der historischen Raumforschung. Akad. f. Raumforschung u. Landesplanung, Forschungs- u. Sitzungsberichte* Bd. 88 (Historische Raumforschung 11, Hannover, 1974) 49. skk.; F. Vittinghoff: *Hist. Zeitschr.* 226, 1978, 547. skk.; Th. Pekáry, in H. Stöob (szerk.): *Die Stadt. Gestalt und Wandel bis zum industriellen Zeitalter* (Köln–Wien, 1979) 83. skk.; W. Dahlheim, in F. Vittinghoff (szerk.): *Stadt und Herrschaft. Römische Kaiserzeit und Hohes Mittelalter. Hist. Zeitschr. Beiheft* 7 (N. F.) (München, 1982) 13. skk.; H. Galsterer: uo. 75. skk.

jesítményekre volt tekintettel – meg volt győződve arról, hogy a déli emberek intelligensebbek, míg az északiak harcra termettebbek (Vitr., *De arch.* 6, 1,9. skk.). Ugyanígy számos jelentős strukturális különbségek figyelhetők meg egymás szomszédságában fekvő provincia között, sőt, egy és ugyanazon provincián belül is, mint például Dalmatiában a korán városiasodott tengerpart és a visszamaradott belső területek viszonylatában. Ugyanakkor alig volt olyan része a birodalomnak, amelyben a római gazdasági formák és a római társadalmi tagozódás ne vertek volna többé vagy kevésbé mély gyökeret. Ezek közé tartozott Egyiptom, amelyet Augustus *patrimonium*ként saját kezelésébe vett. Egyiptom hagyományos helyi társadalmi rendje – többek között a parasztság kategóriái és a mezőgazdaságban a rabszolgák alapvető hiánya – a császárkor folyamán csupán keveset változott. Összességében véve a római császárságot olyan értelemben jellemezte egyfajta egységes gazdasági és társadalmi rend, hogy ez a provinciánként és vidékenként más és más módon jelentkező rendszer vagy világosan kifejezésre jutott, vagy a gazdasági és társadalmi fejlődési folyamatoknak legalábbis az irányvonalát mutatta, anélkül, hogy igazán egyértelmű alternatív modellek kibontakozhattak volna.¹¹⁰

A TÁRSADALMI RÉTEGZŐDÉS

A római társadalom tagozódása – a fejlődés előfeltételeinek megfelelően – a korai császárkorban nem különbözött lényegesen a késő köztársaságkoritól. Sokkal inkább azt lehet megállapítani, hogy a római társadalom hagyományos tagozódása ekkor nyerte el világosan kifejezésre jutó formáját. Ez a társadalom kezdettől fogva két – nem egyenlő nagyságú

¹¹⁰ Az egyes provinciák társadalmi viszonyaira vonatkozólag vö. pl. G. Charles–Picard: *Nordafrika und die Römer* (Stuttgart, 1962); J.-M. Lassère: *Ubique populus. Peuplement et mouvement de population dans l'Afrique romaine de la chute de Carthage à la fin de la dynastie des Sévères (146 a. C.–235 p. C.)* (Paris, 1977); V. Vázquez de Prada (szerk.): *Historia economica y social de España I. La Antigüedad* (Madrid, 1973); J. J. Hatt: *Histoire de la Gaule romaine* (Paris, 1970); S. S. Frere: *Britannia. A History of Roman Britain* (London, 1967); H. von Petrikovits, in F. Petri–G. Droege (szerk.): *Rheinische Geschichte I 1* (Düsseldorf, 1978) 46. skk.; G. Alföldy: *Noricum* (London, 1974); A. Mócsy: *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen* (Budapest, 1959); uő.: *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia superior* (Budapest, 1970); uő.: *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire* (London–Boston, 1974); G. Alföldy: *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien* (Budapest, 1965); J. J. Wilkes: *Dalmatia* (London, 1969); U. Kahrstedt: *Das wirtschaftliche Gesicht Griechenlands in der Kaiserzeit* (Bern, 1954); D. Magie: *Roman Rule in Asia Minor* (Princeton, 1950); B. Levick: *Roman Colonies in Southern Asia Minor* (Oxford, 1967); A. H. M. Jones: *The Cities of the Eastern Roman Provinces* (Oxford, 1971); H. Braunert: *Die Binnenwanderung. Studien zur Sozialgeschichte Ägyptens in der Ptolemäer- und Kaiserzeit* (Bonn, 1964). A „fejelet” és „fejletlen” provinciák olyan jellegű megkülönböztetése, ahogy azt A. Demandt, in ANRW II 3 (Berlin–New York, 1975) 3. skk. Gallia és Észak-Afrika példája alapján javasolta, nem felel meg a történelmi valóságnak. Arra a kérdésre, hogy a provinciák különböző társadalmi rendje a helyi „ruling classes” romanizációja révén mily módon integrálódott a Római Birodalomba, lásd P. A. Brunt, in *Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien. Travaux du VIe Congr. Internat. de la F. I. A. E. C.* (București, 1976) 161. skk. A galliai arisztokrácia a korai császárkorban: J. F. Drinkwater: *Latomus* 37, 1978, 817. skk.; vö. R. Syme: *Mus. Helv.* 34, 1977, 129. skk. A római császárkor társadalmi problémáira és az azokat érintő görög elképzelésekre vonatkozólag lásd H. Grassl: *Sozialökonomische Vorstellungen in der kaiserzeitlichen griechischen Literatur (1–3. Jh. n. Chr.)*. *Historia–Einzelschriften* 41 (Wiesbaden, 1982).

– fő részre bomlott, minthogy a felső és az alsó rétegek közötti megkülönböztetés volt a legvilágosabb társadalmi választóvonal. Aelius Aristidész ezt a társadalmi tagozódást a gazdag–szegény, nagy–kicsi, dicsőséggel övezett–dicstelen és nemes–közönséges ellentétpárokból juttatta kifejezésre, és noha a császári igazságszolgáltatás minden emberre vonatkozó egyenlőségét hirdette, mégis magától értetődőnek találta, hogy a „jobbak” uralkodásra születtek, a „csőcselék” pedig engedelmességre. A római jogi források legalábbis a Kr. u. 2. század közepétől kezdve az egyik oldalon *honestiores*-ról, vagyis a magasabb társadalmi és gazdasági állás és az ezzel párosuló tekintély (*condicio, qualitas, facultas, gravitas, auctoritas, dignitas*) birtokosairól, a másik oldalon pedig *humiliores*-ről és *tenuiores*-ról tesznek említést.¹¹¹

Ahhoz, hogy valaki az előkelők közé tartozzék, négy feltételnek kellett eleget tennie, és ezek nagyjából megegyeznek Aelius Aristidész kritériumaival. Mindenekelőtt gazdagnak kellett lennie, hatalmat kellett gyakorolnia, a társadalomban tekintéllyel kellett rendelkeznie és – mivelhogy a gazdagság, a magas vezető tisztség és a tekintély ezzel csaknem egyrangú volt – valamelyik vezető *ordo*, azaz testületileg szervezett, kiváltságos rend tagja kellett, hogy legyen. Csak az, aki mindezeknek az előfeltételeknek megfelelt, tartozhatott valóban teljes egészében a társadalom felső rétegeihez. Ez pedig – a császári háztól eltekintve – az *ordo senatorius*, az *ordo equester* és a különböző városi *ordines decurionum* tagjaira vonatkozott. Ezzel szemben nem az összes ismertetőjegy jellemzi a gazdag felszabadított rabszolgákat, akik ugyancsak tehetősek lehetek, vagy a császár egyes rabszolgáit és egyes felszabadított rabszolgáit, akik óriási vagyonuk mellett „szürke eminenciásként” nagy hatalommal is rendelkeztek. Ezek ugyanis a vezető *ordines*-be nem nyerhettek felvételt, alacsony származásuknál fogva pedig igazi megbecsülésre sem tehettek szert, és elvben csupán alárendelt funkciókat tölthettek be. Már a katonák sem tartoztak a vezető rétegek közé, jóllehet a hadsereg – amint azt mindenekelőtt a négy császár évének eseményei megmutatták – figyelemre méltó hatalmi tényező volt (Tac., *Hist.* 1,4), az elit alakulatok (praetorianus gárda, legiók) katonái pedig különböző privilégiumokkal rendelkeztek. Nem szabad tévesen megítélni a Róma városi plebs alacsony társadalmi helyzetét sem, jóllehet a császárkor elején ez a réteg a politikában alkalomadtán szintén hatalmi tényezőnek bizonyult. Az előkelőkhöz való tartozás igazi ellentéte a szegénységtől való függőségben, a hatalomtól való megfosztottságban és a magasabb közhivatalokból való kizártságban, a megbecsülés alacsony fokában és a kiváltságos rendekből való kirekesztésben mutatkozott meg. Ebből következett, hogy az alsó rétegekhez tartozók – noha korántsem teljes egészükben – a vidéki és városi gazdasági ágazatokban dolgozókkal voltak azonosak. Az, hogy ki rendelkezett a felső rétegekhez való tartozás ismertetőjegyeivel és ki nem, megint csak több tényező összecsátásából adódott. Ezek a következők voltak: előkelő vagy alacsony származás, a római polgárjog birtoklása avagy nem birtoklása, személyi szabadság megléte avagy nemléte, valamely népességhez való etnikai vagy vallási hovatartozás a birodalom egyik vagy másik részében, személyes szorgalom, műveltség és a császári monarchiával szembeni lojalitás.¹¹²

¹¹¹ Ael. Arist., *Or.* 26,39 és 26,59. Jogi források (főként a későbbi császárkorból): P. Garnsey: *Social Status and Legal Privilege in the Roman Empire* (Oxford, 1970) 221. skk.; vö. uő.: *Past and Present* 41, 1968, 3. skk.

¹¹² A császárkor társadalmi rétegződésére vonatkozólag lásd különösen H. W. Pleket: *Tijdschr. voor Geschiedenis* 84, 1971, 215. skk.; R. MacMullen: *Social Relations* 88. skk.; vö. még M. I. Finley: *The ancient Economy* 35. skk. Felső rétegek: lásd M.-Th. Raepsaet-Charlier: *L'Égalité* 8, 1982, 452. skk. A társadalmi rétegződés megítélésére vonatkozó irodalmat lásd a 168. jegyzetben. A rangokra, címekre vonatkozólag lásd H.-G. Pflaum, in *Recherches sur les structures sociales dans l'antiquité classique* 159. skk.

Hogy a hovatartozást meghatározó ismertetőjegyek között a vagyoni helyzetet milyen fontosnak találták, Petronius *Satyricon*-jában Trimalchio (77) igen világosan kifejezésre juttatta: *credite mihi: assem habeas, assem valeas; habes, habebereis* (higgyetek nekem: ha egy asod van egy asnyit érsz; amennyid van, annyira foglak tartani). Döntő tényezőnek nem is annyira a pénz, hanem a földbirtok mint a pénz fő forrása számított. Ugyanakkor a gazdag és szegény között fennálló óriási különbség nyilvánvaló volt. Hogy mennyire egyenletlenül oszlottak meg a földbirtokok Traianus uralkodása idején például az itáliai Veleia és Beneventum környékén még a földbirtokosok között is, kiderül az említett városok úgynevezett alimentációs tábláinak adataiból. Ezek szerint a földbirtokosok 65%-a rendelkezett 100 000 sestertius értékhatár alatti, 7%-a 500 000 sestertius értékhatár fölötti birtokkal, és a földbirtokosoknak mindössze 3%-a birtokolt 1 000 000 sestertiusnál értékesebb földterületeket.¹¹³ Ugyanakkor a földbirtok-koncentráció Itáliában a korai császárságban állandóan erősödött, olyannyira, hogy az idősebb Plinius Itáliának a *latifundium*ok által okozott elpusztításáról beszélt (*N. h.* 18,35). Hasonló fejlődési folyamatok a provinciákban is végbementek, mindenekelőtt a Földközi-tenger térségében. Africában például a Kr. u. 1. század közepén hat nagybirtokos földjeinek nagysága a tartomány területének a felét tette ki (Plin. uo.). A legnagyobb pontosan megadott vagyon értéke 400 000 000 sestertiusra rúgott mind Cnaeus Cornelius Lentulus senator esetében a császárság elején (Seneca, *De benef.* 2,27), mind pedig a felszabadított rabszolga Narcissus, Claudius befolyásos magántitkára esetében (Dio 60,34,4). Ugyanakkor a szegénységnek szinte hihetetlen végleteire vonatkozólag is vannak forrásadatok. Egyiptomban például volt úgy, hogy 64 parasztcsalád egy *aroura* (2200 m²) nagyságú földterületet vagy 6 család egyetlen olajfát tudhatott közös tulajdonának. Ennek megfelelően a gazdagok és a szegények életformája is különböző volt. A tehetős családoknak mind Rómában, mind pedig birtokaikon olyan fényűző palotái és villái voltak, hogy ezek Martialist királyságokra emlékeztették (12,57,19. skk.), többek között milliókat érő bútorzattal (Plin., *N. h.* 13,92). Asszonyaik olykor 40 000 000 sestertius értékű ékszereket viseltek, mint például Lollia Paulina Augustus uralkodása idején (Plin., *N. h.* 9,117. sk.). Ugyanakkor például egyiptomi parasztok tömegesen laktak együtt kezdetleges házakban és kunyhókban, forrásadatok szerint egy ízben 10 család, egy másik feljegyzett esetben pedig 42 személy; sokan semmilyen tulajdonnal sem rendelkeztek.¹¹⁴ Természetesen a gazdagok és a szegények közötti különbség abban is megmutatkozott, hogy ez utóbbiak állandó társadalmi megaláztatásoknak voltak kitéve, amelyeket például Iuvenalis ostromozott (3,126. skk. és 5,1. skk.). Ehhez járult még, hogy a gazdagok gyorsan még gazdagabbakká tudtak válni, így például Seneca, aki Nero uralkodása idején négy esztendő alatt 300 000 000 sestertius nagyságú vagyonra tett szert (Tac., *Ann.* 13,42). Ugyanakkor a szegények, akik még Seneca szerint is a népesség túlnyomó többségét alkották (*Helv.* 12,1), csak nagyon ritkán voltak olyan szerencsések, mint Trimalchio.

A hatalom és befolyás birtokosai, illetve az alattvalók közötti határok is pontosan kirajzolódtak. A magasabb beosztások csak kiváltságos csoportok számára voltak hozzáférhetők. A birodalmi közigazgatás magasabb tisztségeit, valamint a seregek és a csapatok parancsnokságát senatoroknak és lovagoknak, a városi közösségek irányítását pedig az egyes *ordines*

¹¹³ ILS 6675 és 6509. Vö. különösen R. Duncan-Jones: *Papers of the British School at Rome* 32, 1964, 123. skk. és *The Economy of the Roman Empire* 288. skk.; R. MacMullen: i. m. 5 és 96.

¹¹⁴ Az Egyiptomra vonatkozó adatokra lásd R. MacMullen: i. m. 13. a 48. jegyzettel. Szegénységre a császárságban vö. A. R. Hands: *Charities and Social Aid in Greece and Rome* (London, 1968) 72. skk.

*decurionum*ban összefogott helyi elitek számára tartották fenn. Természetesen a legtöbb polgármester és közösségi tanács, valamint az alacsonyabb lovagi és senatori tisztségeket betöltők hatalmi pozíciója meglehetősen korlátozott volt. Ugyanakkor időnként más úton-módon a vezető *ordines* számára biztosított funkciókénál jóval nagyobb hatalmat lehetett gyakorolni. Ennek eszközei között mindenekelőtt Caligula, Claudius, Nero és Domitianus uralkodása idején az udvari bürokrácia csúcsán álló császári felszabadított rabszolgák elvben alantasnak minősített, a gyakorlatban azonban mégiscsak roppant fontos tisztségeit, a megvesztegetést (pl. Plut., *Galba* 24,1) vagy befolyásos hölgyek közbenjárását (pl. Suet., *Otho* 2,2) és egyéb manipulációkat lehet megnevezni. Legalább is az említett császárok uralkodása, akik a senatori rend és részben a lovagrend elitjével összeütközésbe kerültek, az udvari személyzet hatalmát a vezető rendek hatalmi pozíciójával szemben tudatosan vetették be ellensúlyként. Augustus, Tiberius és Vespasianus alatt azonban ez másként volt, és Traianustól kezdve a császári felszabadított rabszolgák befolyása erősen háttérbe szorult. A törvényhozó hatalom legfontosabb szervének változatlanul a *senatus* számított. A végrehajtó hatalomban, valamint az igazságszolgáltatásban betöltött szerepük révén a vezető senatorok és lovagok a császári *consilium* tagjaiként, a legfontosabb provinciák helytartóiként, a seregek parancsnokaiként, valamint *praefectus praetori*óként és közigazgatási hivatalnokokként nagy számban vették ki részüket a hatalom gyakorlásából. Maga az uralkodó pedig a császári hatalmat messzemenően a nekik biztosított hatalom révén gyakorolta. A fő tisztviselők állandó ellenőrzés alatt álltak, és – mint például az ifjabb Plinius Pontus Bithyniában – császári utasítás szerint jártak el. Hogy mindenekelőtt consuli rangú helytartók és hadseregparancsnokok mindezek ellenére mégis milyen hatalmi pozíció birtokába juthattak, a legegyszerűbben abból derül ki, hogy azok az uralkodók, akik a principatus korában nem dinasztikus úton kerültek a császári trónra, a legkönnyebben a császári *legatus* pozíciójából tudták a hatalmat megragadni: Galbát *Hispania citerior* helytartójaként, Vitelliust az alsó-germaniai seregek parancsnokaként, Vespasianust a felkelő zsidók ellen küldött expedíciós seregek vezéréként kiáltották ki császárrá. Traianus szintén Felső-Germania helytartójaként lett Nerva utóda, Hadrianus pedig a parthusok ellen küldött expedíciós sereg *legatus*aként jutott Traianus halálakor a császári hatalom birtokába. A *praefectus praetori*ók is nagy hatalommal rendelkeztek; ez mindenekelőtt Lucius Aelius Seianus pozíciójából derült ki Tiberius idején.

A felső és az alsó rétegek közötti választóvonal még egyértelműbb volt a különböző rétegekhez tartozók társadalmi presztízisének tekintetében. A *honestior* és *humilior* kategóriákban a társadalmi különbség jut kifejezésre jellemző módon. A „jobbakat” íratlan és írott privilégiumaik alapján az alsó rétegek tagjai és az állam megkülönböztetett tisztelettel kezelték. Vespasianus egy határozata értelmében például lovag nem sérthetett meg egy senatort, legfeljebb viszonzhatta az első rend tagja által okozott sértést, merthogy az első és a második rend *dignitas*a különbözött egymástól (Suet., *Vesp.* 9,2). Az előkelő személyekre a tömegek is különös tisztelettel tekintettek (pl. Tac., *Ann.* 3,23), és a Kr. u. 2. században a „tiszteletre méltók” növekvő privilegizálása a büntetőjogban ellentmondott Aelius Aristidész az összes népcsoport törvény előtti egyenlőségéről vallott felfogásának. Már a veteránokat és a *decuri*ókat is mentesítették a megszégyenítő ítéletektől. Annak a lovagnak például, aki olyan büntetést követett el, amelyért egy hétköznapi embert kényszermunkára küldtek volna, csupán száműzésbe kellett vonulnia. A főbenjáró bünt elkövető senatort nem ítélték halálra, hanem szintén száműzésre ítélték. Ugyanakkor a közönséges halandó ki volt téve a római büntetőjog teljes szigorának, nevezetesen a megkorbácsolásnak és a kínzásnak, a kényszermunkának, a gladiátorharcnak és állatok elleni küzdelemnek és a keresztre-

feszítés általi halálbüntetésnek. Az egyszerű ember által valamely előkelőnek célzott sértését különös szigorral torolták meg.¹¹⁵ Ehhez járult még az előkelő körök kifejezésre juttatott rendi öntudata. Így Tacitus is a rendi különbségek szempontjából ítélte el Tiberius menyének, Livianak a házasságtörését a Volsinii városból származó, lovagrendű praefectus praetorióval, Seianusszal, mondván, hogy ez az előkelő házból származó hölgy egy „municipálissal” folytatott viszonyával mind az őseire, mind pedig az utódaira szégyent hozott (Ann. 4,3).

A gazdag felszabadított rabszolgák, valamint a tehetős és befolyásos udvari személyzet különleges helyzetétől eltekintve a principatus korában az emelkedett társadalmi pozíció egyet jelentett a valamely kiváltságos *ordó*hoz való tartozással. Ez a hovatartozás – a senatori és a lovagrend, valamint a városi *ordo decurionum* hierarchiájában betöltött pozíciók nagyságrendjének megfelelően – a vagyon, a magas pozíció és a presztízs által biztosított kiváltságos társadalmi állással volt azonos. Ez azt jelentette, hogy bizonyos társadalmi előfeltételek teljesítése révén senki sem lehetett magától értetődő módon a vezető társadalmi rétegek tagja, mint például egy modern osztálytársadalomban bizonyos nagyságú vagyon, tekintélyes állás vagy kiváltságos lakóhely megszerzésével. A felvétel valamely *ordó*ba külsőségekhez kötődött, és ezt a hovatartozást rendi jelvényekkel és rendi címekkel juttatták kifejezésre. A senator fia „automatikusan” senator lett, minthogy ez a rang Augustus óta örökölhető lett, és a rend felnőtt tagjaihoz hasonlóan ő is igényt tarthatott a *clarissimus* címre (a senatorfeleségek és a senatorok leányai ennek megfelelően a *clarissima* címet kapták). „Új embereket” ebbe a rendbe a császár vett fel. Amennyiben 27–28. életévüket még nem töltötték be, átnyújtotta nekik a *latus clavus*, vagyis a ruházat szegélyén viselt rendi jelvényt, a széles bíborsávot, amelynek birtokában már megpályázhatták az alacsonyabb senatori hivatalokat. Idősebb férfiakat a császár a betöltött senatori hivataloknak megfelelő rangcsoportba sorolt be. A lovagok felvétele a lovagrendbe úgy történt, hogy a császár *equus publicus*t küldött számukra, s ezt a gesztust számos esetben a lovagi szolgálati helyek átvétele követte. Rendi jelvényként tunicájukon keskeny bíborsávot, vagyis *angustus clavus* viseltek, és aranygyűrűt hordtak, címük pedig *equo publico* vagy *eques Romanus* volt. A felvétel az egyes városok decurióinak rendjébe valamely városi magistratura betöltésével vagy legalább a decuriók nyilvántartásába (*album decurionum*) való hivatalos bejegyzéssel történt. Az adott rendből való kizárás ugyanilyen külsőségek közepette ment végbe, és egyértelműen a társadalmi lecsúszást jelentette (pl. Tac., Ann. 12,59). Így tehát a felső rétegek testületek formájában szerveződtek. Ily módon a belépést, valamint a tagságot világosan ellenőrizni lehetett, és ez szigorúan biztosította a társadalmi rend hierarchiáját.

Valamely személynek a kiváltságos felső rétegekhez vagy a római társadalom alsó rétegeihez való tartozását meghatározó tényezők között első helyen – a római társadalom arisztokratikus struktúrájának megfelelően – a személyes származást kell megemlíteni. A család által egyszer megszerzett társadalmi pozíció a legtöbb esetben, így például a senatori rendhez való tartozás elvben három generáción keresztül, a lovagrendhez való tartozás gyakran ténylegesen, a decuriók rendjéhez való tartozás pedig legalábbis a 2. századtól kezdve általánosan öröklődött. A császárok a vezető *ordines* összetételében ezt a folytonosságot tudatosan is támogatták, például oly módon, amint ezt már Augustus is tette (pl. Dio 55,13,6), hogy elszegényedett senatoroknak anyagi támogatást nyújtottak, hogy rendelke-

¹¹⁵ Ehhez részletesen P. Garnsey: *Social Status and Legal Privilege* 234. skk.; lásd még D. Daube: *The Defence of Superior Orders in Roman Law* (Oxford, 1956).

hessenek a rendhez tartozáshoz kötelezően előírt minimális vagyonnal. A római társadalom soha nem vált kasztrendszeré, az egyéni teljesítményt jutalmazták, és egyesek, mint például Iuvenalis, a születési arisztokrácia normáit kritikával illette (8,1. skk.). Mindez azonban mit sem változtatott azon a tényen, hogy tehető család gyermekének az újját sem kellett mozdítania az öröklött pozíció megtartása érdekében: még magukra a legmagasabb tisztségekre is *sola generis claritate* lehetett „rászolgálni” (Plin., *Paneg.* 58,3). Így aztán, legalábbis az Antoninusok korában, minden olyan senator elnyerhette a társadalmi presztízs szempontjából oly fontos és sok senator által hiába áhított consuli tisztséget, aki consuli rangú szülőtől (vagy korábbi consuláris őstől) származott. Akinek az apja pedig az igazán nagyrabecsült *consul ordinarius* tisztségét (az év *eponym* consulaként) magáénak tudhatta, annak számára íratlan jog biztosította ugyanazt a privilégiumot.¹¹⁶ Ezzel szemben az alacsony származás lemoshatatlan szegényfoltnak számított, a *humiliore loco natus* mindenütt hátrányos helyzetbe került, a *homo novus* pedig, aki felemelkedett a magasabb rendekbe, az *industria vel fortuna* (kitartó szorgalom vagy szerencse) révén (Tac., *Ann.* 3,55) kellett, hogy átküzdje magát a szilárd társadalmi akadályokon.

Erősen függött az egyén társadalmi helyzete attól, hogy milyen volt a jogállása. Csakis a római polgárok – akikben Aelius Aristidész kiváltságos kisebbséget látott – rendelkeztek azokkal a jogokkal, amelyek a római kritériumoknak megfelelően szükségesek voltak a magasabb pozícióhoz. Ez azonban nem zárta ki, hogy polgárjoggal nem rendelkező közösségekben, például a görög *polis*okban a helybeliek között ne emelkedtek volna ki gazdag és befolyásos, római polgárjoggal nem rendelkező egyének is. A polgárokon belül is két kategória létezett. Voltak egyrészt a „teljes polgárok” (*cives Romani*), valamint a latin joggal (*ius Latii*) rendelkező közösségekben a „félpolgárok”. Ez utóbb említett közösségekben, amelyekben vagy csak a magistratusok, vagy rajtuk kívül legfeljebb a decuriók rendelkeztek teljes római polgárjoggal, a „félpolgárokat” az különböztette meg a „teljes polgártól”, hogy bizonyos jogokkal nem rendelkeztek. Néhány beosztott hivatali helytől eltekintve az állami szolgálatban és a municipiumként vagy coloniaként szerveződő városokban a hivatalok csak római polgárok előtt álltak nyitva, csak őket sorozták be a viszonylag megbecsült katonai szolgálatra a római legiókba, és csak ők rendelkeztek különböző magánjogi kiváltságokkal, többek között például a vagyon végrendeleti úton történő öröklésének jogával. Jóllehet a vagyon, a befolyás és a presztízs korántsem következtek automatikusan a polgárjog birtoklásából, a római polgár a polgárjoggal nem rendelkezővel (*peregrinus*) szemben egészében véve mégiscsak egyértelműen előnyös helyzetben volt.

Hasonlóképpen döntő szerepet játszott az a jogi különbség is, amely abban rejlett, hogy valaki szabad születéssel avagy felszabadítás révén jutott a személyes szabadság birtokába, vagy pedig rabszolgaként elvben valaki másnak a tulajdonát képezte. A rabszolga gyakran meglehetősen rossz bánásmódnak volt kitéve. Sem a foglalkozását, sem pedig lakhelyét nem választhatta meg szabadon, vagyonszerzési lehetőségei ugyancsak eleve korlátozottak voltak, és alantas hivatalokon kívül (mint pl. városi közrendőr, nyilvános levéltárak ügyintézője, vámtisztviselő, stb.) nem viselhetett nyilvános funkciót. A szabad születésűvel szemben a felszabadított is gyakran hátrányos helyzetben volt. Az *ingenui*, *liberti* és *servi* hierarchiája olyannyira fontosnak számított, hogy Martialis azt javasolta, hogy szerelmi szolgálathoz a szabadon született nőt a felszabadított nővel, ezt a rabszolgánővel szem-

¹¹⁶ G. Alföldy: *Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen* 84. skk.

ben előnyben kell részesíteni, kivéve, ha a rabszolganő szépsége kirívó (3,33,1. skk.). Hogy a nem szabad származás egy család számára még generációkkal később is milyen szegényfoltot jelentett, világosan kiderül néhány császári rendeletből. Tiberius például megtiltotta, hogy felszabadított rabszolgák fiai lovagi rangra emelkedjenek (Plin., *N. h.* 33,32), Claudius pedig csak akkor engedte meg felszabadított rabszolga fiának felvételét a senatusba, ha őt előzőleg római lovag adoptálta (Suet., *Cl.* 24,1). Nero azonban ezt is megtiltotta (Suet., *Nero* 15,2). Az előkelők még magukat a befolyásos császári felszabadítottakat is „rabszolgáknak” becsmérelték, noha gyakran ők maguk is épp eléggé szolgálalkúen viselkedtek ezek előtt (pl. Tac., *Ann.* 14,39). Ezzel szemben a szabad születés, összességében véve, összehasonlíthatatlanul kedvezőbb kiindulási alap volt.

Korántsem volt mindegy továbbá, hogy valaki a birodalom mely részéből származott, és melyik népcsoporthoz tartozott. A római társadalom még a csúcspozíciók viszonylatában is ősidőktől fogva nyitott volt – Claudius szavaival élve – az *alieni* és *externi* előtt (*ILS* 212); Aelius Aristidész Róma tiszteletére mondott beszédében kiemelte (60), hogy előkelő és művelt emberek a birodalom minden részében találhatók, anélkül, hogy bármiféle különbség lenne Nyugat és Kelet között. Ami a szélesebb néprétegeket illeti, Traianus kijelentette, hogy *nulla provincia est, quae non et peritos et ingeniosos homines habeat* (nincs olyan tartomány, amelyben ne volnának tapasztalt és hozzáértő emberek – Plin., *Ep.* 10,40,3). Mindazonáltal bizonyos régi előjogokat és előítéleteket a császárkor folyamán is csak lassan – teljes mértékben azonban sohasem – sikerült leépíteni.¹¹⁷ Itália és az itáliaiak vezető szerepét legalábbis az első császárok uralkodása alatt még magától értetődőnek tekintették. Tiberius nyomatékosan felhívta a figyelmet arra, hogy Itália a provinciákból történő áruszállítás következtében kiváltságos helyzetben van (Tac., *Ann.* 3,54). Claudius császár intézkedései, amelyek arra irányultak, hogy a provinciálisokat a római polgárjog adományozása és a senatusba való bejuttatásuk révén a korábbihoz képest erősebben integrálja, a konzervatív körök kritikájába ütköztek. Az említett uralkodó reformjai óta a diszkriminációs elképzeléseket legalábbis a latin provinciák lakóival szemben sikerült messzemenően leépíteni (vö. pl. Tac., *Hist.* 4,74 a gallok egyenjogúsításáról), jóllehet bizonyos előítéletek, hogy például a gallok forrófejűek vagy az afrikaiak szőszegők, a késői császárkorig sem tűntek el. A birodalom keleti felének lakóival szemben, akik görög nyelvűek és mindenekelőtt „nem rómainak” szármító szokásaik miatt a rómaiak szemében idegennek tűntek, az előítéletek makacsabban tartották magukat. Iuvenalis például – noha ő maga is felszabadított rabszolgától származott – mélységes megvetéssel tekintett a kis-ázsiai származású lovagokra (7, 14. sk.), és nem érezte magát jól Rómában, ahol úgy nyüzsögtek a szírek, mintha az Orontés torkollnék a Tiberisbe (3,60. skk.). Ugyanilyen lekicsinylően vélekedett Martialis a cappadociaiakról és a szírekről (10,76,1. skk.). Különösen élesen jutottak kifejezésre az előítéletek a zsidókkal és az egyiptomiakkal szemben; az utóbbiakat még a késői császárkorban is kapzsi, fegyelmezetlen, könnyelmű és kiszámíthatatlan embereknek bélyegezték (pl. *SHA*, *Q* 8,1. skk.). Az ilyesfajta diszkrimináló elképzeléseknek a különböző kisebbségekkel szemben világos társadalmi következményei is voltak. Így rendkívül ritkán fordult elő, hogy zsidók, mint

¹¹⁷ A. N. Sherwin-White: *Racial Prejudice in Imperial Rome* (Cambridge, 1967); J. P. V. D. Balsdon: *Romans and Aliens* (London, 1979); M. Sordi (szerk.): *Conoszenze etniche e rapporti di convivenza nell'antichità* (Milano, 1979). A diszkriminált népek Rómával szembeni magatartására vonatkozólag lásd pl. N. R. M. de Lange, in P. D. A. Garnsey–C. R. Whittaker (szerk.): *Imperialism in the Ancient World* (Cambridge, 1978) 255. skk. (zsidók).

például Tiberius Iulius Alexander, a zsidó hitét elhagyó alexandriai lovag Egyiptomban Nero és Vespasianus uralkodása alatt, magas tisztségre jutottak. Az első szigorú értelemben vett egyiptomi senator, Aelius Coeranus, két évszázaddal azt követően került be a senatori rendbe, hogy Egyiptom római uralom alá került.

Pusztán a személyi képesség és az egyéni teljesítmény, a céltudatos törekvés, műveltség, politikai érdemek nem kevésbé voltak fontosak, a társadalmi pozíciók meghatározására gyakorolt befolyásuknak azonban félreismerhetetlen korlátai voltak. Hogy a pénzügyekben és a gazdaságban a törekvő ügyesség milyen személyi előnyöket tudott biztosítani, a legvilágosabban abban a mesés vagyonban mutatkozik meg, amelyet Trimalchio az őt ért veszteségek ellenére is fel tudott halmozni. A képzettség is nagy szerepet játszott. Az orvosok például, akik gyakran nem szabad származásúak voltak, honoráriumukból nemegyszer hatalmas összegekre tettek szert, mint például az asisiumi felszabadított rabszolga, Publius Decimius Eros Merula, aki tekintélyes közadományok után is legalább 800 000 sestertiusra rúgó vagyont hagyott hátra maga után (*ILS* 7812). A jogban való jártasság hozzásegített a csúcspozíciók betöltéséhez. Így volt ez Salvius Iulianusnak, az afrikai származású, *homo novus*nak számító senatornak az esetében is, aki Hadrianustól *doctrinájára* való tekintettel már quaestorként is az előírt fizetés kétszeresét kapta (*ILS* 8973). A vezető senatorok között voltak kitűnően képzett szónokok és jogászok, mint például az ifjabb Plinius és – mindenekelőtt Keleten – filozófusok, mint például Herodes Atticus és még sokan mások.¹¹⁸ A Flavius-kor két vezető senatoráról, Titus Eprius Marcellusról és Quintus Vibius Crispusról Tacitus megjegyezte, hogy alacsony és szegény körülmények közül, *sine commendatione natalium, sine substantia facultatum* (a rokonok közbenjárása és vagyon nélkül), egyedül az *oratoria eloquentia* (szónoki ékesszólás) révén emelkedtek fel a *potentissimi civitatis* (a város legtehetősebbjei) soraiba (*Dial.* 8,2. sk.). A császár személye körüli politikai és katonai szolgálatban szerzett érdemek és az ennek során kifejezésre juttatott lojalitás – különösképpen krízisektől terhes belpolitikai helyzetekben – döntő fontosságúak lehettek. Lucius Tarius Rufus például, aki Augustus alatt consul lett, az *infima natalium humilitas* (legalacsonyabb körülmények közül) pozíciójából vélhetőleg egykori liburniai tengerészként emelkedett fel a római társadalom elitjébe, mindenekelőtt valószínűleg azért, mert az actiumi csatában különösen kitűntette magát. Vespasianus legalább 20 római lovagot vett fel a senatori rendbe, akik 69-ben aktívan támogatták.¹¹⁹

A személyes *meritum* azonban az egyéb tényezőknek a társadalmi pozíció meghatározására gyakorolt jelentőségét csak módosítani és leszűkíteni tudta, hatályon kívül helyezni nem. A gazdasági ügyesség nem ugyanazt az egyértelműen fontos szerepet töltötte be, mint például a modern ipari társadalmakban: Trimalchio nem szabad származása miatt a döntő társadalmi akadályokat nem volt képes leküzdeni. Ugyanez érvényes volt a műveltségre is. A műveltség valamely magasabb társadalmi pozíció betöltésének általában véve előfeltétele volt, és a politikai karrier során rendkívül hasznosnak bizonyult. A nem szabad száрма-

¹¹⁸ A képzettség jelentőségére vonatkozólag lásd különösen H.-I. Marrou: *Histoire de l'éducation dans l'antiquité* (Paris, 1948, utánnyomás 1965); G. W. Bowersock: *Greek Sophists in the Roman Empire* (Oxford, 1969); J. Christes: *Bildung und Gesellschaft. Die Einschätzung der Bildung und ihrer Vermittler in der griechisch-römischen Antike* (Darmstadt, 1975); uő.: *Sklaven und Freigelassene als Grammatiker und Philologen im antiken Rom* (Wiesbaden, 1979); St. F. Bonner: *Education in Ancient Rome. From the elder Cato to the younger Pliny* (Berkeley-Los Angeles, 1977).

¹¹⁹ Rufus: Plin., *N. h.* 18,37; ehhez G. Alföldy: *Epigr. Studien* 5, 1968, 100. skk. Adlectiók Vespasianus idején: W. Eck: *Senatoren von Vespasian bis Hadrian* (München, 1970) 103. skk.

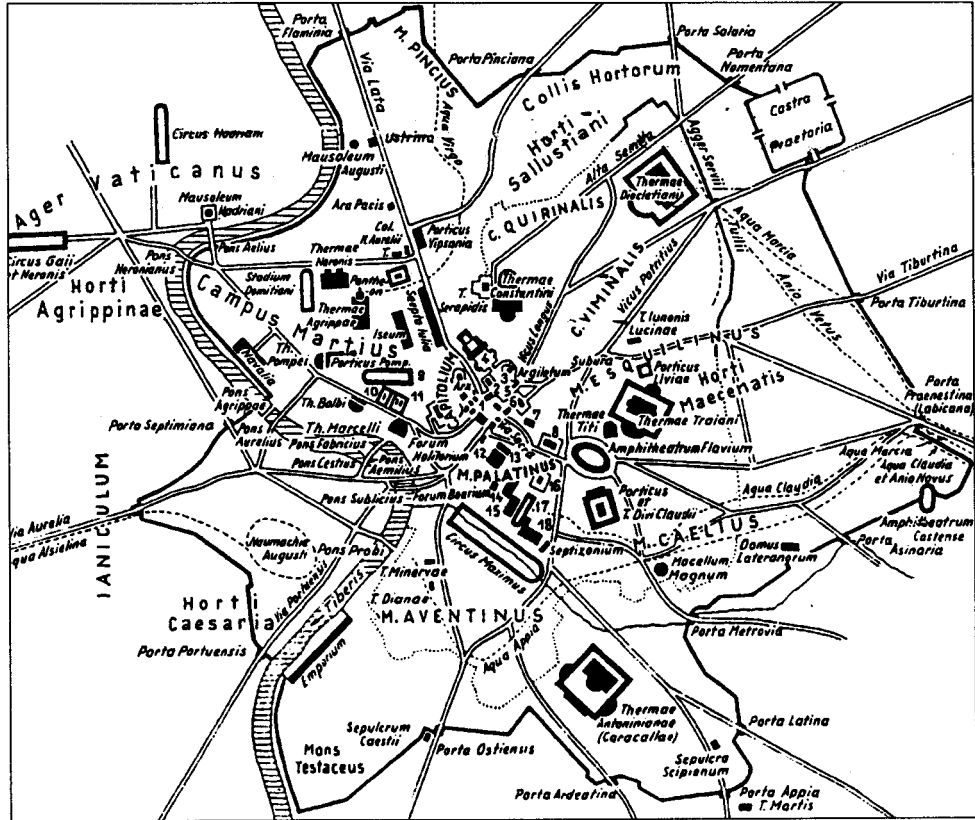
zás bélyegét azonban a műveltség sem mosta le, és a Merula nevű orvos a kiváltságos *ordines*ből ugyanúgy ki volt rekesztve, mint Trimalchio. Ezen túlmenően csak kevés olyan politikai szempontból közvetlenül hasznosítható szakterület volt, mint például a jogtudomány és a szónoklás művészete, amelyek révén valóban jelentős társadalmi előnyökhöz lehetett jutni. Ugyanakkor itt is pontosan megvont határok álltak fenn. Az, hogy ezek hol húzódtak, világosan kiderül abból, hogy Domitianus idején egy szónoklattanár állását megfelelőnek ítélték egy a saját rendjéből kiebrudalt senator számára (Plin., *Ep.* 4,11,1. sk.). A személyes érdemek és teljesítmények csupán a császárért teljesített politikai és katonai szolgálatban voltak döntő jelentőségűek (Plin., *Paneg.* 70,8), természetesen anélkül, hogy az előkelő származást ezzel egyidejűleg hatályon kívül helyezték volna. Ez a kettősség messzemenően jellemző volt a római társadalomra: egyrészt szilárdan ragaszkodott az előkelő születés felsőbbrendűségének arisztokratikus elvéhez és egyáltalán ahhoz, hogy a társadalmi pozíciók elnyerését származás útján határozzák meg, másrészt viszont nem kis játékteret biztosított a személyes képességek és ambíciók kibontakoztatására. Az a tény, hogy ily módon a római társadalom vezető csoportjaiban a *nobiles* és a *homines novi* között égbe kiáltó minőségbeli különbségek mutatkoztak, már Tacitus előtt ismert volt.

A SENATORI REND

Az *ordo senatorius* a császárkor kezdete óta még jobban bezárult, mint a késő köztársaságkorban. A második triumviratus korában a senatorok száma több mint 1000 fölé emelkedett. Augustus, miután a senatust a „méltatlan” elemektől megtisztította, a senatus tagjainak létszámát 600 főben állapította meg.¹²⁰ Az elkövetkezendő két évszázadban ez a szám számottevően nem változott, tekintve, hogy évente mindössze 20 senator indulhatott el *vigintivirként* senatori hivatali pályafutásán, illetve kerülhetett be a senatusba mint *quaestor*. Ezekhez jöttek még – mint például Vespasianus alatt, Domitianustól kezdve pedig állandóan – az egykori lovagok is, akiket quaestori vagy még magasabb rangban vettek fel a senatori rendbe. Így módon ugyan a senatorok létszáma az 1. század végétől kezdve lassan növekedésnek indulhatott, azonban 600-nál lényegesen magasabb még a 2. század végén sem volt. Így aztán a senatori rend mindvégig számszerűleg meglehetősen kis létszámú, zárt jellegű ordónak bizonyult. Zártsága szempontjából lényeges volt, hogy lefelé, a lovagrend irányába a korábbihoz képest sokkal inkább elhatárolódott, mint korábban.¹²¹ A senatori rend és a lovagrend közötti határok a köztársaságkor végén és részben még Augustus uralkodása idején is rugalmasak voltak. A senatorok fiúgyermekai elvben lovagi ranggal bírtak, senatori hivatalokat mind senatorok, mind pedig lovagok fiai megpályázhattak. Továbbá voltak olyan hivatalok, amelyeket ugyanúgy odaítélhettek senatornak vagy lovagnak anélkül, hogy rendi hovatartozását meg kellett volna változtatnia. Augustus élesebben vonta meg a határokat. A senatorok fiait formálisan is felvették az *ordo senatorius*ba (Suet., *Aug.* 38,3, vö. *Dig.* 23,2,44), és ezáltal elkülönítették őket a lovagoktól. A kötelezően előírt senatori minimális vagyont, amely korábban 400 000 sestertius értékhatárral megegyezett a lovagi vagyon alsó határával, Augustus Kr. e. 18–13 között 1 000 000 sestertiusban állapította meg

¹²⁰ Suet., *Aug.* 35,1; Dio 52,42,1. skk. és 54,14,1.

¹²¹ A továbbiakban lásd A. Chastagnol: *Mél. de l'École Française de Rome, Antiquité* 85, 1973, 583. skk., aki szerint szigorú értelemben vett senatori rendről csakis Augustus vagy Caligula korától kezdve lehet beszélni.

1. Forum Romanum	7. Basilica Maxentii	13. Domus Gai
2. Forum Iulium (Caesaris)	8. Templum Veneris et Romae	14. Domus Liviae
3. Forum Augusti	9. Circus Flaminius	15. Domus Augustana
4. Forum Traiani	10. Porticus Philippi	16. Templum Apollinis
5. Forum Nervae (Transitorium)	11. Porticus Octaviae	17. Hippodromus
6. Forum Pacis (Vespasiani)	12. Domus Tiberii	18. Domus Sept. Severi

C = Collis
M = Mons
Th = Theatrum
T = Templum

0 0,5 1 km

3. térkép. Róma a császárkorban

(Dio 54,17,3 és 54,26,3. sk.). A két rend tagjainak különbségét 38-ban Caligula reformja végérvényesen szabályozta (Dio 59,9,5). Ettől kezdve ugyanis az a lovag, aki szenatori rangú hivatalt töltött be vagy a széles bíborsáv mint szenatori rendi jelvény viselésére jogot kapott, intézményesen is az első rendhez tartozott, és feladta a korábbi ordójához fűződő mindenfajta formális kötődését. Ez a fejlődési folyamat a szenatori és a lovagi hivatalok végleges szétválását eredményezte.

A legtöbb szenatori család tényleges vagyona messze felülmúlta az előírt census alsó határát. Gazdagságuk kisebb részt pénzkölcsönzésből, birtokaikon előállított kézműipari termékek eladásából és abból a fizetésből származott, amelyet a szenatori rangú birodalmi hivatalnokok kaptak (a legnagyobb évi fizetés, amely Afrika és Asia proconsulának járt, 1 000 000 sestertius volt). Fő bevételi forrásukat azonban a mezőgazdaság alkotta. Minden senator

egyben nagybirtokos is volt. Számos senator rendelkezett birtokokkal mind Itáliában, mind pedig a provinciákban. Miután a provinciákból származó senatorok száma számottevően megemelkedett, Traianus arra kötelezte őket, hogy vagyonuk egyharmadát Itáliában földbirtokba fektessék, hogy ezáltal Rómát és Itáliát hazájuknak tekinthessék (Plin., *Ep.* 6,19,1. skk.). Az ifjabb Plinius – aki gazdagságára örökségek és házasságkötések, továbbá pénzkölcsönzések és gazdag örökségek kezelése révén tett szert – vagyonát szinte kivétel nélkül földbirtokokba fektette (*sum quidem prope totus in praediis*, *Ep.* 3,19,8). Birtokai szülővárosa, a felső-itáliai Comum környékén és az umbriai Tifernum Tiberinum vidékén terültek el. Noha megengedhette magának, hogy földje és személyzete ellátására ugyancsak tekintélyes összegeket áldozzon, nem tartozott a leggazdagabb senatorok közé: vagyonának összértékét kb. 20 000 000 sestertiusra lehet becsülni. Voltak ennél jóval gazdagabb senatori családok is (vö. 109. p.), és főleg Keleten a közcélokra juttatott kiadások nemritkán óriási összegeket értek el. Így Herodes Atticus csak kicsinységnek nevezte, hogy Troia vízellátásának megoldására 4 000 000 dénárt adományozott, és Athén összes polgárát rendszeresen pénzzel, áldozati hússal és borral ajándékozta meg. Fia – akit szintén Tiberius Claudius Atticus Herodesnek hívtak – Görögországban, Epiruson és Itáliában tett számos alapítványán felül Athénban márványból felépíttette a stadiont s az ódeiont, továbbá Korinthosban színházat, Delphoiban stadiont, Olympiában pedig vízvezetékét építtetett.¹²²

A gazdagság és az ezáltal lehetővé váló bőkezűség, valamint fényűző életvitel nemcsak a senatorokra, hanem számos lovagra, valamint a felszabadított rabszolgák felső csoportjaira is jellemző volt. Éppen ezért sokkal kevésbé a gazdasági, mint inkább a társadalmi, jogi, politikai és ideológiai tényezők voltak azok a tényezők, amelyek az első rend tagjaiban az összetartozás és a kizárólagosság érzését ébren tartották. Számos senatort többszörös házasságkötések és örökbefogadások révén bonyolult kapcsolatok és barátságok fűztek egymáshoz. Az ilyesfajta kapcsolatok kiterjedtségét leginkább az ifjabb Plinius vagy Marcus Cornelius Fronto levelezése mutatja, nem utolsósorban pedig az a szokás, hogy számos senator rokonainak a nevét is felvette. A soknevűség „rekordját” Quintus Pompeius Senecio, a 169. év consulja tartotta, összesen 38 névből álló nomenclaturájával.¹²³ Fontos volt továbbá, hogy a senatorok állami funkciói egységes természetűek voltak. Ez egyrészt hivatalaik jellegéből következett, amelyek jogászai, közigazgatási hivatalnoki és katonai parancsnoki rátermettséget követeltek, másrészt pedig abból a kiváltságukból, hogy a senatusi tanácskozásokon részt vehettek, és közreműködhettek a testület határozathozatalaiban. Ehhez ugyanazokra a tapasztalatokra volt szükség, mint a senatori hivatalok gyakorlása-kor. Ennek megfelelően az a képzettségi szint, amellyel a senatorok rendelkeztek, nagyjá-

¹²² Senatori census Augustus idején: C. Nicolet: *Journ. of Rom. Stud.* 66, 1976, 30. skk. Plinius pénzügyei és életvitel: lásd különösen Plin., *Ep.* 2,17,1. skk.; 3,19,1. skk.; 5,6,1. skk.; 8,2,1. skk.; 9,36,1. skk.; *ILS* 2927; ehhez R. Duncan-Jones: *Papers of the British School at Rome* 33, 1965, 177. skk. és *The Economy of the Roman Empire* 17. skk.; vö. R. Martin: *Rev. d. Études Anc.* 69, 1967, 62. skk. Herodes Atticus: Philostr., *Vitae Soph.* 2,1 546. skk., ehhez P. Graindor: *Un milliardaire antique, Hérode Atticus et sa famille* (Kairo, 1930); W. Ameling: *Herodes Atticus I–II* (Hildesheim–Zürich–New York, 1983).

¹²³ *ILS* 1104. Családi kapcsolatok: Vö. pl. Lucius Munatius Plancus Paulinus (consul Kr. u. 13-ban) – részint hipotetikus – családfáját: J. Morris: *Bonner Jahrb.* 165, 1965, 88. skk. (melléklettel). Plinius levelezése: A. N. Shewin-White: *The Letters of Pliny. A historical and social Commentary* (Oxford, 1966); Fronto barátai: H.-G. Pflaum, in *Hommages à J. Bayet. Coll. Latomus*, Vol. 70 (Bruxelles, 1964) 544. skk. A személyes kapcsolatok jelentősége a senatorok számára: vö. R. P. Saller: *Personal Patronage under the Empire* (Cambridge, 1982).

ból egységesnek mondható. Az ifjabb senatorok mindenekelőtt a jórészt a családi és rokoni körben kapott, kimondottan magánjellegű neveltetés, valamint az alacsonyabb szenatori hivatalok betöltése során a jogtudomány, a szónoklattan és a hadászat területén részesültek képzésben. Ez azonban korántsem zárta ki azt, hogy tehetséges és érdeklődő ifjak alapos történeti, irodalmi és filozófiai ismereteket is elsajátíthattak.¹²⁴

Ez a neveltetés a szenator egyaránt elkötelezte a római állam eszméi és saját családjá hagyományai iránt. Ezáltal az első rend legtöbb tagjának gondolkodás- és viselkedésmódja egységes volt. A szenatori magatartás mindenekelőtt a legkiválóbb rendhez (*amplissimus ordo*) való tartozás büszke öntudatában jutott kifejezésre, valamint abban a meggyőződésben, hogy ha valaki a rendhez tartozás érdekében támasztott követelményeket egytől egyig teljesíti, felülmúlhatatlan lesz, mint például Aufidius Victorinus, akiről apósa, Fronto azt mondta, hogy *omnium optimarum artium praecipuus vir* (*De nep. amisso* 2,3). Ehhez a magatartáshoz járult a készség a római állam szolgálatára (Plin., *Ep.* 4,23,3), vagy legalábbis a politikai karrier utáni törekvés, de az az igény is, hogy a magas funkciók gyakorlása közben jelentkező veszélyeket és fáradságot magas életszínvonal kompenzálja (Tac., *Ann.* 2,33). Az összetartozás érzése az egyes személyek, családok és csoportosulások közötti rivalizálás és nézetkülönbség ellenére is egyértelműen kifejezésre jutott. Ha valamely előkelő személy háza leégett, írja Iuvenalis, az egész arisztokrácián mélységes együttérzés lett úrrá, és a károsultnak mindenki segített, míg egy közönséges halandó támogatását senki sem érezte kötelességének (3,209. skk.).

A szenatori rendnek ez a zártsága annál inkább is figyelemre méltó, mivel az *ordo senatorius* összetétele a principatus korában folyamatosan változott. A szenatori arisztokrácia köreiben magas volt a gyermektelen házasságok száma, és ezen a tényen a háromgyermekes apáknak biztosított kiváltságok sem sokat változtattak. Az adoptív császárok idején a consuli rangú senatorok közül legfeljebb minden másodiknak volt olyan felnőtt fia, aki apja nyomdokaiba léphetett.¹²⁵ Ez azt jelentette, hogy az egyidejűleg fennálló szenatori családoknak egy generációval később legfeljebb már csak a fele létezett. A rend véráldozatai Tiberius, Caligula, Claudius, Nero uralkodása idején, a négy császár évében, valamint Domitianus alatt még tovább ritkították a senatorok sorait. Míg a köztársaságkor vége felé még mintegy 50 ősi eredetű család büszkélkedhetett azzal, hogy a rómaiak „trójai őseitől” származik (Dion. Hal. 1,85,3), addig Claudius uralkodása idején már csak alig néhány igazán ősi család létezett (Tac., *Ann.* 11,25). A 2. század közepe táján Apuleius úgy vélte, hogy a számtalan közemberre csak néhány senator, és ez utóbbiakra is hasonlóképpen kevés nobilis jutott. A 2. század végén – legelőkelőbbnek kimutatható ősei révén – Manius Acilius Glabrio (consul 173-ban) számított, aki Aeneasig tudta visszavezetni családfáját (Herod. 2,3,4), és akinek a családja már Kr. e. 191-ben is consult adott.¹²⁶ Így aztán a szenatori rendet generációról generációra *homines novi* révén kellett kiegészíteni.

¹²⁴ Egy fiatal senator képzettségére vonatkozólag lásd pl. Tac., *Agr.* 4,1. skk. Cnaeus Iulius Agricoláról. Jog: W. Kunkel: *Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen*² (Graz–Wien–Köln, 1967).

¹²⁵ Gyermektelenség: J. P. V. D. Balsdon: *Roman Women* 194. skk.; G. Alföldy: *Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen* 85. sk.

¹²⁶ A *nobilitas* fogalmához a császárkor folyamán vö. M. Gelzer: *Kleine Schriften* I (Wiesbaden, 1962) 136. skk.; K. Schneider: *Zusammensetzung des römischen Senats von Tiberius bis Nero* (Zürich, 1942); H. Hill: *Historia* 18, 1969, 230. skk. (kimutatása szerint a nobilitasba felvételt nyertek egyes különösen kiemelkedő érdemeket szerzett családok is, amelyek csak a császárkorban emelkedtek szenatori rangra).

A principatus korában az „új emberek” jelentős szerepet játszottak az *ordo senatorius*ban. Már Augustus uralkodása idején nem kevés befolyásos *homo novus* emelkedett magasba a senatori vezető réteg soraiból, így például Marcus Vipsanius Agrippa vagy Titus Statilius Taurus. Vespasianustól kezdve (aki maga is *homo novus* volt) az „új emberek” közül kerültek ki többségében azok a senatorok, akikre a birodalom közigazgatásában a legfontosabb szolgálati helyeket, a katonai parancsnoki tisztségeket és a császári provinciák helytartóságát bízta.¹²⁷ Mindemellett gyakran ugyancsak *homines novi* réteghez tartoztak azok – mint hajdan Cato vagy Cicero –, akik új társadalmi közegük szemléletmódját, amellyel tökéletesen azonosultak, a legvilágosabban fogalmazták meg: Tacitus és Plinius a legjobb példa erre. Az, hogy a senatori rend élmezőnyében az ilyen emberek kerültek előtérbe, két tényező egybeeséséből adódott. Egyrészt a *homines novi* – akiket képességeik miatt gyakran már előre kiszemeltek az első rend soraiba való felvételre – rendszerint rendkívül energikusan törekedtek arra, hogy a birodalmi közigazgatásban tett szolgálataik révén kivívják teljes integrációjukat a római arisztokráciában. Másrészt viszont a császárok is erősen támogatták őket, mivel az uralkodóházhoz való szoros kötődésük révén a monarchia lojális támaszainak számítottak.

A *homines novi* túlnyomó többségükben a birodalom városainak felső rétegéből származtak, és gyakran különleges érdemeket szerzett lovagok fiai voltak. Legtöbbjüknek már fiatalkorában jogában állt a tunica szegélyén a széles bíborsáv viselése és valamely alacsonyabb senatori hivatalnak a senatusi választás útján történő elnyerése (*ius honorum*). Ezekhez járultak az egykori lovagok, akiket megkezdett lovagi katonai és hivatali pályafutásuk után az életkoruknak megfelelő rendfokozatban vettek fel a senatori rendbe (*adlecti in amplissimum ordinem*). Ha valakinek ilyen, a társadalmi emelkedést elősegítő privilégium jutott, a döntést minden esetben a császár hozta meg. Ebben azonban – főként fiatal férfiaknak a senatori hivatalok betöltésére való jelölésében – rendkívül nagy szerep jutott a befolyásos rokonok és ismerősök által kieszközölt protekciónak: ha valakit olyan befolyásos senator, mint Plinius *iuvēnis probissimus gravissimus eruditissimus, omni denique laude dignissimus* (rendkívül derék, igen komoly és nagyon művelt, vagyis minden tekintetben dicséretre méltó ifjú) gyanánt dicsért (*Ep.* 2,9,2. skk.), úgy az illető rendszerint fényes jövőnek nézhetett elébe.

A császárkor elején számos „új ember” Itáliából származott. A félsziget városaiból azonban már az 1. század folyamán egyre kevesebb új senator emelkedett fel. Mindenekelőtt Itália gazdasági nehézségei akadályozták egyre inkább az onnan származó új nagybirtokos-családok kialakulását. Így aztán – a provinciák integrációjának megfelelően – mind nagyobb számban kerültek be provinciabeli *homines novi* a senatusba. Az Antoninus-korban már alig akadtak Itáliából jövő „új emberek”, eltekintve a félsziget északi részéről, pontosabban az Alpok és a Pó által határolt területről származó *homines novi*től, akinek szűkebb hazája sok tekintetben kimerítette a „provincia” fogalmát, és ahol állandóan létezett egy gazdag földbirtokos arisztokrácia. Számos ősi itáliai senatorcsalád kihalása csak felgyorsította a senatori rend átrétegződését. A provinciálisok integrálásának elősegítését célzó különböző császári intézkedések – így például a *ius honorum* megadása Claudius által 48-ban Tres Galliae előkeleti számára – szintén az átrétegződési folyamatot serkentették.¹²⁸ Az első császárok alatt a

¹²⁷ *Homines novi*: R. Syme: *Tacitus* II, 566. skk.; Augustus alatt: T. P. Wiseman: *New Men in the Roman Senate* 10. sk. A senatori rendbe való belépés külsőségei: D. McAlindon: *Journ. of Rom. Stud.* 47, 1957, 191. skk.; A. Chastagnol: *Bull. de la Soc. Nat. des Ant. de France* 1971, 282. skk.; uő.: *Rev. Hist. de Droit Fr. et Étr.* 53, 1975, 375. skk.; vö. még uő.: *Historia* 25, 1976, 253. skk.

¹²⁸ *Tac., Ann.* 11,23. skk. és *ILS* 212. Ehhez A. Chastagnol: i. m.; vö. továbbá U. Schillinger-Häfele: *Historia* 14, 1965, 443. skk. Észak-Itália: G. E. F. Chilver: *Cisalpine Gaul. Social and Economic History from 49 B. C. to the Death of Trajan* (Oxford, 1941).

provinciabeli senatorok száma még meglehetősen csekély volt. Augustus és Tiberius uralkodása idején az általunk ismert provinciális származású senatorok száma mindössze egy tucat körül lehetett. Többségük a legerősebben urbanizált és romanizált provinciákból, főként Dél-Galliából és Baeticából származott. Nero alatt a bizonyíthatóan provinciai származású senatorok száma már 50 körülre tehető. Ez a szám Vespasianus alatt jelentősen megnövekedett, és dél-galliaiak, valamint hispaniaiak mellett egyre nőtt a más birodalomrészekből, mindenekelőtt Africából, Asiából és Galatiából származó senatorok száma is. Antoninus Pius uralkodása idején a provinciálisok aránya legalábbis a consuli rangú senatorok között már megközelítette az itáliaiakét, és az előbb említettek Marcus Aurelius idején többségbe kerültek a vezető csoporton belül.¹²⁹ Ez az átrendeződési folyamat nem járt radikális társadalmi és politikai következményekkel. A provinciális származású senatorok – mint például a Forum Iuliból származó Cnaeus Iulius Agricola vagy a cirtai születésű Marcus Cornelius Fronto – ugyanúgy a római senatori arisztokrácia eszményeit és szemléletmódját képviselték, mint a senatori renden belül azok a társaik, akiknek Itália volt a szülőföldje.

A senatori rend belső hierarchiája tagjainak nem etnikai vagy regionális szempontok szerinti csoportosításából adódott, hanem a *cursus honorum* által biztosított lehetőségek révén elért hivatalok rangállásából következett. A senatori hivatali pályafutás a császár szolgálatába állított számos új hivatal tekintetében világosan különbözött a köztársaságkori *cursus honorum*tól. Szokás szerint egy senator 18–20. életévét követően kezdte meg *vigintivirként* Rómában a hivatali pályafutását. Ezt követően rendszerint *tribunus legionisként* valamelyik provinciába ment. 25 évesen *quaestorként* a senatus tagja lett, ezután vagy *tribunus plebis* vagy pedig *aedilis*, 30 éves korában pedig *praetor* lett. Az életkori határok, amelyeket személyes privilégiumok révén néha lejjebb lehetett szorítani, a gyakorlatban inkább alsó határoknak számítottak. *Praetori* ranggal bizonyos hivatalokra, mindenekelőtt valamelyik senatusi provincia *proconsuli* tisztségére a senatus hatáskörében lehetett szert tenni. Számos szolgálati hely azonban, többek között a legioparancsnoki beosztás (*legatus legionis*), illetve valamelyik legio nélküli, vagy legfeljebb csak egy legiós császári provincia helytartói tisztsége (*legatus Augusti pro praetore*) már a császári szolgálat szférájába tartozott. Ezeket a tisztségeket közvetlenül a császár által kinevezett személyek töltötték be. A 40., a legtöbb eset-

¹²⁹ A senatori rend összetételére vonatkozólag lásd legutóbb *Epigrafia e ordine senatorio*, *Atti del Colloquio Internazionale Roma 1981* (Roma, 1982). A részletekre vonatkozólag vö. még különösen A. Chastagnol, in *Mél. de philos., de litt. et d'hist. anc. offerts à P. Boyancé* (Roma, 1974) 163. skk. (Augustus alatt); S. J. De Laet: *De samenstelling van den romeinschen senaat gedurende de eerste eeuw van het Principaat* (28 v. Chr.–68 n. Chr.) (Antwerpen, 1941); A. Bergener: *Die führende Senatorenschicht im frühen Prinzipat* (14–68 n. Chr.) (Bonn, 1965); P. Lambrechts: *La composition du sénat romain de l'accession au trône d'Hadrien à la mort de Commode* (117–192) (Antwerpen, 1936); G. Alföldy: *Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen* 61. skk.; összefoglalóan: M. Hammond: *Journ. of Rom. Stud.* 47, 1957, 74. skk. Regionális senatori csoportok: A. Pelletier: *Latomus* 23, 1964, 511. skk. (afrikaiak); R. Étienne, in *Les empereurs romains d'Espagne* (Paris, 1965) 54. skk. (hispaniaiak); G. Alföldy: *Epigr. Studien* 5, 1968, 99. skk. (dalmatiaiak); H. Halfmann: *Die Senatoren aus dem östlichen Teil des Imperium Romanum bis zum Ende des 2. Jahrhunderts n. Chr.* (Göttingen, 1979) (Keletről). Vö. még különösen L. Schumacher: *Prosopographische Untersuchungen zur Besetzung der vier hohen römischen Priesterkollegien im Zeitalter der Antonine und der Severer* (96–235 n. Chr.) (Mainz, 1973) 190. skk. Metodológiai kérdésekhez vö. W. Eck: *Chiron* 3, 1973, 375. skk. Egyes senatori családokra vonatkozólag vö. pl. G. Alföldy: *Chiron* 9, 1979, 507. skk. (a Gavii Veronából).

ben azonban a 43. életév körül a senatorból *consul* lehetett. Évenként több *consul* neveztek ki: az Antoninus-korban például általában négy vagy öt *consul*páros is volt évente. Ennek következtében a consuli tisztség többé már nem egy kis senatori csoport privilégiuma volt, mint a késői köztársaságkorban. A birodalmi szintű közigazgatás legfontosabb hivatalait *consul*viselt senatoroknak adták, így a *curatori* tisztségeket Róma városában, a helytartói megbízatást a több legióval rendelkező császári provinciákban, és az előkelő „*senatusi*” provinciák, nevezetesen Africa és Asia *proconsuli* tisztségét. Különlegesen kiemelkedő senatorok a pályafutásukat újbóli consuli tisztséggel, vagy a birodalmi főváros *praefectus*aként (*praefectus urbi*) fejezhették be.¹³⁰

Az egyes hivatali karriermodellek egymástól eltérőek voltak, és a senatori rend belső rétegződését tükrözik. A pályafutások típusait a legvilágosabban az Antoninus-korban lehet meghatározni, miután ezek különböző kísérletezések során végbement hosszú fejlődést követően – viszonylag szilárd alakot öltöttek. A különleges kiváltságokat biztosító patriciusi ranggal egy szűk, a köztársaságkorban vagy az első császárok alatt felemelkedett régi családok sarjaiból és az uralkodó közeli rokonságából álló vezető csoport rendelkezett. A patricius politikai pályafutását a *vigintiviri* között a legelőkelőbb tisztség, nevezetesen a *triumvir monetalis* („pénzverdemester”) betöltésével kezdte. A *quaesturát* és a *praetori* tisztséget gyakran császári kinevezés útján kapta meg, és nem volt szükséges az alapjában véve plebeiusi – és költséges – néptribunusi, valamint aedilisi hivatal betöltése. 32–33 évesen consuli rangra emelkedett, és megengedhette magának azt, hogy kihagyja azoknak a *praetori* és consuli rangú hivataloknak a tartományokban történő fáradságos gyakorlását, amelyeket társadalmi presztízse szempontjából nem tartott fontosnak. Más senatorokat – köztük is a már idejekorán szorgosnak mutakozó *homines novi* – a császár hivatali előrelépésükben szintén erősen támogatott, azonban egészen más formában. Miután – az alacsonyabb hivatalok elnyeréséért a *senatusi* választások során gyakran szintén császári támogatásban részesülve – a *praetori* rangot megkapták, a birodalmi irányítás csúcshivatalaiban parancsnoki és helytartói tisztségekhez jutottak – és általában – mint például sok más senator mellett Sextus Iulius Severus, Hadrianus kiemelkedő hadvezére (Dio 69,13,2, *ILS* 1056) – hosszú hivatali pályát futottak be.¹³¹ Ugyanez érvényes más senatorokra is, akiket az uralkodó kevésbé támogatott és a *praetura* és *consulatus* között *senatusi* hivatalokat is betöltöttek. Ezek a kiváltságos senatori csoportok – az Antoninus-korban az összesenatoroknak kevesebb, mint a fele – jelentették mint *consul*viselt (illetve *consul*ságra jelölt) senatorok a birodalmi kormányzat csúcsát. A többi senator – akik nem túlságosan előkelő származásuk, sem képességeik és teljesítményük révén nem törtek előre – az uralkodó alig támogatta, és a *praetori* hivatal letöltése után általában csak a *senatus*tól kaptak

¹³⁰ A császárkori senatori hivatali pályafutásra, annak típusaira és a senatori vezető elitre vonatkozólag lásd különösen E. Birley: *Proc. of the British Academy* 39, 1954, 197. skk.; uő.: *Carnuntum-Jahrb.* 1957, 3. skk. (a lovagi hivatali pályafutásra is); J. Morris: *Listy Filologické* 87, 1964, 316. skk. és 88, 1965, 22. skk. (életkormeghatározással); G. Alföldy: *Die Legionslegaten der römischen Rheinarmeen. Epigr. Studien* 3 (Köln–Graz, 1967); uő.: *Fasti Hispanienses. Senatorische Reichsbeamte und Offiziere in den spanischen Provinzen des römischen Reiches von Augustus bis Diokletian* (Wiesbaden, 1969); uő.: *Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen* 33. skk.; uő.: *Ancient Society* 7, 1976, 263. skk.; uő.: *Jahrb. d. hist. Forschung* 1975 (1976), 26. skk.; W. Eck, in *ANRW* II 1, 158. skk.; A. R. Birley: *The Fasti of Roman Britain* (Oxford, 1981) 4. skk.

¹³¹ Vö. különösen G. Alföldy: *Bonner Jahrb.* 169, 1969, 233. skk. (a római hadsereg vezetéséről).

tiszttségeket; így aligha reménykedhettek abban, hogy az áhított consuli rangot valaha is elérhetik.

Mindez azzal a következménnyel járt, hogy a társadalmi hierarchia még az első renden belül is világosan kirajzolódott. A legfontosabb parancsnoki tisztségek és hivatalok betöltése csupán kiválasztott férfiak szűk csoportjának a kiváltsága volt. Amíg a Római Birodalom nem szembesült súlyos kül- és belpolitikai problémákkal, ez az arisztokratikus kiválasztórendszer általában jól működött. Rendkívüli helyzetekben azonban – mint például 69-ben a batavusok felkelése idején – megmutakoztak a hiányosságai, és az új feltételek közepette, amelyekkel a római világbirodalom a 2. század második felében szembesült, a rendszer és általában a társadalmi hierarchia magasabb szintjein új helyzet adódott elő.

TOVÁBBI ELŐKELŐ RENDEK ÉS RÉTEGEK

Az *ordo equester*nek jóval több tagja volt, mint a senatori rendnek.¹³² Rómában az évenként július 15-én megrendezett lovasparádén Augustus alatt akár 5000 lovas is részt vett (Dion. Hal. 6,13,4). Ők azonban a lovagrend összlétszámának csak egy részét képviselték. Sok lovas ugyanis nem utazott az ünnepség miatt Rómába, és a 35. életévüket betöltött *equites* mentesültek a lovaglási kötelezettség alól (Suet., *Aug.* 38,3). Strabón szerint (3,5,3; 5,1,7) a második rend tagjainak a száma Gadesban és Pataviumban 500–500 volt; a császárkor idején ezekben a városokban számlálták a legtöbb lovagot. A dél-galliai Arausio város színházában az *equites* számára 3 ülősort tartottak fenn (*ILS* 5655). Augustus uralkodása alatt a lovagok összlétszámát kb. 20 000-re lehet becsülni, amint vélhetőleg hasonló lehetett a számuk a köztársaságkor végén is (lásd 92. p.). A császárkor első két évszázadában azáltal, hogy a provinciálisok egyre gyakrabban jutottak be a lovagrendbe, ez a létszám kétszázalékkal megnövekedett.

Mint a vezető rend tagjainak, a lovagoknak is volt rendi öntudata, amely például rangjuknak és címüknek a feliratokon történő gondos megadásában vagy egyes városok társadalmán belüli összefogásukban mutatkozott meg (*ILS* 7030). Ugyanakkor az *ordo equester* soha nem volt annyira homogén rend, mint az *ordo senatorius*. Amennyiben a lovagrend legtöbb tagját mégis közös magatartás jellemezte, ennek az oka abban rejlett, hogy számukra semmiféle kizárólag az ő rendjüket jellemző gondolkodási és viselkedési mód nem létezett, mert ők a senatorok eszméit és szokásait vették át. Azok a lovagok pedig, akik állami szolgálatba léptek, általában a senatorokhoz hasonlóan mindenekelőtt jogi és katonai képzettséggel rendelkeztek. A senatori rendhez képest a lovagrend lazább szerkezete, a rend egyes tagjainak gyakran meglehetősen eltérő gazdasági helyzete, továbbá a második rend heterogén összetétele, valamint az egyes lovagok gyakran ugyancsak eltérő foglalkozása megátolták azt, hogy a lovagrend a senatorokéhoz hasonlóan zárt társadalmi csoporttá alakuljon.

A lovagrendhez tartozás legalábbis hivatalosan nem volt örökletes. A felvétel az egyén, nem pedig a család előléptetése által történt. Ily módon a lovagrend nem születési, hanem személyi nemesség volt. A gyakorlatban azonban sokszor előfordult, hogy a lovagok fiait

¹³² Az *ordo equester*ről összefoglalóan lásd A. Stein: *Der römische Ritterstand* (München, 1927). A lovagrendi szimbólumokhoz vö. H. Gabelmann: *Jahrb. d. Deutschen Arch. Inst.* 92, 1977, 322. skk.; lásd továbbá az 58. jegyzetet.

szintén felvették az equites közé (pl. *ILS* 6335), és nyilvántartottak „lovagi családokat” is (pl. Tac., *Hist.* 1,52). Az azonban aligha volt lehetséges, hogy lovagi nemzetségek a senatoriakhoz hasonlóan a rendjükhöz való tartozást nemzedékeken keresztül fenntartsák. Ennek az oka korántsem a lovagi családok gyermektelenségében rejlett. Vannak kimutatható esetek, amelyekben valamely lovag fia nem kapta meg ugyanazt a rangot (pl. *ILS* 6496). Magától értetődő, hogy jobban dokumentált az az előrejutás, amelynek következtében valamely lovag fiúgyermeké senatori rendbe felemelkedett. A senatori rend folyamatos kiegészítésének legfontosabb utánpótlási bázisát a lovagi családok alkották. Az a család például, amelyből Septimius Severus, a későbbi császár származott, azáltal vált ki a lovagrendből, hogy tagjait egymás után felvették a senatori rendbe (*SHA*, S. 1,1. skk.). A senatori rend és a lovagrend tagjai közötti kapcsolatok házasságkötések, rokoni szálak és baráti kötelékek révén egyébként is igen szorosak voltak. Az ifjabb Plinius nemcsak senatorokkal levelezett, hanem számos lovaggal is. A lovagrend lefelé, a városi *ordines decurionum* irányba még inkább nyitott volt. Számos lovag – mindenekelőtt az olyan, aki nem törekedett hivatali pályafutásra állami szolgálatban, vagy ezeket a hivatalokat képességek és kapcsolatok hiányában nem kapta meg – gyakran városi hivatalokat viselt, és egyidejűleg mind az *ordo equester*, mind pedig az *ordo decurionum* tagja volt egy vagy akár egyszerre több városban is.

A lovagok anyagi körülményei is meglehetősen különbözőek voltak. Martialis személyes tapasztalatai alapján az előírt minimális vagyon, a 400 000 sestertius, a rend által megkövetelt életvitel közepette csak szerény körülményeket biztosított, és olykor akadtak még olyan lovagok is, akiknek még elegendő élelemre sem futotta (Gellius, *Noct. Att.* 11,7,3). A többségnek azonban ennél lényegesen jobban ment, így például az író Columellának, akinek Közép-Itália különböző részein földbirtokai voltak, és ismerünk olyan dúsgazdag lovagokat is, akik vagyonukkal sok senatort felülmúltak. Ezek közé tartozott például Publius Veditius Pollio, Augustus barátja, akinek mérhetetlen gazdagságáról legendák keringtek (Dio 54,23,1. skk.). A lovagok gazdagságának forrásai eltérőek voltak. Az állami szolgálatban álló procuratorok rangállásuknak megfelelően évi 60 000, 100 000, 200 000, sőt, Marcus Aurelius uralkodásától kezdve akár 300 000 sestertius fizetést is kaptak. Azokat pedig, akik a lovagrendi hivatali pályafutás csúcspozícióiba jutottak, mindenekelőtt a *praefectus praetorió*kat, még jobban megfizették. A döntő szerep azonban a magángazdaságban fekvő bevételi forrásoké volt. A lovagok között számos nagykereskedő, nagyvállalkozó és bankár akadt, mint például Cornelius Senecio, aki Seneca szerint az összes lehetséges jövedelemszerzési lehetőséggel – beleértve a lovagok körében népszerű vámbevételek bérlését is – élt (*Ep.* 101,1. skk.). Mindent összevetve a nem mezőgazdasági bevételi források kiaknázása terén a lovagrend tagjai nemritkán eredményesebbek voltak, mint a senatorok. A vagyon fő forrása azonban a lovagok esetében is a földbirtok volt. Quintilianus adatai alapján (4,2,45) a római bírák (*iudices*), akiknek többsége (pontosan 3000 az összesen 5000-ból) lovagi ranggal rendelkezett, földbirtokosok voltak. Ugyanezt lehet elmondani az itáliai és provinciabeli *equites*ről is, akik egyidejűleg városuk decurióinak rendjébe is tartoztak.

Hasonlóképpen heterogén volt a lovagrend társadalmi összetétele is. Számos lovag alacsony sorból származott. Voltak közöttük felszabadított rabszolgák fiai is, mint például Veditius Pollio. Ezek általában üzleti érzékük segítségével küzdötték fel magukat, vagy pedig befolyásos rómaiakhoz fűződő jó kapcsolataiknak köszönhették felemelkedésüket az equites soraiba, mint például a későbbi császár, Publius Helvius Pertinax is (*SHA*, P. 1,1. skk.). Esetenként még magukat a felszabadított rabszolgákat is felvették a lovagrendbe, így például Augustus orvosát, Antonius Musát (Dio 53,30,3), és később is jutalmaztak ily módon csá-

szári szolgálatban álló felszabadított rabszolgákat. Ugyanígy lett Galba uralkodása alatt a lovagrend tagja például Icelus (Suet., *Galba* 14,2). Ezek azonban inkább kivételes esetek voltak, mert a nem szabad származás feltételt nem lehetett összeegyeztetni a kiváltságos rendi gondolattal. Magát Horatiust is, aki *libertino patre natus* (felszabadított jogállású apától született) volt (*Serm.* 1,6,6), ugyanez az előítélet gyötörte. A provinciákban a császárkor elején a lovagi rangot nem ritkán a bennszülött törzsi előkelőknek is megadták. A lovagoknak ebbe a kategóriájába tartozott a cheruscus Arminius¹³³ és a 69-ben kitört Róma-ellenes észak-galliai-germaniai felkelés számos egyéb vezéralakja csakúgy, mint a treverus származású Iulius Classicus és valószínűleg a batavus Iulius Civilis is. Egyesek hosszú katonai pályafutást követően személyes érdemek alapján lettek az *ordo equester* tagjai, a centuriói beosztásnak a *primus pilus* rangig történő betöltésével (60 000 sestertius fizetéssel). Így került a lovagrendbe a dalmatiai származású Quintus Marcius Turbo, aki centuriói pályafutását a Flaviusok idején kezdte, és barátja, Hadrianus uralkodása alatt nyerte el a legfontosabb lovagi tisztségeket.¹³⁴ A legtöbb lovag azonban mégis valamely *ordo decurionum* tagja, és rangját főként vagyonának köszönhette. A Dalmatiában biztosan – vagy nagy valószínűséggel – ismert összesen 53 lovag közül legalább 20 városi tisztséget viselt, és az ottani városok vezető rétegébe tartozott. A 22 ismert noricumi lovag bizonyíthatóan helyi vezető családokból származott. *Hispania citerior* coloniáiban és municipiumaiban számos olyan lovag akadt, aki legalábbis a Flaviusok, Traianus és Hadrianus uralkodása idején a provincia főpapjának évente váltakozó tisztségét betöltötte.¹³⁵

Etnikai összetételében a lovagrend a senatori rendnél lényegesen heterogénebb volt. Ezért aztán a provinciálisok felvétele a második rendbe ugyanígy nem járt radikális társadalmi és politikai következményekkel, mint az első rend esetében sem. Tekintve, hogy az előírt minimális vagyont számos provinciabeli is fel tudta mutatni, a provinciák lakói az *ordo equester*ben már Augustus alatt sokkal nagyobb számban voltak képviselve, mint a senatori rendben. Elég itt a dél-hispaniai Gades városában élő 500 lovagra utalni. Ennek megfelelően a principatus korában a lovagrend etnikai átrétegződése ugyanazt az utat követte, mint a senatori rend összetételében végbement változás. A forrásokból ismert lovagi rangú katonai tribunosok között az itáliaiak és provinciálisok aránya az Augustustól Caliguláig terjedő időszakban 90 : 29, Claudius és Nero idején 25 : 20, a Flavius-korban 21 : 30, a 2. században pedig 117 : 143 volt. A legtöbb provinciális származású senatorhoz hasonlóan a provinciákból jött *equites* túlnyomó része szintén a városi fejlődésben élen járó területekről, így Hispaniából, Dél-Galliából, Africa és Asia provinciából származott. Számos tartományban a társadalmi következményekkel is járó urbanizáció lassanként megteremtette a gazdag és római érzületű családok kialakulásának előfeltételeit, amelyeknek tagjai aztán elnyerhették a megtisztelő *equus publicus*t. Az első számunkra ismert, császári szolgálatba lépő

¹³³ Vell. 2, 118,2; lásd H. von Petrikovits: *Bonner Jahrb.* 166, 1966, 175. skk.; D. Timpe: *Arminius-Studien* (Heidelberg, 1970).

¹³⁴ Ezekhez a *primuspilus*-pályafutásokhoz lásd B. Dobson, in *ANRW* II 1, 392. skk.; uő.: in *Recherches sur les structures sociales dans l'antiquité classique* 99. skk.; uő.: *Die Primipilares. Entwicklung und Bedeutung, Laufbahnen und Persönlichkeiten eines römischen Offiziersranges* (Köln-Bonn, 1978); vö. B. Dobson–D. J. Breeze: *Epigr. Studien* 8, 1969, 100. skk.

¹³⁵ Dalmatia: J. Wilkes, in *Adriatica praehistorica et antiqua. Misc. G. Novak dicata* (Zagreb, 1970) 529. skk. Noricum: G. Alföldy: *Noricum* 124. sk., 274. skk. Hispania: G. Alföldy: *Flamines provinciae Hispaniae citerioris* (Madrid, 1973).

africai lovag csak az 1. század 40-es éveiben nyert felvételt az *ordo equester*be, és az általunk ismert összesen 162, szabályos *cursus honorum*ot befutott africai lovag közül mindössze 6 nyerte el a lovagi rangot Hadrianus uralkodását megelőzően. A 22 noricumai lovag közül a legkorábbi Traianus korából ismert, és az első általunk ismert pannoniai lovagok is csak a 2. század elején jelentek meg.¹³⁶

Végezetül a lovagok foglalkozása is különböző volt. Sokan közülük legfeljebb csak városi hivatalokat töltöttek be, vagy a *iudex* szerepkörét vállalták magukra Rómában. Mások teljesen lemondtak a közszereplésről. Azok, akik a második rendbe való felvételüket centuriói pályafutással érdemelték ki, hivatásos katonatisztek voltak, és *cursus honorum*uk utolsó szakaszában *procurator*ként vagy *praefectus praetori*óként a legmagasabb szintű lovagi hivatalokat is betölthették. Az állami szolgálatba állított equites pályafutása leggyakrabban lovagi rangú katonatiszti állások betöltésével kezdődött (*militia equestris*). Ennek első lépcsőfokaként a lovag 500 fős gyalogoscsoport parancsnoki beosztását kapta meg (*praefectus cohortis*), ezt követően vagy valamelyik legio törzstisztje lett, vagy pedig egy 1000 fős gyalogosegység parancsnokaként szolgált (*tribunus legionis* vagy *tribunus cohortis*), végezetül pedig 500 fős lovasegység parancsnoka lett (*praefectus alae*). A 2. századtól ehhez járulhatott még egy 1000 fős lovasegység parancsnoki beosztása.¹³⁷ A különösen jól képzett és igyekvő lovagok ezt követően mint *procurator Augusti* a birodalom gazdasági és pénzügyi életében kaphattak magas állásokat, és egyes kisebb provinciákban helytartói hivatalt is viselhettek. A legalkalmasabbakat közülük végül a legmagasabb udvari tisztségekbe ültették (főleg azt követően, hogy a Flaviusok, mindenekelőtt azonban Hadrianus óta ezeket a hivatalokat nem bízták többé felszabadított császári rabszolgákra). Miután pedig betöltötték a Róma városi tűzoltóság parancsnoki tisztét (*praefectus vigilum*), a Rómába történő gabonaszállítás felügyelő legfelsőbb hivatalt (*praefectus annonae*) és az egyiptomi alkirályi megbízatást (*praefectus Aegypti*), megkaphatták a legmagasabb lovagi szolgálati beosztást, nevezetesen a *praefectus praetorio* tisztségét.¹³⁸

Csupán az állami szolgálatot teljesítő lovagok alkottak „hivatali nemességet”. Az equites többségének szolgálatát ezen a téren nem vették igénybe. A 2. század közepe táján ugyanis mindössze kb. 550 lovagi tisztí állás létezett, és – Antoninus Pius uralkodása idején – alig

¹³⁶ A lovagrend összetétele: E. Birley: *Roman Britain and the Roman Army*² (Kendal, 1961) 154. skk.; vö. uő.: *Epigr. Studien* 8, 1969, 70. skk. Katonai tribunosok: Adatok H. Devijver: *Het militaire tribunaat der angusticlavii in het Vroeg-Romeinse Keizerrijk* (Leuven, 1966) című, kiadatlan munkája alapján. Lovagok Africából: M. G. Jarrett: *Historia* 12, 1963, 209. skk. és *Epigr. Studien* 9, 1972, 146. skk.; R. Duncan-Jones: *Papers of the British School at Rome* 35, 1967, 147. skk. Dalmatiaiak, noricumiaiak, hispaniaiak: lásd a 135. jegyzetet; a hispaniai lovagokra vonatkozólag még különösen H.-G. Pflaum, in *Les empereurs romains d'Espagne* 87. skk. Pannoniaiak: A. Mócsy: *RE Suppl.* IX (1962) 713. Lovagok a germaniai provinciákból: G. Alföldy: *Corsi di Cultura sull'Arte Ravennate e Biz.* 24, 1977, 7. skk. Daciából: L. Balla: *Acta Class. Univ. Scient. Debrecen.* 13, 1977, 51. skk.

¹³⁷ Lovagrendi katonatisztek: E. Birley: *Romain Britain and the Roman Army*² 133. skk.; uő.: *Carnuntum-Jahrb.* 1957, 13. skk.; uő.: in *Corolla memoriae E. Swoboda dedicata* (Graz-Köln, 1966) 54. skk.; G. Alföldy: *Die Hilfstruppen der römischen Provinz Germania inferior. Epigr. Studien* 6 (Düsseldorf, 1968) 111. skk. A lovagrendi katonatisztekre vonatkozó gyűjteményes proszopographiai mű: H. Devijver: *Prosopographia militiarum equestrum quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum* I–III (Leuven, 1976/80).

¹³⁸ Összefoglalóan: H.-G. Pflaum: *Les procurateurs équestres sous le Haut-Empire romain* (Paris, 1950) és *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain* I–IV (Paris, 1960/61), *Supplément* (Paris, 1982). A lovagok helyzetére az Imperium Romanum vezető rétegében lásd G. Alföldy: *Chiron* 11, 1981, 169. skk.

több mint 100 procuratori állás volt. Ez azt jelentette, hogy a lovagrendet nem alkalmazták a Római Birodalom politikai vezetésében hasonló arányban, mint a senatori rendet, amelynek a consuli tisztségre nem kiszemelt többsége bejuthatott legalább az alacsonyabb senatori hivatalokba. A magas állásokban levő lovagok azonban a vezető senatorokkal együtt a birodalom elitjéhez tartoztak, és a praefectus praetorio gyakran az állam második embere volt. A senatori és a lovagi irányító erők szerepköre, rangja és kiváltságai alig különböztek egymástól, és a birodalom katonai-politikai vezető rétegének ez a két csoportja a római társadalom szemében aligha úgy jelent meg, mint két egymástól elválasztott elit. Emiatt a római társadalom legmagasabb csoportjainak társadalmi és még inkább politikai hierarchiájában a fő választóvonal nem egyszerűen senatorok és lovagok, hanem a két vezető *ordines* keretén belüli egyes rangosztályok között húzódott.

Még a lovagrendnél is kevertebb volt a városok társadalmának elitje. A senatori renddel és a lovagrenddel ellentétben ennek a rangcsoportnak a tagjai számára nem létezett semmiféle birodalmi szintű összefogó intézmény. A városi elit rendi szervezeti formája, a római minta szerint szervezett közösségekben az *ordo decurionum*, minden egyes városban önálló testületként létezett, amely – tudatosan elkülönülve a városi plebstől – a tanácstagokat és a magistratusokat foglalta magában. Egy ilyenfajta helyi ordóhoz tartozást elvben ugyanúgy nem lehetett örökölni, mint a lovagi rangot. Felvételt rendszerint csak az a gazdag polgár nyert, aki 25. vagy 30. életévének betöltése után városi magistraturák viselésével – a 2. századtól kezdve pedig már anélkül is – a városi tanács (*decurionatus*) tagjává vált. Minthogy azonban a decuriók fiai rendszerint apjuk vagyont örökölték, már a császárkor kezdetén gyakran előfordult, hogy ugyanazon család tagjai több generáción keresztül az adott város *ordo decurionum*ához tartoztak. Minthogy pedig – legalábbis a 2. században – a városokban nem került sor gyökeres átrétegződésekre (pl. a felszabadított rabszolgák felemelkedése révén), a gyakorlatban a *decurionatus* egyre inkább örökletessé vált. A decuriók fiait később rendszeresen felvették az *ordóba*.¹³⁹

Az egyes városok *ordója* általában 100 tagot számlált. Csak ritkán tértek el ettől a szabálytól, leginkább Keleten, ahol a nagyobb városokban a vének tanácsa (*gerousia*) akár több száz tagot is számlálhatott, továbbá a kisvárosokban, ahol nem állt rendelkezésre 100 fő aki a *decurionatus*s-sal járó költségeket viselni tudta volna. Egyes itáliai városokban – így például Curesban és Veiiben – a tanácstagokat jellemző módon *centumvirine*k nevezték. Canusium városának Kr. u. 223-ból származó albuma (*ILS* 6121) ugyan 164 decuriót sorol fel, a 39 senatori és lovagrendi tiszteletbeli decuriót, a közösség patronusait és 25 fiút, a decuriók gyermekeit (*praetextati*) leszámítva azonban a tényleges tanácstagok száma kerek 100. A római világbirodalom mintegy 2000 városában ennek megfelelően valószínűleg összesen 150 000–200 000 decurióval lehet számolni. Számuk Africában – R. Duncan-Jo

¹³⁹ Vö. P. Garnsey, in *ANRW* II 1, 241. skk. Rövid összefoglalása a *decurioren*dekről: J. Gagé: *Les classes sociales dans l'Empire romain* 153. skk. Jogi kérdések: W. Langhammer: *Die rechtliche und soziale Stellung der Magistratus Municipales und der Decuriones* (Wiesbaden, 1973). Az egyes *ordines*re vonatkozólag pl. P. Castrén: *Ordo populusque Pompeianus. Polity and Society in Roman Pompeii* (Roma, 1975) vö. továbbá M. L. Gordon: *Journ. of Rom. Stud.* 17, 1927, 165. skk. (Pompeii); J. H. D'Arms: *Amer. Journ. of Philol.* 97, 1976, 387skk. (Ostia). Az itáliai városok vezető rétegére vonatkozólag vö. mé. S. Demougin: *Ancient Society* 6, 1975, 143. skk. (itáliai városokból származó *iudices* a Róma város decuriáiban). Az északnyugati provinciák városainak vezető rétegeihez vö. G. Rupprecht: *Untersuchungen zum Dekurionenstand in den nordwestlichen Provinzen des Römischen Reiches* (Kallmünz 1975).

nes számításai szerint – 25 000-re tehető, amely szám a városok felnőtt férfi lakossága hozzávetőleg 2%-át teszi ki.¹⁴⁰

A városi elitek egységes szervezeti formája paradox módon összetételük különbségére vezetett. Az egyes városok jelentősége és lélekszáma, valamint ennek következtében társadalmi struktúrája is gyakran jelentős eltéréseket mutatott. Emiatt a mindenkor *ordo decurionum* 100 vezető tagjának tényleges társadalmi pozíciója a vagyon, a gazdasági tevékenység, a képzettség és a származás függvényében városról városra meglehetősen eltérő volt. Mindez már a *decuriók* számára előírt minimális vagyon alsó határának különböző megállapításában is megmutatkozik. Számos nagyobb és közepes nagyságú városban, mint amilyen Karthago, illetve a felső-itáliai Comum volt, a kötelező minimálcensust 100 000 *sestertius*-ban szabták meg. Kevésbé jelentős közösségekben ez az összeg alacsonyabb volt; kisebb afrikai *municipium*okban mindössze körülbelül 20 000 *sestertius*-ra tehető. Tekintve azonban, hogy Africában a 2. században a 60 000 *sestertius* nagyságú vagyon szerényebb összegnek számított (Apul., *Apol.* 101), sok kisváros *decuriái* csak a helyi mérce szerint voltak „gazdagok”.

Az egyes városok ordói között sokszor akár egyetlen provincián belül is számottevő különbségek álltak fenn. Míg például Tarracóban, Hispania citerior provincia gazdag fővárosában az általunk ismert városi tisztségviselő többsége a lovagok vagyoni feltételeivel rendelkezett, addig egy idegen – pl. a félsziget belsejéből származó földbirtokos – számára az említett város ordójába való felvétel társadalmi felemelkedést jelentett. Ezzel szemben Belső-Hispania kisebb városainak *decuriái* ritkán jutottak be az *ordo equester*-be, és Tarraco városában a provinciafőpap tisztségét is csak hozzávetőleg Hadrianus korától kezdve pályázhatták meg nagyobb eséllyel. A legtöbb *decurio* földbirtokkal rendelkezett a hazai városi *territoriumon*, ahol – így például Noricumban – villáik emelkedtek. Az egyes birtokok nagysága és rentabilitása azonban meglehetősen eltérő lehetett. Eszerint a gazdag galliai polgárok földterületei akár a 10 km² nagyságot is elérhettek, míg Aquincum leggazdagabb *decuriái*nak birtokai legfeljebb 3-4 km² kiterjedésűek – sok város *territoriumán* pedig még ennél is jóval kisebbek – voltak.¹⁴¹

Az egyes ordók között ezen túlmenően még számos további különbség mutatható ki. A nagy kereskedelmi központokban – mint például Ostia, Aquileia vagy Salona városában – a *decuriók* között számos kereskedő és vállalkozó is akadt. Nagy városokban az *ordo* más tekintetben is erősen vegyesnek bizonyult. Így például Salonában – a colonia népességstruktúrájának megfelelően – az *ordo decurionum* korai itáliai telepések, veteránok leszármazottaiból, gazdag felszabadított rabszolgák utódaiból, Itáliából és több más provinciából időről időre beáramló és a dalmatiai hegyvidékről érkező bevándorlókból tevődött össze. Ezzel szemben például Aquincumban a 2. században az általunk ismert *decuriók* romanizált kelták voltak. Mind a kis pannoniai, mind pedig a belső-dalmatiai *municipium*okban a *decuriók* bennszülöttek, gyakran csak viszonylag tehető parasztok voltak, akik a nagyvá-

¹⁴⁰ R. Duncan-Jones: *Papers of the British School at Rome* 31, 1963, 159. skk.; vö. uő.: *The Economy of the Roman Empire* 283. skk.

¹⁴¹ *Decuriók* Tarracóban: G. Alföldy: *RE Suppl.* XV (1978) 620. skk.; Hispaniában: uő.: *Flamines provinciae Hispaniae citerioris* 20. skk.; Noricumban: uő.: *Noricum* 117. skk. (felsorolás: 264. skk.); birtoknagyságok: irodalom uo. 321, 113. jegyzet.

rosok decuriói mögött nemcsak anyagi helyzetük, hanem politikai kapcsolataik és műveltségük tekintetében is messze elmaradtak.¹⁴²

Rendszerint egy és ugyanazon város ordo decurionuma sem volt homogén, nemcsak azért, mert a gazdagok rétege – mint például Salonában – a származás és a foglalkozás révén végyes összetételűnek bizonyult. A senatori rend és a lovagrend belső társadalmi hierarchiájához hasonlóan gyakran a városok ordója is rétegekre tagolódott, körülbelül a 2. század elejétől kezdve egyre növekvő mértékben, mivel számos decurio mindinkább anyagi gondokkal találta szemben magát, és mind kevesebben voltak abban a helyzetben, hogy a rendjükhöz tartozással járó terheket viseljék.¹⁴³ Így jött létre már Hadrianus idején a városi ordón belül a *primores viri* és az *inferiores* közötti különbség, amint azt a kis-ázsiai Clazomenai városáról feljegyezték (*Dig.* 50,7,5,5). Számos városban azonban már korábban is voltak olyan kiemelkedő családok, amelyeknek tagjai alapítványok és adományok révén különösen kitűntek, és aránytalanul sokszor viseltek városi magistraturákat. A 2. században gyakran lehet kimutatni ilyen családokat; ezek közé tartoztak például a *Valerii* a pannoniai Poetovio városában, akik közül több lovag került ki, és jellemző módon ebből a családból emelkedett fel az első ismert pannoniai senator is.¹⁴⁴

Ha a Római Birodalom számos és részben meglehetősen eltérő módon felépülő közösségében az egyes ordines decurionum minden különbség ellenére fontos közös ismertetőjegyeket is felmutatnak, ez a különböző városokban a rend tagjainak közös jogai és kötelezettségei, valamint az azokból következő egységes funkciói tekintetében vált lehetségessé. Nemcsak a decuriones büntetőjogi privilégiumai voltak egységesek, hanem az a feladatuk is, hogy az igazságszolgáltatás, a pénzügyek, az élelmiszerellátás, az építkezések és a közrend fenntartása területén biztosítsák a városok önkormányzatát. Ezt a feladatot a decuriók egyrészt a közösségi tanács által hozott határozatok révén látták el, másrészt pedig a magistratusok működése révén, akik legalábbis a császárkor kezdetén előírás szerint éppen ezen az úton-módon lettek az ordo decurionum tagjai. Így ezek számára is megnyílt a lehetőség, hogy rendi hovatartozásuknak megfelelő hivatali ranglétrán menjenek végig. A decurio egy-egy évre először rendszerint *aedilis*, majd *duumvir* (számos városban a *quattuorvir aedilicia potestate* vagy a *quattuorvir iure dicundo* címmel), vagyis alpolgármester, majd pedig polgármester volt. Betölthetett további hivatalokat, így a városi quaesturát is, vagy ismételt polgármesterként működhetett, és ezenkívül municipális papi tisztségeket is vállalhatott.¹⁴⁵

Ugyanilyen fontos volt a decuriók közhasznú gazdasági funkciója, mivelhogy – a gazdag felszabadított rabszolgákkal együtt ők fedezték – a városok közkiadásait. Ily módon egy decuriótól elvárták, hogy a közösségnek fizessen egy összeget a hivatalok elnyeréséért

¹⁴² Salona: G. Alföldy: *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien* 108. skk.; Dalmatia általában: J. J. Wilkes: *Dalmatia* 297. skk. Aquincum: A. Mócsy: *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen* 70. sk. Felszabadított rabszolgák fia a városi ordóban: Vö. M. L. Gordon: *Journ. of Rom. Stud.* 21, 1931, 65. skk.; P. Garnsey, in *Essays in Honour of C. E. Stevens* (Farnborough, 1975) 167. skk.

¹⁴³ P. Garnsey, in *ANRW* II 1, 229. skk.

¹⁴⁴ G. Alföldy: *Arh. Vestnik* 15/16, 1964/65, 137. skk. Hasonló, kiemelkedő családokra egy adott városban belül lásd még uő.: *Los Baebii de Saguntum* (Valencia, 1977).

¹⁴⁵ Vö. különösen W. Liebenam: *Städteverwaltung im römischen Kaiserreiche* (Leipzig, 1900); F. F. Abbott – A. C. Johnson: *Municipal Administration in the Roman Empire* (Princeton, 1926), továbbá A. K. Bowman: *The Town Councils of Roman Egypt* (Toronto, 1971).

(*summa honoraria*), vagy magára vállalja bizonyos középületek építésének a költségeit. Ugyanez volt érvényes a megtisztelő városi papi tisztségek odaítélésére is, amely például az afrikai Mustis városában 5000 sestertiusba került (gazdag pályázók ennek az összegnek a kétszeresét fizették). A többi afrikai városban az egyes hivatalok ára általában 2000–20 000 sestertius között mozgott.¹⁴⁶ Gazdag városi tisztségviselők nemegyszer jóval nagyobb összegeket juttattak honfitársaiknak, és számos jótéteménnyel tüntették ki magukat. Egy bizonyos Aulus Quinctilius Priscus például, aki az itáliai Ferentinumban végigjárta a városi hivatali ranglétrát, 70 000 sestertius értékű földbirtokát a közösség rendelkezésére bocsátotta, és a föld évi jövedelméből élelmiszereket adományozott (*ILS* 6271). Ez a *munificentia* – ha összehasonlítjuk a decuriók rendjének más tagjai által tett, egyéb költséges felajánlásával – még mindig szerénynek számított. Egy keleti származású decurio, Caius Domitius Zmaragdus, Carnuntum municipiumában a 2. században saját zsebéből fedezte az amphitheatrum építési költségeit (*ILS* 7121), és az a kereken 2 500 000 sestertius kitevő összeg, amelyet a híres rhodiapolisi Opramoas a 2. század első felében Lykia városai számára ajánlott fel (*IGRR* III 739), a senatorok és a lovagok bőkezűségével vetekedett.¹⁴⁷

Az 1. században a *leitourgia*nak ez a rendszere még teljes egészében az önkéntesség elvén nyugodott, mivel mindenekelőtt a számos újonnan alapított városban a fellendülő gazdasági élet a helyi vezető réteg tagjainak gyakran jó gazdasági lehetőségeket biztosított. Amikor azonban körülbelül Traianus és Hadrianus uralkodásától kezdve a decuriók között az *inferiores* ilyen felajánlások megtételére egyre kevésbé voltak képesek, megindult egy folyamat, amely a *leitourgia*rendszer növekvő állami irányításához vezetett, és azzal a következménnyel járt, hogy a decuriói tisztség betöltése sok gazdag számára egyre inkább teherre vált. Az Antoninus-korban ez a tendencia már egészen világosan kirajzolódott, és leginkább a városlakók ismételt folyamodványaiban mutatkozik meg, amelyekkel a terhek elengedését próbálták kieszközölni. Ennek a fejlődésnek az igazán messzeható következményei azonban csak Marcus Aurelius uralkodását követően jelentkeztek. Egészében véve a principatus korában a városi elitek abban a helyzetben voltak, hogy az Imperium számára oly jelentős gazdasági funkciójukat teljesítsék. Ugyanakkor politikai funkcióik révén a római uralmi rendszer gerincét képezték. A közösségi irányítás magukra vállalásával a rend tagjai tehermentesítették az államot. Ezenkívül mint a városok és a városi territóriumok felső rétege – mindenféle etnikai és társadalmi különbség ellenére – a római eszmék és szokások képviselőiként nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy az Imperium Romanum egysége megőrződjék.

Nem ehhez a kommunális elithez tartozott a városok egy másik, hasonlóképpen gazdag rétege, amelynek tagjait legalábbis anyagi helyzetük tekintetében a római társadalom felső

¹⁴⁶ Mustis: *AE* 1968, 586, 588, 591, 595, 599. Erre a rendszerre vonatkozólag lásd R. Duncan-Jones: *Papers of the British School at Rome* 30, 1962, 65. skk. és *The Economy of the Roman Empire* 82. skk.; M. Leglay, in *Akte des IV. Internat. Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik 1962* (Wien, 1964) 224. skk.; P. Garnsey: *Journ. of Rom. Stud.* 61, 1971, 116. skk. és *Historia* 20, 1971, 309. skk. Az afrikai *flamines*: lásd M. S. Bassignano: *Il flaminato nelle province romane dell'Africa* (Roma, 1974).

¹⁴⁷ A rendszerre vonatkozólag B. Laum: *Stiftungen in der griechischen und römischen Antike* I–II (Berlin, 1914); F. Oertel: *Die Liturgie* (Leipzig, 1917); N. Lewis: *Leitourgia Papyri: Documents on Compulsory Public Service in Egypt under Roman Rule* (Philadelphia, 1963). A városi vezető rétegek teljesítményeire vonatkozólag Itáliában lásd J. Andeau: *Ktema* 2, 1977, 157. skk. A senatorok tevékenységére a városokban lásd W. Eck, in W. Eck–H. Galsterer–H. Wolff: *Studien zur antiken Sozialgeschichte. Festschrift F. Vittinghoff* (Köln–Wien, 1980) 283. skk.

rétegeihez kell sorolni: a gazdag liberti rétege.¹⁴⁸ Ezeknek a köröknek a bevételei gyakran a kereskedelemről, bankügyletekről és kézműipari termelésről, de földbirtokból is származtak. Egyébként ezek a gazdagok is rendszerint földbirtokba fektették a nyereségüket, és emiatt a városi territoriumokon belül ők is éppen olyan földbirtokosréteget képeztek, mint a decuriók. Rabszolga származásuk bélyege miatt azonban még maguk a leggazdagabb felszabadítottak is csak ritkán, kivételes esetekben kerülhettek be a városok ordo decurionumába. Gyakrabban megesett, hogy érdemeikért a decuriók jelvényeivel (*ornamenta decurionalia*) jutalmazták őket, anélkül azonban, hogy ezáltal az ordo tagjaivá váltak volna. Rendszerint saját testületet alkottak, amely egy város társadalmán belül az ordo decurionum mellett ugyanúgy egy „második rendet” jelentett, mint birodalmi viszonylatban a lovagoké a senatori rend mellett. Ennek tagjai – a császárkultuszban betöltött feladatuknak megfelelően – leggyakrabban *Augustales*-nak nevezték magukat (különböző változatokkal), testületüket pedig alkalmanként – így például Ostiában is (*ILS* 6141, 6164) – kifejezetten *ordo Augustalium*-ként jelölték. Csak a kis agrárvárosokban, amelyekben alig akadtak gazdag liberti, hiányoztak az ennek megfelelő szervezetek. Másrészt viszont az ilyen jellegű testületek *ingenuus*okat (közöttük gyakran felszabadított rabszolgák fiait) is magukban foglaltak. Legalábbis a nagyvárosokban az *Augustalis* – mint rabszolga származású felkapaszkodott gazdag – megfelelt Trimalchio társadalmi típusának.¹⁴⁹

Ezeknek a felszabadított rabszolgáknak a gazdasági feladatai alig különböztek a decuriókra szabott feladatoktól. Az *augustalis*ok soraiba való felvételért fizetett pénzüsszeggel vagy egy kultuszszobor felállításával, továbbá középítkezések és létesítmények finanszírozásával tevékenyen hozzájárultak azokhoz a költségekhez, amelyekre a városok kiépítéséhez és a városi lakosság ellátásához szükség volt. Publius Decimius Eros Merula például, a rabszolga származású asisiumi orvos (lásd 114. p.), 2000 sestertiust fizetett városának azért, hogy a tehetős libertusok szervezetének tagja lehessen, és további 67 000 sestertiust adományozott szobrok felállítására, valamint az utak kövezésére (*ILS* 7812). Más felszabadított rabszolgák legalábbis az 1. században ennél nagyobb összegeket is áldoztak közcélokra, és ezek a decuriók felajánlásait igen gyakran felülmúlták. A császárkor kezdeti időszakában számos város gazdasági virágzása messzemenően ennek a rétegnek volt köszönhető. A 2. század elejétől azonban jelentőségük észrevehetően csökkent, és ez vezetett a decuriók nagyobb megterheléséhez, valamint ezen túlmenően a városok ellátásában jelentkező növekvő nehézségekhez.

A városok gazdag felszabadított rabszolgáinak helyzete sok tekintetben hasonló volt a császári és felszabadított rabszolgákéhoz. A császárok rabszolgáit és felszabadított rabszolgáit (*familia Caesaris*) kedvező anyagi körülményeik és hatalmi helyzetük szempontjából – saját belső tagozódásuk ellenére – egészében véve a Római Birodalom felső társadalmi

¹⁴⁸ Vö. különösen A. M. Duff: *Freedmen in the Roman Empire*² (Cambridge, 1958) 69. skk. és 124. skk., továbbá újabban G. Fabre munkáját a késő köztársaságkori felszabadított rabszolgákról (93. jegyzet). Vö. továbbá uő., in *Actes du Colloque 1973 sur l'esclavage* (Paris, 1976) 417. skk. (*liberti* az Ibériai-félsziget városaiban). A felszabadított rabszolgák öntudata síremlékeik tükrében: P. Zanker: *Jahrb. d. Deutschen Arch. Inst.* 80, 1975 (1976), 267. skk.

¹⁴⁹ Az *Augustalis*okról újabban részletesen R. Duthoy: *Epigraphica* 36, 1974 (1975), 134. skk. (társadalmi jelentőség); *Epigr. Studien* 11, 1976, 143. skk. (elterjedés); *ANRW* II, 16,2 (Berlin–New York, 1978) 1254. skk. (általános áttekintés). Vö. P. Kneißl: *Chiron* 10, 1980, 291. skk. (az *Augustalitas* kialakulására vonatkozólag); G. Alföldy: *Homenaje García Bellido IV. Rev. de la Univ. Complutense* 18, 1979 (1981), 195. skk. (*seviri Augustales* által emelt istenszobrok).

rétegei közé lehet sorolni.¹⁵⁰ Rómában és más közigazgatási központokban folytatott tevékenységük révén gyakran a városok felső rétegéhez tartoztak, még akkor is, ha a közösséggel nem álltak semmiféle intézményszerű kapcsolatban. Vagyonuk lehetővé tette, hogy a városokat anyagilag támogassák. Így például egy bizonyos Publius Aelius Onesimus – Hadrianus felszabadított rabszolgája – szülővárosában, a kis-ázsiai Nacoleában gabonabeszerzés céljára 200 000 sestertius értékű alapítványt tett. Ezeknek a köröknek az anyagi erejére vonatkozóan jellemző, hogy Onesimus alapítványának megtételekor kimondottan eszközeinek szerény voltára hivatkozott (*ILS* 7196). Hogy ezeknek a libertusoknak és servusoknak a társadalmi állása a közönséges felszabadított rabszolgákétól mennyire eltért, megmutatkozik abban, hogy gyakran szabad születésű nőt vettek feleségül. A császár személye körül, a császári udvarban a birodalmi közigazgatás központi kancelláriáiban, a tartományi fővárosok hivatalaiban és a császári birtokokon teljesített szolgálatuk bizonyos tekintélyt is biztosított számukra. A rabszolga származás bélyege azonban a városok gazdag felszabadított rabszolgáiéhoz hasonló korlátokat emelt számukra. A legkiemelkedőbb érdemek, a hatalom és a gazdagság ellenére is a lovagrendbe csak kivételes esetekben, a senatori rendbe pedig elvben egyáltalán nem nyerhettek felvételt. Ez még a *familia Caesaris* csúcsára, magára a császári udvar három leghatalmasabb, Claudius uralkodása alatt óriási befolyásuknak köszönhetően a birodalom politikájának irányítását saját kezükben tartó libertusára, név szerint Narcissusra, a császári főtitkára (*ab epistulis*), Callistusra, a kérvényekért felelős kancellára (*a libellis*) és Pallasra, a pénzügyi titkára (*a rationibus*) is érvényes volt. Maga Pallas is, aki pedig megengedhette magának, hogy a szolgálataiért a senatus által felajánlott 15 000 000 sestertius visszautasítsa, csak a praetori jelvények viselésének jogát kapta meg, anélkül azonban, hogy a római senatori rendbe hivatalosan is felvették volna (Plin., *Ep.* 8,6,1. skk.).

A VÁROSI ALSÓ RÉTEGEK

A római világbirodalomban a népesség alsó rétegeinek összetétele sokkal heterogénebb volt, mint a felső rétegéé. Ez mindennekelőtt az egyes birodalomrészek gazdasági, társadalmi és kulturális sokszínűségéből adódott. Jóllehet ez a sokszínűség a felső rétegek struktúrájára nézve is fontos következményekkel járt, ezek általában rendi szervezetekbe tömörültek, és ott az egyes rangbeli kategóriáknak megfelelően egységes rendi ismertetőjegyek jellemezték őket. A császárkorban a világbirodalom alsó néprétegeiben is végbement egyfajta integrációs folyamat, azonban – főleg a vidéki területeken – soha nem tudott hasonló fokot elérni, mint a római társadalom felsőbb rétegeiben. Így az 1. és a 2. század fordulóján az itáliai, afrikai vagy pannoniai decuriók között számuk, gazdagságuk vagy kultúrájuk tekintetében legfeljebb csak fokozati különbségek voltak. Míg azonban Itália vidéki lakossága ekkoriban jórészt rabszolgákból állt, addig a vidéki népesség Africában leginkább colonusokból, Pannoniában viszont túlnyomórészt független parasztokból tevődött össze.

¹⁵⁰ Összefoglalóan G. Boulvert: *Esclaves et affranchis impériaux sous le Haut-Empire romain* (Napoli, 1970); uő.: *Domestique et fonctionnaire sous le Haut-Empire romain. La condition de l'affranchi et de l'esclave du prince* (Paris, 1974); P. R. C. Weaver: *Familia Caesaris. A Social Study of the Emperor's Freedmen and Slaves* (Cambridge, 1972). Császári rabszolgák Egyiptomban: I. Biezuńska-Malowist, in M. Capozza (szerk.): *Schiavitù, manomissione e classi dipendenti nel mondo antico* (Roma, 1979) 175. skk.

Az alsó rétegek sem olyan világos hierarchikus jegyek szerint tagozódtak, mint a felső rétegek. Mindössze azok a határok voltak egyértelműek, amelyek – szemben a senatorokat, lovagokat és a lovagi ranggal nem rendelkező decuriákat elválasztó horizontális határokkal – vertikális vetületűek voltak. Először is adva volt egy könnyen felismerhető választóvonal a *plebs urbana* és a *plebs rustica* között, amely a városi és a vidéki lakosság eltérő lakóhelyéből, foglalkozásából, gazdasági aktivitásából, életmódjából, felemelkedési esélyeiből, kultúrájából, hagyományából, szokásaiból következett.¹⁵¹ Ez annál is szembetűnőbb volt, mert a hasonló választóvonallal nem rendelkező felső rétegek struktúrájának ellenpéldáját nyújtotta. Már maguk az *urbanitas* és a *rusticitas* fogalmak is világosan kifejezésre juttatták a városi és a vidéki lakosság különböző kulturális színvonaláról kialakult általános nézeteket. Strabón a népességet városi és vidéki lakosságra és még egy további köztes kategóriára osztotta (13,1,25). Galénos a jól ellátott városi lakosság és a hátrányos helyzetben levő vidéki lakosok között égbekiáltó társadalmi különbségeket látott (6,749. sk.). Pontosan rögzítették a szabadon születettek, a felszabadítottak és a rabszolgák eltérő jogállását is, és ebből fontos társadalmi különbségek következtek, tekintve, hogy ezek a jogi kategóriák az alsó néprétegeknek a felső rétegektől való függőségének a különböző formáit tükrözték. Az *urbanus* és *rusticus*, vagy az *ingenuus* és *libertus*, valamint *servus* között általánosan érződő különbségek ellenére az egyes csoportok közötti határok nem voltak egyértelmű társadalmi választóvonalak. A termelőeszközök birtoklása vagy azoktól való megfosztottság, a viszonylagos jólét avagy a szegénység, a felső rétegek tagjaitól való részleges vagy teljes függőség nem pusztán a felsorolt népességek kategóriák egyikéhez való tartozásból következett. Sokkal inkább arról van szó, hogy a felsorolt tényezők következtében létrejött az említett egyes csoportokon belül is egyfajta mélyreható belső tagozódás, jóllehet ez a rétegződés mindig fokozatos volt, pontosan meghúzható belső határok nélkül.

Az alsó néprétegek a városokban jóval egységesebbek voltak, mint vidéken. Összességében véve társadalmi helyzetük is valamivel kedvezőbb volt, mint a vidéki lakosság tömegeinek helyzete. A városokban ugyanis általában jobbak voltak a kereseti lehetőségek, több esély nyílt a foglalkozás megváltoztatására, nagyobb volt a közéleti játéktere, a nélkülözőknek több adomány jutott, és nem utolsósorban a szórakozási lehetőségek is jobbak voltak, mint vidéken. A gazdag felszabadított rabszolgák, akik az Augustalis testületekben tömörültek, jellemző módon általában a városi libertusok rétegéből emelkedtek fel. A *plebs urbana*hoz tartozóknak azonban megközelítőleg sem volt ilyen szerencsés helyzete. Ugyanakkor – legalábbis a nagyvárosokban, és mindenekelőtt Rómában – a lakosok közül sokan még mindig biztos megélhetésre leltek. Jellemző módon még akkor is a szegények közé tartozónak vallották magukat, amikor már 20 000 sestertius kitevő vagyon és négy rabszolga volt a birtokukban (Juvenalis 9,140. skk.). A városokban nagy általánosságban még a rabszolgáknak is jelentősen jobb sora volt, mint vidéken. Seneca a városi rabszolgák életmódja és vidéki sorstársaik nehéz munkája között szembeötlő eltérést észlelt (*De ira* 3,29,1), Columella pedig a városi *servi* szemére vetette, hogy – a földeken szorgosan dolgozó rabszolgákkal ellentétben – csak szórakozással töltik idejüket (1,8,1. sk.).

Fontos volt továbbá, hogy a városi alsó rétegek tagjai egyesületeket (*collegia*) hozhattak létre. Ezek az állam, illetve a városi kormányzat által ellenőrzött egyletek az egészen egyszerű emberek, sőt, még rabszolgák számára is lehetővé tették, hogy szakmabeli társaikkal (pl. mint *collegium fabrum*, amely számos városban létezett, és a kézműveseket foglalta

¹⁵¹ Vö. különösen R. MacMullen: *Social Relations* 30. skk.

magában), vagy egy és ugyanazon istenség tisztelőivel szervezetbe tömörüljenek.¹⁵² Az ilyen szervezetek tagjai bizonyos testületi szellemmel rendelkeztek, és az egyetek előjáróságában lehetőségük nyílt a városi méltóságok ténykedésének utánzására. Ugyanakkor az egyesületek a tagdíjából és gazdag polgárok adományaiból a tagságnak kiadósabb étkezéseket és tisztességes temetést tudtak biztosítani. Ezen túlmenően rájuk ruházták a városi tűzoltóság teendőit. Nagy jelentőséggel bírt továbbá, hogy a plebs urbana Rómában a császár, a többi városban pedig rendszerint gazdag magánszemélyek által rendszeres gabonajuttatásban részesült. Ehhez járultak még mint szociális jellegű előnyök a kikapcsolódási lehetőségek, mindenekelőtt az amphitheatrumokban, circusokban és színházakban bemutatott viadalkok és játékok, végezetül pedig a város által kínált többi szórakozási lehetőség, beleértve a bordélyok látogatását is (pl. egyedül Pompeiiben 28 ilyen intézmény működött).

Mindazonáltal a plebs urbana túlnyomó részének nehéz sorsa volt. A magasabb társadalmi helyzetűek megvetették a nép alacsonyabb sorú rétegeit, ami Tacitusnak a római *plebs sordida et circo ac theatri sueta* (circushoz és színházhoz szokott piszkos nép) gyanánt történő jellemzésében (*Hist.* 1,4) világosan kifejezésre jut.¹⁵³ A köznép lakáskörülményei gyakran rettenetesek, munkafeltételei gyatrák voltak, öltözké és táplálkozása sok esetben hiányos, tulajdona pedig rendszerint igen szegényes volt.¹⁵⁴ Már átmeneti élelmiszerellátási gondok is – mint például 32-ben Rómában (Tac., *Ann.* 6,13) – elsősorban a köznépet érintették a legérzékenyebben. A szánalmat keltő koldusok például Rómában a megszokott utcaképhez tartoztak (Seneca, *De clem.* 2,7). Még a szorgalom és a kiváló teljesítmény sem biztosított feltétlenül gazdasági és társadalmi sikereket. Sőt, még a hasznot hajtó kereskedelem sem hozott mindig biztos eredményt, ahogy erről egy római kereskedő vallott: *qui negotiando locupletem se speravit esse futurum; spe deceptus erat* (aki azt remélte, hogy a kereskedésből majdan meggazdagodhat, azonban csalódott reményében – *ILS* 7519). Heves elégedetlenséget váltottak ki azok a társadalmi megaláztatások, amelyeket a szegény cliensek, függetlenül attól, hogy szabadon születettek vagy felszabadítottak voltak, a gazdagok házában – és nemegyszer éppen azok rabszolgáitól – kellett, hogy elszenvedjenek (pl. Iuvenalis 3,184. skk.). Természetesen a városi rabszolgákkal is gyakran rosszul bántak, így például Larcus Macedo senator (Plin., *Ep.* 3,14,1), aki jellemző módon ugyanúgy egykori rabszolga fia volt, mint Vedius Pollio, aki hírhedt volt a rabszolga sorúakkal szembeni kegyetlenségéről.¹⁵⁵

A városokban élő alacsonyabb rendűek foglalkozása igen változatos volt. Mindenekelőtt az ő körükből – gyakran rabszolgák és felszabadított rabszolgák közül – kerültek ki a Római Birodalom „értelmiségi rétegének” képviselői (eltekinthetve a sokszor magasabb rétegekhez tartozó jogászoktól). Mint jogtanácsos, gondnok, jószágigazgató, orvos, pedagógus, művész, színész, közjegyző, mérnök, sőt, még mint filozófus is a legtöbb szellemi szakte-

¹⁵² J. P. Waltzing: *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les romains I–IV* (Louvain, 1895/1900); E. Kornemann: *RE* IV (1900) 380. skk.; F. M. De Robertis: *Storia delle corporazioni e del regime associativo nel mondo romano I–II* (Bari, 1974); Császár és plebs: lásd 106. jegyzet.

¹⁵³ Ehhez Z. Yavetz: *Athenaeum* N. S. 43, 1965, 295. skk.

¹⁵⁴ Lásd pl. Martialis 2,53,1. skk.; 11,56,1. skk.; 12,32,1. skk. A plebs helyzetére a városokban vö. F. F. Abbott: *The common People of Ancient Rome* (New York, 1911); R. MacMullen: *Social Relations* 63. skk. Róma alacsonyabb rangú népességére vö. P. Huttunen: *The Social Strata in the Imperial City of Rome. A Quantitative Study of the Social Representation in the Epitaphs published in the CIL VI* (Oulu, 1974). Lakáskörülmények: J. E. Packer: *Journ. of Rom. Stud.* 57, 1967, 80. skk.

¹⁵⁵ Dio 54,23,1. skk. Számos adat: J. Carcopino: *La vie quotidienne à Rome à l'apogée de l'Empire* (Paris, 1939); németül: *So lebten die Römer der Kaiserzeit* (Stuttgart, 1959).

rületen ők működtek, és megbecsülésük körülbelül a kézművesekének felelt meg. A rabszolgák között nagyszámú házi- és luxusrabszolga volt, akik nem vettek részt a termelésben. Ugyanez érvényes számos szabad születésűre és felszabadított rabszolgára, akik a nagyvárosokban és mindenekelőtt Rómában éltek, ahol az élőködő, gabonafejadagból élők széles rétege az állandóan jelen levő „lumpenproletariátust” képezte. Mindenekelőtt a provinciák kisebb városaiban a városlakók a település körül elterülő földeket megművelő egyszerű parasztok voltak. Főleg a nagyobb városokban az alsó néprétegek általában kézművesként és kereskedőként játszottak gazdasági szerepet. Sokan közülük kis magán- vagy bérelt műhellyel rendelkeztek, amelyben egyedül, esetleg néhány rabszolgával vagy felszabadítottal dolgoztak. Így például Rómában még Augustinus korában is volt egy olyan utca, amelyben számos ezüstműves műhely működött (*De civ. Dei* 7,4). Még rabszolgák is nyithattak műhelyt, így például a britanniai Eburacumban, ahol egy kis aranyműves műhely működött (*ILS* 3651). Sok kézműves tevékenykedett a tehetősebb tulajdonosok műhelyeiben is. Így például a császárkor elején számos rabszolga dolgozott az arretiumi terra sigillata műhelyekben; az 1. század első felében az észak-itáliai sigillataműhelyekben főként felszabadított rabszolgák, az ezt követő időkben a galliai sigillataműhelyekben pedig mindenekelőtt szabad származású kézművesek alkották a munkaerőt. A kereskedelem szerkezete hasonló volt. Számos kiskereskedő önálló üzlettel rendelkezett, például a felszabadított rabszolgák Rómában; ezek fémkészítményeket árusító üzleteket nyitottak, amelyekben aztán saját libertusait foglalkoztatták (*ILS* 7536). A rabszolgák uruk képviselőjeként (*institor*) vezethettek üzletet (pl. *ILS* 7479). Sok libertus és rabszolga nagy üzletházak ügynökeként is tevékenykedett, így például az aquileiai Barbii család számos libertusa és servusa Noricum és Pannonia városaiban.¹⁵⁶

Mint ahogy az a felsorolt adatokból kiderül, az *ingenui*, *liberti* és *servi* között jogállásuknak megfelelően létezhetett valamiféle társadalmi rangsorolás, ugyanakkor a közöttük levő társadalmi különbségek korántsem voltak mindig egyértelműek. Az említett csoportok közötti határok kezdettől fogva igen lazák voltak, merthogy ezek – a városokban, szemben a vidékkel – gyakran csak az egyes népességek kategóriák generatív szerkezetéből adódtak. A rabszolgának reménye volt arra, hogy felszabadítják, és ha a megfelelő életkort betölti, így általában legkésőbb 30 éves korában, szabad lesz. Minden libertus hajdani rabszolga volt; számos szabad születésű ember hajdani rabszolgának volt a sarja, merthogy a libertus felszabadítása (*manumissio*) után született gyermek már *ingenuus*nak számított. A városi alsó

¹⁵⁶ Városi foglalkozások: E. H. Brewster: *Roman Craftsmen and Tradesmen of the Early Roman Empire* (Philadelphia, 1917); H. J. Loane: *Industry and Commerce of the City of Rome 50 B. C.–200 A. D.* (Baltimore, 1938); I. Calabi Limentani: *Studi sulla società romana. Il lavoro artistico* (Milano, 1958); F. M. De Robertis: *Lavoro e lavoratori nel mondo romano* (Bari, 1963); A. Burford: *Craftsmen in Greek and Roman Society* (Ithaca, 1972); S. M. Treggiari, in P. Garnsey (szerk.): *Non-Slave Labour in the Greco-Roman World* (Cambridge, 1980) 48. skk.; H. von Petrikovits, in H. Jankuhn stb. (szerk.): *Das Handwerk in vor- und frühgeschichtlicher Zeit I* (Göttingen, 1981) 63. skk. (a kézművesek foglalkozásának megjelölése). A kereskedőkre vonatkozólag lásd még: J. Rougé: *Recherches sur l'organisation du commerce maritime en Méditerranée sous l'Empire romain* (Paris, 1966) 269. skk.; O. Schlippschuh: *Die Händler im römischen Kaiserreich in Gallien, Germanien und den Donauprovinzen Rätien, Noricum und Pannonien* (Amsterdam, 1974); J. du Plat-H. Cleere (szerk.): *Roman Shipping and Trade: Britain and the Rhine Provinces. CBA Research Report No. 24* (London, 1978). A városi liberti és servi munkája: A. M. Duff: *Freedmen in the Roman Empire* 89. skk.; W. L. Westermann: *Slave Systems* 90. skk.; uő.: *Journ. of Econ. Hist.* 2, 1942, 149. skk. Barbii: J. Šašel: *Eirene* 5, 1966, 117. skk.

rétegek mobilitásából egyrészt az következett, hogy jelentős hányaduk legalábbis a nagyobb városokban nem szabad személyektől származott. Tacitus mindezt nagyon világosan látta, amikor kiemelte, hogy a római lakosság jelentős része – és közöttük bizony lovagok, sőt, senatorok is – rabszolgáktól származtak (*Ann.* 13,27). Másrészt viszont ebből a szerkezetből az a szükségszerűség is következett, hogy a rabszolgáállományt állandóan fel kellett frissíteni.

A városi központokban a rabszolgaság széles körű elterjedését mindenekelőtt sír- és fogadalmi feliratok tömegével lehet igazolni, amelyek a birodalom számos városában igen sok servust és libertust említenek.¹⁵⁷ A rabszolgák százalékarányát nem lehet kiszámítani: P. A. Brunt feltételezése, miszerint Itália összlakossága Augustus uralkodása alatt 7 500 000 fő lehetett, és ebből 3 000 000 volt a rabszolga,¹⁵⁸ valószínűnek tartható, azonban nem igazolható. A rabszolgák számát illetően az egyetlen valamennyire is biztosnak mondható adat csak Pergamonra vonatkozóan maradt fenn Galénosnál (5,49), aki szerint a polgárok száma 40 000, a felnőtt lakosság száma pedig asszonyokkal és rabszolgákkal együtt 120 000 volt. Ez azt jelentené, hogy Pergamonban a rabszolgák a 2. század közepe táján az összlakosságnak hozzávetőleg az egyharmadát tették ki. A különösen vagyonos családoknak sok rabszolgája volt. Az Augustus-kori törvényhozás bizonyítja, hogy egy *dominus* több mint 500 rabszolga felett is rendelkezhetett. Lucius Pedanius Secundus vezető senator római palotájában Tacitus szerint 61-ben 400 rabszolga élt (*Ann.* 14,43). Az egyetlen rabszolgatartó tulajdonában levő rabszolgák bizonyíthatóan legmagasabb száma Plinius egy adata szerint 4116 volt (*N. h.* 33,135). Seneca közismert megjegyzése alapján a rabszolgák száma olyan magas volt, hogy Róma számára nagy veszélyt jelenthettek volna, ha viseletük alapján felismerhették volna egymást (*Clem.* 1,24,1). Ezekből az adatokból azonban nem következik, hogy az átlagos gazdagságú városi családok háztartásában is sok rabszolga élt volna.

¹⁵⁷ Rabszolgák és felszabadított rabszolgák a császárkorban: összefoglalóan R. H. Barrow: *Slavery in the Early Roman Empire* (London, 1928); A. M. Duff: i. m.; W. L. Westermann: i. m. 84. skk.; vö. továbbá E. M. Shtajerman: *Die Krise der Sklavenhalterordnung im Westen des römischen Reiches* (Berlin, 1964), aki túlságosan lehangoló képet fest. A rabszolgaság gazdasági jelentősége: vö. M. Corbier: *Opus* 1, 1982, 109. skk. A rabszolgák származása: M. Bang: *Röm. Mitt.* 25, 1910, 223. skk. és 27, 1912, 189. skk.; M. L. Gordon: *Journ. of Rom. Stud.* 1924, 93. skk. A rabszolgaság elterjedése a birodalomban: J. Češka: *Die Differenzierung der Sklaven in Italien in den ersten zwei Jahrhunderten des Prinzipats* (cseh nyelven német összefoglalással) (Praha–Brno, 1959); E. M. Štaerman–M. K. Trofimova: *La schiavitù nell'Italia imperiale, I–III secolo* (Roma, 1975); S. Treggiari: *Transact. Amer. Philol. Ass.* 105, 1975, 393. skk. (a senatori Volusii családjának rabszolgái); G. Prachner: *Die Sklaven und Freigelassenen im arretinischen Sigillatagewerbe* (Wiesbaden, 1980); J. Mangas Manjarrez: *Esclavos y libertos en la España romana* (Salamanca, 1971); A. Daubigney–F. Favory, in *Actes du Colloque 1972 sur l'esclavage* (Besançon–Paris, 1974) 315. skk. (Narbonensis, Lugdunensis); L. Vidman: *Listy Filologické* 82, 1959, 207. skk., uo. 83, 1960, 64. skk. és 229. skk. csakúgy, mint *Acta Ant. Hung.* 9, 1961, 153. skk. (Noricum); A. Mócsy: *Acta Ant. Hung.* 4, 1956, 221. skk. (Pannonia); G. Alföldy: *Acta Ant. Hung.* 9, 1961, 121. skk. (Dalmatia); I. Biezuńska-Malowist: *Studii Clasice* 3, 1961, 147. skk. és in I. Biezuńska-Malowist (szerk.): *Storia sociale ed economica dell'età classica negli studi polacchi contemporanei* (Milano, 1975) 111. skk. (vernae Egyiptomban); uő, in *Atti dell' XI Congr. Internaz. di Papirologia. Milano 1965* (Milano, 1966) 433. skk. (felszabadított rabszolgák Egyiptomban), uő: *L'esclavage dans l'Égypte gréco-romaine II. Période romaine* (Wrocław, 1977). Rabszolgánők: S. Treggiari: *Amer. Journ. of Ancient History* 1, 1976, 76. skk. és in M. Capozza (szerk.): *Schiavitù, manomissione e classi dipendenti* 185. skk. További irodalom: J. Vogt–N. Brockmeyer: *Bibliographie zur antiken Sklaverei* 37. skk.

¹⁵⁸ P. A. Brunt: *Italian Manpower* 124.

A rabszolgák ára az 1–2. században, az egyes birodalomrészekben különböző időszakokban a piaci helyzetnek megfelelően, továbbá a rabszolga életkora, neme és képzettsége szerint nagy általánosságban 800 és 2500 sestertius között mozgott (emellett persze egy olyan kitűnően képzett orvosnak, mint Publius Decimius Eros Merulának az árát felszabadításakor 50 000 sestertiusban állapították meg).¹⁵⁹ Ez azt jelentette, hogy egy városi decurio, akinek teljes vagyona földbirtokkal, házzal, ingóságokkal csak 100 000 sestertiust tett ki, legfeljebb néhány rabszolga tartását engedhette meg magának. Noricumban például az egy háztartásra vonatkozóan kimutatható legnagyobb rabszolgaletszám mindössze 6 (CIL III 4962). Az északi provinciákban az olyan sírfeliratok, amelyeken gazdagabb családok felszabadított rabszolgákból álló szélesebb *clientelájára* hivatkoznak, ritkaságszámba mennek.

A rabszolgabeszerzésnek a császárkorban már nem voltak olyan korlátlan lehetőségei, mint a Kr. e. 2. és 1. században. Augustus uralkodása idején a hódító hadjáratokat követően a hadifoglyokat még gyakran rabszolgasorba vetették, így például Kr. e. 25-ben a Nyugati-Alpokban a Salassi törzs 44 000 tagját (Strabón 4,6,7). Augustus utódai alatt azonban Róma már csak ritkán indított hódító hadjáratokat, és az ezek során ejtett hadifoglyokat már nem minden esetben adták el rabszolgának. Minthogy a leigázott népek csak ritkán lázadtak fel fegyveresen Róma ellen, egyre ritkábban kerültek büntetésből lázadók a rabszolgapiacra. 66–70-ben, a nagy zsidó háborúban 97 000 lázadó zsidó rabszolgává tétele (Ios., *Bell. Iud.* 6,420) éppúgy kivételes esetnek számított, mint a felkelés maga. A szomszéd népekkel, például a germánokkal vagy az etiópokkal folytatott rabszolga-kereskedelem a rómaiak rabszolgai igényének csak elenyésző hányadát tudta fedezni. A principatus korában a legtöbb rabszolga a Római Birodalomból származott, és nem erőszakos úton jutott rabszolgasorba, már csak amiatt sem, mert a császárság konszolidálódott belső viszonyai közepette az emberrablás szinte lehetetlen volt. A rabszolgák közül sokan – nevezetesen a számos feliraton és papiruszon említett *vernae* (*oikogeneis*) – rabszolgák házasságából születtek. Bizonyosnak tűnik, hogy a rabszolgacsaládok utódai révén a rabszolgaállományt nem lehetett szinten tartani, és egyáltalán nem lehetett növelni, már csak azért sem, mert számos rabszolga már házasságkötésre érett korában elnyerte a szabadságot. Az az állítás, hogy Trimalchio birtokán naponta 70 rabszolgagyerek jött a világra (Petronius, *Sat.* 53), nem egyéb, mint tudatos irodalmi túlzás.

A rabszolgaállomány utánpótlásának kétségkívül fontos forrása volt a birodalom szabad lakóinak „önkéntes” rabszolgává tétele. Gyakori szokás volt, hogy a szegény családok a gyerekeiket egyszerűen kitették. Ezeket aztán a megtaláló rabszolgaként (*alumnus, threptos*) nevelte fel. Az, hogy ez a szokás milyen méreteket tudott ölteni, kiderül az ifjabb Pliniusnak Traianushoz írt leveléből, amelyben a talált gyerekek jogállását egész Bithyniát érintő, súlyos kérdésnek tünteti fel (*Ep.* 10,65,1). A kedvezőtlen gazdasági viszonyok közepette, amikor rengeteg névleg szabad, valójában azonban jogfosztott és nincstelen család élt mindenekelőtt a provinciákban, gyakran az is előfordult, hogy a gyermekeket – vagy a felnőtteket önmagukat – eladták rabszolgának. A phrygiaiaknál például, akik még a császárkor folyamán is különösen sok rabszolgát szállítottak, ez a szokás széles körben elterjedtnek számított (Philostr., *Apoll.* 8,7,12). Prusai Diónnál (*Or.* 15,22. sk.) arra a kérdésre, hogy „De hát hogy gondolod azt, hogy rabszolga lehet belőlem?” az a válasz olvasható, hogy „Mert számtalan szabad eladja magát, úgyhogy egy szerződés következtében rabszolgákká válnak, ráadásul időnként még csak nem is kedvező feltételek közepette.” A jogtudós Marcianus a

¹⁵⁹ Vö. W. L. Westermann: i. m. 100. sk.; Merula (vö. 114. és 130. p.): *ILS* 7812.

rabszolgabeszerzésnek ez utóbb említett lehetőségét (*si quis se maior viginti annis ad pretium participandum vendere passus est* – ha valaki húszéves kora felett a kikötött ár fejében eladni kényszerül magát) legalábbis elméletileg egyenrangúnak tekintette a hadifoglyok rabszolgasorba taszításával (Dig. 1,5,51).

A rabszolgává válásnak ezeket a módszereit nem utolsó sorban azért alkalmazták előszeretettel, mert a császárkorban a rabszolgákra normális körülmények között sokkal kedvezőbb sors várt, mint a köztársaságkor utolsó két évszázadában. Annak a felismerése, hogy politikai és mindenekelőtt gazdasági szempontok a rabszolgasággal szembeni sokkal kedvezőbb bánásmódot követelnek, mint ahogy ezt például Cato a rabszolgakaszárnyát szem előtt tartva javasolta, már a köztársaságkor vége felé kezdett elterjedni. A császárkorban a rabszolgatartók ilyesfajta beállítottsága mind jellemzőbbé vált, már csak azon egyszerű oknál fogva is, hogy a rabszolgaállományt immár lehetetlen volt korlátlan mennyiségben új rabszolgákkal felfrissíteni. A filozófiai irányzatokban kifejezésre jutó humanitárius megnyilvánulások ezt a fejlődési vonalat erősítették. Elsősorban azért, hogy a rabszolgákat a jobb termelési teljesítmények elérésében érdekeltté tegyék, kedvezmények széles skálájával serkentették őket. Az a tény pedig, hogy egy munkáltató nyeresége nem a kizsákmányolás brutalitásától, hanem a termelőmunkában tanúsított szorgalmától függ, már Columella számára is nyilvánvaló volt (*De re rust.* 1,7,1). Ezzel egyidejűleg a rabszolgákkal való kegyetlenkedést mindinkább elítélték. Augustus kifejezésre juttatta nemtetszését Védius Pollio rabszolgákkal szembeni bánásmódjával kapcsolatban (Dio 54,23,2. skk.), annak ellenére, hogy – a római tradícióknak megfelelően – a rabszolgatartó és a rabszolga közötti, magánszférának számító viszonyba nem avatkozott bele. Az állam éppen az ő uralkodása idejében kezdett intézkedéseket hozni a rabszolgák javára. A *lex Petronia* (Kr. e. 19) előírta, hogy rabszolgát csak a hatóságok egyetértésével lehet vadállatok elleni halálos küzdelemre ítélni. A későbbi uralkodók tovább folytatták a rabszolgák védelmét szolgáló törvények alkotását. Az idős és beteg rabszolgák megölését Claudius gyilkosságnak tekintette, és elrendelte, hogy amennyiben rabszolgatartójuk kitette őket, felszabaduljanak, és állami ellátást kapjanak. Domitianus nem engedte meg a rabszolgák kasztrálását, Hadrianus pedig megtiltotta, hogy a bűnösnek ítélt rabszolgát gazdája megölje, sőt ezen túlmenően azt is, hogy önhatalmúlag zárkába csukja.¹⁶⁰ Mind több római követte ezt a viselkedési normát. Így tette például az ifjabb Plinius is, aki jól bánt rabszolgáival, és még azt is megengedte nekik, hogy saját vagyonukról végrendeletet hagyhassanak; egyben megértést tanúsított sorsuk iránt (*Ep.* 8,16,1. skk.). Seneca nyíltan kimondta, hogy a rabszolga is ember (*Ep.* 47,1): *Servi sunt et immo homines! servi sunt et immo contubernales! servi sunt et immo humiles amici!* („Rabszolgák? Inkább emberek! Rabszolgák? Inkább bajtársak! Rabszolgák? Inkább alacsony sorú barátok!”)¹⁶¹ Petronius *Satyricon*-jában (71) Trimalchio szájába ugyanezeket a szavakat adja: „A rabszolgák is emberek, ugyanolyan anyatejet szívnak magukba, mint bárki más, és csupán a kegyetlen sors áldozatai.”

A rabszolgákat – legalábbis a városokban – gyakran felszabadították. Bizonyos életkor betöltése után alapos okuk volt arra, hogy a *manumissio*-ban reménykedhessenek.¹⁶² Már

¹⁶⁰ A rabszolgák jogállása: W. W. Buckland: *The Roman Law of Slavery. The Condition of the Slave in Private Law from Augustus to Justinian* (Cambridge, 1908).

¹⁶¹ Vö. W. Richter: *Gymnasium* 65, 1958, 196. skk.

¹⁶² G. Alföldy: *Riv. Stor. dell'Ant.* 2, 1972, 97. skk., továbbá in H. Schneider (szerk.): *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der römischen Kaiserzeit* (Darmstadt, 1981) 336. skk. A rabszolga-felszabadítások gyako-

Augustus uralkodása idején is olyannyira megszokott dolog volt a rabszolga-felszabadítás, hogy a *liberti* tömege az államnak politikai és társadalmi veszélyt jelentett (vö. Dion. 4,24,4. skk.). A császári kormányzatnak olyan irányba kellett terelnie ezt a folyamatot, ar a római állam érdekeivel összeegyeztethető volt. A *lex Fufia Caninia* (Kr. e. 2) korlátoz rabszolgatartók halálakor felszabadítható rabszolgák számát: 3–10 fős rabszolgaállom esetében ennek legfeljebb a fele, 11–30 rabszolga esetén a harmada, 31–100 főnél a neg és 101–500-nál maximum az egyötöde juthatott a szabadság birtokába. A *lex Aelia Se* (Kr. u. 4) előírta, hogy a felszabadítónak legalább 20 évesnek kell lennie, és felszabadít módozatainak szabályozásával a 30 évnél fiatalabb rabszolgák számára megnehezítet polgárjog megszerzését. Ezeknek a törvényeknek a valódi célja nem az volt, hogy a fel badítást alapvetően korlátok közé szorítsák és a *liberti* létszámát csökkentsék. Mindő azt akarták megakadályozni, hogy a nem szabad születésű személyek a felszabadítás r tömegesen és állami ellenőrizés nélkül római polgárjoghoz juthassanak, és hogy ezál közéletre túl nagy befolyást gyakorolhassanak. A fent említett két törvény elfogad követően is lehetséges volt, hogy egy háztartás valamennyi rabszolgáját felszabadí (Gaius, *Inst.* 1,44), de nem egy csapásra végrendeleti úton és nem azzal a következmén hogy az összes egykori rabszolga kivétel nélkül teljes jogú római polgárrá válják. Ez a p légium – szabályok közé szorított kivételes esetektől eltekintve – az „érett” rabszolg illette meg, akik a felszabadítás időpontjában 30. életévüket már betöltötték. Hasonl zattal született egyrészt a *lex Iunia* (talán Kr. u. 19), amely a fiatalon vagy nem a szabá úton felszabadított személyeknek a teljes körű római polgárjog helyett csak latin jogot bi sított, másrészt pedig a *lex Visellia* (Kr. u. 24), amely a felszabadítottak számára megí ta, hogy városi magistraturákat vállaljanak. Ezek a törvények nem tudtak és nem is a tak annak az általános gyakorlatnak a kerékkötői lenni, amely szerint a rabszolgák b nyos idő elteltével (gyakran 30 éves koruk körül) elnyerték szabadságukat. A császárk és 2. évszázadában a Római Birodalom városaiban a rabszolgatartók általánosan köve ezt a gyakorlatot, így például az ifjabb Plinius is (*Ep.* 8,16,1). Artemidorus Daldianus Á fejte könyve szerint az Antoninus-korban a rabszolgáknak az a reménye, hogy elnyer szabadságot, megalapozott volt. Rendszerint csupán a felszabadítás időpontja és me nem pedig a felszabadítás ténye volt kérdéses.

A felszabadítás kilátása sok rabszolgát kecsegtetett reményekkel. Adott körülmé között még arra is serkentetett, hogy szegény polgárok a gyermekeiket vagy akár magukat is rabszolgának adják el. A felszabadítás révén – amennyiben a rabszolgat polgárjoggal rendelkezett – a volt rabszolga automatikusan megkapta a teljes római gárjogot vagy legalábbis a latin jogot. Ezáltal olyan privilégium birtokába jutott, am például egy szegény paraszt a korai császárkorban a legtöbb provinciában csak 25 év, mely segédcsoportban letöltött, nem kevésbé fáradságos katonai szolgálat után kaph meg, ha egyáltalán megkapta. Ettől eltekintve a rabszolga a köztes időben a rabszolg házában ellátást kapott, és gyakran kitanult egy szakmát is, például a kézműiparban. I körülmények között egy peregrinus számára a rabszolgasor szinte „csábító” lehetett aztán például Kis-Ázsiában – Philostratos szerint (*Apoll.* 8,7,12) – semmi rosszat nem tak benne. A rabszolgatartó számára ebből a rendszerből az az előny származott, l

riságára vö. K. Hopkins: *Conquerors and Slaves* 99. skk. A *liberti* jogállására és az őket érintő t nyekre lásd W. W. Buckland: i. m. 449. sk.; A. M. Duff: i. m. 12. skk. Az Artemidorusra vonat kiegészítő utalást Hahn Istvánnak köszönöm.

egyrészt a rabszolga szorgalmasan dolgozott, mert nem akarta a felszabadítás esélyét eljátszani, másrészt pedig gyakran kis vagyont (*peculium*) kellett összegyűjtenie, hogy a *manumissio* alkalmából a vételár visszafizetésével ki tudja magát váltani. Ennél azonban sokkal fontosabbak voltak azok az előnyök, amelyeket az egykori rabszolgatartó a liber-tusával létesített patronusi kapcsolatból a felszabadított rabszolga gazdasági és morális elkötelezettsége révén élvezett. Ezeknek az elkötelezettségeknek a skálája a felszabadított rabszolga keresete egy részének leadásától a személyes jellegű szolgálatokig (pl. ápolás a betegségben) terjedhetett.¹⁶³ Ezért tehát ez a rendszer voltaképp a kizsákmányolás jól kigondolt formája volt csupán, tekintve, hogy a fel nem szabadított rabszolgák és sok libertus valószínűleg kedvezőtlenebb volt, mint kis vezető csoportjuké, amelynek tagjai, így például Trimalchio is, patronusuk halála révén mentesültek az ilyen jellegű társadalmi kötelezettségek alól. Másrészt pedig ez a rendszer csak addig volt működőképes, amíg a felszabadulókat új rabszolgákkal tudták pótolni. A császárság korai időszakában azonban a rabszolgaságnak ez a formája jól megvalósíthatónak bizonyult, és a városokban így is kezelték. Számos rabszolgatartó valószínűleg eleve azzal a céllal vásárolt rabszolgákat, hogy majd bizonyos idő elteltével felszabadítsa őket, és ezáltal a számára leginkább kifizetődő társadalmi függőségi formát hozza létre.

A VIDÉKI ALSÓ RÉTEGEK

Vidéken a rabszolgák helyzete gyakran egészen más volt, mint a városokban, és nagy általánosságban ugyanez érvényes a vidéki alsó rétegekre általánosságban. A birodalom népességének túlnyomó részét kitevő *plebs rustica* szociális összetétele az *Imperium Romanum* egyes részeiben a városi plebséhez képest nagyobb eltéréseket mutatott. Jóllehet vidéken is voltak ingenui, liberti és servi, nagyságrendjük egymáshoz viszonyítva vidéken még kiegyensúlyozatlanabb volt, mint a városokban. Ezenkívül a fenti fogalmak teljesen eltérő társadalmi pozíciókat takarhattak, mivel például egy szabad születésű paraszt éppúgy lehetett kisbirtokos vagy bérlő, mint nincstelen bér munkás.¹⁶⁴ A rabszolga esetében is különbséget kell tenni az egyes társadalmi csoportok között. Mindenekelőtt meg kell különböztetni a kisebb paraszti vagy nagyobb municipális birtokokon kis számban, gyakran gazdájukkal patriarchális viszonyban dolgozókat a nagyobb csoportokban összefogott, latifundiumokon alkalmazott rabszolgáktól. Főleg azokban a birodalomrészekben, amelyekben – mint például a Duna-vidéken – a kevés kézben összpontosuló nagybirtokforma a császárkor elején még alig jelent meg, a kis- és nagyparasztok, valamint a városi decuriók rendjéhez tar-

¹⁶³ H. Lemonnier: *Étude historique sur la condition privée des affranchis aux trois premiers siècles de l'Empire romain* (Paris, 1887); J. Lambert: *Les operae liberti. Contributions à l'histoire des droits de patronat* (Paris, 1934); G. Fabre: *Libertus* 267. skk.

¹⁶⁴ A császárkori római parasztság problematikájára lásd R. MacMullen, in *ANRW* II 1, 253. skk.; uő.: *Social Relations* 1. skk.; M. I. Finley, in uő. (szerk.): *Studies in Roman Property* 103. skk. (Itália); G. Ch. Picard, in *ANRW* II 3 (Berlin–New York, 1975) 98. skk. (Gallia és Észak-Afrika); C. R. Whitaker, in P. Garnsey (szerk.): *Non-Slave Labour in the Greco-Roman World* (Cambridge, 1980) 73. skk. Mezőgazdaság: W. E. Heitland: *Agricola. A Study of Agriculture and Rustic Life in the Greco-Roman World* (Cambridge, 1921); K. D. White: *Roman Farming* (London, 1970); vö. uő.: *Country Life in Classical Times* (London, 1977) (forrásgyűjtemény). Latifundiumok: lásd 55. jegyzet; uo. és a 60. jegyzetben a császárkorra vonatkozó szakirodalommal.

tozó földbirtokosok – számosnak aligha mondható – rabszolgái nemigen különböztek a „szabad” paraszti lakosságtól. A termelőmunkában gyakran gazdájukkal és annak családtagjaival együtt ténykedtek, és lehetőségük nyílt mind saját család alapítására, mind kisebb magánvagyon szerzésére. Ezzel szemben a rabszolgák helyzete a nagybirtokokon meglehetősen kedvezőtlen volt, bár itt is voltak különbségek, nem is beszélve arról, hogy a rabszolgák soraiból kikerülő jószágigazgatók, a *vilici* és *actores*, a vidéki rabszolgaságon belül kiváltságos helyzetben voltak. Jellemző, hogy az ilyen rabszolgával a hozzátartozók mint *agricola optimus*szal dicsekedtek (*ILS* 7451), továbbá, hogy a birtokok irányításával városi rabszolgákat bíztak meg (pl. Plin., *Ep.* 9,20,2).

A latifundiumok rabszolgák tömegeivel történő megműveltetése korántsem volt mindeütt szokásos, ahol a nagybirtokforma elterjedt. Africában és Egyiptomban például a magánkézben levő és császári latifundiumokon túlnyomórészt névleg szabad parasztok dolgoztak. A rabszolgamunka Itáliában a nagybirtokokon legalábbis az 1. században még megszokott dolog volt, ahogyan azt a legjobban Columellának a mezőgazdaságról az 1. század 60-as éveiben írott műve mutatja.¹⁶⁵ Columella teljes egészében osztotta Cato és Varro régimódi nézetét, miszerint a birtokból csak a rabszolgák alkalmazásával lehet maximális nyereséget kisajtolni. A termelés jövedelmezőségének növelése érdekében javasolta a rabszolgák munkájának a lehető legnagyobb mértékű specializálását. Bár a szükségtelen kegyetlenkedéstől tartózkodott, a rabszolgákat keményen, részben még a régi módszereknek megfelelően béklyóban dolgoztatta, és még ő is csak beszélő szerszámnak tekintette őket (*De re rust.* 1,8,8). A principatus korában azonban a latifundiumokon is javult a rabszolgák helyzete: Columella után körülbelül egy emberöltővel az ifjabb Plinius már úgy látta, hogy saját birtokain éppúgy nincs megbilincsel rabszolga, mint a szomszédságban (*Ep.* 3,19,7).

A felszabadított rabszolgák a vidéki területeken és a mezőgazdaságban sem hiányozhattak. A kis- és középbirtokokon gyakran libertusok is dolgoztak, így például noricum-i parasztok birtokain vagy Dalmatiában és Pannoniában a veteránok parcelláin. Úgy tűnik, hogy az ilyen dominusok rabszolgái gyakrabban nyerték el a szabadságot, mint azok, akiket a nagybirtokokon alkalmaztak. A felszabadítás gyakorlata azonban a latifundiumokon sem volt ismeretlen. Az ifjabb Plinius nagyvonalúan szabadította fel rabszolgáit, foglalkozásuktól függetlenül (*Ep.* 8,16,1). Egy az itáliai Forum Liviből származó 1. századi felirat egy lovagrendi földbirtokos utasításait tartalmazza, amelyeket a földjeit művelő felszabadított rabszolgáknak adott (*CIL* XI 600). Összességében véve azonban a rabszolgák felszabadításának eszközeivel vidéken – főleg a latifundiumokon – jóval ritkábban éltek, mint a városokban. Columella csak egyetlen alkalommal szól a manumissióról: azt javasolja, hogy csak azokat a rabnőket szabadítsák fel, akik több mint három gyereket hoztak a világra (*De re rust.* 1,8,19). Ebből egyrészt az következik, hogy a hasonszorú nagybirtokosok nemigen szokták rabszolgáikat felszabadítani, másrészt pedig az, hogy rabszolgaállományuknak a *vernae* születése által történő szinten tartásában ugyancsak érdekeltek voltak. Valószínűnek tűnik, hogy mindazokkal a gazdasági és társadalmi előnyökkel, amelyek a rabszolga felszabadítása révén a városban egy rabszolgatartó számára kínálkoztak, vidéken aligha lehetett számolni. Ahhoz, hogy valaki kézművesként vagy kereskedőként sikeresen tevékenykedhessék, egyéni kezdeményezésekre és bizonyos mozgásszabadságra volt szükség. Az a rabszolga, akit a

¹⁶⁵ Ehhez H. Gummerus: *Der römische Gutsbetrieb* 73. skk.; N. Brockmeyer: *Arbeitsorganisation und ökonomisches Denken* 137. skk.; vö. G. Hentz: *Ktema* 5, 1980, 151. skk.; lásd még a 98. jegyzetben megadott szakirodalmat.

felszabadítás reményével kecsegtettek, különösen pedig a *libertus* személyes szabadsága birtokában sokkal jobban tudott ezeknek az előfeltételeknek eleget tenni, mint az a rabszolga, akinek a sorsa kilátástalan volt. Ugyanakkor a földbirtokosok szemében mindez inkább hátráltató tényezőnek számított. Hogy a szabad munkaerő foglalkoztatása rabszolgamunka helyett mennyire nem volt kifizetődő számukra, világosan kiderül Plinius okoskodásából, miszerint egy birtokot, amely az előző tulajdonos alatt az *inbellici cultores*nek nevezett *coloni* tevékenységének következtében tönkrement, rabszolgák által kellene rendeztetni (Ep. 3,19,6. sk.).

A császárkorban a latifundiumok megműveléséhez szükséges rabszolgatömegek generációról generációra történő utánpótlása mind nagyobb nehézséget jelentett. Ha Columella a három rabszolgagyermeket világra hozó anyáknak – saját észjárása szerint – igen magas jutalmat helyezett kilátásba, akkor aligha volt lehetséges a rabszolgaállomány szinten tartása a rabszolgacsaládok utódai révén. A provinciák *peregrinus* népességéből a szabad lakosok – a római polgárjog fokozatos kiterjesztése révén nyilván csökkenő számban – valószínűleg szívesebben adták el magukat rabszolgának a városokban, ahol a jövőt illető kilátásaik kedvezőbbek voltak. Így aztán a császárkor folyamán vidéken állandóan – a városokhoz képest pedig nyilván gyorsabb tempóban – csökkent a rabszolgák száma. Szerepüket a latifundiumokon mind nagyobb mértékben a *colonatus* rendszere vette át.¹⁶⁶ A *colonus* bérlő volt, aki a nagyobb földbirtok kis hányadát bérelte, és azt a családjával együtt művelte (feliségét *colonának* hívták, pl. ILS 7454), a földbirtokosnak pedig a megtermelt javakból meghatározott mennyiséget szolgáltatott be. Néhány provinciában, mindenekelőtt Afrikában – azon belül is különösen a nagy kiterjedésű császári birtokokon, amelyeken a munka megszervezése a magánlatifundiumok számára is példaértékű volt – ez a rendszer már az 1. század folyamán széles körben elterjedt. A Henchir-Mettichben előkerült, sokszor idézett felirat Traianus uralkodása végén a *colonatus* intézményét a császári birtokok megművelése alapjának nevezi nemcsak a felirat keletkezésének korára vonatkozólag, hanem a *lex Mancianára* hivatkozva már korábbi időszakot illetően is.¹⁶⁷ Ez a rendszer Itáliában is régóta ismert volt, és például Columella számára (*De re rust.* I,7,1. skk.) a rabszolgagazdaságnál – jóval kevésbé produktívnak tűnt. Emiatt azt javasolta, hogy csak terméketlen vidékeken fekvő birtokok megművelésére alkalmazzák, ott, ahol egyébként a költséges rabszolgák dolgoztatása nem lett volna jövedelmező. A 2. századtól kezdve azonban ez a földművelési forma Itáliában is elterjedt.

A legtöbb *colonus* személyileg szabad volt, időnként felszabadított rabszolgák is voltak közöttük (pl. ILS 7455). A bérleti rendszerbe bevonták a rabszolgákat is, és ezek *quasi coloni* minőségben már az 1. században (*Dig.* 33,7,12,3) gyakorlatilag ugyanolyan feltételek közepezté éltek, mint az „igazi” colonusok. Munkájukat és lakásviszonyaikat tekintve alig kü-

¹⁶⁶ Alapvető: M. Rostovtzeff: *Studien zur Geschichte des römischen Kolonates* (Leipzig, 1910); R. Clausen: *The Roman Colonate* (New York, 1925); P. Collinet: *Le colonat dans l'Empire romain* (Bruxelles, 1937); további szakirodalom: J. Vogt-N. Brockmeyer: *Bibliographie zur antiken Sklaverei* 45. skk. A colonusrendszer kezdetei Itáliában és ábrázolása a jogtudósok műveiben: N. Brockmeyer: *Historia* 20, 1971, 732. skk.

¹⁶⁷ *CIL* VIII 25902; vö. továbbá *CIL* VIII 25943. A colonusrendszerre Észak-Afrikában és az erre vonatkozó feliratos forrásokra lásd különösen J. Kolendo: *Le colonat en Afrique sous le Haut-Empire* (Paris, 1976); uő., in *Terres et paysans dépendants dans les sociétés antiques. Coll. Besançon 1974* (Paris, 1979) 391. skk.; C. R. Whittaker: *Klio* 60, 1978, 331. skk.; D. Flach: *Chiron* 8, 1978, 441. skk. (a feliratos források részletes taglalásával); uő., in *ANRW* II, 10, 2 (Berlin–New York, 1982) 427. skk.

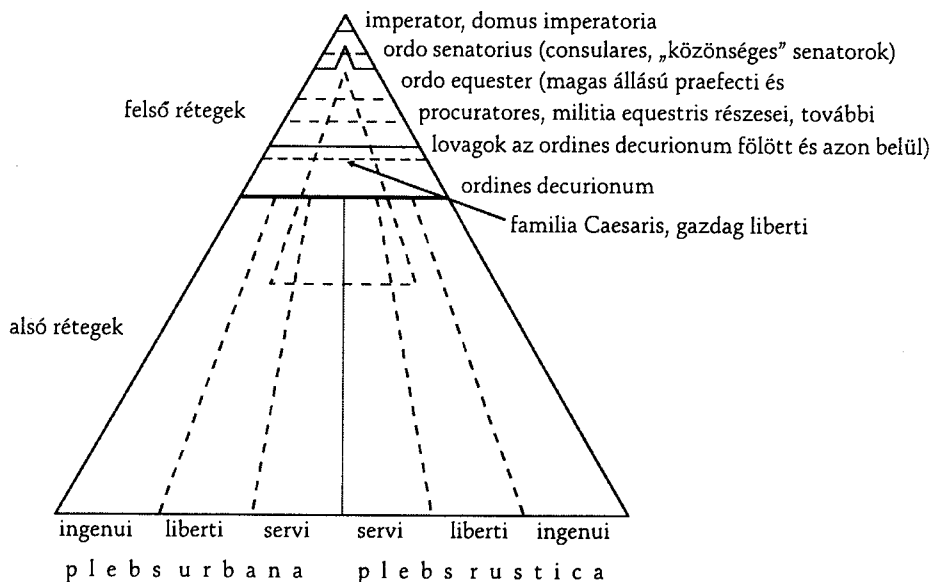
lönöztek egymástól, és a bérlőként alkalmazott rabszolgákat nem részesítették rosszabb bánásmódban, mint a „szabad” colonusokat. Például többé már nem lehetett megbilincselni őket. Ugyanakkor a névleg „szabad” colonusok számára sem voltak jobbak a társadalmi felemelkedés lehetőségei a lakóhely vagy a foglalkoztatás megváltoztatása révén, mint a rabszolgák számára. Ezáltal a szabad születésűek, a felszabadított rabszolgák és a rabszolgák jogállásának hagyományos különbségei egyre inkább elvesztették társadalmi jelentőségüket. A nagybirtokokon a colonusokból egészen homogén paraszti népesség azért nem alakult ki, mert új társadalmi különbségek bontakoztak ki. A *henchir-mettichi* felirat így a császári birtokokon dolgozó földműveseknek több kategóriáját említi. Szerepelnek rajta a „rendes” colonusok, vagyis a kisbérlők, a *coloni inquilini*, a birtokon megtelepedett, földnélküli és különböző munkák elvégzésére kötelezett parasztok, és a *stipendiarii*, egyéb parasztok, akik részben a földbirtokon, részben a birtokon kívül laktak, és akiktől meghatározott munkák elvégzését várták el.

A rabszolgák és a colonusok a principatus korában az Imperium Romanum vidéki népességének minden jel szerint csak töredékét képezték. A birodalom egyes részeiben, területről területre más és más összetételben, egyéb nagyszámú paraszti népességcsoport is élt. Kisbirtokosok, akik a legközelebb fekvő város *decuriái* censusát el nem érő értékű földbirtokkal rendelkeztek, szinte minden provinciában akadtak. Az önálló paraszti kisbirtok típusa, amelyet Vergilius *Georgicájában* megénekelt, a császárkor kezdetén Itáliából sem tűnt el teljesen. Amint az az úgynevezett alimentációs táblákon megadott birtokméretekből kiderül, Veleia és Beneventum környékén, vagyis két egymástól olyannyira eltérő vidéken, mint az Appenninek északi nyúlványain és Campaniában, a 2. század elején még számos kisbirtok létezett. Ezen túlmenően a birodalom legtöbb részében tömegesen éltek egészen szegény, földdel és vagyonnal egyáltalán nem rendelkező lakosok, akik létfenntartásukat napszámosként és idénymunkásként a tehetősebb parasztok és municipális birtokosok földjein, illetve latifundiumokon végzett munkával akarták biztosítani. Sok helyen akadtak pásztorok, akik – akárcsak itáliai társaik – nem szoktak más emberekhez, és minden idegenben ellenséget gyanítottak (Fronto, *Ad M. Caes.* 2,12). Ehhez jöttek még a kiskereskedők, akik nem hiányozhattak a vidéki piacokról sem, és különösképpen a kézművesek, akik vagy a falvakban vagy pedig a nagyobb birtokok műhelyeiben például kovácsként vagy fazekasként tevékenykedtek. A vidéki lakossághoz tartoztak végezetül a kisbérlők és a fegyencek is, akik a bányákban dolgoztak.

Az Imperium Romanum vidéki lakosságán belül viszonylag egységes struktúrák csak a későbbi császárkor folyamán alakultak ki, azt követően, hogy mindenütt a nagybirtok és colonusrendszer került előtérbe. Azonban egy szempontból a vidéki lakosság helyzete már a császárkor kezdetén is szinte mindenütt hasonló volt: a Római Birodalom legelnyomottabb társadalmi rétegei mindenütt a vidéki lakosság szegényebb és egészen szegény csoportjaiból tevődtek össze. Ezeken a csoportokon belül a legrosszabb sorsuk nem a rabszolgáknak volt, akik uruk szemében értéket képviseltek, és akiket legalább rendszeresen élelmeztek, hanem mindenekelőtt a névleg „szabad” parasztok tömegeinek, akik nincstelenek voltak és a provinciákban még a római polgárok kiváltságos helyzetével sem rendelkezhettek. Iudaeában például, de Egyiptomban is a „szabad” vidéki lakosság sorsa sokkal kedvezőtlenebb volt, mint a Columella birtokain élő rabszolgáknak. Philo (*De spec. leg.* 3,159. skk.) meglehetősen sötét képet fest: a vidéki lakosságot az elviselhetetlenség gyötörték az adóterhek; ha egy paraszt megszökött, családtagjaival vagy szomszédaival brutálisan elbántak, és gyakran halálra kínozták őket.

A „RENDEK-RÉTEGEK SZERKEZET” ÉS KIHATÁSAI

A principatus korának társadalmi rendjét összefoglaló módon leginkább piramis formájában lehet ábrázolni (lásd ábra). Ez persze nem tükrözi az egyes rétegek nagy számbeli különbségeit, és nem érzékelteti a császárkor első két évszázada folyamán végbement átalakulási folyamatokat. Ugyanakkor jól szemlélteti a társadalmi hierarchia egyes kiemelkedően fontos ismertetőjegyeit. Minthogy az önálló középréteg létjogosultságának a kritériumai hiányoztak, állíthatjuk, hogy a társadalom két – nem egyenlő nagyságú – fő csoportra, a felső és az alsó rétegekre tagozódott. A senatorok, lovagok és a lovagi ranggal nem rendelkező decuriók – összesen legfeljebb valamivel több mint 200 000 felnőtt férfi – asszonyaikat és gyermekeiket számításba véve sem tették ki a birodalom összlakosságának valószínűleg még az 1%-át sem. A tulajdonképpeni vezető réteg, amely a fontosabb senatori hivatalok birtokosaiból és a legmagasabb állású lovagok csoportjából állt, az Augustus-kor vége felé mindössze kb. 160, a 2. század közepe táján pedig hozzávetőleg kétszer ennyi személyt foglalt magában. A magasabb társadalmi rétegek legtöbb tagja, akik vagyonuk, a hatalomban betöltött funkcióik és presztízsük révén a közönséges emberek tömegei fölött álltak, világos hierarchikus kritériumok alapján egyes ordókba, vagyis zárt, testületi szerveződésű társadalmi egységekbe tömörültek, amelyeknek specifikus vagyoni feltételei, funkciói és rangbeli ismertetőjegyei voltak. Ezeket a szervezeti formákat jellegzetes ismertetőjegyeik miatt rendeknek lehet tekinteni. A rendekben egyesült tehát a társadalom elitje, anélkül, hogy bármiféle különbséget tettek volna városi és vidéki felső réteg között. Ugyanakkor a gazdag felszabadított rabszolgákat és a *familia Caesaris* tagjait, akik csupán vagyonuk és részben politikai befolyásuk tekintetében sorolhatók a felső réteghez, ezekbe a kiváltságos, köztisztletnek örvendő korporációkba nem vették fel. Mindenesetre a gazdag libertusok

körében – a városi Augustalis-szervezetek keretében – szintén megfigyelhető a rendi szervezetek utánzásának igénye; ugyanígy a familia Caesaris is bizonyos fókig rendi jellegű, jogi és feladatköri szempontból egyaránt meghatározható testület volt.

Az alsó rétegek a városi és vidéki néptömegek erősen heterogén csoportjaiból tevődtek össze. A kiváltságos ordókkal ellentétben ezeket nem lehet rendekként meghatározni. Anélkül, hogy ez a terminológia feltétlenül csak egymás fölött elhelyezkedő társadalmi csoportokra utalna, leginkább mégiscsak egyes rétegekről lehet beszélni. Ezek a rétegek, mindegyikük a városokban vagy vidéken végzett gazdasági tevékenységük alapján, továbbá jogi kritériumok szerint mint ingenui, liberti vagy servi szignifikáns ismertetőjegyeket mutatnak. Ezeknek megfelelően az alsó rétegek közötti határvonalak alulról felfelé húzódtak, vagyis az egyén konkrét társadalmi helyzetét csak részben tudták meghatározni. Az egyes felső rétegek közötti világos pozíciókülönbségekkel ellentétben az alacsonyabb népességen belül egyértelmű, horizontális vetületű választóvonalak nem léteztek. Ily módon volt lehetséges, hogy egy és ugyanazon alsó néprétegen belül a pozíciók egymástól nagy távolságra, a különböző alsó néprétegek tagjainak pozíciói pedig egymáshoz igen közel helyezkedhettek el.

Magától értetődő módon ez a modell nem fedti a római társadalmi rend teljes valóságát a császárkor első két évszázada folyamán. A modell gyenge pontjára mindenképpen fel kell hívni a figyelmet. Felvázolásakor a jogi és a szervezeti tagozódás kritériumai voltak a döntőek; ennek következtében azok a határok, amelyek a társadalmi csoportok között a funkció és a társadalmi presztízs alapján adódtak, a jogi fogalmakkal jellemezhető testületek és személyi csoportok közötti határokkal nem feltétlenül esnek egybe, illetve nem jutnak teljes mértékben érvényre. A funkcionális ismertetőjegyek és az ezeknek megfelelő presztízs-jegyek alapján az Imperium Romanum felső rétegeit leginkább úgy lehet leírni, hogy az előkelő népességnek két fő rétege volt. Létezett egyrészt a kommunális elit, másrészt pedig a birodalmi arisztokrácia. A kommunális elithez tartoztak alacsonyabb állású különálló rétegeként az Augustalis-szervezetekbe tömörülő gazdag felszabadított rabszolgák, magasabb állású különálló rétegeként pedig a „közönséges” decuriók és magistratusok, valamint kollégáik, akik egyben a lovagrend tagjai is voltak, de csupán városi, nem pedig állami szolgálatban álltak. Ezzel szemben a birodalmi arisztokrácia tagjai az állami szolgálatban katonai és politikai tisztségeket töltöttek be, vagy – mint például mindenekelőtt a tisztség nélküli senatoroknak – legalábbis kilátásuk volt erre. Ugyanebből a birodalmi arisztokráciából emelkedett ki továbbá a politikai-katonai vezető csoport is, amely a magas tisztségeket betöltő senatorokból, valamint a magas rangú lovagrendi állami funkcionáriusokból állt. Másrészt viszont azt is hangsúlyozni kell, hogy az itt vázolt modell, amely az egyes néprétegek közötti különbségeket hangsúlyozza, a társadalmi stratifikációnak mint társadalmi ismertetőjegynek egyoldalúan túlsúlyt biztosít. A társadalmi viszonyok megállapítására a római világban nem kizárólag a társadalmi hierarchián belül rögzített pozíciók voltak a mérvadók, hanem az egyes magasabb és alacsonyabb állású személyek közötti kimagasló fontosságú személyi kapcsolatok is, mint például a familia keretén belül a rabszolga és ura, valamely városi közösségben egy plebeius cliens és a kommunális elithez tartozó patronusa, vagy pedig a földbirtokon a földművesek és a gazda közötti kapcsolat. Míg a kiváltságos ordo tagjai rendi formába tömörültek és a társadalom többi hierarchikus csoportjától sok tekintetben tudatosan elkülönültek, addig a birodalomban az alacsonyabb népességcsoportok sokkal inkább kötődtek mindenkor urukhoz és patronusokhoz, mint egymáshoz. Azok a szociális különbségek azonban, amelyeket a társadalmi rétegződés fentebb (lásd 107.

skk.) részletesen taglalt mechanizmusaiból adódtak, ugyanígy a valóságot jelentették, és jelentőségüket annál kevésbé szabad alábecsülni, mivel a korabeli szerzők a társadalmi rétegződésnek ezt a fajta tagozódását – gazdag és szegény között, vagy másképp meghatározott, egymás fölött elhelyezkedő csoportok között – mérvadónak tekintették.

Az itt leírt tagozódás ismeretében a császárkor első két évszázadának római társadalmi rendjét, ugyanúgy, ahogy a római történelem többi korszakában is, a „rendek-rétegek szerkezet” fogalmával lehet jellemezni. Ezzel szemben az „osztály” fogalma ennek a társadalmi rendnek a meghatározására alkalmatlan lenne. A társadalmi osztály az adott osztályba tartozóknak a termeléshez fűződő azonos kapcsolata révén jön létre. Ez a viszony leegyszerűsítve a termelőeszközök birtoklásából vagy nem birtoklásából (az ókori társadalomban ez a földbirtokot, továbbá az ipari műhelyeket jelentené a megfelelő felszereléssel), valamint a munkamegosztásból és a megtermelt javak elosztásából adódik. Ha a principatus kori római társadalom osztálytársadalom lett volna, akkor két osztálynak kellett volna léteznie: egyrészt az uralkodó osztálynak, amelynek tagjai a termelőeszközöket birtokolták, a termelőmunkában nem vettek részt és a mások által megtermelt javakból származó nyereségből éltek, másrészt pedig az elnyomott osztálynak, amelynek tagjai sem földbirtokkal, sem a kézműipari termeléshez szükséges saját eszközökkel nem rendelkeztek, közvetlen termelőmunkát végeztek és az uralkodó osztályt a megtermelt javakból eltartották. A római társadalom egyes csoportjai ezeket a gazdasági kritériumokat messzemenően teljesítenék. A senatorokat minden további nélkül be lehetne sorolni az első, a latifundiumokon élő rabszolgákat pedig a második típusba. Azonban egy ilyesfajta osztálymodell nem felel meg a római társadalmi rend teljes valóságának. Először is be kellene iktatni az alsó és a felső osztály közé egy középosztályt, amelynek tagjai termelőeszközökkel rendelkeztek, de ennek ellenére közvetlen termelők voltak. Ebbe a kategóriába olyan különböző társadalmi csoportok tartoztak volna, mint a saját birtokkal rendelkező független parasztok, továbbá a colonusok, akiknek legalább bérelt földjük volt, valamint a saját kis műhelyükben dolgozó kézművesek. A döntő érv azonban az, hogy a római társadalom korántsem *csak* a felsorolt gazdasági kritériumok szerint tagozódott, hanem társadalmi és jogi szempontok szerint is, amelyek nem álltak teljes összhangban a gazdasági feltételekkel. A városi decuriók nemegyszer közvetlen termelőmunkát végző parasztok voltak, és mégis, mint kiváltságos rend tagjai, hivatali tisztségüknel és tekintélyüknel fogva a felső rétegekhez sorolandók. Ezzel szemben a Trimalchiohoz hasonló gazdag felszabadított rabszolgák – jóllehet az „uralkodó osztályhoz” tartozás minden gazdasági feltételét teljesítenék, hiszen rendelkeztek termelőeszközökkel, nem vettek részt a közvetlen termelőmunkában, és személyzetük munkájából éltek – mégse tartoztak egyértelműen az „uralkodó osztályhoz”: lehetetlen volt számukra, hogy belépjenek valamelyik kiváltságos rendbe, hogy magasabb hivatalokat vállaljanak és hogy társadalmi megbecsülést vívjanak ki maguknak. Így tehát ellenkeznek a valósággal, ha a principatus kori római társadalmat mindenképpen osztálytársadalomként akarnánk meghatározni (nem is beszélve a „rabszolgatartó társadalom” gyanánt történő meghatározásról!). A római társadalom rendekre és rétegekre tagozódó, meglehetősen sajátos szerkezetű társadalom volt, amely hasonló jellemvonások ellenére az egyéb iparosodás előtti társadalmaktól is jelentősen különbözött.¹⁶⁸

¹⁶⁸ Az itt felvázolt tagozódási modellre és a római társadalmi rend alapvonásaira lásd még G. Alföldy: *Gymnasium* 83, 1976, 1. skk. E modell kritikája és részben más elképzelések: F. Vittinghoff: *Hist. Zeitschr.* 230, 1980, 31. skk.; K. Christ, in W. Eck–H. Galsterer–H. Wolff (szerk.): *Studien zur antiken*

A szerkezeti sajátosságok révén érthetővé válik, hogy meddig terjedhetett a principatus korában ennek a társadalmi rendnek a rugalmassága. Minthogy a rendekből és rétegekből álló szerkezet a provinciákban is vagy érvényre jutott, vagy legalábbis a társadalmi fejlődés irányát mutatta, a csúcspozíciók fokozatosan a hajdani „nem rómaiak” számára is hozzáférhetővé váltak, és ezzel egyidejűleg az itáliaiak elveszítették korábbi vezető szerepüket. A társadalomszerkezetben az effajta átérésztőképesség nem tévesztendő össze a vertikális irányú mobilitással, amely abból a lehetőségből fakadt, hogy a társadalmi pozíción vagy egy és ugyanazon társadalmi rétegen belül, vagy valamely réteghez való tartozás megváltoztatása révén javítani, illetve rontani lehetett.¹⁶⁹

A felemelkedés esélyei egyértelműen a társadalmi piramison belül húzódó határvonalaknak megfelelően alakultak. Az eleve kiváltságokkal rendelkezők előtt számos lehetőség állt. Ha megfelelően kihasználták a birtokukban levő gazdasági eszközöket, és ha egy municipális, lovagi vagy senatori *cursus honorum* által biztosított kereteken belül a hivatali létra hierarchikusan egymás fölött elhelyezkedő fokain előrejutottak, lényegesen javítani tudtak társadalmi pozíciójukon. Példa erre az ifjabb Plinius, aki öröklött birtokai mellé újabbakat vásárolt, és a senatori hivatali pályafutás fokozatait a consuli rangállással bezárólag mind maga mögött tudta. De nem volt nehéz a valamely közösség decuriói rendjéből a lovagrendbe, onnét pedig – vagy egy generáción belül, vagy a következő generáció tagjaként – a senatori rendbe történő felemelkedés. Az egyes *ordines* közötti censusbeli különbség sok gazdag számára nem tűnt megoldhatatlan problémának, és a vezető rendek, amelyeket a gyakori gyermektelenség miatt újra meg újra fel kellett frissíteni, természetes utánpótlásuk forrását minduntalan az egy rangfokozattal alacsonyabban elhelyezkedő rendben találták meg. Hasonló felemelkedési lehetőségek – mindenekelőtt a városokban – az alsóbb rétegek számára is adva voltak. Minthogy egy és ugyanazon alacsonyabb népességekategória meglehetősen eltérő társadalmi pozíciókat foglalhatott magába, az egyén helyzetének egy ilyen kategórián belüli javítása – mindenekelőtt a gazdasági sikerek révén – minden további nélkül lehetséges volt. Ugyanez volt érvényes a városi kézművesekre is, akik akár műhelytulajdonossá is felküzdheték magukat. Az alsó rétegek szerkezetének lazasága következtében még a státus megváltoztatása is minden további nélkül lehetségesnek bizonyult, legalábbis a városokban, minthogy a rabszolgákat gyakran felszabadították, és mivel a libertusnak a *manumissio* után született gyermekei már szabad születésűnek számítottak.

Sozialgeschichte 197. skk.; F. Kolb, in *Bericht über die 33. Versammlung deutscher Historiker in Würzburg 1980. Beih. zu Gesch. in Wiss. u. Unterricht* (Stuttgart, 1982) 131. sk. Ezekhez az állásfoglalásokhoz összefoglalóan: G. Alföldy: *Chiron* 11, 1981, 207. skk. Vö. uő., in *Homenaje García Bellido IV. Rev. de la Univ. Complutense* 18, 1979 (1981), 177. skk., különösen 209. skk. (társadalmi rétegződés a szoborállítás tükrében). A különböző rétegek tagjai közötti társadalmi kapcsolatokra W. Eck, in *Colonato y otras formas de dependencia no esclavistas. Actas del Coloquio 1978. Memorias de Historia Antigua (Oviedo)* 2, 1978, 41. skk. A marxista elmélet, amely az „ókori társadalmi rend” meghatározásakor az osztálytársadalomhoz ragaszkodik, időközben többnyire már eltávolodott a „rabszolgatartó társadalom” teóriától (pl. E. M. Štaerman: *VDI* 1969, 4, 37. skk.), lásd pl. H. Kreissig: *Ethn.-Arch. Zeitschr.* 10, 1969, 361. skk.

¹⁶⁹ Társadalmi mobilitás a principatus korában: K. Hopkins: *Past and Present* 32, 1965, 12. skk.; P. R. C. Weaver: uo. 37, 1967, 3. skk. (császári szabadosok és rabszolgák); H. W. Pleket: *Tijdschr. voor Geschiedenis* 84, 1971, 215. skk.; H. Castritius: *Mitt. d. Techn. Univ. Braunschweig* 8, 1973, 38. skk.; R. MacMullen: *Social Relations* 97. skk.; B. Dobson, in *Recherchers sur les structures sociales dans l'antiquité classique* 99. skk. (centuriók).

Mindazonáltal a principatus korában a társadalmi mobilitást mint pozitív tényezőt nem szabad túlbecsülni. Mindazok, akik a vázolt lehetőségeket ténylegesen át tudták ültetni a gyakorlatba, összességükben véve csak kisebbséget, a vidéki területeken pedig valószínűleg csak igen elenyésző kisebbséget alkottak. A körülbelül 90 lovag közül például, akik *praefectus cohortis*ként a legalacsonyabb lovagrendi tisztség viselését egy időben kezdték, csak a kétharmad részük léphetett *tribunus militum*ként a következő rangfokozatba, és ezeknek csak további egyharmada érhetette el a harmadik rangfokozatot, a *praefectus alae* tisztségét. Fontos volt mindenekelőtt, hogy az alsó rétegek és a felső rétegek között húzódó meghatározó jellegű társadalmi választóvonalat csak nehezen lehetett átlépni. Akinek nem álltak rendelkezésre kezdettől fogva a megfelelő gazdasági lehetőségek, az ezeket a munkában tanúsított szorgalma és egyéb képességei révén csak igen nehezen tudta megszerezni. Különösen érvényes volt ez az alsó rétegekre a vidéki területeken, ahol a vagyon földtulajdon formájában sokkal inkább állandósult módon került elosztásra, mint a városokban. A társadalmi felemelkedés azonban vidéken is lehetséges volt. Ennek ékes bizonyítéka a híres mactari felirat (a 3. századból), amelyen egy egykori egyszerű földműves kétkezi munkájának sikerével büszkélkedik (*ILS* 7457): nincstelen családból származott, 12 éven át idénymunkásként, 11 éven át pedig előmunkásként vett részt az aratási munkákban, és munkája eredményeként földbirtokos lett belőle, majd ebben a minőségében szülővárosa decuriója lett, végül is a polgármesteri hivatalig emelkedett. Ez a fajta érvényesülés azonban biztosan nem volt gyakori, már csak azért sem, mert egy földbirtokkal nem rendelkező idénymunkás a béréből a decuriók számára előírt minimális vagyont – még egy kisváros igen alacsony censusa esetében is – csak nagy nehézségek árán tudta összekuporgatni. A városi foglalkozási ágakban könnyebb volt vagyont szerezni, de a társadalmi felemelkedés a városokban is korlátok közé volt szorítva, nem utolsósorban a személyes származás és a jogállás révén előadódó sokrétű megkötések révén, amelyek még a gazdasági szempontból sikeres személyeket, mindenekelőtt a szorgalmasan dolgozó felszabadított rabszolgákat is gyakran megakadályozták abban, hogy felemelkedjenek a felső rétegekbe.

Így tehát a principatus korában – a modern ipari társadalmak viszonyaival ellentétben – csak ritkán volt lehetséges, hogy valaki igen alacsony viszonyok közül a társadalmi piramis csúcsáig küzdje fel magát. A *familia Caesaris* vezető tagjainak vagy a gazdag felszabadított rabszolgáknak az életútja, amely Trimalchiót arra a kijelentésre készítette, miszerint ő békából király lett (Petronius, *Sat.* 77), a továbbra is fennálló társadalmi akadályok miatt nem igazolja e személyek korlátlan társadalmi mobilitását. Ettől eltekintve az ilyen felemelkedők korántsem kizárólag személyes szorgalmuknak köszönhették pályafutásukat, hanem inkább az őket ért szerencsének, nevezetesen a gyermektelen rabszolgatartók hátrahagyott örökségének, továbbá annak, hogy születésük vagy a rabszolga-kereskedelem révén a császári rabszolgaszemélyzethez tartoztak. A társadalmi piramis aljáról a csúcsára való felemelkedésnek egyetlen intézményesített lehetősége volt. Ez azoknak a centurióknak a pályafutásában rejtett, akik a *primuspilusi* tisztség révén felemelkedhettek a lovagrendbe. Míg azonban például a 2. század közepe táján egyidejűleg mintegy 2000 centurio működött, addig csak harmadrészükhöz kaphatta meg a lovagi ranggal járó *primuspilusi* beosztást, és ezek közül kevesebb mint 10 érhetett el magasabb lovagi rangfokozatot. Pertinax, a későbbi császár sorsa – aki egykori rabszolga gyermeke volt, és nincstelen tanárként kezdte pályafutását, ezután protekcióval felvették a lovagrendbe, és kimagasló katonai képességével kitűntette magát, majd megkapta a szenatori rangot, a *consularis* rangú vezető személyiségek közé emelkedett, és akit Commodus bukása után császárrá választottak – példátlanul számí-

tott, és csakis azok között az új körülmények között volt lehetséges, amelyeket a Római Birodalomnak a 2. század közepétől jelentkező katonai és politikai válsága teremtett. Korábban egy család hasonló ívű felemelkedése legfeljebb több emberöltőn keresztül volt elképzelhető. Így például a Vitelliusok a hagyomány szerint felszabadított rabszolgától származtak, aki lábbeliket foltozgatott. Ennek fia a köztársaságkor végén árverés révén vagyona tett szert. Ennek a Vitelliusnak egy prostituálttal kötött házasságából született egy fia, akit felvettek a lovagrendbe, és aki Augustus uralkodása alatt császári procuratori rangra emelkedett. Ennek a lovagnak négy fia volt, akik már mind senatorok voltak; és egyikük háromszoros consulként Róma legelőkelőbb férfiúi közé tartozott. Az ő fia volt Aulus Vitellius, aki császár lett.¹⁷⁰

A római társadalmi rend mindenestre számos társadalmi felemelkedési lehetőséget kínált, amelyek elérését legalább célul lehetett kitűzni. Ez a rugalmasság jelentősen hozzájárult Róma erejéhez és stabilitásához. Ugyanakkor meg kell említeni, hogy a társadalmi lecsúszás, amely az érintett egyén különös elkeseredéséhez vezethetett, a principatus korának kiegyensúlyozott viszonyai között viszonylag ritkán következett be. A lecsúszás a provinciák lakosságát legfeljebb a meghódításukat követő első generáció során érintette tömegesen, a császárkor folyamán azonban ez a kör mind szűkebbre zárult. Elszegényedett és eladósodott családok, amelyek például gyermekeiket rabszolgának kellett hogy eladják, mindig is voltak, főleg vidéken. Széles néprétegek azonban ritkán éltek meg egyidejűleg ilyen fajta süllyedést. Természeti katasztrófák idején, így például a 17-ben Kis-Ázsiában pusztító nagy földrengés idején, a császári kormányzat a lakosság segítségére sietett (Tac., *Ann.* 2,47). Az egyszer már megadott kiváltságokat – mint például a személyi szabadságot, a polgárjogot és rendhez a hozzátartozást valamely – meglehetősen ritkán, legfeljebb csak büntettek esetén vonták vissza, és a kiváltságban részesítettek utódai a szabadságot és a polgárjogot automatikusan, a valamelyik rendhez való tartozást pedig sokszor legalábbis a gyakorlatban ténylegesen örökölték.

A római társadalom belső alkotmányos rendje már önmagában is megmagyarázza, hogy a társadalmi feszültségek és konfliktusok a principatus korában csak ritkán vezettek nyílt lázadásokhoz. A társadalomszerkezet következtében osztályharcra éppoly kevésbé nyílt lehetőség, mint a késői köztársaság korában. Az alacsonyabb népesség egyes csoportjai különböző formában a felső rétegekhez kötődtek, és ennek megfelelően érdekeik gyakran meglehetősen eltérőek voltak. Ugyanakkor az alsó rétegek soraiban világos társadalmi választóvonalak nem rajzolódtak ki, és ezáltal nem bontakozhatott ki egy mindent elsöprő forradalmi osztály, már csak azért sem, mert az alacsony rangú népességcsoportok a birodalom különböző részeiben inkább dominusukkal és patronusukkal, nem pedig a velük egyívásúakkal éreztek szolidaritást. A római uralmi rendszer a principatus korában különben is olyan erős volt, és a birodalom belső viszonyai oly mértékben konszolidáltak voltak, hogy a meglevő társadalmi feszültségek aligha csaphattak át nyílt konfliktusba.

A császárság olyan politikai keret volt, amely az arisztokratikus berendezkedésű római társadalom összetartására – világbirodalmi viszonyok között – a legalkalmasabbnak bizonyult. Egységes és stabil uralmi rendszert testesített meg, amely a felső rétegek érdekeinek messzemenően megfelelt. A szabályozott birodalmi közigazgatás kiépítése és egy 350 000–

¹⁷⁰ Suet., *Vit.* 2,1. skk. *Primipili*: lásd a 134. jegyzetet. Pertinax: *SHA*, P 1,1. skk. és *AE* 1963, 52; ehhez H.-G. Kolbe: *Bonner Jahrb.* 162, 1962, 407. skk.; G. Alföldy: *Situla* 14/15, 1974, 199. skk.

400 000-es létszámú fegyverben álló hadsereg fenntartása révén olyan hatalmi apparátust hozott létre, amely garantálta az alávetettek folyamatos és egységes ellenőrzését, és a késői köztársaság zavaros viszonyai helyett politikai stabilitást biztosított. Ezzel egyidejűleg a hatalom gyakorlásának egységesen rögzített normái és a hivatalnokok központi ellenőrzése folytán ez az apparátus még a tömegek számára is elviselhetőbb volt, mint a korábbi.¹⁷¹ Ezen túlmenően a felső rétegek tagjait kiegyensúlyozott hierarchikus besorolás szerint vonták be a hatalom gyakorlásának rendszerébe. Míg a késői köztársaságkorban újra és újra egyes egymással harcban álló oligarchikus csoportosulások birtokolták a hatalmat, és széles társadalmi rétegek – például a lovagok többsége – a hatalomból alig kaptak részt, addig a közéleti funkcióknak az *ordo senatorius*, az *ordo equester* és az *ordines decurionum* közötti felosztása – a császár által történő központi birodalmi irányítás alatt – megfelelt a társadalmi realitásoknak.

Ezzel egyidejűleg a császárság a római társadalomnak ideológiai és etikai normákat nyújtott, amelyek leginkább a vezető társadalmi rétegeknek, de szélesebb népcsoportoknak is a magatartási normák egységes rendszerét kínálta. Ezek a normák Róma újjáélesztett vallási és erkölcsi tradíciójából adódtak, és azáltal feleltek meg a császárkor igényeinek, hogy összekapcsolódtak a császárkultusszal és a császárral szembeni lojalitás erkölcsi kötelezettségével. Az egyes társadalmi csoportok a császár kultuszát saját papjaik révén ápolták. A *sodales Augustales* és további fő *sodalitas*ok tagjai senatorok voltak, a provinciafőpapok pedig többnyire lovagok. A városokban megtalálhatók voltak a decuriók rendjéből kikerülő municipális *flamines*, a vezető felszabadított rabszolgák köréből kikerülő *Augustales*, és a többi libertusok, valamint a rabszolgák között a császári *Lares* kultuszát ápoló *magistri* és *ministri*. A keleti provinciákon kívül, amelyekben az uralkodók vallási tisztelete hosszú hagyományokra tekintett vissza, a császárkultusz önmagában nem tudta a mély vallási igényeket kielégíteni. Erre azonban a római vallásban korábban sem volt lehetőség. Legfontosabb funkciója állandóan abban rejlett, hogy olyan magatartási normákat írjon elő, amelyek mindenekelőtt az államirányítással szembeni alázatosságot követelték meg. Ez a politikai etika képezte később a császárok uralmának az alapját. Hogy a római magatartási normák a világbirodalomban mennyire terjedtek el, leginkább a hagyományos értékfogalmaknak a feliratokon előszeretettel történő megjelenése mutatja. E magatartási normák rendszerének a császárkor kezdetén alig volt világos alternatívája. A rabszolgák például olyan kultuszokat ápoltak, amelyek többé-kevésbé a felső rétegek körében is elterjedtek. A római uralmi rendszer maroknyi tudatos ellenzője – mindenekelőtt néhány filozófiai irányzat és szektakövető – már csak ezért sem tudtak lázítani Róma ellen sikeresen.¹⁷²

¹⁷¹ Közigazgatási rendszer: F. Millar: *Journ. of Rom. Stud.* 56, 1966, 156. skk.; W. Eck: *Die staatliche Organisation Italiens in der hohen Kaiserzeit* (München, 1979). Hadsereg: A. v. Domaszewski–B. Dobson: *Die Rangordnung des römischen Heeres*² (Köln–Graz, 1967); G. Webster: *The Roman Imperial Army of the first and second Centuries A. D.* (London, 1969); M. Grant: *The Army of the Caesars* (London, 1974); társadalmi és etnikai összetétel: G. Forni, in *ANRW* II 1, 339. skk. szakirodalommal.

¹⁷² Császárkultusz: lásd a 104. jegyzetet. Egyes társadalmi rétegek kultuszai: J. Beaujeu, in *Hommages à J. Bayet, Coll. Latomus, Vol. 70* (Bruxelles, 1964) 54. skk. (senatori rend); F. Bömer: *Untersuchungen über die Religion der Sklaven in Griechenland und Rom I* (lásd a 72. jegyzetet). A római értékrend kiterjesztése a birodalomban: G. Alföldy: *Die Rolle des Einzelnen in der Gesellschaft des Römischen Kaiserreiches. Erwartungen und Wertmaßstäbe. Sitz.-Ber. d. Heidelberger Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Kl., Jg. 1980, 8. Abh.* (Heidelberg, 1980). Róma-ellenes propaganda: R. MacMullen: *Enemies of the Roman Order. Treason, Unrest, and Alienation in the Empire* (Cambridge/Mass., 1966) 46. skk. A római csá-

A császárság ereje a római uralmi rendszerrel szembeni bármiféle lázadást teljesen értelmetlenné tett. Flavius Iosephus ezt a meggyőződést világosan megfogalmazta (*Bell. Iud.* 2,345. skk.). Szociális elégedetlenségre jóval kevesebb ok adódott, mint a köztársaságkor utolsó két évszázada során, noha a társadalmi harmónia, ahogy azt Aelius Aristidész Róma-beszédében (Ael. Arist. 29. skk.) dicsőítette, csak vágyálom volt. A hatalmi funkcióknak a császárság keretein belüli újra meghatározása révén a felső rétegen belül alig adódtak elő olyan jellegű ellentétek, amelyeket ne lehetett volna békés eszközökkel megoldani. A városi plebs meglehetősen rendszeres ellátásban részesült, a rabszolgákkal szembeni bánásmód a korábbihoz képest lényegesen javult, és ezeket gyakran fel is szabadították. Még a paraszti tömegek is, köztük az Augustus idején meghódított tartományok, így például Észak-Dalmátia vagy Dél-Pannonia ugyancsak lázongó lakossága különböző szociális előnyöket könyvelhetett el magának a romanizáció és az urbanizáció kiterjedése következtében.

Ennek ellenére a principatus korában, térben és időben egymástól elszigetelten és más-más indítékkal, időnként sor került társadalmi elégedetlenségekre vagy olyan politikai konfliktusokra, amelyek a társadalmi okokat nem nélkülözték. Ezeket a megmozdulásokat csak egy szempontból lehet közös nevezőre hozni, de éppen ez a közös jellemvonás bizonyul igen fontosnak a császárkor társadalmi konfliktusainak megértése szempontjából: az elégedetlenségek leggyakrabban a népességnek azokból a csoportjaiból indultak ki, amelyekre sajátos okokból általában véve nem az általánosan jellemző, hanem szokatlanul erős nyomás nehezedett.

A rabszolgák sorsa a köztársaságkoriakhoz hasonló, nagyszabású rabszolga felkelésekre a császárkorban már nem szolgáltatott okot. A rabszolgákkal való rossz bánásmód azonban egyes esetekben, főleg latifundiumokon, alkalomadtán még mindig nyílt lázadásokhoz vezethetett. Így például Larcius Macedo senatort, Plinius kortársát (*Ep.* 3,14,1. skk.), rabszolgái a velük szembeni kegyetlensége miatt halálra sebeztek. Tacitus leírása szerint (*Ann.* 14,42) Nero uralkodása idején Pedanius Secundust, Róma *praefectus*-át egy rabszolga vagy féltékenységből ölte meg, vagy pedig azért, mert az megtagadta tőle a – már általánosan elvárt – felszabadítást. Valódi rabszolga felkelésre tudomásunk szerint azonban csak 24-ben Apuliában és a szomszédos Calabriában, továbbá 54-ben újfent Calabriában, vagyis olyan területeken került sor, amelyek a rabszolgamegmozdulások hagyományos területei voltak, és ahol rengeteg különösen nehéz sorú és nehezen ellenőrizhető pásztor élt. Különben az egyes rabszolgák ellenállása urukkal szemben legfeljebb abban nyilvánult meg, hogy a rabszolgák – mindenekelőtt a birtokokról – elszökdöstek.¹⁷³

Forrongáshoz vezethetett továbbá egyes városok plebsének körében, ha a szegény városi lakosság fő gondját, nevezetesen az élelmiszerellátást nem oldották meg kielégítő módon. Philostratos (*Apoll.* 1,15) leírja, hogy az 1. század végén hogyan tört ki egyszer a pamphyliai Aspendosban egy ilyen lázadás. Oka az éhínség volt, amelyet az váltott ki, hogy a földbirtokosok visszatartották az exportra szánt gabonát. Prusai Dión elbeszéli, hogy körülbelül

szárság társadalmi konfliktusaira összefoglalóan G. Alföldy: *Heidelberger Jahrb.* 20, 1976, 111. skk. és in H. Schneider (szerk.): *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der römischen Kaiserzeit* 372. skk. A görög világ társadalmi konfliktusaira, a császárkort illetően is lásd G. E. M. de Ste. Croix: *The Class Struggle in the Ancient Greek World from the Archaic Age to the Arab Conquests* (London, 1981).

¹⁷³ Felkelés 24-ben: Tac., *Ann.* 4,27 és *ILS* 961 (az évszámhoz G. Alföldy: *Fasti Hispanienses* 149. skk.). Felkelés 54-ben: Tac., *Ann.* 12,65. Rabszolgaszökés: H. Bellen: *Studien zur Sklavenflucht im römischen Kaiserreich* (Wiesbaden, 1971).

ugyanekkor szülővárosában a földbirtokosokkal együtt őt is csaknem meglincselték, mert a csőcselék meggyanúsította őket, hogy felemelték a gabonaárakat. Szintén Dióntól tudjuk, hogy a kilikiai provinciászékhelyen, Tarsosban hogyan került sor nyílt összecsapásra a helyi ordo és a kynikus filozófusok által felhergelt néptömegek, mindenekelőtt az úgynevezett „lenszövényk” között, akiket, mivel nem voltak a város polgárai, hátrányos megkülönböztetésben részesítettek. Hogy milyen könnyű volt a kis-ázsiai nagyvárosok kézműves tömegeit fellázítani, világosan megmutatkozik Pál apostol és az ephesosi ezüstművesek esetében.¹⁷⁴

Mindezek a megmozdulások nem jelentettek veszélyt Róma számára; pusztán rendőri intézkedésekkel úrrá tudott lenni rajtuk. Egészen más volt a helyzet az elnyomott provinciális lakosság Róma elleni tömegláadásai esetén. Ezek ugyanis – mint például az Alsó-Rajna-vidéken és Észak-Galliában 69-ben kitört felkelés – nagy veszélyt jelenthettek az Imperium Romanum számára, és csak nagy katonai bevetéssel, kiterjedt háború útján lehetett leverni őket. Természetesen az ilyen lázadások éppoly kevésbé voltak tisztán szociális jellegű megmozdulások, mint hajdan az itáliai szövetségesek és a provinciális lakosság lázadásai a római köztársaság ellen. Az okok főként Róma politikai és katonai vagy gazdasági intézkedéseiben keresendők, amelyek a népesség teljesen különböző rétegeit egyformán érintették. A 21-ben kirobbant galliai felkelésben, amelynek kiváltó oka a galliai provinciák erőltetett gazdasági kizsákmányolása volt, a törzsi előkelők, de paraszti cliensek és rabszolgák is részt vettek (Tac., *Ann.* 3,40. skk.). 69-ben a fellázadt treverusokat és batavusokat törzsi előkelők vezették Róma ellen. Ezekben a felkelésekben a társadalmi motívumok éppúgy szerepet kaptak, mint a késői köztársaság korában az itáliaiak és a provinciálisok felkeléseiben. A Róma-ellenes felkelések hordozói jórészt mindig az egyszerű vidéki lakosság soraiba tartoztak. A római uralom nyomása a provinciákban mindenekelőtt rájuk nehezedett, mivel a helyi felső réteg tagjai könnyen jutottak kompromisszumra Rómával. Vitellius erőszakos sorozási intézkedései, amelyek 69-ben a batavusok körében a felkelést kirobbantották, elsősorban a köznépet érintették (Tac., *Hist.* 4,14), és csak kevésbé a felső réteget. Míg Iulius Civilis, a legelőkelőbb törzsi arisztokrácia tagja (Tac., *Hist.* 4,13), a felkelők élén állt, addig tulajdon unokaöccse, Iulius Briganticus, lovagi tiszti rangban a római oldalon harcolt (uo. 4,70). Legjobban a nagy zsidó felkelés (66–70) társadalmi indítékait lehet felismerni. A Róma-ellenes lázadás okai Palaestina zsidó lakosságának rendkívüli elnyomtatásában rejlettek: a felkelők tömegei a különösen elkeseredett parasztokból verődtek össze, akiknek legkövetkezetesebb csoportjai nem egyszerűen a római iga alóli felszabadulást tűzték ki célul, hanem saját földbirtokosaik és főpapjaik uralmának lerázását is.¹⁷⁵ A római társadalmi rendet azonban ezek a felkelések nem tudták megrendíteni: a császárkori római társadalom válsága másfajta gyökerekből fakadt.

¹⁷⁴ Lázongás Prusában: Dion Chrys., *Disc.* 46,7. skk.; Tarsosban: uo. 34,1. skk., ehhez D. Kienast–H. Castritius: *Historia* 20, 1971, 62. skk. Ephesos: *Acta App.* 19,24. skk.; ehhez A. N. Sherwin–White: *Roman Society and Roman Law in the New Testament* (Oxford, 1963) 83. skk. Vö. még különösen R. R. Newbold: *Athenaeum* N. S. 52, 1974, 110. skk.: zavargások Rómában Tiberius alatt.

¹⁷⁵ H. Kreissig: *Die sozialen Zusammenhänge des jüdischen Krieges* (Berlin, 1970) 127. skk. A provinciák elnyomott bennszülött lakosságának lázadásaira lásd St. L. Dyson, in *ANRW* II, 3 (Berlin–New York, 1975) 138. skk. A batavusok elleni háború: L. Bessone: *La rivolta batavica e la crisi del 69 d. C.* *Mem. Accad. d. Sc. di Torino, Cl. di Sc. mor., stor. e filol.*, Ser. 4a, vol. 24 (Torino, 1972). Aktív és passzív ellenállás Észak-Afrikában a római uralommal szemben: M. Benabou: *La résistance africaine à la romanisation* (Paris, 1976).

A RÓMAI BIRODALOM VÁLSÁGA ÉS A TÁRSADALMI ÁTALAKULÁS

AZ IMPERIUM ROMANUM VÁLSÁGA ÉS A RÓMAI TÁRSADALOM

Amikor 143-ban Aelius Aristidész megtartotta Rómát dicsőítő beszédét, meg volt győződve arról, hogy az ő korában az Imperium Romanum a lehető legteljesebb tökélyre jutott: senki nem gondol többé háborúra (Ael. Arist. 70), a világ úgymond állandó ünnepet ül, a városok pedig ragyogás és szépség dolgában versengenek egymással (7. skk.). Alig több mint két évtized múltán azonban a Római Birodalom az északi határok mentén olyan védekező jellegű háborúban találta magát, amely súlyosabb volt, mint bármely más háború emberemlékezet óta (SHA, M. A. 17,2). Marcus Aurelius uralkodására (161–180) az utókor mint olyan korszakra tekintett, amelyben az említett császár nélkül *profecto quasi uno lapsu ruissent omnia status Romani* (Epit. de Caes. 16,2). Cassius Dio Marcus Aurelius halálában – a Commodus egyeduralkodó (180–192) alatt kialakult politikai válság, valamint a hatalmi struktúráknak Septimius Severus (193–211) és utódai alatt bekövetkezett megváltozása miatt – az aranykor végét és a vas és rozsdá korának eljövételét látta (71,36,4). Philippus uralkodása idején (244–249) a Római Birodalmat egy szónok beteg, bomladozó testhez és reménytelenül eltevédt, süllyedő hajóhoz hasonlította. Néhány év múltán Szent Cyprianus a világ végét látta elérkezni, és Valerianus (253–260), illetve Gallienus (260–268) uralma alatt úgy tűnt, hogy az Imperium sorsa a barbár betörések és a belső szétesés következtében megpecsételődött. Ebben az időszakban a római világbirodalom átalakulásáról és válságáról lehet beszélni. Ennek legfontosabb elemei a következő három tényezőben ragadhatók meg: Róma addigi összrendjének ingatagságában, az ennek a rendnek az alapjául szolgáló struktúrák felgyorsuló átalakulásában, valamint a kortársaknak abban a felismerésében (vagy legalábbis megérzésében), hogy saját korukat – szemben az azt megelőző korszakokkal – ingatagság és átalakulás jellemezte. Csak a Gallienus uralkodását követő nagy katonacsászárok idején, mindenekelőtt II. Claudius (268–270), Aurelianus (270–275), Probus (276–282), különösen pedig Diocletianus (284–305) alatt stabilizálódtak a viszonyok, de már nem a korábbi alapokon.¹⁷⁶

¹⁷⁶ A Római Birodalom válságára lásd R. MacMullen: *Roman Government's Response to Crisis*, A. D. 235–337 (New Haven, 1976); vö. ehhez G. Alföldy: *Hispania Antiqua* 6, 1976 (1978), 341. skk. Szakirodalom: G. Walser–Th. Pekáry: *Die Krise des römischen Reiches. Bericht über die Forschungen zur Geschichte des 3. Jahrhunderts* (Berlin, 1962). Különösen fontos rész tanulmányok társadalomtörténeti kérdésekről is: A. Alföldi: *Studien zur Geschichte der Weltkrise des 3. Jahrhunderts nach Christus* (Darmstadt, 1967). Társadalmi fejlődés: lásd különösen M. Rostovtzeff: *Gesellschaft und Wirtschaft* II 106. skk.;

A válság nem mindenütt egyidőben kezdődött, és a különböző birodalomrészekben eltérő hatások voltak. A barbár betörésektől messzemenően megkímélt Egyiptomot és Africát – ahol a nagybirtokforma és a colonusrendszer már a 3. században kialakult – a válság kevésbé érintette, mint például Hispaniát és Szíriát. A Duna-vidéken, mindenekelőtt Pannoniában, Moesiában, Daciában a gazdasági élet a Severusok idején virágzóbb volt, mint valaha. Annál meredekebb volt a hanyatlás a rákövetkező évtizedekben.¹⁷⁷ Mindazonáltal a római világbirodalomban olyan folyamat ment végbe, amely az élet minden területére kihatott és a római társadalom egészében mélyreható változásokat idézett elő. Ezek gyökerei nem egyszerűen a társadalom fokozatos átrétegződésében, hanem inkább egy új társadalmi modell kialakulásában rejlettek. Ezért, jelentőségét tekintve, ezt az átalakulási folyamatot leginkább a Kr. e. 2. században lezajlott társadalmi átalakulással lehet összehasonlítani. Hatósugarából a Severus-korban valamit a kortársak is megéreztek. Róma belpolitikai válságának következményei Tertullianust arra a kijelentésre ösztönözték, hogy *humiles sublimitate, sublimes humilitate mutantur* (Tert., *Apol.* 20,2). Cassius Dio is hasonlóképpen kénytelen volt megérni, hogy Róma társadalmi hierarchiájában minden a feje tetejére állt (80,7,2).

A válság, amely a leginkább a birodalom katasztrofális külpolitikai helyzetében mutatkozott meg, átfogó természetű volt. Azt a lélegzetvételnyi szünetet követően, amelyet Marcus Aureliusnak a germánokkal szembeni sikeres offenzívájával az Imperium Romanumnak szerzett, Severus Alexander (222–235) és Maximinus Thrax (235–238) uralkodásától kezdve mind jobban elszabadult a pokol, éppúgy a germánoknak és szövetségeseiknek a rajnai és a dunai határvonal ellen intézett támadásai miatt, mint az újperzsa birodalomnak a keletrómai provinciákkal szembeni terjeszkedő politikája következtében. Decius császár (249–251) veresége a gótokkal szemben, kilenc esztendővel később Valerius császár perzsa fogságba kerülése, Gallienus idején pedig a barbár betörések Germaniába, Galliába, Hispaniába, a dunai provinciákba, a Balkánra, Kis-Ázsiába, Cappadociába, Szíriába, Aurelianus uralkodása során a germánok további előrenyomulása Róma történetének mélypontjait jelzik a szakadatlanul folytatott védekező háborúk során. A belpolitikai helyzet ugyanilyen katasztrofális volt. A császárok hatalmi igénye soha nem látott méreteket öltött. Az új politikai rendszerben, a dominatusban, az állam teljhatalmú intézménnyé vált, amely az alattvalóktól nemcsak teljes odaadást követelt, hanem gyakran brutális módon rendszabályozta őket. Ugyanakkor viszont az uralkodók helyzete mind ingatagabbnak bizonyult. Marcus Aurelius betegségben bekövetkezett halála és Diocletianus lemondása között (180–305) alig akadt olyan római császár, aki ne nyílt erőszaknak, katonai lázadásnak vagy polgárháborúnak köszönhette volna trónra kerülését, és ne hasonló körülmények közepette bukott volna el. A trónkövetelők között vívott háborúk Commodus meggyilkolását követően, hat uralkodó erőszakos halála egyedül 238-ban, a folyamatos trónbitorlások, valamint a szakadár birodalmak létrejötte a galliai–germaniai provinciákban, a Közép-Duna-vidéken és keleten Gallienus idején szintén a belpolitikai válság mélypontjait jelölték. A monarchia

J. Gagé: *Les classes sociales* 249. skk.; hasznos áttekintés P. Petit: *Histoire générale de l'Empire romain* (Paris, 1974) 507. skk. Válságtudat: G. Alföldy: *Hermes* 99, 1971, 429. skk., *Historia* 22, 1973, 479. skk. és különösen Greek: *Roman and Byzantine Studies* 15, 1974, 89. skk., németül in G. Alföldy stb. (szerk.): *Krisen in der Antike. Bewußtsein und Bewältigung* (Düsseldorf, 1975) 112. skk.

¹⁷⁷ Egyiptom: A. C. Johnson: *Journ. of Juristic Papyrol.* 4, 1950, 151. skk.; Pannonia: P. Oliva: *Pannonia and the Onset of Crisis in the Roman Empire* (Praha, 1962); vö. a hasonló fejlődést Noricumban, G. Alföldy: *Noricum* 159. skk.

labilitása egyenesen következett a hadsereg hatalmából, amely mindenekelőtt a Pannoniában, Moesiában, a Rajna-vidéken, Cappadokiában és Syriában állomásoztatott hatalmas hadseregcsoportok súlyának volt köszönhető. A katonaság uralma egyben a korábbi hatalmi struktúrák radikális megváltozását is jelentette.

A Római Birodalom gazdasági élete is súlyos válságba került, amelynek állapotairól Szent Cyprianus 253-ban sivár képet festett: szűkösen volt csak élelem, az árak felszöktek, a bányák kimerültek, a kézműves képességek eltűnedeztek, és mindehhez járult még az is, hogy a mezőgazdaság híján volt a parasztoknak (*Ad Demetr.* 3. sk.). A mezőgazdasági termelésben – mindenekelőtt a növekvő munkaerőhiány következtében – egyre fokozódó nehézségek jelentkeztek. Mindez főleg a városi gazdasági ágazatokat érintette érzékenyen. Így például a birodalom északnyugati részén működő, az úgynevezett terra sigillatát előállító műhelyek beszüntették a termékek előállítását. A kereskedelem – főleg a háború sújtotta vidékekre – minduntalan megszakadt. Az inflációt nem lehetett feltartóztatni; a 3. század közepe táján már katasztrofális méreteket öltött. Az állandó háborúk és a gazdasági válság következményei a lakosságra nézve rettenetesek voltak. A lakosság lélekszáma és az általános születési arány csökkent. Alexandriai Dionysioszt, Cyprianus kortársát, mélyen lesújtották a szülővárosában tapasztalt hasonló jelenségek.¹⁷⁸ A súlyosbodó szegénységet nem ritkán még természeti katasztrófák is tovább tetézték.

A társadalom szerkezetében mélyreható változások mentek végbe. Egyes kiváltságos társadalmi rétegek hatalmi állása és gazdasági helyzete megrendült, és a *honesti* rendjeinek korábban egyértelmű hierarchikus rendszere inogni kezdett. Az alsó néprétegek, amelyek a válságos időszak legtöbb terhét viselni kényszerültek, növekvő elnyomatástól szenvedtek, és gyakran kétségbeesett helyzetbe kerültek. Így az egyes alacsony néprétegek közötti jogi különbségek társadalmi jelentősége erősen csökkent, és a személyileg „szabad” egyre inkább a rabszolgáéhoz hasonló bánásmódban részesült az állam és a hatalmasok részéről. Ehhez járult még az is, hogy a Római Birodalom összes „szabad” lakosának római polgárjogot adományozó Caracalla (211–217) uralkodásától kezdve egy korábban igen fontos személyes privilégium megkülönböztető funkciója a gyakorlatban többé már nem létezett. Ez a fejlődési folyamat csak elősegítette a *humiles* újfajta rétegének a kialakulását, amely – összehasonlítva a késői köztársaságkor és a korai császárkor egymás alatt erősen differenciálódott alsó rétegeivel – viszonylag homogén volt. Mindezekből a gazdaságban és a társadalomban végbement változásokból új társadalmi feszültségek és konfliktusok adódtak, amelyek ismételtén a felszínre törtek, és a régi rendszert még jobban aláásták. És minél jobban szétesett a hagyományos társadalmi rend és az annak megfelelő uralmi rendszer, annál nagyobb lett az ideológiai és morális vákuum, amelybe új szellemi irányzatok, mégpedig a keleti misztériumvallások és a kereszténység, továbbá az újplatónista filozófia áramlottak be.

A válságfolyamatok nem egy csapásra kezdődtek Marcus Aurelius uralkodása idején a háborúkkal vagy Commodus alatt a belpolitikai összeütközésekkel, hanem fokozatosan érlelődtek az antoninusi monarchia kulisszái mögött. Az új veszélyek, amelyeket a Római Birodalom északi határainál népmozgások és a germánok, valamint szomszédaik társadalmi és politikai rendjének átalakulása idéztek elő, Rómában már 166–167 táján, a markomann

¹⁷⁸ Eus., *Hist. eccl.* 7,21,9. sk. A munkaerőhiányhoz és a vidék elnéptelenedéséhez vö. P. Salmon: *Population et dépopulation dans l'Empire romain. Coll. Latomus*, Vol. 137 (Bruxelles, 1974); C. R. Whittaker, in M. I. Finley (szerk.): *Studies in Roman Property* 137. skk. Gazdaságra vonatkozó irodalom: G. Walser–Th. Pekáry: i. m. 81. skk.

háborúk kitörése előtti időszakban sem voltak teljesen ismeretlenek. A hadsereg hatalmának növekedése és ezzel összefüggésben a katonai provinciák politikai súlyának gyarapodása sem csak a Didius Iulianus, Septimius Severus, Pescennius Niger és Clodius Albinus között 193–197-ig dúló polgárháborúkkal vette kezdetét. A birodalom gazdasági és társadalmi szerkezetében végbemenő változások, amelyek a késői Antoninus-kortól és a Severus-kortól kezdve jelentős mértékben felgyorsultak, jórészt korábban megindult átalakulási folyamatokra nyúltak vissza, amelyeket Marcus Aurelius elődei alatt a látszólag szilárd viszonyok fátyla mögött csak nehezen lehet felismerni. A mindenekelőtt a városi termelési ágakban jelentkező problémák, amelyek a kézműipar és a kereskedelem stagnálásához, a mezőgazdaságban nehézségekhez, a decuriók növekvő megterheléséhez és így módon a városok társadalmi szerkezetében jelentős változásokhoz vezettek, Itáliában és a Földközi-tenger medencéjének egyes provinciáiban nem csak a 3. században jelentek meg. Hispaniában például a városi vezető réteg már a 2. század közepe táján a kimerülés bizonyos jeleit mutatta. A társadalmi ranglétrán felfelé törekvő felszabadított rabszolgák gazdasági aktivitása a városokban a 2. században általában erősen csökkent. Ennek okait elsősorban a városokban és azok territoriumain alapuló gazdasági rendszer gyengeségében kell látni. Ez egyrészt abból adódott, hogy a városok a császárkor első két évszázadában gazdasági szempontból nem rentábilis reprezentációs épületekbe (forumok, templomok, theatrumok, amphitheatrumok stb.) hatalmas összegeket ölték, másrészt pedig abból, hogy a rabszolgák számának csökkenésével az elegendő munkaerő kérdése egyre égetőbbé vált. Ez az utóbb említett folyamat – csakúgy, mint a colonus-rendszer elterjedése a birodalom legtöbb részében – már jóval a birodalmi válság nyílt kitörése előtt a társadalom alsó rétegei szerkezetének átalakulását jelezte. Végezetül pedig a magatartási normák új rendszerének kibontakozása vallási és filozófiai tanokkal, amelyek mély szellemi igényeknek feleltek meg – szintén nem a 3. század sorscsapásai közepette indult meg.

Már az összetett és sokrétű történeti folyamatokra való futó utalásból is kiderül, hogy a Római Birodalom válságának okait lehetetlen közös nevezőre hozni. Mindazok a megoldási javaslatok, amelyek a történettudományban a „problémák problémája” néven ismert és mindmáig hevesen vitatott kérdéskör megoldására vonatkozóan csak egyetlen okot neveznek meg, szükségszerűen elégtelennek bizonyulnak. Az Imperium Romanum átalakulását sem M. Rostovtzeff nézetei alapján nem lehet megmagyarázni, aki szerint a nehézségek oka a városi polgárság és a vidéki néptömegek közötti konfliktusban rejlett, sem pedig a marxista történészek álláspontjával, amely szerint az okok a rabszolgagazdaság – a rabszolgák állítólag hiányzó produktivitása, vagy a rabszolgák akadozó utánpótlása következtében fellépő – válságában keresendő, nem is beszélve a rengeteg egyéb elméletéről, amelyek részben gazdasági és társadalmi, részben ideológiai és erkölcsi, sőt még külpolitikai okokat állítanak előtérbe.¹⁷⁹

Azt a tényt, hogy a barbároknak Marcus Aurelius uralkodásától kezdve – különösen pedig a 3. század közepétől – a birodalom határaitra gyakorolt egyre jobban növekvő nyomása a válság egyik kétségtelenül legfontosabb tényezője, de egyik oka volt a sok közül, könnyű belátni. A birodalom külső ellenfelei ellen vívott háborúk a nehézségeket például gazdasági

¹⁷⁹ A válság és a római világ hanyatlása okainak különféle magyarázataihoz lásd K. Christ (szerk.): *Der Untergang des römischen Reiches* (Darmstadt, 1970); a marxista állásponthoz pl. E. M. Shtajerman: *Die Krise der Sklavenhalterordnung* 1. skk.

következményeikkel – egyebek között az általuk okozott népességcsökkenéssel – jelentős mértékben fokozni tudták, és az egyes átalakulási folyamatoknak – mint például a katonaság hatalmi térnyerésének – döntő lökéseket adtak. Róma gyengesége azonban, amely a barbárok sikereit lehetővé tette, a birodalom belsejében végbement változásokra vezethető vissza, amelyek már a Marcus Aurelius alatt bekövetkezett első nagy támadást megelőzően jelen voltak, vagy a barbárok rohamaitól függetlennek bizonyultak, mint például a járványok következtében fellépő népességcsökkenés. Ezek a belső átalakulási folyamatok különböző természetűek voltak, egymással párhuzamosan zajlottak, minduntalan átcaptak egymásba és menetközben állandó kölcsönhatásban álltak egymással. Ily módon nehéz felismerni és megkülönböztetni az okot, a szimptómát és a hatást. Például a városok hanyatlásának lényeges oka volt a különböző birodalomrészekben a decuriók rendjének gyengülése, amely kétségtávan a társadalmi átalakulás egyik legfontosabb jelenségének bizonyult. Ezzel egyidejűleg azonban az általános gazdasági válság szimptómájának és ezen túlmenően a városi szervezetek gyengesége következményének is tekinthetjük. E szervezetek gazdasági virágzása a korai császárkorban – legalábbis a birodalom nyugati felében – leginkább annak az átmeneti fellendülésnek volt köszönhető, amelyet a provinciák bekebelezése váltott ki. Ezen túlmenően a decuriók rendjének gyengülését a vidéki területeken végbement társadalmi átalakulással összefüggésben kell vizsgálni. A mindenütt növekvő nagybirtok sok középbirtokra, vagyis a tipikus decuriobirtokra nézve veszélyes konkurenciát jelentett. Ezzel egyidőben a rabszolgák számának csökkenése és a paraszti tömegek kötődése a nagybirtokosokhoz a colonusrendszer révén éppen a középbirtokokon érezhető munkaerőhiányhoz vezetett. Továbbá a decuriók rendjének válságát nem lehet elválasztani a császárságnak a principatusból a dominatusba történő fokozatos átalakulásától sem, amely azzal a következménnyel járt, hogy a császári kormányzat a decuriók anyagi forrásait egyre nagyobb mértékben igénybe vette. Mindehhez járultak a barbárok pusztításai a városokban és vidéken, amelyek következményein egy egyszerű decuriocsalád nem tudta csak úgy hirtelenjében túltenni magát, mint egy senatori nagybirtokos, akinek gyakran a birodalom különböző részein voltak birtokai.

A fenti példa világosan mutatja a nagy válság korában a különböző átalakulási folyamatok között fennálló kölcsönhatásokat. Ha megkísérjük ezek súlypontosítását, akkor összefoglalóan azt lehet mondani, hogy az Imperium Romanum átalakulása belső és külső okok összhatására vezethető vissza: a barbár betörések olyan időpontban érték a római világbirodalmat, amelyben annak belső gyengesége mélyülni kezdett, és az Imperiumot olyan erővel érték el, amellyel szemben Róma belső struktúrái csak kevésbé bizonyultak ellenállóképesnek. Ez az ellentmondás egyértelműen megmutatkozott abban, hogy az Imperiumnak éppen a szünni nem akaró és veszélyes barbár támadások idején lett volna szüksége a korábbiánál több katonára, ellátásukhoz a korábbihoz képest több pénzre és több termékre, mindezek előállításához pedig a korábbiánál több munkaerőre, ugyanakkor azonban csak kevesebb gazdasági erőt tudott felmutatni, mint korábban. Mindez az eddigi rendszer labilitását és átalakulását idézte elő, és a kortársak borúlátásával párosult.

VÁLTOZÁSOK A FELSŐ RÉTEGEKBEN

A nagy változásoktól a római társadalom egyetlen rétege sem maradt érintetlen, még a szenatori rend sem, amelynek tagjai a 3. században és azt követően is – a császárkor korábbi időszakához hasonlóan – a társadalom leggazdagabb és legmegbecsültebb csoportját alkották. A 2. század közepe után az *ordo senatorius* etnikai összetétele nem változott meg gyökeresen. A provinciákból származó senatorok száma tovább növekedett, az itáliaiaké pedig tovább csökkent, és a korábbiakhoz képest mindenekelőtt az afrikai és a keleti tartományokból származó előkelők jelenléte erősödött tovább a provinciálisok között.¹⁸⁰ A senatoroknak azonban legalább egyharmada még a 3. században is Itáliából került ki, arról nem is beszélve, hogy a provinciálisok további előrenyomulása a legmagasabb rendbe éppoly kevésbé idézett elő a szenatori ideálok és magatartási normák terén lényeges változást, mint a 2. században. Fontos volt továbbá, hogy a hadsereg vezető egyéniségei, akik gyakran alacsony származásúak voltak és legtöbbször a birodalom peremterületeiről, így például Pannoniából vagy Moesiából származtak, nemigen törekedtek arra, hogy felvesyék őket a szenatori rendbe. Ezáltal a *senatus* összetételében nem következett be olyan változás, amely a politikai súlypontnak a határmenti provinciák javára történő eltolódását közvetlenül tükrözte volna.

A senatorok gazdagsága és magas társadalmi megbecsülése is érintetlen maradt. A szenatori családok vagyonának fő forrása továbbra is a nagybirtok volt, így például a Gordianusok esetében, akikről azt tartották, hogy a provinciákban annyi birtokuk volt, mint senki másnak (*SHA, Gd. 2,3*). Tekintve, hogy a gazdasági válság az egyes termelési ágak közül a mezőgazdaságot sújtotta a legkevésbé, a senatorok gazdagságának alapjai alig rendültek meg. Sőt, számos közép- és kisbirtok bekebelezésével, amelyek tulajdonosait a háborúk, a befektetési nehézségek és a természeti katasztrófák különösen súlyosabban érintettek, a senatorok tovább növelhették latifundiumaikat. Tekintélyükön sem esett csorba. A *clarissimus* cím, amelyet a késői Antoninus-kortól kezdve a rend tagjai rendszeresen és büszkén használtak, továbbra is a császár után következő legmagasabb társadalmi rangra utalt. Cassius Dio úgy vélte, hogy a származásuk révén legelőkelőbb, legjobb és egyben leggazdagabb férfiak, legyenek akár itáliaiak, akár provinciálisok, a szenatori rendhez kell, hogy tartozzanak (59,19,2). Ezt a senatorok később sem gondolták másképp. Jellemző, hogy a trónra alacsony sorból felemelkedett császárok saját maguk számára a szenatori rangot éppúgy igénybe vették, mint a consulságot, ezt a továbbra is nagyra becsült szenatori hivatalt.

Más volt a helyzet azonban a szenatori rend szerepkörét és politikai hatalmát illetően. Míg a *clarissimi* jólétüket és magas megbecsülésüket megtartották, elveszítették azt a hatalmat, amellyel a principatus korában a császári hatalom legfontosabb végrehajtó szerveiben rendelkeztek. Ennek oka mindenekelőtt abban rejlett, hogy a dominatus korának uralkodói az Imperium Romanumot a súlyos válság nehéz körülményei közepette csak a korábbiaktól eltérő eszközökkel tarthatták össze. Ehhez egyrészt a *senatus*-nál jóval hatékonyabban működő állami orgánumra volt szükség, amelyet az uralkodó többé már nem tudott mint „tiszteletre méltó, de magatehetetlen nagypapát csupa szeretettel dédelgetni”¹⁸¹. Másrészt pedig a császároknak sokkal szélesebb és a képesítés tekintetében a szenatori rendnél sokkal

¹⁸⁰ Vö. G. Barbieri: *L'albo senatorio da Settimio Severo a Carino (193–285)* (Roma, 1952); vö. még a 129. jegyzetet.

¹⁸¹ A. Alföldi, in *Historia Mundi IV* vagy *Römisches Weltreich und Christentum* (München, 1956) 211. A 3. századi szenatori rendhez lásd különösen A. Chastagnol: *Rev. Hist.* 496, 1970, 305. skk.

alkalmasabb személycsoportra kellett támaszkodniuk. Ennek megfelelően a szenatori rend depolitizálásához vezető változás két úton ment végbe. Egyrészt a senatust mint intézményt, amely a császári politika különböző céljainak megvalósítása során gyakran kerékkötőnek bizonyult, a politikai életből nagymértékben kikapcsolták; ugyanakkor megnőtt a császári *consilium* és a császári bürokrácia jelentősége. Másrészt pedig a korábban szenatoroknak fenntartott magas közigazgatási hivatalokat és parancsnoki tisztségeket egy másik csoport, nevezetesen a lovagok töltötték be.

A császár és a senatus közötti harmonikus viszony, amely a 2. században Traianus, Hadrianus, Antoninus Pius és Marcus Aurelius uralmának az alapját képezte, Commodus uralkodása alatt megrendült. A császár és a politikai elit között minduntalan politikai konfliktusok robbantak ki, amelyek során számos vezető senator életét vesztette. Mi sem mutatta világosabban a tekintélyuralmi császárságnak a vezető renddel szembeni újfajta beállítottságát, mint a Cassius Diónál olvasható történet Commodus egy fellépéséről a Colosseumban, amikor az ifjú uralkodó gladiátornak öltözve „megölt egy struccot, a fejét levágta, és odajött, ahol mi, senatorok ültünk, baljában a fejjel, jobbában a véres karddal, és mindeközben egy szót sem szólt, csak vigyorogva olyan fejmozdulatot tett, amely megmutatta, hogy ugyanez a célja velünk is” (72,21,1. sk.). Commodus és utódja, Pertinax bukását követően a szenatori rend egyes politikai csoportosulásokra esett szét, amelyek különböző trónkövetelőket támogattak. A családi hagyományait és öntudatát tekintve egyáltalán nem senatusellenes Septimius Severus 197-ben kegyetlenül leszámolt ellenfeleivel, és ugyanezt vélt vagy valós szenatori ellenfeleivel később Caracalla is megtette.¹⁸² Ugyanakkor a senatust fontos döntések meghozatalához mind ritkábban vették igénybe. Maximinus Thrax volt az első uralkodó, aki császári proklamációját a senatusszal még utólag sem hagyatta jóvá, és hároméves uralma alatt sem a senatusi ülésterembe, sem pedig Róma városába nem tette be a lábát. Egyes esetekben azonban a senatus még mindig magához tudta ragadni a politikai kezdeményezést. Így volt ez például 193-ban, amikor Pertinaxot – természetesen egy hívei által kellőképpen előkészített akció során – a senatus császárrá kiáltotta ki; továbbá 238-ban, amikor a senatus háborút hirdetett Maximinus Thrax ellen, és Balbinus, illetve Pupienus személyében két saját jelöltjét trónra emelte; és ugyanígy 275-ben, amikor Aurelianus váratlan halálát követően Tacitus személyében megint csak „senatusi császárt” választottak. Ezek azonban kivételes esetek voltak, míg a politikai kezdeményezés hasonló helyzetekben, de különben is, általában a hadsereg kezében volt.

Ezzel egyidejűleg a senatoroktól fokozatosan megvonták legfontosabb hivatalaikat. Az ideális római senator hagyományos képzettségét tekintve *domi militiaeque pollens* volt (SHA, M. A. 3,3, az Antoninus-kor egy vezető senatoráról), azaz egyszerre volt közigazgatási tisztviselő és hadvezér, de míg többé-kevésbé megfelelő jogi képzettséggel rendelkezett, egyáltalán nem volt hivatásos katonatiszt. Már a Marcus Aurelius idején vívott háborúkban kitűnt, hogy a birodalom védelmének új, súlyos feladataival a régi típusú szenatori hadvezérek nem tudnak megbirkózni. Amit a kortársak a régi nemesek hadvezéri képességeiről gondolhattak, Herodianos fogalmazta meg kendőzetlen nyíltsággal a Septimius Severus szájába adott, és annak fő ellenfele, Clodius Albinus ellen tartott – kitalált – beszédben: ez

¹⁸² Konfliktusok Commodus alatt: F. Grosso: *La lotta politica al tempo di Commodo* (Torino, 1964) 125. skk.; Severus alatt: G. Alföldy, *Bonner Jahrb.* 168, 1968, 112. skk. és A. R. Birley: *Septimius Severus, the African Emperor* (London, 1971); vö. még uő.: *Bonner Jahrb.* 169, 1969, 247. skk. a 193-ban lezajlott eseményekhez.

az igen előkelő származású férfiú (2,15,1) nem a harctérre való, hanem egy tánckarba (3,6,7). Az egyedüli megoldást az kínálta, hogy a legfontosabb parancsnoki tisztségeket lovagokra bízzák, akik rendjükre jellemző katonatiszti pályafutásuk során több katonai tapasztalatra tettek szert, mint egy átlagos senator. Így módon Marcus uralkodásától kezdve mind gyakrabban nyúltak ahhoz a jól ismert eszközhöz, hogy az arra érdemesnek ítélt lovagokat felvegyék a senatori rendbe, és legio-, illetve hadseregparancsnoki tisztségeket bízzanak rájuk. Marcus Aurelius két legsikeresebb hadvezére, Pertinax és Valerius Maximianus (a legkorábbi ismert pannoniai senator) ehhez a körhöz tartozott. Ezáltal a senatori renden belül a *virī militares* és *virī docti, disertī, litterati* közötti szakadék mind nagyobb lett, annál is inkább, mert az első helyen említetteknek a provinciákban teljesített hosszú katonai pályafutásuk alatt alig volt lehetősége arra, hogy Rómában tartózkodjanak, ott részt vegyenek a senatus ülésein, és az arisztokrácia hagyományait teljes mértékben elsajátíthassák.¹⁸³ Ehhez járult még az is, hogy a növekvő császári bürokráciának a polgári közigazgatás területén mind több szakemberre volt szüksége. Ezeket is a lovagok között lehetett megtalálni. Jellemző módon a vezető jogászok között az Antoninus-kortól kezdve többé már nem a senatorok, hanem a lovagok voltak túlsúlyban.

Gallienus, a római hadászat kiemelkedő megújítója, ebből a fejlődési folyamatból levonta a következtetést: parancsnoki és ezzel összefüggő helytartói megbízatást 262-től kezdve – kevés kivételtől eltekintve – már csak lovagrendi személyek kaptak, akik a korábbi gyakorlattal ellentétben nem léptek át a senatori rendbe.¹⁸⁴ Korántsem arról volt szó, hogy a katonai szolgálattól alapvetően eltiltották volna őket, amint ezt a reformot a későbbi hagyomány félreértette (Aur. Victor, *Caes.* 33,34). Sőt, maga a reform sem volt valójában senatorelles intézkedés, minthogy a legtöbb senator már régóta nem törekedett a fáradtságos katonai szolgálatra. Ettől kezdve azonban a senatori rend tagjait a birodalmi szolgálat legfontosabb funkcióitól ténylegesen megfosztották. A senatori hivatali pályafutás Rómában egynemely alacsony civil hivatalra, a consuli tisztségre, néhány hadsereggel nem rendelkező provincia helytartói tisztségére és kevés további feladatkörre zsugorodott. Így a senatorok funkciói a polgári közigazgatásban is korlátok közé szorultak. Bár az *ordo senatorius*nak a politikai hatalomtól való teljes megfosztásáról nem lehet szó, mert a meghagyott feladatkörök, továbbá vagyonuk és befolyásuk révén még mindig elegendő hatalmat tudtak gyakorolni, a senatori rendnek a császárságban betöltött eddigi politikai és katonai vezető szerepe véget ért.

A 3. század a római lovagrend nagy korszaka volt. Tekintve, hogy a legtöbb katonatiszt, de a császári tisztségviselők többsége is az *ordo equester* tagja volt, a lovagok katonai és politikai szempontból egyaránt a legaktívabb felső réteget és az állam legfontosabb támaszát alkották. Macrinus (217–218) óta, akit praefectus praetorióként kiáltottak ki császárrá, több uralkodó is kikerült soraikból, többek között Maximinus Thrax, II. Claudius, Aurelianus, Probus és Carus. A lovagrend hatalmi térnyerése egyrészt a lovagok képességeiből és ambí-

¹⁸³ Ehhez G. Alföldy: *Die Legionslegaten der römischen Rheinarmeen* 110. skk. és *Bonner Jahrb.* 169, 1969, 242. skk. Pertinax, Valerius Maximianus: lásd uő.: *Situla* 14/15, 1974, 199. skk.

¹⁸⁴ Gallienus reformjára vonatkozólag lásd H.-G. Pflaum: *Historia* 25, 1976, 109. skk., a lovagrendi hivatásos katonatisztek szerepének hangsúlyozásával, akik hosszú közkatonai és centuriói szolgálat után magas parancsnoki beosztásba jutottak. Vö. még különösen B. Malcus: *Opusc. Rom.* 7, 1969, 213. skk.; az egyes személyekre vonatkozólag vö. G. Alföldy: *Byzantinoslavica* 34, 1973, 236. skk.

cióiból, másrészt pedig a császárság érdekeiből következett. Számos lovag jól képzett, gyakran hosszú katonai pályafutást befutott hivatásos katonatiszt volt, mint például a 3. század második felében a thrákiai Traianus Mucianus, aki egyszerű katonaként kezdte és végigjárta a ranglétrát. Mások kitűnő, hivatásos jogászok voltak, így például a Severus-korban Papinianus, Ulpianus, Paulus vagy maga Macrinus. Ezzel egyidejűleg számos lovag minden igyekezettel arra törekedett, hogy a birodalmi szolgálat magas tisztségeibe juthasson, mert ezek a társadalmi presztízsen és a magas fizetésen túl egyre több hatalmat is biztosítottak a számukra. Ennek a személyi körnek a támogatása a császárnak is érdekében állt, egyrészt a birodalom védelmében és kormányzatában megnövekedett feladatok miatt, másrészt pedig azért, mert így a 3. század nyugtalan viszonyai közepette a mindenkor, vezető tisztséget betöltő előkelőkben lojális hívekre tett szert. Ily módon a 3. századot a lovagok növekvő hatalma jellemezte. Ez a folyamat már Septimius Severus uralma alatt körvonalazódott, aki az uralkodása alatt felállított három új legio parancsnokságát nem senatori rangú legatusokra, hanem lovagi praefectusokra bízta, csúcspontját pedig Gallienus reformjával érte el.¹⁸⁵

Tekintve, hogy a római államnak egyre több megfelelő képességű tisztre és hivatalnokra volt szüksége, a lovagok száma is gyarapodott. Septimius Severus uralkodásától kezdve centuriók, sőt a *principales* (a rendes szolgálat alól felmentett, különleges – gyakran közigazgatási jellegű – feladatokat ellátó katonák) könnyebben és gyakrabban tudták a lovagi rangot elnyerni, mint korábban. A hadseregben a lovagrendhez való tartozás gyakran teljesen öröklődött, mivel lovagi rangú centuriók fiúgyermekkeit is bevették a rend tagjainak sorába. A közigazgatás magasabb tisztségeiben a személyi állomány növekedését a legjobban a procuratorok számának megsokszorozódása mutatja. Augustus idején számuk alig volt több mint 20, Traianus alatt már 80, Antoninus Pius idején pedig már több mint 100, Marcus alatt mintegy 125, Septimius Severus uralkodása idején már meghaladta a 170-et, Philippus alatt pedig már több mint 180 procuratori állás létezett. Mivel a lovagi rangra emelkedett katonák többsége gyakran a provinciákból, mindenekelőtt a katonai határtartományokból származott, a provinciabeliek létszáma az *ordo equesteren* belül a 2. századhoz képest megnövekedett. Főleg a keleti tartományok, Észak-Afrika és a dunai tartományok lakói voltak képviselve közöttük. Az alacsonyabb származású katonáknak a lovagrendbe történő felemelkedése a renden belül világosan észrevehető társadalmi átrétegződést eredményezett, mivel a határtartományokból származó egykori közkatonák műveltségi színvonala gyakran igen alacsony volt; Maximinus Thraxot például primitív „félbarbárnak” tartották. Az egész lovagrend „barbarizálódásáról” azonban nem lehet szó, nemcsak azért, mert a lovagok között a 3. században is jelen volt az erősen romanizált provinciák és Itália számos képviselője. A gyakran bárdolatlan tisztek arra törekedtek, hogy a római eszméket átvegyék, sőt, meg voltak győződve arról, hogy ők Róma egykori nagyságának az örökösei. Így volt ez a pannoniaiakkal is, akikről a 3. század végén az a hír járta, hogy szűkebb hazájuk a *virtus* révén ugyanúgy a népek úrnője, mint Itália ősi hírneve révén.¹⁸⁶

¹⁸⁵ Ehhez a fejlődéshez lásd különösen C. W. Keyes: *The Rise of the Equites in the Third Century of the Roman Empire* (Princeton, 1915); G. Lopuszanski: *Mél. d'Arch. et d'Hist.* 55, 1938, 131. skk.; H.-G. Pflaum: *Les procurateurs équestres* 82. skk.; J. Osier: *Latomus* 36, 1977, 674. skk. Mucianus: *IGBulg.* III² 1570, ehhez M. Christol: *Chiron* 7, 1977, 393. skk.

¹⁸⁶ *Paneg.* 2,2,2; ehhez lásd A. Alföldi: *Studien zur Geschichte der Weltkrise* 228. skk. A lovagrend összetétele a 3. században: H.-G. Pflaum: i. m. 186. skk.; E. Birley: *Epigr. Studien* 8, 1969, 70. skk. Lovagi vezető elit: G. Alföldy: *Chiron* 11, 1981, 169. skk. A procuratorok száma: lásd különösen H.-G. Pflaum: *Abrégé des procurateurs équestres* (Paris, 1974) 43.

A katonai és politikai téren aktív lovagok kedvező gazdasági viszonyok között éltek. Sokan közülük földbirtokos családból származtak, és a legtöbben földbirtokba fektették magas jövedelmüket. Gyarapodó hatalmuk következtében jelentősen megnövekedett a tekintélyük és az öntudatuk. Jóllehet rangállásuk továbbra is a kiváltságosok utáni „második rangnak” számított (Dio 52,19,4), jellemző, hogy a legmagasabb lovagi rendfokozatok Marcus uralkodásától kezdve ugyanolyan hivalkodó címekkel párosultak, mint a senatori rang. A praefectus praetorio tisztségét betöltők voltak az *eminentissimi*, a legmagasabb rangú procuratorok a *perfectissimi*, a procuratorok körén belüli következő rendfokozatba tartozók pedig az *egregii*.¹⁸⁷ Hogy a sikeres lovagok mit is gondolhattak önmagukról és rendjükről, és hogy miként látták őket mások, kiderülhet abból, ahogy a kortársak személyes jogászai, különösen pedig katonatiszti teljesítményükről vélekedtek. Herodianus Macrinus császár szájába adott szavakkal eseteli, hogy felemelkedése a lovagrendből a császári trónra teljesen indokolt volt, mert képesítése nem előkelő származásában, nem is vagyonában – amelyek az arra méltatlanoknak is megadatnak –, hanem személyes érdemeiben rejlik (5,1,5. skk.). Mamertinus 291-ben azt írta Diocletianusról és annak uralkodótársáról, Maximianusról, amit a határtartományokból származó katonák kétség kívül igen szívesen hallottak: „Ti nem holmi békés és léha élvezetek által megrontott földrészen születtetek és nevelkedtetek, hanem azokban a provinciákban, amelyek a noha meggyengített ellenséggel farkasszemet néző, de állandó fegyveres készültségben álló határvédő rendszer által a mindennapok lan-kadatlan munkálkodására és kitartásra vannak felvértezve, amelyekben az élet nem egyéb, mint folytonos katonai szolgálat, és ahol maguk az asszonyok is erősebbek, mint más népeknél a férfiak” (*Paneg.* 3,3,9).

Ez a fejlődési folyamat azonban korántsem érintette az egész lovagrendet. A 3. században is volt számos olyan lovag, aki az ordo equesterhez tartozását csupán a kötelezően előírt minimális vagyon földbirtok formájában való meglétének köszönhetette és valamely város helyi vezető rétegéhez tartozott, mint például Aquincumban Aurelius Vettianus, aki számos decurióhoz hasonlóan a város környékén *possessor* volt (*ILS* 7127). A politikai és katonai pályákon érvényesülő, valamint a közönséges lovagok között megfigyelhető társadalmi különbségek a 3. század folyamán sokkal szembetűnőbbek voltak, mint a principatus korában. Ily módon a lovagrend fokozatosan kettévált. Míg a lovagok egyik – számbeli arányát tekintve lényegesen kisebb – csoportja a római állam leghatalmasabb vezetőrétegévé fejlődött, addig a közönséges lovagok a decuriók sorsában osztoztak, és velük együtt fokozatosan ugyan továbbra is kiváltságos, és gyakran még mindig tehetős, de az állam részéről súlyosan megterhelt társadalmi réteg szintjére süllyedtek.

A városi ordo decurionum soraiban a 3. század folyamán is voltak vagyonos és számottevő presztízzsel rendelkező egyének. Ilyen volt például az úgynevezett „Thorigny-i márvány” szövegéből ismert Titus Sennius Sollemnis Gallia Lugdunensis tartományból, aki a Severusok alatt a Viducasses közösségének volt négyszer egymás után a polgármestere.¹⁸⁸ Gladiatori játékok anyagi támogatására 332 000 sestertiust tudott előteremteni, a gall tartománygyűlésben honfitársai közül a tekintélye révén kimagaslott, és elnyerte a helytartók barátságát is, akik őt a *boni viri* között tartották számon, nagyra értékelték *honesti mores* gyanánt jellemzett éthoszáát, és drága ajándékokkal halmozták el. A legtöbb decurio azon-

¹⁸⁷ Ehhez H.-G. Pflaum, in *Recherches sur les structures sociales dans l'antiquité classique* 177. skk.; G. Alföldy: *Chiron* 11, 1981, 190. skk.

¹⁸⁸ H.-G. Pflaum: *Le Marbre de Thorigny* (Paris, 1948), a *CIL* XIII 3162. számú felirathoz.

ban ennél lényegesen kisebb vagyonnal rendelkezett. Ennek oka mindenekelőtt a városok gazdasági gyengeségében rejtett, amely a városi vezető rétegeket is érintette. Minthogy számos decurio nemcsak a földbirtokból, hanem a kézműiparból és a kereskedelemből is hasznot húzott, ezeknek a gazdasági ágazatoknak a hanyatlása rájuk nézve súlyos csapás volt. Jobb helyzetben levő kézművesek és kereskedők azért továbbra is akadtak a decuriók között, főleg a Severus-korban például a dunai tartományokban. Ezeken a területeken ugyanis akkoriban nagyszámú syriai és kis-ázsiai származású kereskedő telepedett le, hogy kihasználják az ottani városok átmeneti gazdasági virágzását. Itt aztán gyakran felvételt nyertek a helyi ordo-ba, mint például Aquincumban és Brigetióban. A decurio általános típusa azonban – most még sokkalta inkább, mint a korai császárkorban – a városi territoriumon földterülettel rendelkező birtokos volt, mint például Aquincum környékén az említett *possessores* (ILS 7127). Sokan közülük igyekeztek a városokból visszahúzódni birtokaikra, ahol gyakran villájuk volt. Jellemző, hogy például az északi provinciákban a 2. század második felében és a 3. század elején számos villa épült. A munkaerőhiány, valamint a barbár betörésekkel és a polgárháborúkkal járó pusztítások után a municipális birtokok mezőgazdasági termelésére is meglehetősen kedvezőtlen hatást gyakoroltak. Noricumban például a birtokokon a 3. század közepe táján lerombolt villákat többé már nem állították helyre, Galliában pedig a század második felében szinte egész tartományrészek maradtak parlagon.¹⁸⁹

A decuriókra nézve különösen súlyos volt az a növekvő teher, amely az állam részéről nehezedett rájuk. A senatori nagybirtokosok és a lovagok vezető csoportjai szerteágazó gazdasági kiváltságokkal rendelkeztek, és a császár politikai okokból óvatosan bánt velük. A városi és a vidéki lakosság pedig olyan szegény volt, hogy túl sok bört már nem lehetett lenyúzni róla. Így aztán a városi decuriók rétege volt az a társadalmi réteg, amelynek anyagi ereje a római állam rohamosan emelkedő kiadásai számára különösen fontosnak bizonyult. Miután a decuriók megterhelése a városi kiadások fedezése céljából már a 2. században fokozódott, Septimius Severus uralkodásától kezdve ezt állami szabályozás alatt álló rendszerré építették ki. Mindaz, amit a római jog a városi decuriók és a magistraturákat (*honores*) betöltők terheiről (*munera*) a későbbi császárkorban elrendelt, messzemenően Septimius Severus első utódainak a határozataira megy vissza (*Dig.* 50,4,1. skk.). Az *ordo decurionum* tagjainak kötelezettségeit igen pontosan rögzítették. Sok más egyéb között a városok élelmiszerrel és ivóvízzel való ellátásának, az utak karbantartásának, a közfürdők fűtésének, a nyilvános játékok megrendezésének, a közösség javára végzett ügyvédi tevékenységnek a terhe rájuk hárult.¹⁹⁰ A terhek átvállalása többé már nem önkéntes alapon történt, hanem az állam, azaz a provinciákban a helytartók szabták ki azokat a törvényben rögzített előírásoknak megfelelően. Mindez egyúttal a városok gazdasági életében a korai császárkor folyamán oly jelentős szerepet játszó egyéni kezdeményezés végét jelentette. A kötelezettségek alól pedig nem lehetett kibújni. Ha például egy decurio elhagyta a közösséget, akkor a helytartónak kötelessége volt intézkednie a visszahívásáról és a megfelelő *munerával* való megterheléséről.

Még annak a kérdésnek az eldöntése sem maradt meg a közösségi tanácstestületek és az érintett személyek hatáskörében, hogy kit lehet felvenni egy város ordójába és kit nem. Aki a decuriói censushoz előírt minimális vagyonnal rendelkezett, az a saját közösségében – vagy a magistraturák betöltése révén, vagy pedig közvetlenül – decurio kellett hogy legyen, és

¹⁸⁹ Pannonia: Vö. A. Mócsy: *RE Suppl.* IX (1962) 714. Noricum: G. Alföldy: *Noricum* 171. skk.

¹⁹⁰ Irodalom a 139. jegyzetben.

viselnie kellett az azzal járó terheket is. Ez azt eredményezte, hogy a decuriói rang még gyakrabban, mint korábban, öröklődött, mert a decuriók fiainak mint a családi vagyon örököseinek kényszerből az ordóba is be kellett lépniük. A 223-ban összeállított canusiumi decuriojegyzékből – amely gyakran ugyanabból a családból származó decuriókat és a 100 rendes tanácsstag mellett 25, a decuriók fiúgyermekéként nyilvántartott kiskorút sorol fel, mindez világosan kiderül (*ILS* 6121). Ily módon az egykor hön áhított városi *honores* – mindamellett, hogy társadalmi megbecsülésük és a hatalom gyakorlásából adódó jogi kiváltságaik révén számos, főleg a társadalmi ranglétrán felemelkedő személy számára továbbra is vonzók maradtak – összességükben fokozatosan kényszerhivatalokká váltak, amelyek a munera kötelezettségével jártak, és a nem önkéntes decuriók szemében feladataik *onera invita* gyanánt számítottak (*Dig.* 50,1,18). Azok a kellemetlenségek (*vexationes*), amelyeket a decurióknak kötelezettségeik bürokratikus kiszabása révén el kellett szenvedniük, még inkább pedig a rájuk nehezedő anyagi terhek ezt a hajdan erős és öntudatos társadalmi réteget nyomás alá helyezték, egyes városokban pedig szinte teljesen tönkretették.

Az Antoninus-kor után szinte teljesen eltűnt egy másik, korábban igen tehető és gazdasági téren rendkívül aktív városi réteg, nevezetesen a gazdag felszabadított rabszolgák rétege. Trimalchio társadalmi típusa a gazdasági válság gazdasági viszonyai közepette elképzelhetetlen volt. A coloniák és municipiumok *Augustalis*-testületei, amelyek a korai császárkorban a gazdag libertusokat egyesítették, ugyan a 3. században is léteztek, tagjai között azonban – akik között egyébként korántsem csak felszabadított rabszolgák, hanem szabad születésű személyek voltak – már alig akadtak olyanok, akik kiemelkedő anyagi erővel rendelkeztek volna. Ezáltal e hajdan gazdag réteg létalapja megtört. Hasonló sorsra jutott, ha egészen más okból is, a principatus korának egy másik, nemritkán szerteágazó befolyással és nagy vagyonnal rendelkező társadalmi rétege, nevezetesen a császári rabszolgák és felszabadított rabszolgák rétege. Commodus és a Severusok idején hatalmi állásuk még meglehetősen jelentős volt, sőt jóval erősebbnek bizonyult, mint a Traianustól Marcusig terjedő időszak (117–180) uralkodói alatt. Ennek az volt az oka, hogy olyan autokrata módon viselkedő uralkodók, mint Commodus, Septimius Severus vagy Caracalla, a birodalmi elitel vívott összecsapások során hűséges személyzetükre különösen rá voltak utalva. Elagabalus (218–222) alatt szinte már úgy tűnt, mintha az állam irányítását az udvarban a felszabadított rabszolgák vették volna át. A Római Birodalom további politikai fejlődése azonban a *familia Caesaris* hatalmának megsemmisüléséhez vezetett. 235-ben Severus Alexander bukásával a császári dinasztiák története, amelyek az egyes uralkodócsaládok hatalmi kontinuitása révén a túlságosan is nagy hatalommal rendelkező udvari személyzet kialakulásának legfontosabb előfeltételét jelentették, egy évszázadra véget ért. A mind gyakoribb uralkodóváltások, amelyeket rendszerint a császár meggyilkolása előzött meg, az udvari személyzet összetételében is állandóan változást eredményeztek: valamely császár meggyilkolását általában leghűségesebb szolgáinak a megöletése követte. Így például Caracalla, miután sikeresen végrehajtotta testvérén és uralkodótársán, Getán a gyilkos merényletet, azon nyomban lemészároltatta annak rabszolgáit és szabadosait.

A társadalmi piramis magasabb szintjein végbement változásokhoz járult a katonaság társadalmi helyzetének átalakulása.¹⁹¹ A 3. században már nemcsak a hadsereg lovagi rang-

¹⁹¹ A hadsereg társadalomtörténetére vonatkozólag lásd különösen R. MacMullen: *Soldier and Civilian in the Later Roman Empire* (Cambridge/Mass., 1963); sorozás, rangsor: lásd a 171. jegyzetet. Vö. még H. Zwicky: *Zur Verwendung des Militärs in der Verwaltung der römischen Kaiserzeit* (Zürich, 1944).

gal kitüntetett tisztjei és parancsnokai rendelkeztek kiemelt társadalmi pozícióval, hanem a centurio rang alatt elhelyezkedő katonák is meglehetősen egységes, politikai befolyással, tekintéllyel, kiváltságokkal rendelkező és viszonylag kedvező gazdasági helyzetben levő társadalmi csoportot alkottak. Társadalmi helyzetük emelkedése többek között abban mutatkozott meg, hogy Septimius Severus megengedte a centurióknak és a principalisoknak, hogy az aranygyűrűt, vagyis a római lovagok státuszszimbólumát viseljék (Herod. 3,8,5). Ebben az jutott kifejezésre, hogy a kiváltságos katonákat – akik rendszerint a legénység soraiból küzdötték fel magukat – potenciális lovagoknak tekintették. Az összetartozás érzése a katonák körében abban nyilvánult meg, hogy általában rendfokozat szerint és a korábbi időszakhoz képest gyakran testületekbe (*scholae* vagy *collegia*) tömörültek. Ehhez járultak a katonaság közös kultuszai és a hadsereg politikai jelentőségének büszke tudata, amelyet a császári propaganda mindenekelőtt a pénzverés útján – olyan jelszavakkal, mint például *fides exercitus* – következetesen hangoztatott. Az ily módon létrejövő társadalmi réteg széles népcsoportokat foglalt magában. A katonák, akik korábban szolgálatuk idején csak úgynevezett *concubinatus*-ban élhettek együtt asszonyukkal, Septimius Severus idejétől kezdve törvényes házasságot köthettek. Ennek következtében a háttartományokban kibontakozott egy önálló társadalmi réteg, amely az erődítményekben szolgáló katonákból és közvetlen közelben élő családtagjaikból tevődött össze. Tovább erősödött ez a réteg azáltal, hogy a katonák a szolgálatból való elbocsátásuk után is gyakran szolgálati helyük közelében telepedtek le, és a segédcsapatok tábora környékén létrejött településeken, valamint a legiotáborok közelében már korábban kialakult városok elitjébe emelkedtek fel. Az ilyen helyeken, így például Aquincum és Carnuntum esetében, két városias település létezett, nevezetesen a hajdani *canabae legionis* a tábor közvetlen közelében és valamivel távolabb az úgynevezett „polgárváros”. További szerepet játszott ennek a rétegnek az erősödésében a katonai hivatás öröklődése. Minthogy a katonai szolgálat minden kockázat ellenére jelentős társadalmi előnyökkel járt, számos katonacsaládban született gyermek az apja foglalkozását választotta. Ez megfelelt az állam érdekeinek is, mert ily módon lehetett a hadsereg folyamatos kiegészítését a lehető legjobban biztosítani.

A hadseregnek nyújtott társadalmi előnyök – eltekintve a példátlan felemelkedési lehetőségektől – mindenekelőtt anyagi és adóügyi kiváltságokban rejlettek. Minthogy a császár hatalma a principatus korához képest még inkább a hadsereg lojalitásától függött, ezért magas árat kellett fizetni. Hogy milyen fontos dolog volt a hadsereg hűségének anyagi eszközök által történő biztosítása, az a legvilágosabban Septimius Severus fiához intézett utolsó szavaiból tűnik ki: „Maradjatok meg egyetértésben, tegyétek gazdaggá a katonákat, más dolgokkal pedig ne törődjete” (Dio 76,15,2). Az átlagos legionarius, aki Augustus alatt 225, Domitianus óta pedig évi 300 dénár zsoldot kapott, Septimius Severus idején már 550, Caracalla óta pedig 750 dénárt tudhatott magáénak. Ehhez még azt is hozzá kell tenni, hogy ez idő tájt a létfenntartási költségek még nem emelkedtek meg számottevően. Leszereléskor a katona vagy földet, vagy megint csak pénzt kapott, Caracalla óta 5000 dénárt. Még nagyobb juttatásokkal kecsegtettek az uralkodóváltáskor adott ajándékok (*donativa*). Marcus Aurelius már 161-ben minden testőrkatonának 5000 dénárt ajándékozott; a 3. században – amikor az uralkodóváltások úgyszólván napirenden voltak – a katonák a donativumokból könnyen vagyonhoz juthattak. Ehhez járult még – mindenekelőtt a polgárháborúk idején – a zsákmányszerzési lehetőség, illetve az a tény, hogy a katonaságot a legnagyobb infláció idején is rendszeresen és kiemelten ellátták élelemmel, valamint ruházattal. Ily módon a katonai szolgálat sok katona számára, akik még a centurio

rangot sem érték el, noha kockázatos, de kifizetődő üzlet volt. A veteranus vagyona könnyedén elérhette a decuriocensus szintjét, anélkül, hogy az állam őt a decuriókhoz hasonlóan terhelte volna meg.

VÁLTOZÁSOK AZ ALSÓ RÉTEGEKBEN

A társadalmi átrendeződés folyamata a lakosság alsó rétegeit is elérte. A válság igazi áldozatai mind a városokban, mind pedig vidéken a dolgozó tömegek voltak. A városi ordo decurionum a súlyos terhek ellenére is gyakran még mindig kellemes létfeltételeket tudott biztosítani tagjai számára a decuriók vidéki villáiban, és a katonaság, valamint az állami bürokrácia túlkapásai esetén mint *honesti* még mindig hivatkozhattak kiváltságaikra. Ezzel szemben azonban a 3. század folyamán az alsó néprétegek elszegényedése és elnyomása rohamosan növekedett. A gyakori háborúk ellenére viszonylag kedvező volt a helyzetük a katonai zónákban, ahol hasznát húzhattak a hadsereghez fűződő kapcsolataikból. Pannoniában például a kisparasztnak még a 3. században is sikeresebben védekezhettek a nagybirtokosokkal szemben, mint Africában. A Római Birodalom legtöbb részén azonban az alsó rétegek közé tartozóknak lakóhelytől és foglalkozástól, vallási hovatartozástól és jogállástól tulajdonképpen függetlenül rosszul ment a sora, és ez a nivellálódás oda vezetett, hogy a *humiles* széles rétege mind egységesebb alakot öltött.

A tömegek szegénységének mértékére számos forrásból fény derül. Decius uralkodása alatt Egyiptom praefectura egy eljárás során mind a városoknak, mind pedig a falvaknak Septimius Severus után kezdődő elszegényedésére mint közismert tényre hivatkozott (*Pap. Lond.* 2565). De már Severus alatt hasonlóan érintette az inség a különböző néprétegeket, mind a rabszolgákat, mind a névleg szabad parasztnak. Bulla itáliai bandavezér nyíltan kijelentette, hogy a rabszolgák azért szökдösnek el gazdájuktól és verődnek rablóbandákba, mert uruk nem táplálja őket. Még silányan fizetett császári szabadosok is csatlakoztak ezekhez a banditákhoz (*Dio* 76,10,5). Ugyanebben az időszakban egyiptomi földbirtokosok azt írták a császárnak, hogy Oxyrhynchos körzetében egész falvakat fenyeget a kipusztulás veszélye a lakosság számára elviselhetetlen adóterhek miatt (*Pap. Oxy.* 705). A Severusokat követően a gazdasági és pénzügyi válság elmélyülésével jelentősen romlott a helyzet. Hogy hogyan éltek a szegény néprétegek még Diocletianusnak a stabilitást célzó energikus intézkedései után is, kiderül a 301-ből való ármaximálási jegyzék ár- és fizetési adataiból.¹⁹² Akkoriban például egy font hús – minőségtől függően – 6 és 20 dénár közötti összegbe került, egy *sextarius* (0,547 liter) bor 8–30 dénár, 1 *sextarius* olaj 8–40 dénár, egy pár lábbeli pedig 50–120 dénár volt. Ezzel szemben egy egyszerű mezőgazdasági munkás napi keresete 25 dénár – és saját maga számára ellátás – volt, egy asztalos pedig 50 dénárt kapott. Egy többgyermekes család, amelynek egy ekkora fizetésből lakbérre, ruházkodásra és élelemre kellett költenie és ezen felül még magas adókat is fizetnie kellett, legfeljebb a létminimum határán tudott tengődni.

Hasonlóképpen terhes volt a nyílt, gyakran brutális elnyomás, amelyre a szükséges munka- és beszolgáltatási teljesítmény elérése érdekében volt az államnak szüksége, és amely a lakosság alsó részének legtöbb rétegét érintette. E célra az állam biztonsági erőkből és hi-

¹⁹² S. Lauffer: *Diocletians Preisedikt* (Berlin, 1971); M. Giaccherio: *Edictum Diocletiani et collegarum de pretiis rerum venalium* (Genova, 1974).

vatalnokokból álló apparátust vonultatott fel. Városok és falvak lakói újra meg újra panaszt emeltek az apparátus túlkapásai ellen. Így például Commodus alatt az africai Saltus Burunitanus colonusai arra kérték a császárt, hogy a császári birtokok nagybérője által egyoldalúan felemelt munkakötelezettséget újra a korábbi császári törvénnyel hozza összhangba. Jellemző, hogy a bérő katonákat küldött a colonusok nyakára, akik közül sokakat letartóztattak és agyba-főbe vertek (ILS 6870). A 3. században hasonló események mindennaposak voltak, többek között Kis-Ázsiában, ahonnan több kérvény és az erőszakoskodó tisztviselők, valamint a rendőri erők ellen beadott vádirat maradt fenn. Egy ilyen jellegű, Asia provinciából származó iratban azt panaszolták, hogy az állami erőszak-szervezet képviselői egy helység lakóit még az utolsó garasuktól is megfosztották.¹⁹³ Természetesen azok az intézkedések is épp elég kemények voltak, amelyek a törvényekkel és a császári rendeletekkel tökéletes összhangban álltak. Az államhatalom mindenütt jelen volt, és a városi tömegeket – mindenekelőtt a kézműveseket és a kereskedőket – egyformán rendszabályozta. A decuriók rendjének államilag ellenőrzött szervezetéhez hasonlóan őket *collegiumok*ban fogták össze, hogy ezáltal a tevékenységüket ellenőrizni és szabályozni lehessen. A noricumi Solva egy kézművesegyletének Septimius Severus által küldött engedélyezési leiratából egyértelműen kiderül, hogy mi volt az állam célja. A szegényeknek közhasznú tevékenységet kellett folytatniuk, és ennek fejében mentesültek a közterhek alól. Ha azonban a *collegium* tagjai közül valaki kedvezőbb anyagi helyzetben volt vagy kivonta magát a kézműves tevékenység alól, a decuriókhoz hasonló módon neki is közterheket (munera) kellett viselnie.¹⁹⁴

A társadalmi pozíciók kiegyenlítődése az alsó néprétegeken belül fontos következményeket vont maga után. Az, hogy valaki a régi rend értelmében személyileg szabad vagy rabszolga volt, a társadalmi függőség szempontjából többé már nem számított döntő tényezőnek. Ezt a folyamatot az is erősen befolyásolta, hogy a 3. században a rabszolgák és ezzel párhuzamosan a szabadosok száma is visszaesett. Ennek oka részben a rabszolgaállomány utánpótlásának nehézségében rejlett, részben pedig azzal magyarázható, hogy a rabszolgák és a liberti korábban mindig hasznot hajtó kizsákmányolása az új gazdasági feltételek közepette nem bizonyult kifizetődőnek. Egyre szűkebb lett azoknak a köre, akik megenedhették maguknak, hogy rabszolgát vásároljanak, továbbá azt, hogy a házukban születt (verna) vagy gyermekként vásárolt rabszolgát hosszú időn át ellenszolgáltatás nélkül táplálják és taníttassák, míg a befektetés csak jóval később térült meg. A rabszolgaság intézménye azonban korántsem tűnt el, és a rabszolgák, szabadosok és szabadok közötti hagyományos jogi kategóriák továbbra is érvényben maradtak; ezeket a római jogban pontosan számon tartották. A jog fejlődése azonban lépést tartott a társadalmi átalakulással, és időről időre rögzítette a függőség új formáit. A városi humiles a collegiumszervezetekben való regisztrálására hozott egységes rendelkezések azt a változást jelzik, hogy a városi plebs többé-kevésbé egységes társadalmi réteggé vált.

Ugyanezt az átalakulási folyamatot a colonusok helyzetét szabályozó törvények és rendelkezések tükrében is világosan nyomon lehet követni. Az a tény, hogy a 3. század szá-

¹⁹³ A felirat: J. Keil–A. v. Premierstein: *Bericht über eine dritte Reise in Lydien und den angrenzenden Gebieten Ioniens* (Wien, 1914) Nr. 9.

¹⁹⁴ G. Alföldy: *Historia* 15, 1966, 433. skk. A collegiumokra általában lásd a 152. jegyzetben megadott irodalmat; helyzetükre a 3. században lásd E. Groag: *Vierteljahresschr. f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch.* 2, 1904, 481. skk.

mos kis- és középbirtok csődbe ment, szükségszerűen azt eredményezte, hogy a földbirtokok kevés kézben összpontosultak. A latifundiumgazdálkodás elterjedése pedig a birtadalom legtöbb részében előmozdította a colonusrendszer általánossá válását. A nagybirtokosok függőségben levő munkaerők tömegeire voltak utalva, és mivel már nem léteztek hatalmas rabszolgatömegek, a colonusi intézmény bizonyult a kizsákmányolás legalkalmasabb formájának. Jellemző módon a római jogban a colonusokat érintő határozatok jelentős része a 3. században született. Ily módon rögzítették, hogy a földbirtokosnak és a colonusnak milyen formában kellett szerződést kötnie (*locatio, conductio*). Ennek értelmében a nagybirtokos öt évre bérbe adta a szóban forgó birtokot, aminek fejében a colonus meghatározott pénzösszeg évi fizetésére kötelezte magát. Ugyanakkor már a 3. század folyamán gyakori volt a *perpetua conductio*, vagyis a bérlőnek a bérbe vett birtokhoz való kötése egész életére. Számos colonus az adóterhek és a pusztítások következtében egyáltalán nem volt abban a helyzetben, hogy anyagi kötelezettségeit évről évre teljesíteni tudja. Az eladósodott bérlóket a tulajdonos olcsó munkaerőként – gyakran erőszakkal – arra kényszerítette, hogy birtokán maradjanak. Így jött létre a vidéki területeken egy széles, általában igen szegény és gyakran brutálisan elnyomott népréteg, amelyeknek a felső rétegektől való függését egységes szabályok írták elő, és amely ennek megfelelően meglehetősen homogén jellegű volt.¹⁹⁵

A TÁRSADALMI SZERKEZET ÁTALAKULÁSA

A lakosság magasabb és alacsonyabb állású rétegeinek összetételében és helyzetében végbement változások jelentős hatást gyakoroltak a római társadalom szerkezetének egészére. A 3. század válságterhes fejlődési folyamatai, amelyek az élet minden szféráját érintették, az Imperium Romanum társadalmának egészére alapvetően mélyebb hatást gyakoroltak, mint a római köztársaság válsága. A hagyományos társadalmi rend helyén lassan új rend öltött alakot. Az átalakulás pedig, ahogy azt egy válságos időszak társadalmi fejlődésétől másképp nem is lehet elvárni, ellentmondásokkal volt teli.

Mindenekelőtt figyelemre méltó, mennyire megváltoztak a társadalmi rétegződés alapjai. Hatalom, gazdagság, presztízs és valamelyik vezető rendhez való tartozás már nem voltak egymással annyira összefüggő dolgok, mint a császárkor korábbi időszakában. Az egész korábbi római történelemben elképzelhetetlen lett volna, hogy a presztízs és gazdagsága révén kiváltságos arisztokrácia egyidejűleg ne legyen a legfontosabb állami funkciókkal rendelkező, politikailag is leghatalmasabb réteg. A 3. században azonban a senatori rend története ennek éppen az ellenkezőjét mutatta. Ugyanilyen szembeötlő, hogy egyes hagyományos kiváltságok társadalmi hátrányokká váltak. Az a tény, hogy a korábban vonzó városi honores sokak számára teherre lett, ugyanúgy ellentmond a korábbi társadalmi rendnek, mint az a tendencia, hogy az egykor olyannyira megbecsült *ordo decurionum* tagjait az állam szükség esetén szinte kötéllel fogdosta.

A társadalmi pozíciót meghatározó szerepük tekintetében megváltozott a származás és az egyéni teljesítmény kapcsolata is. Bár az előkelő születést, csakúgy mint korábban, to-

¹⁹⁵ A colonusrendszerre a 3. században lásd a 166. és 167. jegyzetben megadott irodalmat; ehhez még különösen N. Brockmeyer: *Arbeitsorganisation und ökonomisches Denken* 254. skk.; vö. még W. Held: *Klio* 53, 1971, 239. skk.

vábbra is nagy becsben részesítették, a politikai lojalitás, a jogi szakképzettség, különösen pedig a katonai érdemek sokkal többet számítottak, mint korábban. A „parvenük” nem törekedtek többé mindenáron arra, hogy asszimilálódjanak a születési arisztokráciában. Az olyan hagyományos jogi kritériumok, mint a polgárjog vagy a szabadság, elveszítették korábbi meghatározó jelentőségüket. Ugyanez vonatkozik arra az előnyre is, amely az itáliai vagy valamelyik erősen urbanizált provinciából való származásból adódott. Jellemző módon a legtöbb császár a birodalom peremterületeiről származott. Macrinus Mauretaniában született, Elagabalus és Severus Alexander szírek voltak, a Gordianusok Cappadociából származtak, Philippus pedig Arabiából. A legtöbb katonacsászár, így Maximinus, Decius, II. Claudius, Aurelianus, Probus, továbbá Diocletianus és Maximianus csakúgy, mint az általuk kinevezett Caesarok, Constantius és Galerius, a Duna-vidékről valók voltak, amelynek seregei a leghatalmasabb és legtekintélyesebb hadtestekkel rendelkeztek. Aurelius Victor joggal jegyezte meg az utóbbi négy uralkodóról: valamennyiüknek Illyricumban volt a hazája; bár meglehetősen műveletlenek voltak, kellőképpen be voltak avatva a birodalom és a katonai szolgálat nehézségeibe, és így hasznosnak bizonyultak az állam számára (*Caes.* 39,26). Mindezek a változások a korábbi társadalmi hierarchia fellazulásához vezettek. Cassius Dio azon bosszankodott, hogy még egykori tanácsosok is magas tisztségeket kaphattak (77,21,2), és hogy a centuriók és orvosok fiai a *legatus legionis* tisztségéig emelkedhettek (80,7,1). Mi sem mutatja jobban a korábban magától értetődőnek számító hierarchikus szabályok érvénytelenségét, mint az a válasz, amelyet Bulla, a rablóvezér Cassius Dio által hagyományozva (76,10,7) Papinianus praefectus praetorióinak adott annak kérdésére, hogy miért lett belőle bandita: „És te miért lettél praefectus?”

A társadalmi piramis a korábbtól eltérő módon tagozódott. A principatus korában a felső rétegek, nem számítva a gazdag szabadosokat és az udvari személyzetet, a senatorok, lovagok és a városi decuriók rendjeiből tevődtek össze, amelyek között több-kevesebb fokozati különbség állt fenn funkció, vagyon és megbecsülés tekintetében. Az új társadalmi rend keretei között a felső rétegek tagozódása korántsem nevezhető egységesnek és ellentmondásoktól mentesnek. Adva volt egy meglehetősen vagyonos és köztisztletnek örvendő, hatalmától azonban messzemenően megfosztott senatori rend. Emellett létezett egy lovagrend, amelynek vezető rétegét igen nagy hatalom jellemezte, amelynek egyszerű tagjai azonban alig különböztek az egyes közösségek decurióinak rendjétől. Ez tulajdona és presztízse révén az előkelő rétegekhez tartozott ugyan, a reá nehezedő terhek miatt azonban – a korábbi helyzettől eltérő módon – elnyomott társadalmi rétegek ismertetőjegyeit is magán viselte. Itt említendő továbbá a katonák és hozzátartozóik, akiket mindenekelőtt a hadsereg hatalmi pozíciója révén – de aránylag kedvező anyagi helyzetük és jogi kiváltságaik miatt is – megint csak a népesség felsőbb rétegeihez kell sorolni. Sőt, olyan réteget alkotnak, amely egységes kiváltságai és funkciói, valamint tagjainak testületi öntudata révén már-már a rendi szerveződés ismérveit mutatta. Így módon tehát a 3. században a *honesti* körén belül – ezek számos közös kiváltsága ellenére – a különbségek a korai császárkorhoz képest jóval erőteljesebben kidomborodtak.

Ezzel szemben a humiles egyes csoportjainak helyzetében fennálló eltérések mindinkább kiegyenlítődtek: a lakosság valamennyi alsó rétegét érintő, növekvő anyagi terhek és az ezzel egyidőben fokozódó politikai elnyomás következtében ez a folyamat feltartóztathatatlannak volt. Mindezen – akárcsak korábban – az egyes birodalomrészek története és az egyes foglalkozási ágak közötti különbségek nem sokat változtattak. Azok a szociális előnyök,

amelyekkel a korai császárkorban például a városi tömegek rendelkeztek, messzemenően megcsappantak.

A római társadalomban a 3. századi válság folyamán bekövetkezett társadalmi átalakulást azzal az ellentétes irányú fejlődéssel lehetne jellemezni, amely a *honesti* és a *humiles* között végbement. A hagyományos római társadalmi rend felbomlása ellentmondásos módon zajlott le. A társadalom magasabb állású része meglehetősen eltérő szerkezetű rétegekre esett szét, miközben az alsó rétegek mind egységesebb formát öltöttek. Így tehát a római társadalom felső rétegei a 3. században sem fejlődtek „osztállyá”. Egyetlen valóban közös ismertetőjegyük az volt, hogy földbirtokkal rendelkeztek, minden egyéb tekintetben azonban eltértek egymástól. Ez a termelőmunkához fűződő viszonyukra is vonatkozik, minthogy a katonai- és gyakran a *decuriocsaládok* – adott esetben függő helyzetben levő mezőgazdasági munkásokkal együtt – maguk művelték meg földjeiket. Ezzel szemben a *humiles* a korai császárkorhoz képest kétségkívül több olyan kritériumot mutattak fel, amelyek kapcsán akár „osztályról” is lehetne beszélni. Összetételük ennek ellenére, a közös termelőmunka és a függő helyzet dacára, egy döntő szempontból még mindig igen vegyes volt. Egyes csoportjaik ugyanis – mindenekelőtt a *colonusok* és a kézművesek – továbbra is rendelkeztek termelőeszközökkel, másik részükről ellenben így például a nincstelen parasztokról, akiknek a létfenntartáshoz bér- és idénymunkásként kellett dolgozniuk, ezt nem lehet elmondani.

A római társadalomnak ez az ellentmondásos fejlődése nem maradt következmények nélkül: a társadalmi feszültségek kiéleződtek, újfajta ellentétek keletkeztek. Mind gyakrabban került sor nyílt társadalmi konfliktusok kirobbanására, amelyeket többé már nem lehetett békés eszközökkel rendezni, hanem – a késői köztársaságkorhoz hasonlóan – csak nyers erőszak alkalmazásával. A válság és a társadalmi átalakulás sokrétűségének megfelelően a konfliktus jellege is meglehetősen különböző volt. Az ellentétek egyrészt a felső rétegeken belül, másrészt pedig az alsó rétegek egyes csoportjai és az uralmon levők között keletkeztek, aminek következtében ez a folyamat a szenatori rendet és számos városi *decuriói* rendjét éppúgy érintette, mint a városi és a vidéki elnyomott tömegeket. Ezeket a konfliktusokat azonban egy közös elem kötötte össze, nevezetesen az, hogy az összes említett társadalmi csoport közös fő ellensége az új uralkodó réteg volt, amely lovagrendi katonatisztekkel és közigazgatási tisztviselőkkel, valamint a hadseregéből állt és mindenekelőtt a despotikusan uralkodó, és gyakran az ő soraikból kiemelkedő vagy hatalmukat éppenséggel nekik köszönhető – császárai révén képviseltette magát. Az, hogy egy római császárt és annak erőszakszervezetét a 3. század folyamán a legszélesebb néptömegben – kezdve a szenatoroktól a városi plebsen át egészen a szegény parasztokig – mily mértékben tudták gyűlölni, leginkább Herodianosnak Maximinus Thrax keménykezű uralmáról adott leírásából derül ki (7,3,1. skk.): elnyomta a szenatorokat és a gazdagokat, a városi polgárokat és a provinciabeli lakosság tömegeit, gyűlölet járta be az egész birodalmat, mindenki a bosszúálló istenekhez fohászkodott, mígnem végre egy váratlan alkalom a nyílt lázadás kirobbanásához vezetett.

A szenatori rend a Marcus Aurelius uralkodását követő első évtizedekben bekövetkezett hatalomvesztésbe korántsem törődött bele, nyílt lázadáshoz azonban túlságosan gyenge volt. A despotikus császársággal szembeni ellenállása ennek következtében összeesküvésekre szorítkozott azzal a célkitűzéssel, hogy olyan császárt ültessenek trónra, akitől a korábbi uralkodói eszmékhez való visszatérést lehetett remélni. A szenatorok Commodus uralkodása idején több ízben is ennek megvalósításán fáradoztak, mígnem Pertinax személyében a

senatoroknak megfelelő császár került trónra. Jellemző azonban, hogy ezt az uralkodót, aki mind a polgári lakosság, mind pedig a provinciabeli hadseregek körében nagy népszerűségnek örvendett, a praetorianus gárda mindössze három hónapnyi uralkodása után megbuktatta. Ugyanígy kevésbé vált a senatori rend dicsőségére, hogy konzervatív körői a belpolitikai zűrzavarok idején gyakran a gyengébb uralkodót vagy a trónbitorlót támogatták, mint például Clodius Albinust Septimius Severusszal, vagy Getát testvérével, Caracallával szemben. A győztesek bosszúja aztán mind jobban aláasta a senatus hatalmi pozícióját. Egyedül a 238-ban a senatus által Maximinus Thrax ellen kirobantott felkelés és háború járt sikerrel, de ez is csak azért, mert Rómában a nép a hadsereg uralmával szemben megnyerte céljainak a senatori rendet (Herod. 7,7,1. skk. és 7,11,1. skk.), és azért, mert a császárral szembeni ellenállás a provinciabeli és az itáliai lakosság körében is felizzott.¹⁹⁶

Még nagyobb lehetett a fennálló viszonyokkal szembeni elégedetlenség a decuriók többségének körében, akiket – szemben a senatori renddel – súlyos anyagi áldozatok meghozatalára kényszerítettek. A városi decuriók persze rendszerint tehetetlenek voltak az állam katonai és hatalmi apparátusával szemben. Mi sem jellemzőbb, minthogy 238-ban a városi elitek tagjai mindennek ellenére a felkelés kétségbeesett eszközéhez nyúltak. A Maximinus Thrax-szal szembeni nyílt ellenállás először az afrikai Thysdrus városában robbant ki, ahol a Karthagó környéki városi földbirtokosok paraszti híveikkel szövetkezve meggyilkoltak egy császári procuratort, és Africa proconsulát, Gordianust, császárrá kiáltották ki. (Herod. 7,4,1. skk.). A mozgalomhoz csatlakozott Africa provincia városi és vidéki lakossága is. A szomszédos Numidia hadserege azonban brutálisan leverte a felkelést, és a megtorlás, amelynek elsősorban a városok vezető polgárai estek áldozatul, a városi és a vidéki lakosság alsó rétegeit sem kímélte (Herod. 7,9,1. skk.).

Már a decuriók és mind a városi, mind a vidéki lakosság Maximinus-ellenes afrikai szövetsége megmutatta, milyen méreteket ölthetett az alsó rétegek elégedetlensége az uralmi rendszerrel szemben. A városi plebs – amelyet a collegiumok keretén belül korántsem önkéntes munka teljesítésére és az igen szűkös vagyontévesztési lehetőségek közepette is beszolgáltatásra kényszerítettek, ráadásul az általános gazdasági válság idején élelmiszerekkel rosszul láttak el – a 2. század vége óta ismételtelen lázongott.¹⁹⁷ Commodus idején Rómában a gabonaínség a nép és a helyőrség között szabályszerű polgárháborúhoz vezetett,¹⁹⁸ és az olyan heves rendszerellenes politikai tüntetések, mint amilyen például Didius Iulianus ellen 193-ban lezajlott, később is megismétlődtek. 238-ban valóságos népfelkelés robbant ki a praetorianus gárdával szemben. Aurelianus alatt a császári pénzverdek munkásai köré-

¹⁹⁶ A továbbiakban vö. M. Rostovtzeff: *Gesellschaft und Wirtschaft* II 163. skk.; a 238-ban lezajlott eseményekhez különösen H. G. Mullens: *Greece and Rome* 17, 1948, 65. skk.; P. W. Townsend: *Yale Class. Stud.* 14, 1955, 49. skk.; T. Kotula: *Eos* 51, 1959/60, 197. skk.; X. Lorient, in *ANRW* II 2 (Berlin–New York, 1975) 688. skk.; az afrikai események megítéléséhez alapvető F. Kolb: *Historia* 24, 1977, 440. skk. Maximinus Thrax és a senatus viszonyára lásd K. Dietz: *Senatus contra principem. Untersuchungen zur senatorischen Opposition gegen Kaiser Maximinus Thrax* (München, 1980), ehhez G. Alföldy: *Gnomon* 54, 1982, 478. skk. A 3. század társadalmi konfliktusainak megítéléséhez lásd F. Kolb, in *Bonner Festgabe J. Straub* (Bonn, 1977) 277. skk.; nagyjából hasonló G. Alföldy: *Heidelberger Jahrb.* 20, 1976, 111. skk. és in H. Schneider (szerk.): *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der römischen Kaiserzeit* 372. skk. Vö. még M. Mazza: *Lotte sociale e restaurazione autoritaria nell III secolo d.C.* (Catania, 1973).

¹⁹⁷ I. Hahn, in V. Beševliev und W. Seyfarth (szerk.): *Die Rolle der Plebs im spätrömischen Reich* (Berlin, 1969) 39. skk.

¹⁹⁸ Ehhez C. R. Whitaker: *Historia* 13, 1964, 348. skk.

ben voltak megmozdulások, amelyekben Aurelius Victor szerint (*Caes.* 35,6) 7000 felkelő vett részt. Hasonló érzelmekkel viseltettek a császársággal és a hatalmi apparátussal szemben a legtöbb város egyszerű lakosai, mivel a provinciák többnyire még jobban megsínyleték a katonai uralom brutalitását, mint Róma. Például a Caracalla által Alexandriában elrendelt mészárlás, vagy Maximinus rossz híre, akinek hadserege elől Emona városának lakossága az utolsó szál emberig elmenekült (Herod. 8,1,4), az egekig korbácsolta a gyűlöletet. A hadseregnek a néppel szembeni ellenséges érzülete is nyilvánvaló volt. Herodianus ezt nyíltan kifejezésre juttatta, amikor azt mondatta Maximinus Thrax-szal, hogy a nép Rómában csak óbégatni képes, és két-három fegyveres láttán azonnal pánikban tör ki (7,8,6).

A vidéki lakosság rétegei gyakran még ennél is rosszabb helyzetben voltak, mivel ők alig leltek védelemre az elnyomatással és az erőszakkal szemben. Amikor 238-ban Maximinus Thrax Itália ellen vonult, jellemző módon az egész környékbeli lakosság a felkelők legfontosabb támaszpontjára, Aquileiába menekült, mivel nem sok jót remélhetett a katonáktól (Herod. 8,2,4). Az eladósodott colonusok – de a rabszolgák is – gyakran a szökést választották. A 2. század második felétől kezdve a római jog arra kényszerült, hogy állandóan foglalkozzék ezzel a kérdéssel. A *fugitivi*, de a városokból elmenekült emberek és a katonaszökevények is, gyakran rablóbandákba verődtek. A *latrones* a 2. század vége óta olyan mértékben veszélyeztették a közbiztonságot, hogy – amint azt Tertullianus is említette (Tert., *Apol.* 2,8) – minden provinciában biztonsági erőket kellett létrehozni ellenük. Az ilyenfajta mozgalmak sok esetben szabályos felkeléssé terebélyesedtek. Már Marcus Aurelius idején sor került Egyiptomban a pásztorok (*boukoloi*) felkelésére. Commodus alatt Róma Felső-Germaniában szabályos hadjárat vezetésére kényszerült a katonaszökevények és lázadó parasztok tömegei ellen (*bellum desertorum*). A 3. század második felében a galliai provinciákat „a harcosok” (*bagaudae*) mozgalma árasztotta el, amelyben független parasztok, szökött colonusok és rablók tömegei vettek részt. Bár Maximianus győztes hadjáratot vezetett ellenük, Galliában és Hispaniában később ismételt sor került ilyen jellegű lázadásokra.¹⁹⁹

Főleg a 238. év eseményei mutatták meg, hogy a 3. század uralmi rendszere – különösképpen, ha ez olyan szélsőséges formákat öltött, mint például Maximinus Thrax idején – a senatori rend, a decuriók rendje és a városi, valamint a vidéki lakosság körében egyaránt elutasításban részesült és ellenállást váltott ki. De az ilyesfajta „koalíció” összetétele volt egyszersmind az akadálya annak, hogy az elnyomottak egységes forradalmi megmozdulására kerüljön sor. Addig ugyanis, amíg csupán a hadsereg és a császári bürokrácia erőszakos uralmával szembeni önvédelemről volt szó, az összes érintett csoport céljai azonosak voltak. Különbözik az érdekek természetesen, de meglehetősen különböztek egymástól, amint ez kristálytisztán megmutatkozott 238-ban. A római nép a senatorokkal együtt lázadt fel Maximinus uralma ellen, de nem fogadta el a senatus által trónra ültetett Pupienus és

¹⁹⁹ *Fugitivi*: H. Bellen: *Sklavenflucht* 118. skk. Bandák: R. MacMullen: *Enemies of the Roman Order* 255. skk. *Boukoloi*: Dio 71,4,1. sk.; ehhez lásd J. Schwartz: *Anc. Soc.* 4, 1973, 193. skk.; A. Baldini: *Latomus* 37, 1978, 634. skk. *Bellum desertorum*: G. Alföldy: *Bonner Jahrb.* 171, 1971, 367. skk.; A. Baldini: *Corsi di Cultura sull'Arte Ravennate e Biz.* 24, 1977, 43. skk. (a források alaptalan túlértékelésével; különösen vonatkozik ez az ún. rottweili táblára, amelynek felirata egyáltalán nem a R. Egger és ennek alapján A. Baldini által is elfogadott szöveget tartalmazza). E. A. Thompson: *Past and Present* 2, 1952, 11. skk. és in M. I. Finley (szerk.): *Studies in Ancient Society* (London, 1974) 304. skk., németül in H. Schneider (szerk.): *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der römischen Kaiserzeit* 29. skk.; B. Cúth: *Die Quellen der Geschichte der Bagaudae*. *Acta Univ. A. József, Acta Ant. et Arch.* 9 (Szeged, 1965).

Balbinus császárokat, és kikényszerítette egy harmadik császár kikiáltását, aki – mint Gordianus unokája – általános népszerűségnek örvendett (Herod. 7,10,5. skk.). Amikor később Pupienust és Balbinust a lázadó praetorianusok meggyilkolták, a nép nyugton maradt. A társadalmi megmozdulások már az érdekek különbözősége miatt sem irányulhattak eredményesen az új uralmi rendszer ellen. Ettől eltekintve minden ellenállás eleve értelmetlen volt, mivel a döntő hatalommal a hadsereg rendelkezett. A Maximinus-ellenes afrikai lázadás véres eltiprása mindössze egyetlen legio bevetésével világosan példázta a hadsereg erejét. Maximinus Aquileia ostromakor azért bukott meg mégis, mert saját elégedetlenkedő katonái gyilkolták meg. Az uralmi rendszer azonban ettől függetlenül változatlan formában fennmaradt, akárcsak a hadsereg összes többi lázadása alkalmából, amelyek során mindig csak a császár személyét cserélték le, nem pedig a rendszer alapjait változtatták meg.

Ily módon a nyíltan kitörő konfliktusok nemhogy nem oldották meg a társadalmi problémákat, de tovább mélyítették azokat. Ezáltal elősegítették, hogy a hagyományos társadalmi rend átalakulása felgyorsuljon. Még a kialakuló új társadalmi rend áteresztőképessége sem volt képes feloldani a feszültségeket.²⁰⁰ Sokkal inkább a 3. század idején végbement társadalmi átalakulás figyelemre méltó ellentmondásaihoz tartozik, hogy a római társadalom belső mobilitása, amely a principatus korában jelentős mértékben hozzájárult a konfliktusok és a feszültségek hatástalanításához, a 3. században új súrlódási felületeket hozott létre. Az Imperium Romanum peremterületeinek lakossága előtt, amelynek köréből a római hadsereg jelentős részét toborozták, a katonai szolgálat révén a társadalmi felemelkedés korábban nem is sejtett lehetőségei nyíltak meg. A legtöbb katonacsászár életútja, akik nemegyszer – mint például Maximinus Thrax vagy Galerius – egészen egyszerű családból származtak, világosan mutatja ezt. Alacsony származású, szorgalmas és törekvő személyek számára, akik elértek egy adott képzettségi szintet, a császári hivatalrendszerben adódtak hihetetlen előrejutási lehetőségek. A birodalom lakosságának széles tömegei azonban a korai császárkorhoz képest még kevésbé tudtak hasznot húzni a társadalmi felemelkedés lehetőségeiből. A polgármesterség jutó mactari mezőgazdasági munkás életútja (147. p.) nem nevezhető általánosnak. Sokkal inkább szűkösek lehettek a decuriók, városi *collegium*-tagok és colonusok felemelkedési esélyei, akiket szigorú rendeletek köteleztek előírt feladataik ellátására. Új vagyonok kialakulása az említett néprétegek körében aligha volt lehetséges, mivel a megszerzett vagyont adók formájában azonnal be kellett szolgáltatni az államnak. Ehhez járult még az is, hogy a társadalmi lecsúszás esélyei – szemben a principatus korával – háborúk, gazdasági nehézségek és elnyomtatás következtében igen nagy mértékben megnövekedtek. Herodianos találóan jegyezte meg Maximinus uralkodása idejére vonatkozólag, hogy nap mint nap lehetett szegény emberekkel találkozni, akik előző nap még gazdagok voltak (7,3,3).

Végezetül pedig ellentmondásokkal teli volt azoknak a politikai és ideológiai erőknak a fejlődése is, amelyeknek a római társadalmat kellett volna összetartaniuk. A császárság despotikus rendszerré vált.²⁰¹ Nemcsak hatalmi apparátusát duzzasztották fel, hanem az

²⁰⁰ A késő császárkori társadalmi mobilitás sokat vitatott problémájához lásd a 246. jegyzetben megadott irodalmat; vö. még a 169. jegyzetet.

²⁰¹ Vö. a 104. jegyzetben megadott irodalmat. Magától értetődik, hogy a fejlődés folyamatos volt, és hogy a principatus és dominatus fogalma nem jelölhetnek egymástól élesen elkülöníthető történelmi periódusokat; lásd J. Bleicken: *Prinzipat und Dominat, Gedanken zur Periodisierung der römischen Kaiserzeit. Frankfurter Historische Vorträge 6* (Wiesbaden, 1978).

uralkodó fogalmának a tartalma is megváltozott: míg Augustus az „első” volt a polgárok között és a nép „atyja”, addig a római császárok Septimius Severustól kezdve hivatalosan felvették a *dominus* címet, és ezáltal elvben olyasféle módon uralkodtak alattvalóik felett, mint egy közönséges rabszolgatartó a rabszolgái fölött. A Severusok óta a császárok rendszeresen megkövetelték a hadseregtől és a városi közösségektől életük és vérük odaadó feláldozásának (*devotio*) hivatalos kinyilatkoztatását, Aurelianus óta pedig nyíltan és minden szépitgetés nélkül igényelték az istenként való tiszteletet. Ugyanakkor a mindenkorai császár hatalma annyira ingatag volt, mint soha korábban. A császár többnyire saját hatalmi apparátusának játékszere volt; és mindenkinek, aki a trónusra ült, fel kellett készülnie az erőszakos halálra. Ily módon a császárság elég erős volt ahhoz, hogy a társadalmi megmozdulásokat és lázadásokat a saját hatalmi apparátusával elnyomja, ahhoz azonban, hogy – a kora császárkori principatushoz hasonlóan – olyan konszolidált politikai keretet biztosítson a birodalom társadalmának, amely a fennálló rend támogatására széles tömegeket tudott volna megnyerni, már nem volt elég erős.

A nagy válság idején leginkább a római társadalom korábbi értékrendszere mondott csődöt. A hagyománytisztelet, a politikai etika és a császárkultusz nem volt elegendő ahhoz, hogy egy széteső, szegénységtől, háborúktól, nem utolsósorban pedig saját államrendszerre által is elgyötört társadalomnak szellemi és erkölcsi irányt mutasson. Ezzel szemben a keleti misztériumvallások és a kereszténység nemcsak vigaszt és megváltást ígértek, de lényegesen mélyebb teológiai, erkölcsi és liturgiai szükségleteket is kielégítettek. Ezen túlmenően a kereszténység – a pogány filozófiához hasonlóan – készen mutatkozott arra, hogy minden baj okát rendszerbe foglalt elmélettel magyarázza meg. Ily módon a különböző szellemi irányzatok híveinek tábora napról napra növekedett. A katonaság jellemző módon Mithras tiszteletét részesítette előnyben, aki legyőzhetetlen napistenként a katonai eszményt testesítette meg. A széles néptömegek – mindenekelőtt Keleten és Afrikában – a kereszténység híveivé váltak. A senatorok pedig – művelt réteg lévén – az újplatónista filozófiát tették magukévá. A válság 3. század közepi elmélyülése a kereszténység diadalmenetét vonta maga után, és ennek a vallásnak az ereje az Imperium Romanum társadalmára számára nemcsak abban mutatkozott meg, hogy az egész birodalom területén elterjedt, hanem abban a képességében is, hogy egyidejűleg a legkülönbözőbb társadalmi rétegeket, egyes esetekben a vezető körökhöz tartozókat is, meg tudta győzni. Erre a fejlődési folyamatra a római államnak reagálnia kellett. Ezt meg is tette, amennyiben a *mos maiorumot* annak összes vallási és etikai implikációjával, valamint az attól immár elválaszthatatlan császárkultuszt – mindenekelőtt a hadsereg körében sikerektől kísérve – megpróbálta életre keltetni. Mindazt, ami az új szellemi irányzatok közül ezzel összeegyeztethető volt – így például a Mithras-vallást – a császárok támogatták, ami azonban – mint például a kereszténység – ellentmondásban állt vele, azt az új uralmi rendszertől megszokott kegyetlenséggel eltiporták.²⁰²

²⁰² Pogány vallások a császárkorban és szerepük a 3. században: J. H. W. G. Liebeschuetz: *Continuity and Change in Roman Religion* (Oxford, 1979); R. MacMullen: *Paganism in the Roman Empire* (New Haven–London, 1981). Keleti kultuszok: M. J. Vermaseren: *Die orientalischen Religionen im Römerreich* (Leiden, 1981). Valláspolitikai: vö. J. Vogt: *Zur Religiosität der Christenverfolger im Römischen Reich. Sitz.-Ber. d. Heidelberger Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Kl., Jg. 1962, 1. Abh.* (Heidelberg, 1962). A Constantinus előtti kereszténység társadalomszerkezetére lásd újabban Th. Schleich: *Geschichte in Wiss. u. Unterricht* 33, 1982, 269. skk. további szakirodalommal. A kereszténység térhódítása a senatori rendben: W. Eck: *Chiron* 1, 1971, 381. skk. A korai kereszténység társadalomtörténetére, amellyel

Ez egyben azt jelentette, hogy a római társadalom a 3. századi válság során ideológiai szempontból is egymással szemben álló frontokra esett szét. Ezen túlmenően a társadalom irányadó körei – nevezetesen a császár, a vezető tisztviselők és a hadsereg tisztjei – konzervatív lelkületükben görcsösen kapaszkodtak egy elavult értékrendhez, amely nem volt más, mint annak a társadalmi és államrendnek az értékrendje, amelyet ők maguk romboltak szét. Bár ez az ellentmondás szembetűnő volt, mégsem ismerték fel. A 3. századi császárok Róma rendjét nem akarták megváltoztatni, sőt, ellenkezőleg, meg voltak győződve arról, hogy a régi, jól bevált rend helyreállítására fogatosított erőszakos intézkedések szükségesek és sikeresek voltak. Számukra a „reform” nem volt más, mint *ad antiquam firmitatem* és *ad pristinam gloriam reformare* (visszaállítani a birodalom hajdanvolt szilárdságát és egykori dicsőségét).²⁰³ Az egyetlen, teljes egészében ránk maradt 3. századi politikai program pedig – amelyet Cassius Dio adott elő történeti munkájában Maecenasnak Augustus előtt elmondott fiktív beszédében – nem más, mint felszólítás az Antoninus-kori eszmék világához való visszatérésre. A 3. század folyamán a császárok konzervatív magatartása ennyiben volt „korszerű”, hogy a rendszer legfontosabb támaszait, mindenekelőtt a katonákat ráébresztette arra, hogy ők a Római Birodalom megmentői. A lakosság széles rétegei számára azonban mindez már mit sem jelentett, és ezen az alapon tartós megoldást többé nem lehetett találni.

Ily módon a 3. századi válságból egy megrendült, alapjaiban megváltozott római társadalom lábalt ki. Mindenekelőtt az vált világossá, hogy az ellentétes irányú társadalmi erőket többé már nem lehet – a principatus korához hasonlóan – széles körökben népszerű uralmi rendszer keretében összetartani. A nagy katonacsászárok idején, a 3. század utolsó harmadában a bel- és a külpolitikai válság leküzdése nem valamiféle tömegmozgalomnak volt köszönhető, hanem a katonai és bürokratikus apparátus növekvő erőszakkal gyakorolt uralmának. A római társadalom jövőjét egyelőre csak hasonló politikai kereteken belül lehetett elképzelni. Csupán az volt kérdéses, hogy ez az uralmi rendszer a legfontosabb új szellemi irányzattal – nevezetesen a kereszténységgel – mikor tud kompromisszumra jutni. Ezt az elodázhatatlan lépést I. (Nagy) Constantinus tette meg. Az a probléma azonban, hogy a császári monarchia meddig képes a római társadalom számára megfelelő politikai kereteket biztosítani, a keresztény császárság számára is felmerült.

a rendelkezésre álló kereteken belül nem foglalkozhatunk, lásd G. Theißen: *Studien zur Soziologie des Urchristentums*² (Tübingen, 1983), többek között kiváló bibliográfiával.

²⁰³ *Paneg.* 5,8,3 és 5,14,4; vö. G. Alföldy: *Greek, Roman und Byzantine Studies* 15, 1974, 109. sk.

A KÉSŐ RÓMAI TÁRSADALOM

ELŐFELTÉTELEK ÉS ÁLTALÁNOS ISMERTETŐJEGYEK

A késő császárkor társadalmi viszonyai messzemenően azokon a struktúrákon alapozódtak, amelyek a késői Antoninus-kortól Diocletianus uralkodásáig terjedő válságos korszakban alakultak ki. A római társadalom további fejlődése nem mutatott egészen eltérő irányba, hanem annak az átalakulási folyamatnak volt a szerves folytatása, amely a 3. századi válság következtében vette kezdetét.²⁰⁴ Új társadalmi erők csak az 5. századtól kezdve, a germán területiális államoknak római területen történő kialakulása következtében jutottak fokozatosan érvényre. Ugyanakkor azonban míg ebben az említett évszázadban sem törekedett senki a késő római társadalmi rend megváltoztatására. Sőt, még a 6. században sem váltotta fel a késő antik társadalmi rendszert teljesen új társadalmi rend, pedig ekkor a római rendfenntartó hatalom Nyugaton többé már nem létezett. Az „ókorból” a „közép-

²⁰⁴ A késői császárkor társadalmi viszonyai: alapvető A. H. M. Jones: *The Later Roman Empire 284–602. A social, economic and administrative Survey I–III* (Oxford, 1964). A keleti birodalomrész társadalmi viszonyai: F. Tinnefeld: *Die frühbyzantinische Gesellschaft, Struktur–Gegensätze–Spannungen* (München, 1977). Társadalmi rétegződés: A. Chastagnol, in *Colloque d'histoire sociale, Saint-Cloud 1967* (Paris, 1973) 49. skk. Hasznos áttekintés: S. Dill: *Roman Society in the last Century of the Western Empire*² (London, 1905); J. Gagé: *Les classes sociales* 335. skk.; A. Chastagnol: *Le Bas-Empire* (Paris, 1969) 53. skk.; A. Piganiol–A. Chastagnol: *L'Empire chrétien (325–395)*² (Paris, 1972) 381. skk.; újabban különösen A. Chastagnol: *L'évolution politique, sociale et économique du monde romain de Dioclétien à Julien. La mise en place du régime du Bas-Empire (284–363)* (Paris, 1982) 265. skk. Hiányos és tévútra vezető W. Held: *Die Vertiefung der allgemeinen Krise im Westen des römischen Reiches. Studien über die sozial-ökonomischen Verhältnisse am Ende des 3. und in der ersten Hälfte des 4. Jahrhunderts* (Berlin, 1974) című munkája. Számos részkérdés szempontjából hasznos S. Mazzarino: *Aspetti sociali del quarto secolo. Ricerche di storia tardo romana* (Roma, 1951); W. Seyfarth: *Soziale Fragen der spätrömischen Kaiserzeit im Spiegel des Theodosianus* (Berlin, 1963). Gazdag anyag a késő római társadalomtörténet egyes kérdéseire A. Chastagnol et al.: *Transformations et conflits au IVe siècle ap. J.–C.* (Bonn, 1978). Egyes területekre és tartományokra vonatkozólag lásd különösen L. Ruggini: *Economia e società nell' „Italia annonaria”. Rapporti fra agricoltura e commercio del IV al VI secolo d. C.* (Milano, 1961); B. H. Warmington: *The North African Provinces from Diocletian to the Vandal Conquest* (Cambridge, 1954); H.-J. Diesner: *Der Untergang der römischen Herrschaft in Nordafrika* (Weimar, 1964); J. M. Blázquez: *Estructura económica y social de Hispania durante la Anarquía militar y el Bajo Imperio* (Madrid, 1964); R. Teja: *Organización económica y social de Capadocia en el siglo IV, según los padres capadocios* (Salamanca, 1974). Egy tartomány 5. századi gazdasági és társadalmi viszonyainak kitűnő ábrázolása: Eugippius: *Vita Sancti Severini (Noricum)*; ehhez különösen R. Noll: *Eugippius: Das Leben des heiligen Severin* (Berlin, 1963).

korba" való átmenet nem egy csapásra ment végbe, hanem „folyamatos változások széles sávja” volt, amelynek egészében a Nyugatrómai Birodalom széthullása csak abban az értelemben jelentett választóvonalat, hogy ezáltal Nyugaton a római társadalom politikai kerete megszűnt létezni.²⁰⁵

A társadalmi fejlődés kontinuitása mindenekelőtt abból adódott, hogy a gazdasági feltetelek, amelyek a 3. század válságos időszakában újonnan alakultak ki, továbbra is kifejlették hatásukat és alapvetően nem változtak meg. Diocletianus (284–305) és I. (Nagy) Constantinus (306–337) uralkodása alatt a Római Birodalom gazdasági helyzete szigorú intézkedések következtében megszilárdult, és az azt követő időszakban – hozzávetőleg I. Valentinianus koráig (364–375) – alig szenvedett megrázkódtatást. A 3. század folyamán végbement társadalmi átalakulás következményeit azonban már nem lehetett visszafordítani. Jóllehet számos város megért még egy utolsó fellendülést, kézműipari termelésük és kereskedelmi életük – mindenekelőtt a birodalom nyugati felében – többé már nem érte el a korábbi császárkor virágzását. Így aztán a mezőgazdaságnak mint a jövedelem és a gazdagság fő bevételi forrásának jelentősége minden korábbihoz képest még jobban megnövekedett. Ugyanakkor azonban a mezőgazdaság is állandó szerkezeti problémákkal küszködött, amelyek mindenekelőtt a munkaerőhiányból, valamint a földbirtokok colonusok által történő, gyakran nem igazán kifizetődő megműveltetéséből adódtak. Azt követően, hogy a hunok nyomására megindult népvándorlás új politikai válsághelyzetet idézett elő (375), a gazdasági nehézségek soha nem látott mértékben növekedtek. Rövid távon ez a válság oda vezetett, hogy a rómaiak 378-ban Hadrianopolisnál vereséget szenvedtek a gótoktól. Hosszú távú következményeit sem lehet azonban félreismerni: I. Theodosius (379–395) halála után a birodalom nyugati felét barbárok özönlötték el, ami sok város lerombolását és elnéptelenedését eredményezte. Ez mindenekelőtt a kézműiparra és a kereskedelemre nézve járt súlyos következményekkel, még akkor is, ha a helyzet a római Nyugaton belül is területről területre meglehetősen különböző volt. A kézműipari termelés és a kereskedelem sehol nem állt le egészen, és a városi élet sem szűnt meg teljesen a birodalom egyetlen részében sem. Viszont a város és vidék közötti kapcsolatok a korábbi császárkortól eltérő módon többé már nem annyira a városi termelési központok erején alapultak, mint a vidéki birtokok növekvő jelentőségén. Jellemző módon a nagybirtokok már a 4. századtól kezdve mind jobban álltak arra, hogy kézműipari szükségleteiket immár ne a kereskedelem útján, hanem főképp saját előállítás révén fedezzék.²⁰⁶

²⁰⁵ Vö. ehhez különösen F. Vittinghoff, in *Zur Frage der Periodengrenze zwischen Altertum und Mittelalter*, szerk. P. E. Hübing (Darmstadt, 1969) 298. skk.; az átmeneti korszak „széles sáv”-jellegére vonatkozólag H. Aubin: uo. 93. skk. (különösen hivatkozással uő.: *Antike und Abendland* 3, 1948, 88. sk.); az „ókor”-ból a „középkor”-ba való átmenet megítéléséről a legújabb kutatásban P. E. Hübing: uo. 145. skk. és különösen K. F. Stroheker: uo. 206. skk. A római világ hanyatlásának okairól szóló elméletekre lásd a 179. jegyzetben megadott irodalmat.

²⁰⁶ A késő császárkori gazdaság: A. H. M. Jones: *The Later Roman Empire* 411. skk. és 712. skk.; lásd egyébként a 204. jegyzetben a megadott irodalmat, ehhez még különösen G. Mickwitz: *Geld und Wirtschaft im römischen Reich des 4. Jahrhunderts n. Chr.* (Helsingfors, 1932); F. W. Walbank: *The Decline of the Roman Empire in the West* (London, 1946); K. Hannestad: *L'évolution des ressources agricoles de l'Italie du 4ème au 6ème siècle de notre ère* (København, 1962); T. Prêcheur-Canonge: *La vie rurale en Afrique romaine d'après les mosaïques* (Paris, 1962). A városok jelentőségéhez vö. pl. F. Vittinghoff, in *Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter*, szerk. H. Jankuhn–W. Schlesinger–H. Steuer (Göttingen, 1973) 92. skk. Lásd még a 222. jegyzetet.

E feltételeknek megfelelően a késő római társadalomban a latifundiumok birtokosai a korábbihoz képest még egyértelműbben a gazdaságilag vezető réteggé váltak, a lakosság alacsony helyzetű rétegei pedig a nagybirtokosoktól még inkább függő helyzetbe kerültek, mint korábban. Azt aényt, hogy ez a társadalomtörténeti fejlődési folyamat az Imperium Romanum szétesésével kapcsolódott össze, semmiképpen sem szabad kizárólag a barbárokra a Római Birodalomra gyakorolt növekvő nyomására visszavezetni. E folyamatnak rendkívül bonyolult és szerteágazó okai voltak, amelyek közül a társadalmi jellegű okokat legtalálósban a „római társadalomnak saját államrendszerétől való elidegenedése” fogalommal lehet összefoglaló módon meghatározni. A növekvő gazdasági nehézségekkel, a késői ókor fokozódó társadalmi és politikai problémáival és ideológiai konfliktusaival a császári monarchia csak úgy tudott szembeszállni, hogy egyre erősödő hatalmi és központosító politikát folytatott. Ennek a politikának a megvalósításához azonban nagyméretű és költséges hatalmi apparátusra volt szükség, és az államnak mindinkább szembe kellett néznie azzal a kérdéssel, hogy mily módon tudja biztosítani ennek az apparátusnak a fenntartását a szűkösen csordogáló városi és vidéki anyagi forrásokból. A késő római állam ezt – nagyjából ugyanúgy, mint a 3. századi monarchia is – csak kényszerintézkedések révén tudta megvalósítani, amelyekkel decuriákat, kereskedőket, kézműveseket és mezőgazdasági munkásokat megfelelő munkateljesítményre és beszolgáltatásokra bírtak. A késő római állam ezt az erőszakrendszert a foglalkozás kötelező érvényű öröklődése, továbbá új és régi adók kivetése révén bonyolult adórendszer kiépítésével fejlesztette tökélyre. A szabadságtól való megfosztottság és az óriási adóterhek a széles néptömegek elnyomatását jelentették. Szemükben az állam egyre inkább már csak ellenségként jelent meg. Ezzel egyidejűleg azonban az állam többé már a nagybirtokos réteg érdekeit sem testesítette meg.²⁰⁷

A császári monarchia despotikus jellege a késő római korban még jobban kidomborodott, mint a 3. században. A császárok a „földkerekség uralkodójának és győztes haduraknak” (ILS 8809), „minden emberi dolgok urainak” (ILS 807) számítottak. A velük való érintkezést szigorú, keleti előképek által erőteljesen befolyásolt udvari szertartás jellemezte. Az uralkodóval szembeni engedetlenség nem egyszerűen büntetett, hanem egyenesen szentségtörés volt. A pogányok és keresztények császárfogalma abban különbözött egymástól, hogy az előbbiek szemében a császár továbbra is istenként jelent meg (Paneg. 12,4,5), míg az utóbbiak az Isten kegyelméből uralkodó császárt látták benne. Azonban a császár szakrális jellegén, illetve ezáltal az uralkodó és az alattvalók közötti végtelen távolságon ez mit sem változtatott, mivel az uralkodó keresztény szemszögből nézve is a *summa divinitas* által kiválasztott személy volt, akinek személyére „valamennyi földi dolog kormányzását bízta”²⁰⁸. A császár hatalmát Diocletianus és Constantinus közigazgatási és hadseregreformja

²⁰⁷ Ehhez különösen A. Deléage: *La capitation du Bas-Empire* (Mâcon, 1945); A. H. M. Jones: *Journ. of Rom. Stud.* 47, 1957, 88. skk.; J. Karayannopoulos: *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates* (München, 1958); E. Faure: *Étude de la capitation de Dioclétien d'après le Panégyrique VIII* (Paris, 1961); I. Hahn: *Acta Ant. Hung.* 10, 1962, 123. skk.; W. Goffart: *Caput and Colonate: towards a History of late Roman Taxation* (Toronto–Buffalo, 1974); A. Cerati: *Caractère annonaire et assiette de l'impôt foncier au Bas-Empire* (Paris, 1975). Az adóterhek növekedésének jelentőségére a társadalom és az állam közötti elidegenedésben lásd A. H. M. Jones: *Antiquity* 33, 1959, 39. skk. = uő.: *The Roman Economy* 82. skk., németül in H. Schneider (szerk.): *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der römischen Kaiserzeit* 100. skk.

²⁰⁸ Opt. Milev., App. 3. A késő római kor császárfogalma: W. Ensslin: *Gottkaiser und Kaiser von Gottes Gnaden. Sitz.-Ber. d. Bayer. Akad. d. Wiss.*, 1943, Heft 6 (München, 1943); J. Straub: *Vom Herrscherideal*

következtében hatalmas hivatali apparátus és újjászervezett – a 4. században legalább 435 000 vagy inkább 560 000 fős – hadsereg biztosította. A hatalmi apparátus magában foglalta a császár magánszemélyzetét (*sacrum cubiculum*) és a központi közigazgatási hivatalok személyzetét, akik együttesen az udvari személyzetet (*comitatus*) képezték, továbbá a polgári közigazgatás számtalan hivatalát, valamint a nagyobb közigazgatási körzetek és a birodalom egyes provinciáinak katonai parancsnokságát. Az apparátus fő feladata az volt, hogy biztosítsa a birodalom egységét, illetve a munkateljesítmény és a beszolgáltatás kényszerítő rendszerének a működését. Hasonló célt szolgált a meglehetősen intenzív joggyakorlat is, amely aktív törvényhozói tevékenységben, valamint törvények és rendeletek kodifikációjában nyilvánult meg.²⁰⁹ A császárság hatalmi helyzetét különösen az a tény emeli ki, hogy a senatus a hatalom gyakorlásában többé már nem azt a tekintetbe veendő ellenőrző testületet jelentette, mint a korai császárság idején. A birodalom nyugati felében, ahol az uralkodói székhely nem Rómában, hanem Trierben, Milánóban, Ravennában és egybeült volt, többé szó sem lehetett a császár és a senatus közötti rendszeres párbeszédéről.

A 4. század folyamán ez a rendszer elég erős volt ahhoz, hogy önmaga létezését biztosítsa, és ezáltal a birodalom egységét megőrizze. A társadalom legszélesebb köreinek erőszakos elnyomása révén azonban az állam mindjobban megfosztotta magát saját társadalmi gyökereitől. Ezáltal a római császárság hatalmi apparátusával öncélúvá vált, úgyszólván pusztá teherre, amely erőszakrendszerével elsősorban a társadalom elnyomására törekedett, és ezzel egyidejűleg bénította a társadalmi fejlődést. A népvándorlás megindulása óta az állam egyre kevésbé volt abban a helyzetben, hogy alattvalóinak védelmet tudjon nyújtani a külső ellenséggel szemben. A barbárok korábban soha nem tapasztalt mértékben meg-

in der Spätantike² (Stuttgart, 1964); A. Alföldi: *Die monarchische Repräsentation im römischen Kaiserreiche* (Darmstadt, 1970); vö. még A. Lippold: *Historia* 17, 1968, 228. skk. és J. Béranger: *Mus. Helv.* 27, 1970, 242. skk. Császár és társadalom: R. Laqueur, in *Probleme der Spätantike, Vorträge ... von R. Laqueur, H. Koch, W. Weber* (Stuttgart, 1920) 1. skk. A késő római császárság történetére alapvető E. Stein: *Histoire du Bas-Empire I–II* (Paris, 1959).

²⁰⁹ Hadsereg: lásd különösen D. Van Berchem: *L'armée de Dioclétien et la réforme constantinienne* (Paris, 1952); R. I. Frank: *Scholae Palatinae* (*Amer. Acad. in Rome*, 1969); D. Hoffmann: *Das spätrömische Bewegungsheer I–II. Epigr. Studien Bd. 7* (Düsseldorf, 1969/70); Katonaszám: vö. különösen A. H. M. Jones: *The Later Roman Empire* 679. skk. Államapparátus: lásd különösen J. B. Bury: *History of the Later Roman Empire* (utánnyomás New York, 1958) 1. skk.; A. H. M. Jones: i. m. 321. skk. és 366. skk.; A. Chastagnol: *La préfecture urbaine à Rome sous le Bas-Empire* (Paris, 1960); W. Sinnigen: *The Officium of the Urban Prefecture during the Later Roman Empire* (*Amer. Acad. in Rome*, 1957); J.-R. Palanque: *Essai sur la préfecture du prétoire du Bas-Empire* (Paris, 1933); E. Stein: *Untersuchungen über das Officium der Prätorianerpräfekten seit Diokletian* (Wien, 1922); A. E. R. Boak: *Univ. of Michigan Studies, Human. Ser.* 14, 1924, 1. skk. és M. Clauss: *Der magister officiorum in der Spätantike* (4–6. Jahrhundert). *Das Amt und sein Einfluß auf die kaiserliche Politik* (München, 1980) (*magister officii*); J. A. Dunlap: *Univ. of Michigan Studies*, i. m. 161. skk. (*praepositus sacri cubiculi*); A. Demandt: *RE Suppl.* XII (1970) 533. skk. (*magister militum*); P. Weiss: *Consistorium und Comites Consistoriant. Untersuchungen zur Hofbeamtenschaft des 4. Jahrhunderts n. Chr. auf prosopographischer Grundlage* (Würzburg, 1975). A késő római államapparátusra vonatkozólag lásd még A. Giardina: *Aspetti della burocrazia nel Basso Impero* (Roma, 1977). Jogi fejlődés: F. Wieacker: *Recht und Gesellschaft der Spätantike* (Stuttgart, 1965). A késő Római Birodalom uralmi szerkezetére jellemző volt az eunuchok alkalmazása a császári szolgálatban. A császárok ugyanis mint rendkívül hatékony ellenőrző szervre támaszkodhattak a befolyásos eunuchokra, akik a hagyományos vezetői elitbe nem jutottak be és nem is hozhattak létre örökletes arisztokráciát. Lásd különösen P. Guyot: *Eunuchen als Sklaven und Freigelassene in der griechisch-römischen Antike* (Stuttgart, 1980).

növekedett nyomása következtében az államszervezet jelentősen meggyengült, és szétesését a Római Birodalom 395-ben gyakorlatban is bekövetkezett kettéválása óta többé már nem lehetett feltartóztatni. Míg a Keletrómai Birodalom – amely kedvezőbb társadalmi előfeltételekkel rendelkezett és a barbár támadásoknak is kevésbé volt kitéve – fenn tudott maradni és képes volt saját uralmi rendszerének fokozatos megreformálására is, addig a Nyugatrómai Birodalom sorsa az 5. században már a végéhez közeledett. Az ismétlődő barbár hadjáratok, Róma átmeneti megszállása először a nyugati gótok (410), majd a vandálok (455) által, különösen pedig a germán területi államok létrejöttével a Római Birodalmon belül – mindenekelőtt Észak-Afrikában, Hispaniában és Galliában²¹⁰ – teljes nagyságában megmutatták a nyugati Imperium gyengeségét. A korábbi politikai rendszer végét Nyugaton 476-ban az utolsó nyugatrómai császár, Romulus Augustulus Odoaker, germán zsoldosvezér általi trónfosztása jelzi.

Ilyen feltételek közepette a késő Római Birodalomban a társadalmi rétegződést meghatározó alaptényezők még inkább eltolódtak, mint a 3. század folyamán. Az Imperium gazdasági nehézségei tovább mélyítették a szegény és gazdag közötti szakadékot. Hogy mennyire fontosnak tartották a tulajdon által adott pozíciót, kiderül Iulianus (361–363) egyik edictumából, amelyben a büntetőjogi kiváltságokat rögzítette (a tulajdon elkobzása halálbüntetés kiszabása helyett, ha valaki a bűnös vagyont elrejtette). A császár ugyanis nem *honestiores* és *humiliores* között tett különbséget, amint ez a késő római büntetőjogban szokásos volt, hanem a *locupletes* és azok között, akik *per egestatem abiecti sunt in faecem vilitatemque plebeiam* (a szegénység révén a söpredék és az alantas nép soraiba süllyedtek le – *Cod. Theod.* 9,42,5). A hatalom birtokosai és a hatalommal nem rendelkezők közötti különbségek is még jobban megnövekedtek, mint korábban, mégpedig az állam hatalmi igényének megfelelően. Egy 4. századi szerző a római társadalom két fő csoportját egyrészt a *potentes*-ben, másrészt pedig a – szegény – *tenuiores*-ben vélte felismerni (Anon., *De reb. bell.* 2,3). A késő római monarchia uralmi rendszerének megfelelően az egyes társadalmi csoportok tényleges hatalmi pozíciója természetesen sokkal inkább az uralkodóhoz fűződő viszonyukból adódott, mint a császárkor első évszázadaiban. Az udvari személyzet több befolyással bírt, mint az egyszerű senatorok, és a legfontosabb hatalmi pozíciók az uralkodó mindenkor tanácsadóinak kezében voltak. Ez annál is inkább így volt, mivel sok császár gyermekként került a trónra, és ily módon kezdettől fogva a császári hatalmi apparátus irányítása alatt állt. A legbefolyásosabb személyek a „szent” *consistorium* tagjaihoz tartoztak, amely a legfontosabb közigazgatási feladatkörök vezetőit foglalta magában. A korai császárkorban működő *consilium principis*szel ellentétben ez már állandó jellegű testület volt, amely a hadsereg főparancsnokaiból, az uralkodó hűséges, személyes szolgálóiból, nem utolsósorban pedig tekintélyes egyházi méltóságokból tevődött össze. Ennek megfelelően a társadalmi megbecsülés alapja is mindenekelőtt a tulajdon és a hatalom volt, a zárt rendekhez való tartozás pedig részben elveszítette korábbi jelentőségét. A lovagrend teljesen beleemosódott egyrészt „felfelé” a senatori rendbe, másrészt pedig „lefelé” a *decuriók* rendjébe, akiket mint a városi tanácsok (*curiae*) tagjait gyakran a *curialis* megnevezéssel jelölték. Ugyanakkor a tisztikar és a hivatali apparátus széles csoportjai továbbra sem tartoztak a senatori rendhez, hanem az *ordo senatorius* rangfokozatai alatt saját rangcsoportokat alkottak. Ezzel egyidejűleg a senatori renden belül is új hierarchia alakult ki.

²¹⁰ Ehhez pl. F. Lot: *Les invasions germaniques et la pénétration mutuelle du monde barbare et du monde romain*² (Paris, 1945).

Hogy az újonnan létrejött rangcsoportok társadalmi kategóriákként mennyire átvették a korábbi *ordines* helyét, leginkább abból a 412-ben kiadott edictumból derül ki, amely az eretnokség vétségéért járó büntetéseket rangcsoportokként szabta ki. A rendelet különbséget tesz az *illustres* és *spectabiles* (a két legmagasabb szenatori rangosztály tagjai), a *senatores* és *clarissimi* (a senatus tagjai és egyéb szenatori rangállású személyek), a *sacerdotes* (provinciális papi rangot viselők), a *principales* és *decuriones* (gazdag és közönséges curialisok), a *negotiores*, *plebei* (közönséges „szabadok” a városokban és vidéken), *circumcelliones* (a birtokokon dolgozó, személyileg független idénymunkások) között, továbbá megkülönbözteti a *servi* és a *coloni* csapatjait is (*Cod. Theod.* 16,5,52 és 54). Feltűnő, hogy a kiszabott büntetések mértéke a *sacerdotes* és a *senatores* között megegyezik, míg a *clarissimi* a *principales* büntetésének mértékében osztoztak, illetve, hogy a rabszolgáknak és a colonusoknak – mint nyilvánvalóan szegény rétegek tagjainak – megkorbácsolást helyeztek kilátásba, ellentétben a hierarchiában magasabb helyen elhelyezkedő csoportokkal, amelyeket pénzbüntetéssel sújtottak. Figyelemre méltó, hogy egy 382-ben kiadott törvény Constantinopolisban az egyes rangcsoportok tagjai, így például *senatores*, *milites*, *officiales* (a polgári közigazgatási apparátus tagjai) és *servi* számára a hétköznapiakon is a rangjuknak megfelelő öltözködést rendelt el (uo. 14,10,1).

Az egyes társadalmi rangcsoportokhoz vagyoni, hatalmi és presztízs alapon való tartozás már egyáltalán nem volt a területi vagy etnikai származás függvénye. Jellemző módon a késő római hadsereg tisztikara I. Constantinustól kezdve növekvő mértékben barbárokból – mindenekelőtt germánokból állt.²¹¹ A személyes jogállás is csak másodlagos szerepet játszott, a polgárjog jelentősége pedig már korábban teljesen megszűnt. A szabadok és a rabszolgák közötti különbség inkább csak elméleti jelentőséggel bírt, mivel a munkateljesítmény és beszolgáltatás, valamint a foglalkozás öröklésének kényszerítő rendszere a szolgaság új formáját testesítette meg, amely a lakosság legtöbb csoportját azonos mértékben érintette és a szabadság-szolgaság régi kategóriáit szinte teljességgel hatályon kívül helyezte. Ezzel szemben a társadalmi pozíció meghatározása szempontjából nagymértékben nőtt a személyes származás jelentősége, amely menthetetlenül következett a decuriók, kereskedők, kézművesek és colonusok foglalkozásának közvetve vagy közvetlenül fennálló, a katonák és az *officiales* körében pedig az állam részéről kikényszerített örökletességéből. Hogy a születési arisztokrácia mit gondolt az előkelő származásról, azt aligha lehetne világosabban szavakba önteni Quintus Aurelius Symmachus szenator kijelentésénél, miszerint „a jó vért mindig fel lehet ismerni” (*Symm., Or.* 8,3). Ezzel egyidejűleg a személyes képességek és teljesítmények és ezáltal a műveltség is jelentős szerephez jutottak. Ez a szembeszökő ellentmondás egyrészt úgy magyarázható, hogy azokat a korlátokat, amelyek elkülönítő ereje a társadalmi pozíciók kényszerörökletessége révén jelentős mértékben megnövekedett, rendszerint csak különleges személyes képességek által lehetett áttörni. Másrészt viszont a késő Római Birodalom uralmi rendszere az egyéni képességek és teljesítmények kibontakoztatását – amennyire azok közvetlenül az állam hasznára váltak – nemcsak lehetővé tette, de egyenesen meg is követelte. Mivel a császárságnak érdeke volt a társadalmi erőszakrendszer fenntartása, ehhez nagyméretű hatalmi apparátusra volt szüksége. Ily módon az egyén mind az állami bürokráciában, mind pedig a katonai szolgálatban személyes teljesítmények révén mégis gyorsan felküzdhetette magát. Ehhez járultak még a társadalmi fel-

²¹¹ M. Waas: *Germanen im römischen Dienst (im 4. Jh. n. Chr.)*² (Bonn, 1971); vö. K. F. Stroheker: *Germanentum und Spätantike* (Zürich–Stuttgart, 1965) 9. skk.

emelkedés lehetőségei az egyházon belül is, amelyhez megint csak nem előkelő származásra, hanem – akárcsak a császári bürokráciában is – elsősorban műveltségre, beszédképességre és szervezőképességre volt szükség.

Ilyen feltételek közepette a késő római társadalom rétegződése lényegesen különbözött a kora császárkortól. A társadalmi piramis felépítése alapvonásaiban messzemenően megfelelt a 3. századi válság idején kialakult modellnek, a birodalmi lakosság magasabb és alacsonyabb állású rétegeiben a 3. század folyamán végbement változás következményeit azonban még egyértelműbben kifejezésre juttatta. A *honesti* rétege meglehetősen heterogén, rangok szerint erősen tagolt társadalmi csoportokból tevődött össze, és ez a tagozódás az egyes földbirtokviszonyokkal és hatalmi pozíciókkal párosult. A felső rétegekhez a császári házon kívül a senatori rend tartozott, amelybe formálisan a vezető közigazgatási tisztviselők és katonatisztek is beletartoztak, és amely maga különböző hierarchikus csoportokra tagozódott. Továbbá a felső rétegekhez számítottak a tisztikar és a közigazgatási személyzet további rangcsoportjai is, ugyanúgy, mint a műveltebb körök maradék része a magasabb egyházi hierarchiával egyetemben. Végezetül a városi *curialisok* rendjeit kell itt megemlíteni, amelyek azonban a rájuk nehezedő terhek miatt sok tekintetben az alsó rétegek felé sodródtak. Ezzel szemben a városi és vidéki *humiles* viszonylag homogén népréteget alkottak, amelynek egyes csoportjai a termelési és beszolgáltatási kötelezettség, a foglalkozási kényszer, erős szociális függőség, szegénység és alacsony megbecsülés révén alapvető közös jellemvonásokkal rendelkeztek. Ez a széles réteg a közös ismertetőjegyek tekintetében, akárcsak a 3. században – szemben a felső rétegekkel – tagadhatatlanul az „osztály” ismertetőjegyeit mutatta, noha továbbra is hiányzott ennek a megjelölésnek a döntő kritériuma, nevezetesen a termelőeszközökhöz fűződő egységes viszony. Ily módon ez a réteg ugyanúgy magában foglalta a termelőeszközökkel közvetett vagy közvetlen módon rendelkező csoportokat, például saját felszereléssel bíró kézműveseket, kisbirtokos parasztokat, parcellát bérelő *colonusok*at, mint a teljesen nincstelen tömegeket, így például az állami manufaktúrában dolgozó kézműveseket és mezőgazdasági idénymunkásokat.

Ezáltal a római társadalom – a korábbi korszakokhoz hasonló módon – a késői császárkorban is alapvetően két kategóriára – felső és alsó rétegekre – tagozódott, anélkül azonban, hogy az előbbieket esetében a rendi szerkezet a korábbihoz hasonló, meghatározó szerepet játszott volna. A *curialisok* rendjének fejlődése a 3. századhoz képest sokkal erőteljesebben mutatott egy újfajta modell irányába, amelyben az arisztokrácia a városok felső rétegétől mind jobban elkülönült. Jóllehet egy igazi „középréteg” kritériumainak a *curialisok* nem feleltek meg,²¹² azok a nagyméretű társadalmi különbségek, amelyek nemcsak az alsó rétegektől, hanem a nagybirtokosoktól és az államhatalom képviselőitől egyaránt elválasztották őket, mégis világosan kifejezésre juttatták, hogy a késő római társadalom mennyire más szerkezetű volt, mint a korai császárkor társadalmá egyik oldalon a kiváltságos rendekkel, másik oldalon pedig az egyszerű lakosság tömegeivel. Az a vélemény, miszerint a lakosság nem két, hanem három fő csoportra tagolódik, jellemző módon már Nagy Constantinus korától felbukkant: egy 326-ban kiadott törvény a *potior dignitas* birtokosai, a *decuriones* és a *plebei* között tett különbséget (*Cod. Theod.* 13,5,5). Ammianus Marcellinus pedig a *honorati*, *urbium primates* és a *plebei* csoportjáról beszélt (14,7,1), míg egy 409-re keltezhető edictumban a *possessores*, *curiales* és *plebei* három csoportjáról esik szó (*Cod. Theod.* 9,31,1).

²¹² S. Dill: i. m. 245. skk. a „middle class” megjelölést alkalmazza, ugyanígy A. Chastagnol: *Le Bas-Empire* 58: „la classe moyenne”.

A FELSŐ RÉTEGEK

Róma birodalmi elitjének 3. századi története arra a végkifejletre látszott jutni, hogy a szenatori rend a lovagrend javára teljesen elveszíti vezető pozícióját. E politikai fejlődés eredménye azonban mégsem az lett, hogy az *ordo senatorius* második renddé degradálódott vagy teljes egészében eltűnt volna. Éppen ellenkezőleg, a 3. században végbement társadalmi átalakulás hosszú távon azzal a következménnyel járt, hogy a lovagrend vezető csoportjai teljesen beolvadtak a szenatori rendbe, és hogy az *ordo equester* mint rend megszűnt létezni. Az *ordo senatorius* egyrészt ősi tradícióit, másrészt pedig a szenatorok gazdagságán és megbecsülésén alapuló presztízsét illetően a késői császárkor idején is magától értetődőleg az uralkodó után a legmagasabb társadalmi ranggal rendelkezett. Továbbra is mint *pars melior humani generis* számított (Symm., *Ep.* 1,52), a keresztény császárság számára is felmerült tagjai pedig változatlanul a *nobilissimi humani generis* (Symm., *Or.* 6,1). Így aztán a legmagasabb megtsiszteltetés, amelyet az arra érdemes lovagi rangú katonatisztnek vagy közigazgatási tisztviselőnek adományozni lehetett, nem az első renden kívüli előléptetés volt, mint Gallienus és főként Diocletianus idejében, hanem az első rend soraiba való felvétel. Ez a felismerés Nagy Constantinus nevéhez fűződik, aki 312 és 326 között a legelőkelőbb lovagokat besorolta a szenatori rendbe, és ezzel egyidejűleg a magasabb rangú lovagi szolgálati helyeket szenatori tisztségekbe változtatta. Ilyen – számunkra ismert – hosszú lovagi pályafutás után consuli rangban a clarissimi soraiba felvételt nyert előkelő lovag volt például Caius Caelius Saturninus, az uralkodó hűséges kísérője (*ILS* 1214). Ezzel egyidejűleg a legkülönbözőbb provinciákból is sokan felemelkedtek a szenatori rendbe (*Paneg.* 10,35,2). Mindössze a *perfectissimi* rangcsoportja alá tartozó lovagok maradtak ki továbbra is a szenatori rendből. Ugyanakkor azonban ezt a rangfokozatot az állam alacsonyabb hivatalnokaira is kiterjesztették, és számos egykori perfectissimusnak a szenatori rendbe való besorolásával leértékelték. Ez a reform gyakorlatilag a lovagrend végét jelentette, még akkor is, ha ténylegesen soha nem oszlatták fel. Helyét a késő Római Birodalomban részben a szenatori rend egyes új csoportjai, részben pedig a rangban alacsonyabb államhivatalnokok és tisztek vették át. Ez utóbbiak azonban többé már nem alkottak egységes rendet, ellenben, ha pályafutásuk során magas tisztséget értek el, ők is megkapták a szenatori rangot.²¹³

Mindebből aligha lenne helyes következtetni, hogy Nagy Constantinus ezzel a politikával a szenatori rend hatalmának helyreállítására törekedett volna, és ezáltal uralma nem a dominatus kiteljesedését, hanem a végét jelentené.²¹⁴ Sokkal inkább az lehetett a célja, hogy a legmagasabb állami tisztségeket viselő személyek rangállását összhangba hozza a legmagasabb társadalmi ranggal. Reformja nem a szenatori hatalmi pozíciók újra felélesztését eredményezte. Amennyiben a szenatoroknak új funkciók jutottak, úgy ezeket mindenekelőtt az

²¹³ A késői császárkori szenatori rendre vonatkozólag alapvető A. Chastagnol: *Rev. Hist.* 244, 1970, 305. skk.; németül in H. Schneider (szerk.): *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der römischen Kaiserzeit* 293. skk.; lásd még A. Piganiol–A. Chastagnol: *L'Empire chrétien* 381. skk. Lásd újabban különösen J. Matthews: *Western Aristocracies and Imperial Court A. D. 360–425* (Oxford, 1975). Vö. még P. Arsac: *Rev. Hist. de Droit Fr. et Ét.* 47, 1969, 198. skk. A lovagrend megszűnésére vonatkozólag vö. A. Stein: *Der römische Ritterstand* 455. skk. Késő római vezető réteg általában: H. Löhken: *Ordines dignitatum. Untersuchungen zur formalen Konstituierung der spätantiken Führungsschicht* (Köln–Wien, 1982). Késő római katonai arisztokrácia: alapvető A. Demandt: *Chiron* 10, 1980, 609. skk.

²¹⁴ Így M. T. W. Arnheim: *The senatorial Aristocracy in the Later Roman Empire* (Oxford, 1972); vö. ezzel szemben pl. W. Eck: *Gnomon* 46, 1974, 673. skk.

új udvari hivatalokban, az egyes közigazgatási feladatkörök csúcán kapták, amelyekben kizárólag a császári monarchia szolgálatára voltak rendelve. Katonai szolgálati tisztségek jellemző módon nem juttottak nekik. A késő Római Birodalomban a polgári igazgatást és a katonaság irányítását teljesen különválasztották egymástól (*Cod. Iust.* 1,29,1), és az olyan magas parancsnoki tisztségek, mint a *dux* (provinciabeli seregek parancsnoka), a *comes* (mozgócsapatok parancsnoka) és a *magister militum* (hadsereg tábornok) tisztsége, nem alkották a senatori hivatali pályafutás részét. Ráadásul e tisztségek birtokosai nem a senatori arisztokrácia soraiból kerültek ki, hanem rendszerint alacsony származású, hivatásos katonatisztek voltak. Noha a *magister militum* senatori ranggal rendelkezett, és a 4. század végétől a többi parancsnokot is átsorolták ebbe a rangcsoportba, mindez mit sem változtatott azon a tényen, hogy a senatori arisztokrácia tagjait a parancsnoki tisztségekből kirekesztették: nem ők kerültek a *virii militares* soraiba, hanem éppen fordítva, ez utóbbiak kapták meg a senatori rangot.

Nagy Constantinus reformja következtében a senatori rend jelentősen felduzzadt. Míg a római senatorok száma – az Augustus által hajdan rögzített létszámnak megfelelően – még a 3. században is alig haladta meg a 600 főt, számuk Constantinus idején legalább megháromszorozódott. Ehhez járult egy második senatus felállítása is az újonnan alapított fővárosban, Constantinopolisban; ennek létszáma Themistios szerint fennállásának első három évtizede alatt 300-ról 2000-re emelkedett (Them., *Or.* 34,13). Ily módon a 4. század közepére vonatkozólag talán mintegy 4000 senatori rangú személlyel kell számolni (nem számítva az asszonyokat). Ez a szám az elkövetkezendő évtizedekben aligha csökkent, tekintve, hogy a kihalt családok helyére *homines novi* kerültek. „Új embereket” Constantinus uralkodását követően is minduntalan felvettek a vezető rendbe. A felvétel vagy ifjúkorban történt oly módon, hogy a felvett személy (legalább a praeturatól felfelé) bejutott a senatori hivatali hierarchiába, vagy pedig idősebb korban – így például katonai pályafutás során szerzett érdemek elismeréseként – valamely magasabb senatori rendfokozatba történő *adlectio* révén.²¹⁵

A római vezető rétegben bekövetkezett összes változás sem tudta előidézni azt, hogy e réteg egyes csoportjai egységes renddé váljanak. A senatori rangú személyek egyes csoportjait csak az alapvető kiváltságok és a kötelezettségek fogták össze közös elemek gyanánt. A városi földbirtokosok terhei és adókötelezettségei alól mentesítve voltak, és a büntető eljárások során nemcsak hogy az olyan szigorú eljárások alól mentesültek mint a kínzás, hanem rendi státusuknak megfelelő bíróság ítélezett felettük. Anyagi szempontból évi földbirtokadó fizetésére (*collatio glebalis* vagy *follis*), különleges alkalmakkor a rend egésze által szervezett beszolgáltatásra (*aurum oblativum*) és nyilvános játékok megrendezésére kötelezték őket. A késő Római Birodalom gazdasági szerkezetének megfelelően a senatorok rendszerint nagybirtokosok voltak, és nagy társadalmi megbecsülésnek örvendtek. Egyes csoportjaik azonban már a vagyon és rang tekintetében is különböztek egymástól. Ehhez járultak még a területi hovatartozás, a származás és a funkciók, továbbá a képzettség, a hagyomány és nem utolsósorban a vallás szerinti további különbségek is.

A késő Római Birodalom gazdasági fejlődése, amely számos kis- és középbirtokost a tönk szélére sodort, elősegítette a hatalmas méretű senatori birtokok kialakulását. Ammianus Marcellinus szerint a senatorok birtokairól származó jövedelem nagysága a különböző provinciákban presztízskérdés volt (14,6,10). Bevételeiket egyrészt pénzben, másrészt pedig

²¹⁵ Ehhez A. Chastagnol, in *Recherches sur les structures sociales dans l'antiquité classique* 187. skk.

mezőgazdasági termékekben – mindenekelőtt gabonában és borban – követelték meg. Az egyes senatori csoportok jövedelmének nagysága eltért egymástól. Az 5. század elején a leggazdagabb senatorok birtokaikról évente 4000 font, a gazdagok következő kategóriájába tartozó földtulajdonosok pedig 1500–2000 font aranyat tudtak behajtani.²¹⁶ E mágnások birtokai igen gyakran az Imperium Romanum különböző részeiben feküdtek, ami azzal a következménnyel járt, hogy ezeket a vagyontokat a barbár betörések és a természeti katasztrófák sokkal kisebb mértékben sújtották, mint a decuriók szerényebb méretű birtokait. Sextus Petronius Probus, a köztisztvisletben álló *Anicii* családjának vezető tagja (consul 371-ben), Ammianus szerint a római világ szinte minden részében rendelkezett birtokokkal, és gazdagságával éppúgy kitűnt, mint családjának hírnevével és hatalmával (27,11,1). Fiatalabb kortársának, Quintus Aurelius Symmachusnak (consul 391-ben), a pogány senatorok vezető alakjának három háza volt Rómában, számos villája Róma környékén és Itália legszebb részein, birtokai pedig Samniumban, Campaniában, Apuliában, Sicilián és Észak-Afrikában terültek el. A 4. és 5. század fordulója táján a leggazdagabb senatori családnak a *Valerii* családja számított, mígnem Valerius Pinianus és felesége, Melania, akik meggyőződéses keresztények voltak, az 5. század elején szét nem osztották vagyontjukat. A családnak birtokaik voltak Észak-Itália, Campania, Apulia, Sicilia, Gallia, Hispania, Africa, Numidia és Mauretania területén ezek évi jövedelme állítólag 120 000 font arany (vagy inkább 120 000 arany *solidus*) volt. Ezenkívül volt a családnak egy háza Rómában a Caelius-dombon, amelynek árát egyetlen senator sem volt képes megfizetni. Más senatorok csak lényegesen kisebb vagyont tudtak felmutatni. A szónok és költő Decimius Magnus Ausonius (consul 379-ben), aki *homo novus* volt a késő római senatusban, Aquitániában curialis rangú apjától mindössze 50 ha szántóföldet, 25 ha szőlőt, 12,5 ha legelőt és valamivel több mint kétszer ekkora erdőt örökölt. Az a nagyszámú curialis, aki Nyugaton és Keleten a senatori rendbe felemelkedett, aligha lehetett ennél gazdagabb.²¹⁷ Az ilyen vagyoni különbségek arra késztették Constantint, hogy a senatorokat földbirtokadójuk nagysága szerint három kategóriába ossza (kettő, négy vagy nyolc *folis* = „pénzeszsák”). I. Theodosius a senatorok kérésére bevezette még a negyedik, legalacsonyabb kategóriát (évi hét *solidus* adókötelezettséggel).

Az egyes senatori csoportok közötti további különbségek rangállásukból következtek, amely nem vagyontuk nagyságának, hanem a különböző senatori tisztségek és a velük összekapcsolódó hatalmi pozíció megbecsültségének felelt meg. A senatori hivatalok hagyományos hierarchiája több állásnak a 3. század közepén és második felében való eltűnését követően – különösképpen pedig Diocletianus és I. Constantinus idején az új tisztségek létrehozása óta – többé már nem volt érvényben. Történtek ugyan kísérletek arra, hogy egyes hagyományos hivatalok tekintélyét újra megnöveljék. Így például főleg Constantinus óta consuli tisztség a hivatali pályafutásban lényegesen magasabb rangot kapott a korábnál az *eponym*. Ugyanakkor ezt a hivatalt azáltal értékelték le, hogy barbár főtiszteket senatori *cursus honorum* nélkül is consuli tisztséghez juttattak. A vezető pozíciókat egyes korábbi, módosított tisztségek, valamint az új udvari hivatalok birtokosai kapták. Ilyenek voltak

²¹⁶ Olympiodorus, Frg. 43. sk. (= Migne, PG 103, 280).

²¹⁷ *Valerii*: Gerontius: *Vita Melaniae* I. skk.; Symmachus: J. A. McGeachy: *Quintus Aurelius Symmachus and the senatorial Aristocracy of the West* (Chicago, 1942) és R. Klein: *Symmachus* (Darmstadt, 1971); Ausonius birtokai: R. Étienne: *Bordeaux antique* (Bordeaux, 1962) 351. skk. Vö. még különösen S. Dill: *Roman Society* 143. skk. és 167. skk.

Róma és Constantinopolis városok praefectusai, a praefectus praetoriók, a proconsulok (Achaia, Asia és Africa provinciákban), az udvari előljáró (*quaestor sacri palatii*), a kancellária és a biztonsági szolgálat vezetője (*magister officii*), a személyzeti főnök (*primicerius notariorum*), valamint a pénzügyek két irányítója (*comes sacrarum largitionum*, *comes rei privatae*), továbbá a katonai főparancsnokok (*magistri militum*).²¹⁸ Az új hierarchia végső formáját I. Valentinianus 372-ben kiadott törvénye rögzítette. A senatori rendet három rangcsoportra, az *illustres*, *spectabiles* és *clarissimi* csoportjára osztotta. Az említett vezető tisztségeket az első két kategóriába tartozók kapták. Jóllehet I. Theodosius az egyes hivatalok rangját emelte, és ezáltal a rangcsoportok összetételét megváltoztatta, ezek a kategóriák továbbra is érvényben maradtak. Ez persze nem zárja ki az olyan további rangbeli különbségeket, mint amilyenek például a senatus tagjainak számító és a „közönséges” *clarissimi* között álltak fenn. A Colosseumban az 5. században említett rangok alapján utalták ki a Róma városi senatoroknak fenntartott helyeket.²¹⁹

A késő római senatori rend még kevésbé volt egységes területi összetétele tekintetében. A regionális senatori csoportok kialakulása jóval fontosabb következményekkel járt, mint a korai császárkorban, amikor a közös politikai érdekek és eszmék az egyes regionális csoportok közötti különbségeket elmosták. Először is éles választóvonal létezett a nyugati és a keleti birodalomrészeiről származó senatorok között. Az előbbieket a Róma városi, az utóbbiak pedig a constantinopolisi senatus tagjai voltak. Míg a római senatus nagy tiszteletnek örvendett és hagyományokban bővelkedő családokkal büszkélkedhetett (ilyenek voltak például *Anicii*, a *Ceionii* és a *Valerii*), addig a constantinopolisi senatusban – legalábbis az első generációkban – a „parvenük” voltak túlsúlyban, és emiatt testületüket *senatus secundi ordinis*nek tekintették (*Exc. Val.* 1,30). Ugyanakkor a nyugati senatorok még mindig elsősorban földbirtokos arisztokráciából kerültek ki, szemben a keletiekkel, akik közül nem kevesen Constantinopolis kézműveseinek soraiból emelkedtek fel (Libanios, *Or.* 42,11 és 22. skk.). Összességében véve az előbbieket szemléletmódjuk tekintetében lényegesen konzervatívabbak voltak az utóbbiaknál. Ez mindenekelőtt Nyugaton széles senatori köröknek a kereszténységgel szemben kifejtett heves ellenállásában mutatkozott meg. A nyugati birodalomrészben is kialakultak azonban regionális csoportok, nem utolsósorban azért, mert számos senatori nagybirtokos állandóan saját szűkebb hazájában élt, és saját rendjén belül legfeljebb csak a szomszédaival érintkezett. Főleg a barbár betörések következtében – amelyek egy-egy térség senatori dominiumait egyformán veszélyeztették – az adott csoportok esetében nyilvánvaló partikuláris érdekek bontakoztak ki, amelyek más csoportokéval nem mindig, a császári központi hatalom érdekeivel pedig csak ritkán estek egybe. A nyugati provinciákban a leghatalmasabb regionális csoportok Hispania, különösen pedig Gallia senatori rangú mágnásaiból jöttek létre. Így volt ez továbbá Észak-Afrikában is, ahol igen nagy kiterjedésű senatori birtokok terültek el. Magában Rómában is jelen volt azonban egy erős senatori csoport. Ennek tagjai vagy Rómában vagy legalábbis itáliai villáikban laktak, a senatusban fontos szerepet játszottak, és politikai téren is számottevő aktivitást fejtettek ki. Annak büszke tudatában, hogy ők Róma legrégebbi és legjobb hagyományainak az őrzői, különös tiszteletet követeltek maguknak. Ezzel egyidejűleg elszánt küzdelmet foly-

²¹⁸ Consuli hivatal: A. Chastagnol: *Rev. Hist.* 219, 1958, 221. skk. Új hivatalok: szakirodalom a 209. jegyzetben.

²¹⁹ A. Chastagnol: *Le sénat romain sous le règne d'Odoacre. Recherches sur l'épigraphie du Colisée au Ve siècle* (Bonn, 1966).

tattak az egyház ellen, amelyben a *mos maiorum* és ezáltal a római állam rendjét fenyegető veszélyt véltek felfedezni. Ezt az irányzatot leginkább a 4. század második felében Quintus Aurelius Symmachus személye körül szerveződő csoportosulás testesítette meg, és maga Symmachus, korának „első” senatora (*Sokr.* 5,14), egy nagy tiszteletnek örvendő senator fia, tehetős nagybirtokos, író, szónok, köztisztviselő és éppoly tudatos, mint amilyen befolyásos pogány, világosan kifejezésre juttatta e csoport érdekeit és elképzeléseit.²²⁰

A senatori renden belül azonban azok a társadalmi különbségek játszották a legnagyobb szerepet, amelyek abból adódtak, hogy ki milyen módon lett senator. Az egyik oldalon a senatori családok leszármazottai és azok az „új emberek” álltak, akik ifjúkorukban nyertek felvételt a senatori rendbe, a másik oldalon pedig azok az alacsony származású főtisztek és közigazgatási tisztviselők, akiket hosszú katonai vagy hivatali pályafutást követően idősebb korukban vettek fel valamelyik senatori rangosztályba. Az előbbieket a vagyonukat rendszerint elődeiktől örökölték, kora ifjúságuktól fogva eltanulták az előkelő személyek illetmenát, gyakran magas szintű képzettségre tettek szert, például a jogtudomány, a szónoklattan, az irodalom, a történettudomány területén, és már alacsonyabb – quaestori vagy praetori rangú – hivatalokban is gyakorolhatták a senatori erényeket. Ezáltal a hagyományokhoz ragaszkodó és köztisztletnek örvendő arisztokráciát alkottak. Symmachus kifejező módon testesítette meg az ilyen késő római arisztokrata típusát. Az alacsony származású államhivatalnokok és parancsnokok ebben az arisztokráciában sokkal kevésbé tudtak asszimilálódni, mint a korai császárkorban a senatori rendbe felvételt nyert előkelő lovagok az akkori *ordo senatorius*ban. Ennek oka leginkább az volt, hogy a késő Római Birodalomban a *homines novi* rendszerint viszonylag nem előkelő társadalmi szintről, amint például a principatus korának emelkedtek fel a senatori rangig legtöbb lovagja, hanem gyakran rendkívül alacsony társadalmi viszonyok közül. Így például Sextus Aurelius Victor, a történetíró, egyszerű afrikai parasztszaládból származott, és a *vita honestioris* sőt, végül Róma praefectusának tisztségéig vezető utat műveltsége segítségével küzdötte végig (*Aur. Vict., Caes.* 20,5). Az állami bürokráciában szolgáló „új emberek” esetében a polgári közigazgatási feladatkörökben folytatott tevékenység és az ennek ellátásához szükséges képzettség mégis olyan tényezők voltak, amelyek összekötötték őket az arisztokrácia tagjaival. Az arisztokrácia és a főtisztek között azonban hiányoztak az ilyen jellegű kötődések. A katonák igen gyakran barbár vagy félbarbár származásúak voltak, mint például a *magister militum* tisztségét betöltő Flavius Stilicho, aki vandál tiszt és római nő fia volt. Hivatali pályájukat, akárcsak Stilicho, *ab ineunte aetate per gradus clarissimae militiae ad columnen regiae adfinitatis evectus* (ILS 1278), a katonai szolgálaton belül járták be, amelyhez az arisztokráciának már semmi köze nem volt. Ennek megfelelően sok magasrangú tiszt egyáltalán nem felelt meg a senatori rend kulturális elvárásainak. Vetrano *magister militum* például, akit seргеi 350-ben Illyricumban császárrá kiáltottak ki, írástudatlan volt, és ráadásul mint *prope ad stultitiam simplicissimum* tartották számon (*Epit. de Caes.* 41,25).

²²⁰ Constantinopolis senatusa: P. Petit: *L'Ant. Class.* 26, 1957, 347. skk.; A. Chastagnol: *Acta Ant. Hung.* 24, 1976, 34. skk.; F. Tinnefeld: *Die frühbyzantinische Gesellschaft* 59. skk. Hispaniaiak: K. F. Stroheker: *Germanentum und Spätantike* 54. skk. Galliaiak: uő.: *Der senatorische Adel im spätantiken Gallien* (Tübingen, 1948); vö. W. Held: *Klio* 58, 1976, 121. skk. Africaiak: M. Overbeck: *Untersuchungen zum afrikanischen Senatsadel in der Spätantike* (Frankfurt, 1973). Róma városi senatorok: lásd a 217. és 219. jegyzetet. A senatori renden belüli rétegződéshez vö. T. D. Barnes: *Phoenix* 28, 1974, 444. skk. (*nobilitas* a késői császárkorban).

Ennek megfelelően az egyes senatori körök szemléletmódja és eszmevilága meglehetősen különbözött egymástól. A pogányok és a keresztények közötti frontok a renden belül további választóvonalakat jelentettek. Míg az előbbiek ahhoz ragaszkodtak, hogy minden erényt *ad exemplum veterum* valósítsanak meg (ILS 1243), addig számos keresztény senator „nem római” módon viselkedett, mint például Valerius Pinianus, aki a vagyonának eladásából befolyt hatalmas összeget szétosztotta a szegények között. Jóllehet az 5. század elejére a senatori családok zöme állami nyomásra formálisan keresztény hitre tért, de legalábbis Rómában változatlanul az ő köreikből indult ki a heves egyházellenes propaganda.²²¹ Az antik hagyományok és a keresztény felfogás olyasfajta ötvözetére, amely Boethiusban (megh. 524-ben) öltött testet, a senatori arisztokrácia csak később volt képes.

A késő Római Birodalomban a társadalom felső rétegeinek a széthullását az is elősegítette, hogy széles csoportokat nemcsak hogy kizártak a senatori rendből, de funkciójuknak, életmódjuknak és eszmeviláguknak megfelelően részben más érdekeket testesítettek meg, mint az első renden belül legalábbis a hagyománytisztelő arisztokrácia. Az ilyen körökhöz tartozott az *officiales*, valamint a *clarissimi* rangosztálya alatt elhelyezkedő tisztek széles csoportja, továbbá az értelmiség, azon belül is mindenekelőtt az egyházi hierarchia képviselői. A rendszeres fizetésnek, az adó- és büntetőjogi kiváltságoknak köszönhető általában jó anyagi viszonyok, a kedvező felemelkedési lehetőségek és nem utolsósorban a tekintélyes politikai befolyás ezeket a csoportokat az előkelő társadalom részeivé minősítették. Hogy az egyházi vezetőket a császári udvarban mekkora tisztelet övezte, megmutatkozott például abban a befolyásban, amelyet Ambrosius milánói püspök I. Theodosiusra gyakorolt. Éppen az előbb említett csoportok eltérő szellemi színvonala és kulturális ideáljai nem tették lehetővé, hogy ezek a körök ugyanolyan módon a császárság egységes támaszát alkossák, mint a senatori és lovagrend, valamint a *decuriók* rendje a principatus korában. A tisztek gyakran római műveltség nélkül barbárok voltak. Az *officiales* soraiban ugyanúgy voltak művelt pogányok, mint keresztények, az értelmiség rétegének legjobb képviselői pedig részben öntudatos pogányok, részben szorgos keresztények voltak, míg az utóbbiak köre is az orthodoxia vagy egyes eretnek irányzatok híveiként egymással küzdelmet folytató különböző csoportokra esett szét.

Ily módon a késő római császárság nem támaszkodhatott messzemenően homogén, egységes érdekű vezető rétegekre. Ebben a fejlődésben nagy szerepet játszott a curialisoknak a késő római társadalomban elfoglalt helye is. A curialisok sok tekintetben a kiváltságos felső rétegekhez tartoztak. Főként még a 4. században a felvétel egy adott közösség curialisai közé sokak számára a társadalmi felemelkedés szempontjából kívánatos célnak tűnt. A curialisok földbirtokosok voltak, még akkor is, ha adott esetben – mint például egy 342-ben hozott határozat értelmében – már a 25 *iugera* nagyságú földbirtok elég nagynak számított (azaz 6,3 ha, kb. harmincada Ausonius bordeaux-i birtokának) a curialis besoroláshoz (*Cod. Theod.* 12,1,33). Akadtak gazdag curialisok is, akik az egyes városokban a *principales*

²²¹ A kereszténység felvétele: lásd különösen A. Chastagnol: *Rev. d. Études Anc.* 58, 1956, 241. skk.; P. R. L. Brown: *Journ. of Rom. Stud.* 51, 1961, 1. skk. A birodalmi arisztokrácia keresztény vallásra térésére vonatkozólag lásd R. v. Haehling: *Die Religionszugehörigkeit der hohen Amtsträger des Römischen Reiches seit Constantins I. Alleinherrschaft bis zum Ende der Theodosianischen Dynastie* (Bonn, 1978). Pogány propaganda: lásd különösen A. Alföldi: *Die Kontorniaten. Ein verkanntes Propagandamittel der stadtrömischen Aristokratie in ihrem Kampf gegen das christliche Kaisertum* (Budapest, 1943); lásd újabban: A. Alföldi–E. Alföldi: *Die Kontorniat-Medaillons. Teil 1: Katalog* (Berlin, 1976).

rétegét alkották. Symmachus megjelölése szerint ezek voltak a városi lakosságon belül az *optimates* (Ep. 10,41), Ausonius szavaival a *proceres* (Aus., Mos. 402). A curialisok büntetőjogi kiváltságokat élveztek, köztiszteletnek örvendtek, és hatalommal rendelkeztek honfitársaik fölött. Salvianus szerint a curialis saját városában tyrannus volt, aki abban a hitben élt, hogy hatalmas és megbecsült (Salv., *De gub. Dei* 5,18). Az afrikai Thamugadi város 363-ból származó albuma a helyi *ordo* 190 tagját régi címeikkel és a hagyományos rangsornak megfelelően sorolja fel. Egy évszázaddal később a curialisok a legmagasabb császári elismerésben részesültek: Maiorianus császár 7. novellájában az a megjegyzés található, miszerint *curiales nervos esse rei publicae ac viscera civitatum nullus ignorat*. Mégis a közhivatalok, amelyeket a thamugadi *ordo* egyes tagjai magukra vállaltak, a legtöbbjük számára teher (*munus*) volt, és a curialisok Maiorianus által dicsért szerepe mindössze az állam javára hozott teljesítményre szorítkozott.²²²

Különösen Nagy Constantinusnak a curialisok rendjéről hozott törvényei óta ennek a rendnek a tagjait sokszor alig részesítették jobb bánásmódban, mint a nem szabad embereket, és terheik is hasonlóak voltak. Bár a curialis-állás kényszerörökletességét törvény útján nem írták elő, a gyakorlatban ez mégis ténylegesen fennállt, mivel a curialiscsaládból származó fiúkat vagyoni helyzetük alapján rendszerint besorolták a *curiae* testületébe. A *curiae* feltöltéséhez minduntalan kényszerítő eszközök alkalmazásához kellett nyúlni. Ily módon egy 317-ben kiadott törvény értelmében egy város curialis rendjébe azoknak a vagyonos személyeknek is be kellett lépniük, akik *incola* minőségben csak ideiglenesen tartózkodtak a városban, vagy mint idegenek a közelben földbirtokkal rendelkeztek (*Cod. Theod.* 12,1,5). A curialisok szabadságát nagymértékben korlátozták. Közösségüket csak helytartói engedéllyel hagyhatták el, még akkor is, ha például a várost érintő ügyekben a császárt akarták felkeresni. Ha pedig több mint öt évet voltak városuktól távol, akkor vagyonuk a kincstárra szállt. Még az is tilos volt számukra, hogy a városon kívül fekvő saját birtokon hosszabb időre letelepedjenek, és birtokuk eladásához helytartói engedélyért kellett folyamodniuk.²²³ Leginkább azonban az előírt teljesítési kötelezettségek terhelték meg őket. A curialisok felelősek voltak városuk gabonaellátásáért, közrendjéért és a középítkezésekért; a magistraturák betöltésekor nyilvános játékokat kellett rendezniük. Ezen túlmenően irányítaniuk kellett városuk pénzügyeit, az adósságokért pedig teljes felelősséggel tartoztak. Elsősorban rájuk ruházták a közösségen belüli fej- és földadó behajtását, annak elmulasz-

²²² Összefoglalóan pl. A. Piganiol–A. Chastagnol: *L'Empire chrétien* 392. skk.; F. Tinnefeld: *Die frühbyzantinische Gesellschaft* 100. skk. Vö. F. Vittinghoff, in F. Vittinghoff (szerk.): *Stadt und Herrschaft* 107. skk., aki joggal óv a curialisok késő császárkori kedvezőtlen helyzetére vonatkozó általánosító megállapításoktól, ugyanakkor helyzetükről összességében véve túlságosan optimista képet fest. A thamugadi albumra vonatkozólag A. Chastagnol: *L'Album municipal de Timgad* (Bonn, 1978). A késő római Észak-Afrika városi előkelőinek rétegére T. Kotula: *Les principales d'Afrique. Étude sur l'élite municipale nord-africaine au Bas-Empire romain* (Wrocław, 1982). Magán *munificentia* az itáliai városokban a késői császárkorban: S. Mrozek: *Historia* 27, 1978, 355. skk.

²²³ Említett rendeletek: *Cod. Theod.* 12,1,9; 12,1,143; 12,8,1. sk.; 12,3,1. sk. Öröklődés: Th. Mommsen: *Gesammelte Schriften* III (Berlin, 1907) 43. skk., vö. azonban A. H. M. Jones: *Eirene* 8, 1970, 79. skk. = uő.: *The Roman Economy* 396. skk. Diocletianus, Constantinus és utódaik törvényei a curialisokról: C. E. Van Sickle: *Journ. of Rom. Stud.* 28, 1938, 9. skk. (Diocletianus); J. Gaudemet: *Iura* 2, 1951, 44. skk. (Constantinus); M. Nuyens: *Le statut obligatoire des décurions dans le droit constantinien* (Louvain, 1964); W. Schubert: *Zeitschr. Sav.-Stift., Rom. Abt.* 86, 1969, 287. skk. (4–6. század). Vö. továbbá W. Langhammer: i. m. (139. jegyzet).

tása esetén szigorú büntetések kilátásba helyezése és a bevételekért való teljes személyes felelősség kikötése mellett. Polgártársaik szemében különösen ez utóbbi kötelezettségek miatt tűnhettek „tyrannusoknak”. A császári politikának az a sakkhúzása, hogy saját közösségükön belül adóbehajtóvá tették őket, jelentősen hozzájárult a késő római társadalmon belüli ellentétek kiéleződéséhez. A felsorolt kötelezettségek révén azonban, amelyeket a késő Római Birodalom gazdasági feltételei közepette korántsem lehetett mindig teljesíteni, maguk a curialisok is az állam áldozatai lettek. Ilyen körülmények között városi „önkormányzatokról” már nemigen lehetett beszélni. A város közigazgatásában a legfontosabb funkciót a *curator* gyakorolta, mint a központi kormányzat által a városi pénzügyek irányítására kinevezett felügyelő. Így aztán nem lehet csodálkozni azon, hogy a curialis rang sokak szemében nem kíváltságnak, hanem egyenesen büntetésnek tűnt. Jellemző módon Pontus dioecesis arianus helytartója az orthodox keresztényekkel szemben olyan intézkedést hozott, amelyet korábban aligha lehetett volna büntetésként elképzelni: ellenfeleit besoroltatta a városok curialislistáiba.²²⁴

Sok curialis mindebből levonta a megfelelő következtetést, és különböző úton-módon megpróbált a terhek alól kibújni. A curialisok szökése a városokból a késő római jogalkotás ismétlődő tárgya volt. A szökések során a városi felső réteg tagjai nemcsak a hadseregben kerestek menedéket, ahol a curiába való visszatérést előíró rendelkezés (*Cod. Theod.* 12,1,22) ellenére még mindig leginkább el tudtak vegyülni, hanem agyafúrt módszereket is kitaláltak, például valamelyik nagyhatalmú nagybirtokos védelméért folyamodtak annak rabnőjéhez fűződő viszonyuk alapján.²²⁵ Ennek a cselnek a megtiltását 319-ben nemcsak a *Codex Theodosianus*ba (12,1,6), hanem a *Codex Iustinianus*ba (5,5,3) is felvették, minthogy a szökésnek ez a módja – sok más módszer mellett – nyilván ismételtelen előfordult. A gyakorlatban azonban a curiák elnéptelenedését rendeleti úton nem lehetett feltartóztatni. Arról, hogy még egy olyan nagy város, mint Karthago sem rendelkezik többé a megfelelő számú curialisszal, már 339-ben panasz történt (*Cod. Theod.* 12,1,27). A 380-as években Libanios azt írta, hogy szülővárosában, a syriai Antiochiában, ahol korábban 600, vagy akár kétszer annyi curialis is volt, még 60-at sem lehet összeszedni (*Lib., Or.* 48,4). Ez idő tájt a cappadociai városokban olyan nagy volt a curialisok hiánya, hogy egy ízben még egy nagy vagyont öröklő négyéves gyermeket is felírtak a curialisok listájára (Basilius, *Ep.* 84,2). 429-ben megállapították, hogy Africában sok helyütt szinte egy tanácstagságra alkalmas személy (*nullus paene curialis idoneus in ordine cuiusquam urbis*) sem található (*Cod. Theod.* 12,1,186). 445-ben kelt az a rendelet, amely szerint egy város *ordóját* csakis akkor lehet munkaképesnek tekinteni, ha legalább három curialist tud felmutatni (*Nov. Val.* 13,10). Ezek a tényezők a curialis rend hanyatlását és ezáltal az érintett területeken a városi élet katasztrofális meggyengülését mutatják. Még ha a curiák elnéptelenedését nem is mindig csak az alig elviselhető kötelezettségek okozták, és noha a birodalom különböző részein a helyzet különböző volt, a fentebb vázolt fejlődési folyamat feltartóztathatatlanak bizonyult.

²²⁴ Basilius, *Ep.* 237,2; ehhez R. Teja: *Cappadocia* 181. sk.

²²⁵ Ehhez W. Seyfarth: *Soziale Fragen* 82. sk. A decuriók szökésére vonatkozólag Cappadociában Th. A. Kopecek: *Historia* 23, 1974, 319. skk. és R. Teja: i. m. 18. skk. Antiochiára vonatkozólag P. Petit: *Libanios et la vie municipale à Antioche au IVe siècle après J.-C.* (Paris, 1955) és különösen J. H. W. G. Liebeschuetz: *Antioch. City and Imperial Administration in the Later Roman Empire* (Oxford, 1972), a curialisok szökésére vonatkozólag 174. skk.

AZ ALSÓ RÉTEGEK

Miközben a késő római világban a *honesti* számos rétegre hullottak szét, a *humiles* egyes rétegei mind egységesebb formát öltöttek. Nivellálódásuk egyrészt a városi és vidéki általános elszegényedésben nyilvánult meg, másrészt a városi és vidéki tömegek szabadságának elvesztésében, amely az egységes gazdasági, társadalmi és politikai kötöttségekből adódott. A rabszolgaság mint hajdani gazdasági és társadalmi intézmény szinte teljesen elvesztette jelentőségét. „A végeredmény azonban az volt, hogy nem a szabad munkának engedtek szabad teret, hanem hogy a rabszolgaság intézményével együtt versenytársa, a szabad munka is lehanyatlott. Az új körülmények, amint azok a 3. század végétől konszolidálódtak, nem ismerik többé a szabad munkát, hanem csak a munkakényszer fogalmát az örökletessé vált rendekben, a vidéki lakosság és a *colonusok* soraiban, valamint a kézműveseknél és a céhekben – és ugyanígy a adóterhek legfőbb viselőivé lett tanácsosok körében.”²²⁶ A rabszolgaság a késői császárkorban sem a városokban, sem pedig vidéken nem tűnt el. Augustinus szerint Karthagóban szinte minden második családban voltak rabszolgák, Synésios szerint pedig Kyrénében szinte minden házban. Libanios korában Antiochiában azok, akik két-három rabszolgát tartottak, egyáltalán nem számítottak gazdagnak. A senatori rangú *Valerii* sicíliai birtokain a 4. és az 5. század fordulóján még 400 *servus agriculor* tevékenykedett, és ekkoriban a hispaniai nagybirtokokon is dolgoztak olyanok, akik a forrásokban mint *servuli* jelennek meg.²²⁷ Beszerzési lehetőségek a rabszolgacsaládok természetes szaporulatán kívül is voltak. Kített gyermekekre mint a rabszolgaság utánpótlási forrására vonatkozólag a késői császárkorban is vannak adatok. Gyakran fordult elő, hogy eladósodott egyének gyerekeiket rabszolgának adták el. A barbároktól is lehetett rabszolgát vásárolni, és időnként barbár hadifoglyokat is rabszolgasorba vetettek. Ez történt például 406-ban azoknak a germánoknak a tömegeivel, akik Radagaisus vezetése alatt benyomultak Itáliába. A jogelméletben a rabszolgákat továbbra is külön kategóriaként kezelték, és a személyi szabadság vagy szolgaság még Iustinianus (527–565) *Intelmei*ben is a személyjog legfontosabb ismertetőjevényeként számított.²²⁸

Ugyanakkor azonban a szabadság és szolgaság hagyományos értelemben történő megkülönböztetése a tényleges társadalmi viszonyok tekintetében nem játszott olyan nagy szerepet, mint korábban. A nivellálódás világosan megmutatkozott a jog fejlődésében is. Az egyik oldalon a 4. században a rabszolgák jogi helyzete különböző törvények jóvoltából javult, és több tekintetben egyenrangúak lettek a szabadokkal. Így például keresztény rabszolgáknak zsidó rabszolgatartójukkal szemben a törvény védelmet nyújtott, a rabszolgák kasztrálását megtiltották, és testi fenytést csak mint végső fegyelmező eszközt engedé-

²²⁶ E. Meyer: *Kleine Schriften* I (Halle, 1924) 212.

²²⁷ Karthago: Augustinus, *Enarr. in Psalm.* 124,7; Kyréné: Synésios, *De regno* 15; Antiochia: Libanios, *Or.* 31,11; Sicília: Gerontius, *Vita Melaniae* 18; Hispania: Oros., *Hist. adv. pag.* 7,40,6. Városi rabszolgaság a késő római városokban: I. Hahn: *Annales Univ. Sc. Budapestinensis, Sectio Hist.* 3, 1961, 23. skk., lásd továbbá in: H. Schneider (szerk.): *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der römischen Kaiserzeit* 128. skk. (szabad és rabszolgamunkáról a késő római városokban, azonban fontos a kézművesrétegeit illetően is); vidéken: W. L. Westermann: *Slave Systems* 128. skk.

²²⁸ Iust., *Inst.* 1,3,7. Rabszolgaság és jogelmélet: W. Seyfarth: *Soziale Fragen* 127. skk. Barbárok rabszolgasorra vetése 406-ban: Oros., *Hist. adv. pag.* 7,37,16. A rabszolgaság megítélésére a késő császárkor politikai gondolkodásában lásd I. Hahn: *Klio* 58, 1976, 459. skk.

lyeztek.²²⁹ Különösen humánus hang csendül ki Nagy Constantinus 325-ben kiadott rendeletéből, amelyben megtiltotta, hogy a rabszolgacsaládok tagjait különböző tulajdonosoknak való eladással elszakítsák egymástól (*Cod. Theod.* 2,25,1). A másik oldalon viszont a „szabad” lakosságot a lakóhely és a foglalkozás szabad választásának megakadályozása, valamint a munkateljesítmény és beszolgáltatás kényszere révén a rabszolgák szintjére süllyesztették. Különösen a colonusokkal kapcsolatos kérdéseket taglalva már maga a jogelmélet sem tett többé különbséget „szabadok” és „rabszolgák” között.²³⁰ A colonusok a röghöz kötöttségük (*adscriptio glebae*) miatt a 4. század végén a „rög rabszolgái”-nak számítottak: *et licet condicione videantur ingenui, servi tamen terrae ipsius cui nati sunt aestimentur* (*Cod. Iust.* 11,52,1,1). Beszolgáltatási kötelezettségeik a nagybirtokosok javára szintén erős személyi kötöttséggel jártak, olyannyira, hogy a jogelmélet szemében szinte a földbirtokos rabszolgáiként jelentek meg. Így válik érthetővé, miért beszél a császári törvényhozás időnként a colonusokról mint „tulajdon”-ról (*Cod. Theod.* 4,23,1). A colonusokat a vagyonszerzés jogától ugyanúgy megfosztották, mint a rabszolgákat, akik csakis gazdájuk jóindulatától függően rendelkezhetek saját *peculiummal*. A colonusoknak csak vagyonszerzésre volt joguk, elidegenítésre azonban nem, és amire szert tettek, az jogi szempontból nem az ő tulajdonuk volt, hanem a földbirtokosé (*Cod. Iust.* 11,50,2,3). Így Iustinianus joggal állapíthatta meg, hogy a *servi* és az *adscripticii* (azaz röghöz kötött colonusok) között lényegében nincs semmiféle különbség: mindkét csoport az úr *potestas*a alatt állt, és míg a rabszolga saját vagyona révén felszabadulhatott, addig a colonust az általa megművelt földbirtokkal együtt el lehetett adni (uo. 11,48,21,1). A rabszolgák és a szabadok életfeltételeit a mindennapi életben rendszerint alig lehetett megkülönböztetni, és ez nemcsak a földbirtokokon volt így, hanem a városokban is. Libanios szerint a névleg szabad kézműveseknek, hacsak nem akartak éhen pusztulni, keményebben kellett dolgozniuk, mint a rabszolgáknak (*Or.* 20,37). Ehhez járult még a megvetés is, amely a névleg szabad és rabszolga humilest a hatalmasok részéről egyformán érintette. Jellemző módon a császári edictumok a *faex* („csőcselék”) kifejezést ugyanúgy használták az alacsonyabb néprétegekre általános értelemben, mint külön a rabszolgákra vonatkozólag is.²³¹

Természetesen a humiles széles rétegén belül is léteztek társadalmi különbségek, nevezetesen a városi és a vidéki lakosság között, továbbá mind a városokban, mind pedig vidéken egyes csoportok között is, mégpedig a foglalkozás, a tulajdonviszonyok és a honestihez fűződő kapcsolatok tekintetében. A városi és a vidéki plebs között nem csupán a lakóhelyet és a foglalkozást illetően álltak fenn különbségek, hanem társadalmi állásukat tekintve is. Diocletianus idején a rusticana plebset olyan népességszociális csoportként határozták meg, amely a fallal körülvett központok környékén élt és meghatározott mennyiségű mezőgazdasági

²²⁹ *Cod. Theod.* 16,9,1; *Cod. Iust.* 4,42,1; *Cod. Theod.* 12,1,39. Keresztény rabszolgák: P. Allard: *Les esclaves chrétiens depuis les premiers temps de l'église jusqu'à la fin de la domination romaine en Occident*⁶ (Paris, 1914).

²³⁰ Colonusrendszer: lásd a 166. és 195. jegyzetben megadott irodalmat; a késői császárkorra vonatkozólag lásd még különösen M. Pallasse: *Orient et Occident, à propos du colonat romain au Bas-Empire* (Lyon, 1950); A. H. M. Jones: *Past and Present* 13, 1958, 1. skk. = uő.: *The Roman Economy* 1. skk., németül in H. Schneider (szerk.): *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der römischen Kaiserzeit* 81. skk.; uő.: *The Later Roman Empire* 795. skk.; D. Eibach: *Untersuchungen zum spätantiken Kolonat in der kaiserlichen Gesetzgebung unter Berücksichtigung der Terminologie* (Bonn, 1977).

²³¹ *Faex ... plebeia*: *Cod. Theod.* 9,42,5; vö. továbbá *vulgaris faex*: Amm. Marc. 26,7,7; *servilis faex*: *Cod. Theod.* 16,5,21 és 6,27,18.

terméket (*annona*) szolgáltatott be, és amelyet fejadó (*capitatio*) fizetésére köteleztek (*Cod. Iust.* 11,55,1). Ugyanakkor a plebs urbana Diocletianustól fejadómentességet kapott, és ezt a kiváltságot 313-ban Nagy Constantinus megerősítette (*Cod. Theod.* 13,10,2). Ez a réteg rendkívüli adók fizetésére – mint például a *collatio lustralis* nevű vagyonadóra, amelyet a kereskedőknek öt évenként aranyban kellett teljesíteniük –, valamint pontosan előírt munkaszolgáltatásra volt kötelezve. Ehhez járult még egy további társadalmi különbség, nevezetesen az, hogy a vidéki lakosság tömegeinek egyidejűleg kellett az államapparátus fenntartásához szükséges adók jelentős részét valamint a földbirtokosok által előírt kötelezettségeket előteremtenie. Ezzel szemben a kereskedőknek és a kézműveseknek elvben csak az állam által támasztott igényeket kellett kielégíteniük. Ily módon a városlakók a vidéki tömegekkel szemben bizonyos előnyöket élveztek, és ezeket – legalábbis egyes esetekben – ki is tudták használni. A 4. században például Antiochiában voltak olyan kereskedők és kézművesek, akik kedvező anyagi körülmények között éltek, és főleg az ott megtelepedett állami hivatalnokréteg vásárlóerejéből hasznot tudtak húzni. Nem valószínű azonban, hogy a késő Római Birodalomban a plebs urbana felől a plebs rustica irányába ugyanolyan egyértelmű társadalmi lejtő vezetett volna, mint a korai császárkorban. A városi lakosságra nehezedő terhek is éppen elég nyomasztóak voltak, a szegénység és az éhség sok várost nyomasztott, és a közvetlen állami ellenőrzés gyakran sokkal terheesebbnek bizonyult, mint a földbirtokosok által gyakorolt elnyomás. Ehhez járult még az is, hogy a földműves a legnagyobb kizsákmányoló, vagyis az állam túlkapásaival szemben éppen saját földbirtokosánál tudott némi védelmet találni, miközben a városi kereskedő vagy kézműves például egy korrupt tisztviselővel szemben szinte teljesen védtelen volt. Hogy a késő római uralmi rendszer keretein belül a hivatalnokok korruptsága még a legmagasabb rangok esetében is hihetetlen méreteket ölthetett, éppen eléggé ismert tény (pl. Amm. Marc. 28,6,7. skk.).²³²

A plebs urbana soraiba kereskedők, kézművesek, a közösség közigazgatásában ténykedő alacsonyabb rangú személyzet, a városi előkelő rétegek háziszemélyzete és egészen szegény alkalmi munkások tartoztak. Ennek megfelelően ez a réteg – főleg a nagyvárosokban – nemcsak névleg „szabadokból” tevődött össze, hanem rabszolgákból és kisebb számban felszabadított rabszolgákból is. A rabszolgák mindenekelőtt a gazdag polgárok háziszemélyzetét alkották, továbbá a városi közigazgatás céljaira vették őket igénybe, de ezenkívül megtalálhatjuk őket a kézművesek között is. A kereskedők és a kézművesek rétege mindenekelőtt az Imperium Romanum – elsősorban a keleti birodalomrész – nagyvárosaiban főleg a 4. században még mindig jelentős méretű volt. Libanios Antiochiában pékeket, zöldségeseket, ezüst- és aranyműveseket, vendéglősöket, borbélyokat, kőfaragókat, illatszerárúsokat, fémműveseket, cipészeket, takácsokat, élelmiszerkereskedőket és textilárúsokat említ. A *Notitia urbis Romae* adatai szerint Rómában 254 kis pékműhely létezett. Constantinopolisban Ióánnész Chrysostomos szerint mindenütt cipészeket, takácsokat és ványolókat látni, Themistios pedig azt állította, hogy a városban hemzsegték az ácsok, építőmunkások és egyéb kézművesek.²³³ Számos városi kézműves saját kis műhelyében ténykedett, de nem hiányoz-

²³² Kereskedők és kézművesek Antiochiában: J. H. W. G. Liebeschuetz: *Antioch* 59. skk. Korrupció a késő császárkorban: K. L. Noethlichs: *Beamtentum und Dienstvergehen. Zur Staatsverwaltung in der Spätantike* (Wiesbaden, 1981); W. Schuller (szerk.): *Korruption im Altertum. Konstanzer Symposium Oktober 1979* (München–Wien, 1982).

²³³ Antiochia: Az összes adatra vonatkozólag lásd J. H. W. G. Liebeschuetz: i. m. 52. skk.; Constantinopolis: Migne, PG 47, 508. sk. (Johannes); Themist., *Or.* 18,223. Ehhez lásd I. Hahn: i. m.

tak a rabszolgákat vagy szabadokat foglalkoztató nagyobb magánüzemek sem. „Nagyüzemeknek” az állami manufaktúrák (*fabricae*) számítottak, amelyeket a késő Római Birodalomban azzal a céllal hoztak létre, hogy az államnak, de mindenekelőtt a hadseregnek a szükséges kézműipari termékekkel történő ellátásában jelentkező nehézségeket kiküszöböljék vagy legalábbis csökkentse. A *Notitia Dignitatum* adatai szerint Nyugaton 20, Keleten 15 ilyen *fabrica* működött. Számos műhely csupán egyetlen termék előállítására szakosodott; így pajzsokat például Lauriacumban, Carnuntumban és Aquincumban, íjakat Ticinumban, nyilakat Concordiában, egyenruhákat Trierben és másutt gyártottak. Az ilyen üzemekben ugyanúgy dolgoztak szabad születésű kézművesek, mint rabszolgák; az utóbbiak között fegyverek is akadtak.²³⁴

Így tehát legalábbis a nagyvárosokban a plebs különböző rétegekre tagozódott, és társadalmi hierarchiája a még leginkább megbecsülésnek örvendő, részben tehetős kereskedőktől az állami manufaktúrákban dolgozó fegyverekig terjedt. Ugyanakkor rendkívül világosan mutatkoztak meg azok a tényezők is, amelyek elősegítették a városi alsó rétegek nivellálódását. Minden kereskedő és kézműves szigorú állami ellenőrzés alatt dolgozott. Az ellenőrzést elősegítette, hogy a kézműveseket és kereskedőket testületek fogták össze, amelyek tagságát jól át lehetett tekinteni, és amelyek felett felügyeletet lehetett gyakorolni. Ilyen jellegű testületekbe tömörültek például a milánói kereskedők (*corpus mercatorum Mediolanensium*). Rómában egyes foglalkozások szerinti csoportok jöttek létre például a pékek (*pistores*) és egyéb foglalkozásúak körében. Az állami *fabricae* munkásai kezdettől fogva zárt, *collegiumszerűen* szervezett csoportokat alkottak, és ezeket rendkívüli szigorral irányították. Az ott kirótt büntetések megegyeztek a katonai büntetésekkel. A kereskedők és a kézművesek függősége még erősebb volt azáltal, hogy foglalkozásukat – legalábbis Nyugaton – nem választhatták meg szabadon. A hajósoknak például kifejezetten megtiltották, hogy munkaterületüket megváltoztassák (*sint perpetuo navicularii*), és a foglalkozás öröklése kötelező érvényű volt. A kényszeröröklés ugyanígy fennállt a kézműveseknél is. A pékek körében a foglalkozási kényszer odáig terjedt, hogy még a pék vejének is magára kellett vállalnia az ezzel a foglalkozással járó terheket, és a mesterséget ugyanolyan kötelezettségek mellett kellett gyakorolnia, mintha pékcsaládban született volna.²³⁵ Ugyanígy, ahogy nőttek az állam gondjai a kézműipari termelés területén, szigorodott a kézművesek elnyomása is a kényszerterületekben. I. Theodosius halála után a nyugati birodalomrészben

(lásd a 227. jegyzetet). A késő császárkori városi *plebs*re összefoglalóan: W. Seyfarth: *Soziale Fragen* 104. skk.; uő., in *Die Rolle der Plebs im spätrömischen Reich*, szerk. V. Beševliev und W. Seyfarth (Berlin, 1969) 7. skk.; összefoglalóan A. Knepp: *Untersuchungen zur städtischen Plebs des 4. Jahrhunderts n. Chr.* (Bonn, 1979). Kereskedők és kézművesek: lásd még különösen A. H. M. Jones: *The Later Roman Empire* 824. skk.; A. Piganiol–A. Chastagnol: *L'Empire chrétien* 314. skk. A kézműipar szakosodására vonatkozólag H. von Petrikovits: *Zeitschr. f. Pap. und Epigr.* 43, 1981, 285. skk. Az egyes rétegekhez és csoportokhoz vö. A. F. Norman: *Journ. of Rom. Stud.* 48, 1958, 79. skk.

²³⁴ Ehhez A. Persson: *Staat und Manufaktur im römischen Reiche* (Lund, 1923); a munkások társadalmi állásához a *fabricae*ben N. Charbonnel, in *Aspects de l'Empire romain*, szerk. F. Burdeau–N. Charbonnel–M. Humbert (Paris, 1964) 61. skk.

²³⁵ Kereskedők Milánóban: L. Ruggini, *Economia e società dell' „Italia annonaria”* 84. skk. *Pistores, navicularii*: A. Piganiol–A. Chastagnol: *L'Empire chrétien* 315. sk., 319. sk. A *navicularii*re vonatkozó említett törvények: *Cod. Theod.* 13,5,19 és 13,5,12, *pistores*ről: uo. 14,3,2 és 14,3,14. Kényszerterületek: lásd a 152. jegyzetben megadott irodalmat.

kifejezetten megtiltották a kézműveseknek, hogy vidékre költözzenek, vagy akár a hadsereg, akár az egyház szolgálatába álljanak.

Egészében véve a plebs urbana gazdasági helyzete is meglehetősen kedvezőtlen volt. A kereskedők gátlástalan kizsákmányolása és a kézművesek elnyomása közepette kevesen voltak közöttük jobb helyzetben – ezek is többnyire a keleti városokban. Ugyanakkor őket is az az állandó veszély fenyegette, hogy a curialisok rendjébe történő kényszerbesorolásuk következtében elveszítik vagyონukat. Még egy olyan átlagon felül gazdag városban is, mint Antiochia, a 4. században Libanios szerint a kereskedők az ötvenként esedékes adót csak „zokogva” tudták megfizetni. Ha pedig erre képtelenek voltak, nem maradt más hátra, minthogy gyerekeiket rabszolgának adják el, és ily módon teljesítsék fizetési kötelezettségüket. Antiochia legtöbb kézművese szegény volt. Lakáskörülményeik – gyakran nyomorúságos házakban – rettenetesek voltak. Sokan közülük olyan szegények voltak, hogy már saját kis műhelyük kifestésének költségei miatt is tönkrementek.²³⁶ Az alsó néprétegek helyzete számos más városban még rosszabb lehetett. A nagyobb városokban mindenütt beteg koldusokba lehetett ütközni, akiket az egyház ápolt és táplált. Az afrikai városokban uralkodó szegénységre vonatkozóan sokatmondó az a történet, amelyet Augustinus mesél el: egy öreg szabó Hippo városában elveszítette a kabátját, és egyáltalán nem volt pénze, hogy újat vegyen magának. Csodával határos módon aztán talált egyszer egy halat, amelyet el tudott adni, azonban a kapott pénz még mindig nem volt elegendő kabátra, hanem csupán némi gyapjúra, amelyből a felesége valamiféle ruhadarabot tudott előállítani. Ammianus Marcellinus szerint Rómában sokan olyan szegények voltak, hogy nem saját fedél alatt, hanem kocsmákban és középületekben éjszakáztak. Szegénységüknek megfelelően a városi alsó rétegek általában alacsony társadalmi megbecsülésben részesültek: Ammianus Marcellinus szerint a plebs már csak a kockajáték és kocsiverseny iránt érdeklődött, így Rómában többé semmiféle komoly dolgot nem művelhettek.²³⁷

A városi plebshez hasonlóan a plebs rustica is számos csoportra tagozódott. E csoportok tényleges helyzete általában véve rossz volt, és többé már nem különböztették meg őket egymástól olyan nagy társadalmi különbségek, mint amilyenek például az 1. században egy önálló parasztot és egy megbilincselve dolgoztatott földművelő rabszolgát elválasztottak egymástól. A vidéki lakosság nagy tömegeit földművesek tették ki. Nagy számban voltak azonban kézművesek is, mindenekelőtt a nagybirtokokon, amelyek tulajdonosainak Palladius azt javasolta, hogy a számukra fontos kisipari ágazatokat szakmunkásokkal képviseltessek. A bányakörzetekben voltak névleg szabad bérlők, valamint rabszolga fegyencek is, akik bányászokként dolgoztak.²³⁸ A földművesek is különböző társadalmi rétegekből tevődtek össze. A nagybirtokokon a röghöz kötött colonusok képviselték a munkaerő nagy tömegeit. A latifundiumokon is akadtak azonban *inquilini*, földművesek, akik ott telepedtek le, és akik I. Valentinianus uralkodása előtt még azzal a joggal is rendelkeztek, hogy elköl-

²³⁶ Kereskedők: Libanios, *Or.* 26,23 és 46,23; Kézművesek: uo. 20,36. sk.; 29,27; 33,32. Ehhez I. Hahn: i. m. (lásd a 227. jegyzetet) 25. sk.; J. H. W. G. Liebeschuetz: *Antioch* 52. skk.

²³⁷ Koldusok: Palladius Monachus, *Historia Lausiaca* 68; Szegénység Hippóban: Augustinus, *De civ. Dei* 22,8. Szegénység a késő római társadalomban általában: E. Patlagean: *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance, 4e–7e siècles* (Mouton–Paris–La Haye, 1977). *Plebs* Rómában: Amm. Marc. 14,6,25. sk.; vö. 14,6,2.

²³⁸ Kézműipar a birtokokon: Palladius, *Agr.* 1,6 és 7,8. Bányászok a késő római korban: S. Mrozek, in *Die Rolle der Plebs im spätrömischen Reich* 61. skk.

tőzhettek a birtokról. Nem hiányoztak a bér munkások sem, akik a földbirtokossal *contractumot* kötöttek, és megállapodásban kikötött munkabért (*merces placita*) kaptak (*Cod. Iust.* 11,48,8,1). Külön csoportot képeztek közöttük az idénymunkások, mint például számos észak-afrikai vándormunkás, akik nyaranta aratáskor a nagy numidiai birtokokon lettek munkára. A kisméretű saját birtokkal rendelkező önálló parasztok rétege a késői császárságban korántsem tűnt el. Így például Libanios szerint Syriában nemcsak olyan falvak léteztek, amelyekben egy uraság, vagyis egyetlen nagybirtokos volt jelen, hanem olyanok is, amelyekben sok kisbirtokos élt. A vidéki lakosság különleges rétegét alkották a barbár hadifoglyok, akiket egyes földbirtokosok között osztottak el, és akik mint *quadam servitute dediti* (*Cod. Iust.* 11,50,2) – de a rabszolgáékval mégsem teljesen azonos jogállásban – termelőmunka végzésére voltak kényszerítve (*tributarii*). Végezetül a Földközi-tenger medencéjének nyugati részén – legalábbis helyenként, mint például Sicilia szigetén és Hispaniában – a nagybirtokokon rabszolgák is dolgoztak. Számos provinciában azonban – így például Syriában vagy Cappadociában – a bőségesen rendelkezésünkre álló források ellenére sem lehet őket többé már kimutatni. Ebből a tényből kiderül, hogy a mezőgazdasági dolgozók összetételének sokszínűségét regionális különbségek is fokozták. Ez érvényes magára a colonatus rendszerére is, amely nem mindenütt azonos mértékben terjedt el: a birodalom egyes peremterületein, ahol a latifundium-gazdálkodás csak később alakult ki, a colonatus rendszere csak a 4. század második felében intézményesült, nevezetesen Illyricumban 371-ben, Palaestinában pedig 386-ban.²³⁹

Mindazonáltal a colonusok a késő római agrárszerkezet legjellemzőbb és leginkább homogén rétegét képezték a vidéki lakosságon belül. A colonusoknak – szemben a rabszolgákkal – jogukban állt, hogy saját földbirtokuk legyen, hogy törvényes házasságot kössenek, és – legalábbis eleinte –, hogy a hadsereg kötelékébe álljanak. Kötelezettségeik és társadalmi mozgásszabadságuk tekintetében azonban *de facto* gyakran nagyobb függőségben éltek, mint a rabszolgák. Miután már a 3. századi válság idején a colonusok egyre gyakrabban az általuk bérelt és megművelt földbirtokhoz kötöttek, Diocletianus az adórendszer reformjával összefüggésben intézményesen röghöz kötötte a colonusokat. Jellemző, hogyan szilárdították meg ezt az alapvetőnek talált függőségi rendszert később újabb törvényekkel, ami annál is inkább szükséges volt, mert a vidéki lakosság ellenállása e rendszerrel szemben – mindenekelőtt a birtokokról való elszökődés formájában – egyre jobban veszélyeztette annak működőképességét. Lactantius szerint Diocletianus reformja a colonusokra nehezedő adóterhek *enormitasa* révén azt eredményezte, hogy a földbirtokok elnéptelenedtek és kihaltak.²⁴⁰ Nagy Constantinus 332-ben elrendelte, hogy aki szökevény colonust befogadott, annak vissza kellett szolgáltatnia eredeti tulajdonosának, és azonkívül a kiesett adót is vissza kellett fizetnie, míg a szökéssel gyanúsított colonust rabszolga módjára meg-

²³⁹ *Cod. Iust.* 11,53,1. skk. és 11,51,1. A vidéki népesség egyes kategóriáira vonatkozólag A. H. M. Jones: *The Later Roman Empire* 773. skk.; A. Piganiol–A. Chastagnol: *L'Empire chrétien* 303. skk.; vö. F. Tinnefeld: *Die frühbyzantinische Gesellschaft* 33. skk.; bér munkásokra különösen W. Seyfarth: *Soziale Fragen* 95. skk. A Syriára vonatkozó összes adatot lásd J. H. W. G. Liebeschuetz: *Antioch* 61. skk. Cappadociára vonatkozólag vö. R. Teja: *Cappadocia* 67. sk. (aki a korai császárság mintájára kiterjedt mezőgazdasági rabszolgásgálgal számol).

²⁴⁰ *De mort. pers.* 7,3. A vidéki népesség elszökődésére vonatkozólag lásd pl. A. E. R. Boak–H. C. Youtie, in *Studi in onore di A. Calderini* (Milano, 1957) 325. skk. (Egyiptom); H. Bellen: *Sklavenflucht* 122. skk.

bilincseltek (*Cod. Theod.* 5,17,1). Egy 357-ben hozott rendelet előírta, hogy a földbirtokos földjének eladását követően annak colonusait ne vihesse magával: ezeket a birtokkal együtt a vevőnek kellett átadnia (uo. 13,10,3). Későbbi törvények egész sora még tovább korlátozta a colonusok mozgásszabadságát, és még a hadseregbe vagy a klérusba való belépést is megtiltották számukra. Egy 419-ben hozott törvény értelmében a szökött colonust még 30 év elteltével is vissza kellett vinni arra a birtokra, ahol született, függetlenül attól, hogy az eredeti tulajdonos élt-e még avagy sem (uo. 5,18,1). Ily módon teljesen magától értetődő, hogy a foglalkozás kényszeröröklése a colonuscsalád bármelyik tagjára mint *colonus originarius*ra ugyanúgy vonatkozott, mint a városi kereskedőkre vagy kézművesekre. Egy 380-as törvény a colonusoknak még azt is megtiltotta, hogy saját rendjükön kívül kössenek házasságot (uo. 10,20,10).

A vidéki lakosság egyes kevésbé függő csoportjai a késő Római Birodalomban esetenként lényegesen jobb helyzetben voltak, mint a colonusok tömegei. A plebs rustica keretén belül végbemenő társadalmi fejlődés azonban mégiscsak a városi alsó rétegek esetéhez hasonlóan a kiegyenlítődés irányába mutatott. Mindenekelőtt fontos volt, hogy a *coloni adscripticii* függőségi formája mind jobban elterjedt, miközben a vidéki lakosság másfajta jogállású csoportjainak ereje általánosan csökkent. A colonatusrendszer intézményes bevezetése a 4. század végén Illyricumban és Palaestinában világosan kifejezésre juttatta ezt a fejlődési folyamatot. Szembeötlő volt továbbá, hogy a társadalmi függőség formája a különböző földművesrétegek esetében is fokozottan egységes alakot öltött. Ez a fejlődés nemcsak a rabszolgák és colonusok egymáshoz közelítésében figyelhető meg, amely az előbbiek esetében különböző jogok elnyerése, utóbbiak esetében pedig a fokozódó szabadságvesztése miatt következett be. Az *inquilini*, akik az *adscripticii* szabad költözködési joguk révén alapvetően más helyzetben voltak, mozgásszabadságukban I. Valentinianustól kezdve mind jobban korlátozták őket, és nem sokkal később teljesen elvesztették szabadságukat. Ily módon egy 419-ben kiadott törvény értelmében a birtokról való szökésük után akár 30 esztendővel is ugyanúgy vissza kellett vinni őket oda, mint a közönséges colonusokat. Még nagyobb súlyt kapott az a tény, hogy a tényleges életfeltételek a plebs rustica egyes csoportjai számára messzemenően egységesek – vagyis egységesen rosszak – voltak. Az adóterhek leginkább a vidéki lakosságra nehezedtek, és főként az ő csoportjaik voltak kitéve az adóbehajtáskor elkövetett visszaéléseknek, függetlenül attól, hogy kisbirtokosok, vagy csupán bérlők voltak. Ennek megfelelően a szegénység vidéken ugyanúgy általános volt, mint a városokban, és ehhez járultak még a földműveseket sújtó rendkívül kemény munkakörülmények. Jellemző továbbá, hogy Nagy Constantinus 321-ben bírák, kézművesek és az összes *urbanae plebes* számára elrendelte a vasárnapi munkaszünetet, ugyanakkor azonban előírta, hogy a vidékiek vasárnap „önként és korlátlanul a földművelésnek szenteljék” magukat (*Cod. Iust.* 3,12,2).

A KÉSŐ RÓMAI TÁRSADALOM ÉS AZ IMPERIUM ROMANUM FELBOMLÁSA

A szegénység, szolgaság és elnyomás a római történelem minden korszakában a társadalom széles rétegei számára a megszokott életkörülményeket jelentette. A késő római társadalomban azonban a lakosság szenvedése minden korábbi mértéket felülmúlt, a szükség és az ínség még szélesebb rétegeket érintett, mint korábban. Minthogy a városok előkelő rétegének – amely hajdan a római uralmi rendszer hasznélvezőjének számított – számos tag-

ja a 3. század óta gazdasági, társadalmi és politikai szempontból csaknem az alsó rétegek színvonalára süllyedt, a késői császárkorban a lakosságnak már csak vékony rétege élhetett háborítatlan jólétben. Ily módon a késő Római Birodalomban a társadalmi feszültségek kirívóan elmélyültek, és a kortársak közül sokan világosan látták a szegény és gazdag közötti ellentéteket. Ambrosius felháborodva kérdezte: „A tehetősök közül vajon ki nem törekszik arra, hogy a szegény embert kicsiny birtokáról elkeresse, a szükségét szenvedőt pedig örökölt földjéről elűzze? ... Nap mint nap gyilkolják a szegényeket!” (Ambr., *De Nab.* 1). Salvianus az 5. században meglehetősen sötét képet festett a végelgyengülésben levő Római Birodalomról (Salv., *De gub. Dei* 4,30): „Egy olyan időszakban, amelyben a római állam vagy már meghalt, vagy legalábbis biztos, hogy a végét járja, és akkor, amikor úgy tűnik, hogy még él, az állam az adók bilincstől mint rablókéztől fojtogatva hal meg, egy ilyen korban számos gazdaggal lehet találkozni, akiknek az adóit a szegények kell hogy megfizessék, vagyis számos gazdag van, akiknek az adói szegényeket ölnek meg...”

A késő római társadalom feszültséggel telítettsége főként a városokban és vidéken igen gyakran és teljesen eltérő okok miatt felszínre jutó társadalmi nyugtalanságokban mutatkozik meg. Az a tény, hogy földművesek – közöttük jogi szempontból független parasztok ugyanúgy, mint colonusok és rabszolgák az adóterhek és a rossz bánásmód miatt elszöködtek, rablóbandákba verődtek, és a római államot katonai fellépésre kényszerítették, a 3. századi tapasztalatokhoz képest nem volt újdonság. A *Bagaudae* mozgalma, amelynek résztvevőit a forrásokban *rusticani*, *agrestes*, *rustici*, *agricolae*, *aratores*, *pastores*, *latrones* néven nevezik, korábbi előképekre ment vissza, és Galliában valamint Hispaniában még az 5. század folyamán is fellángolt. A vidéki ellenállási mozgalmak korábban ismeretlen motívumokkal is összekapcsolódhattak, amelyek elősegíthették a kibontakozásukat. Ezt a legvilágosabban az agonisztikusok megmozdulásában lehet megfigyelni, amely a 4. században és az 5. század elején Észak-Afrikát, mindenekelőtt azonban Numidiát rendkívül nyugtalanította, és a galliai, valamint a hispaniai lázadások mellett a késő Római Birodalomban a leghevesebb vidéki ellenállási mozgalom volt. Hordozói főként a *circumcelliones* – azaz Numidia földbirtokainak idénymunkásai – voltak, akik egyrészt nem rendelkeztek rendszeres jövedelemmel, és emiatt rendkívül kedvezőtlen körülmények között éltek, másrészt viszont személyileg nem függtek annyira a földbirtokostól, mint a rabszolgák vagy a colonusok. A mozgalom egyébként nem annyira társadalmi, mint inkább vallási áramlat formájában jelentkezett, mivel a donatista egyházszakadásból indult ki. Később sem egyszerűen a gazdagok ellen irányult, hanem sokkal erősebben a katolikus egyház ellen, amelynek vezetőivel (*episcopi et clerici*) Augustinus szerint a *circumcelliones* különös gyűlölettel bántak el.²⁴¹

A városokban a társadalmi elégedetlenségeket kiváltó okok igen különbözők, és esetenként szinte semmissek voltak. Rómában időről időre éhséglázadások törtek ki, mivel ott a szűkös termés, szállítási nehézségek, politikai csatározások és nem utolsósorban a kor-

²⁴¹ Augustinus, *Ep.* 185,7,30; Colonusok (*rusticana ... audacia contra possessores suos*) és *fugitivi servi*: uo. 108,6,18. Az agonisztikusok mozgalmára vonatkozólag lásd különösen W. H. C. Frend: *The Donatist Church. A Movement of Protest in Roman North Africa*² (Oxford, 1971); H.-J. Diesner, in *Aus der byzantinischen Arbeit der DDR I* (Berlin, 1957) 106. skk.; uő.: *Der Untergang der römischen Herrschaft in Nordafrika* 99. skk.; Th. Büttner-E. Werner: *Circumcellionen und Adamiten* (Berlin, 1959); B. Baldwin: *Nottingham Mediaeval Studies* 6, 1962, 3. skk.; E. Tengström: *Donatisten und Katholiken. Soziale, wirtschaftliche und politische Aspekte einer nordafrikanischen Kirchenspaltung* (Göteborg, 1964); R. MacMullen: *Enemies of the Roman Order* 200. skk. Bagaudák: irodalom a 199. jegyzetben.

rupció miatt gyakran lépett fel hiány gabonában és borban. Csak a 360-as évekből három ilyen *seditió*ról tesznek említést a források. Jellemző azonban, hogy még egy ilyen jellegű lázadásra is egyszerűen egy népszerű kocsihajtó letartóztatása okot adhatott, amely aztán elszabadította a felgyülemlett indulatokat, mint például 356-ban (Amm. Marc. 15,7,2). 390-ben egy kocsihajtó letartóztatása Thesszalonikiben a germán származású *magister militum*, Buthericus ellen irányuló zavargást váltotta ki, aki a nép számára a gyűlölt, idegen katonai apparátust testesítette meg. Rómában 366-ban még egy pápaválasztás is elegendő volt egy csetepaté kiobbantásához, amely 100 emberéletet követelt (Amm. Marc. 27,3,11. skk.). Néhány évvel később a cappadociai Caesareában az idézett elő lázadást, hogy Valens császár (364–378) a számára elfogadhatatlan püspököt, Basiliust le akarta váltani. 387-ben Antiochiában az váltott ki forrongást, hogy a városi közösségnek tudtára adták az adók megemelését. Az állandóan ismétlődő nyugtalanságok okainak változatossága sem tudja azonban elkendőzni, hogy végső soron valamennyi lázadás ugyanazokra az okokra vezethető vissza: nevezetesen a városokban felgyülemlett társadalmi feszültségekre, amelyeket a széles néptömegek szegénysége és az állam részéről történő brutális elnyomtatása váltott ki.²⁴²

Mindezek az ellenállási mozgalmak, lázadások és nyugtalanságok sem tudtak azonban az alsó néprétegek társadalmi forradalmához vezetni. Sem a római uralmi rendszer szét-hullása, sem pedig az „ókoriból” a „középkori” társadalmi rendbe való átmenet nem valamiféle forradalom hatására ment végbe. Az Imperium Romanum határain belül a társadalmi függőség leginkább irányadó formája a nyugatrómai császárság lehanyatlása előtt és után egyaránt a colonustömegeknek a földbirtokosokhoz való kötődése volt, és a 4. század és a 6. század között eltelt időszakban a nagybirtokos réteg alapstruktúrája éppoly kevésbé változott meg, mint a vidéki tömegeké. A lázadások és az elégedetlenségek egyes vidékeken és a városokban – a római történelem korábbi korszakainak legtöbb, hasonló jellegű ellenállási mozgalmához hasonlóan – egymástól térben és gyakran időben is elszigetelten lángoltak fel; ezért egységes forradalmi mozgalom nem tudott kibontakozni. Ez már csak amiatt is lehetetlen volt, mert az elnyomott társadalmi rétegek gondolkodási horizontja – ugyanúgy, mint a római állam története folyamán korábban mindig – legfeljebb az erőszakkal és az elnyomtatással szemben megnyilvánuló ellenszegülésig, nem a társadalom megváltoztatására irányuló forradalmi elmélet kibontakoztatásáig terjedt. Jellemző módon a szökött colonusok és rabszolgák célja rendszerint nem az volt, hogy a nagybirtokosokkal szemben bandákba verődjenek. Amint az a jogi forrásokból kiderül, általában egyik birtokról a másikra szökdöstek, amelynek birtokosa részéről esetleg jobb bánásmódot remélhettek. Még a nyílt ellenállási mozgalmak hordozói – közöttük maguk a félig-meddig katonai szervezettségű *circumcelliones* – sem voltak abban a helyzetben, hogy forradalmi ideológiát dolgozzanak ki.²⁴³

²⁴² Róma: H. P. Kohns: *Versorgungskrisen und Hungerrevolten im spätantiken Rom* (Bonn, 1961). Thesszaloniki: A. Piganiol–A. Chastagnol: *L'Empire chrétien* 283. sk. (források). Caesarea: Migne, PG 36, 569, ehhez R. Teja: *Capadocia* 201. sk. Antiochia: R. Browning: *Journ. of Rom. Stud.* 42, 1952, 13. skk.; G. Downey: *A History of Antioch in Syria* (Princeton, 1961) 428. skk.; J. H. W. G. Liebschuetz: *Antioch* 104. sk., 164; a késő római *plebs urbana* felkeléseire általában A. Knepp: *Untersuchungen zur städtischen Plebs des 4. Jahrhunderts n. Chr.* 20. skk.

²⁴³ Vö. különösen F. Vittinghoff, in *Zur Frage der Periodengrenze zwischen Altertum und Mittelalter* 298. skk., továbbá uo. 358. skk. (= *Hist. Zeitschr.* 192, 1961, 265. skk.), a marxista forradalomelmélet kritikájával. A késői császárkor eseményeinek marxista megítéléséhez vö. R. Günther: *Klio* 60, 1978,

A késő Római Birodalomban – az alsó társadalmi rétegek nivellálódása, és a szegények és gazdagok közötti összes konfliktus ellenére – ugyanúgy nem létezett egységes forradalmi osztály, mint a római történelem korábbi időszakaiban. Az egyes elnyomott társadalmi csoportok érdekei – helyzetük és függőségük tekintetében – továbbra is különbözők voltak, és ezek világosan megmutatkoztak egy és ugyanazon lázadás alkalmával. A legjobb példa erre az Antiochiában 387-ben kitört felkelés. Az elégedetlenség Antiochia tehető polgárai és curialisai soraiból indult ki, akik elsőként szereztek tudomást az adók megemeléséről. Bekapcsolódott azonban az elégedetlenség kifejezésébe a színházi klakk által feltűztelt városi nép is, amelynek céljaival viszont a városi vezető réteg legtöbb tagja már nem azonosította magát. Ugyanakkor a felkelés során megmutatkozott, hogy ez esetben nem egyszerűen a felső és az alsó rétegek közötti társadalmi összeütközésről volt szó. A gyűlölet ugyanis jellemző módon az állam ellen irányult, és legvilágosabban a császárszobrok ledöntésében jutott kifejezésre, ugyanúgy, mint 382-ben egy felkelés során a cappadociai Nazianz városában. Az ilyen jellegű elszigetelt lázadások elfojtásához azonban a római állam még kellő erővel rendelkezett. Antiochiában a katonaság gyorsan helyreállította a rendet. A császárság részéről a felkelőkkel szemben alkalmazott terrorra jellemző volt, hogy I. Theodosius 390-ben Thesszalonikiben megtorlásul Buthericus meggyilkolásáért 3000 ember lemészárlását rendelte el. A nyugatrómai császárság még a 430-as években is elég erős volt ahhoz, hogy Noricumban a felkelők ellen katonaságot vessen be.²⁴⁴ Ily módon a felkelések és elégedetlenségek a római uralmi rendszer felbomlásához vezető folyamatban csak meglehetősen korlátozott szerepet játszottak. Egyes esetekben mégis hozzájárultak a császárság gyengítéséhez, így például 417-ben, amikor a *civitas Vasatica* nevű galliai kisvárost egy *factio servilis* játszotta a barbárok kezére.²⁴⁵ Az a tény azonban, hogy a Nyugatrómai Birodalom az 5. században többé már nem tudott ellenállni a barbárok nyomásának, nem egyfajta forradalom, hanem sokkal inkább az állam és a társadalom közötti elidegenedés következménye volt. Az egyes társadalmi csoportoknak az állammal szembeni ismétlődő engedetlensége csak egy volt az elidegenedés számos ismertetőjegye közül. Amint azt már az antiochiai felkelés is megmutatta, az elégedetlenkedők fő ellenfele nem a földbirtokos réteg volt, hanem az államapparátus. A császári zsarnokság elvetése pedig olyan célnak bizonyult, amely végeredményben a nagybirtokosok érdekeinek is megfelelt. Ilyen értelemben a Nyugatrómai Birodalom hanyatlását mint olyan folyamatot kell tekinteni, amelynek fő társadalomtörténeti aspektusa nem abban rejlett, hogy az alsó rétegek szembeszegültek a hatalmi rendszert hordozó felső rétegek valamelyikével, hanem abban, hogy a római államrend, amelyet már csak saját hatalmi apparátusának egy igen vékony rétege képviselt, szinte az egész társadalom számára terhessé vált.

Jellemző a késő Római Birodalomra, hogy a mobilitás rendszere, amely a korábbi császárkorban a római uralmi rendszer megszilárdulásához kétségkívül jelentős mértékben hozzájárult, a késői időkben – legalábbis Nyugaton – mindinkább hátramosztató erőnek bizonyult. A császári uralom a Nyugatrómai Birodalomban a szigorú foglalkoztatási kényszer

235. skk. („politikai forradalom” feltételezése „a feudalizmusba való átmenet korszakában”, párhuzamosan az antikvitásból a középkorba való átmenet idején lejátszódó „társadalmi forradalommal”). Rabszolgák és colonusok szökése: lásd a 240. jegyzetet.

²⁴⁴ G. Alföldy: *Noricum* 214. Nazianz: Greg. Naz., *Ep.* 141, ehhez R. Teja: *Capadocia* 202. sk.

²⁴⁵ Paulinus, *Euchar.* 328. skk. (= CSEL 16, 304).

és a kereskedők, kézművesek, colonusok és gyakorlatilag a curialisok foglalkozása kényszer-örökletességének előírásával alapvetően statikus társadalmi rendszert igyekezett felépíteni. A társadalmi pozíciók örökletességét saját hatalmi apparátusán belül is elősegítette, amennyiben lehetővé tette, hogy az officialest hivatalukban saját fiaik kövessék (*Cod. Theod.* 7,22,3). Ugyanakkor azonban a késő római társadalom nem volt kasztrendszer.²⁴⁶ A lakosság különböző csoportjai számára intézményesen is biztosították a társadalmi felemelkedés lehetőségeit: ha valaki a közönséges plebei közül földbirtok vagy pénzösszeg révén elérte egy curialis minősítését, felvették az adott város curialisainak a sorába (*Cod. Theod.* 12,1,133), a gazdag curialisokat pedig a clarissimi soraiba léptették elő. A gyakorlatban a foglalkozás megváltoztatásának és a társadalmi felemelkedésnek a lehetőségei még sokrétűbbek voltak. A curialisok, kereskedők, kézművesek és colonusok foglalkozásváltoztatásával kapcsolatos ismétlődő törvénybeli megszorítások éppen ennek a gyakorlatnak akartak gátat szabni. Jó felemelkedési lehetőségek adódtak többek között az egyházi szolgálat révén. Hogy ez mindenekelőtt Keleten meddig terjedhetett, világosan megmutatkozik a 4. században a cappadociai Eunomius példáján. Kisparaszt gyermekeként nem akart osztozni apja sanyarú sorsában, ezért megtanult írni és olvasni, s írnok lett, majd tanító. Ezután Constantinopolisba ment, ahol szabóként dolgozott, majd Antiochiába költözött, ahol *diaconusszá* szentelték. Később Kyzikos püspöke lett és öreg napjait Calchedón közelében fekvő birtokán élte le egy villában.²⁴⁷ III. Valentinianus alatt (424–455) Nyugaton a colonusok különböző kategóriái, a rabszolgák, illetve a céhekbe tömörülő kereskedők és kézművesek, valamint a curialisok számára megtiltották, hogy egyházi tisztségeket vállaljanak (*Nov. Val.* 35,3). Legalábbis az állam hivatali apparátusában és a katonai szolgálatban azonban mindig kínálkoztak kedvező felemelkedési lehetőségek, annak ellenére, hogy megtiltották a hivatalnokszemélyzet és a hadsereg toborzását a függő helyzetben levő néptömegek köréből. Ezáltal azonban figyelemre méltó ellentmondások keletkeztek. Miközben az állam makacsul ragaszkodott a foglalkozási kényszer és a foglalkozások örökletességének a rendszeréhez, gyűlöletessé tette magát a lakosság érintett csoportjainak körében. Másrészt viszont a hatalmi apparátusban a felemelkedési lehetőségek megnyitásával leginkább maga az állam járult hozzá ahhoz, hogy az erőszakrendszer a gyakorlatban hézagossá maradt. Végezetül pedig az állam a kiváltságos hivatalnoki és katonai réteg támogatásával, amelynek tagjai gyakran alacsony származásúak voltak, a hasonló privilégiumokkal nem rendelkező tömegek soraiban megintcsak elégedetlenséget és gyűlöletet váltott ki.

Az elidegenedésnek számos egyéb tényezője volt. A késő római társadalomnak az államtól való elválása eleve megmutatkozott azáltal, hogy Nyugaton a nagybirtokok saját földbirtokosuk kezében az államon belül mind gazdasági, mind pedig politikai szempontból egy-

²⁴⁶ Vö. ehhez R. MacMullen: *Journ. of Rom. Stud.* 54, 1964, 49. skk., németül in H. Schneider (szerk.): *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der römischen Kaiserzeit* 155. skk. és különösen A. H. M. Jones: *Eirene* 8, 1970, 79. skk. = uő.: *The Roman Economy* 396. skk., a késő római korban a társadalmi felemelkedési lehetőségeinek kiemelésével, szemben a korábbi kutatásokkal, így pl. P. Charanis: *Byzantion* 17, 1944/45, 39. skk. (Jonesnak azonban azt a véleményét, miszerint a késő római társadalom áteresztőképessége nagyobb lett volna a császárkoriénál, nem lehet elfogadni). Társadalmi mobilitás a késő római Egyiptomban: J. G. Keenan: *Zeitschr. f. Pap. und Epigr.* 17, 1975, 237. skk. A császári törvényhozás intencióihoz a kiváltságok és a rendi hovatartozás rögzítése során (I. Constantinus törvényei példáján) lásd D. Liebs: *Rev. Internat. des Droits de l'Ant.* 24, 1977, 297. skk.

²⁴⁷ Migne, PG 35, 264, ehhez R. Teja: *Capadocia* 77. Az egyházi előkelők rétegére vonatkozólag vö. W. Eck: *Chiron* 8, 1978, 561. skk.

re önállóbb egységeket alkottak. Ezek a birtokok messzemenően önellátásra rendezkedtek be. Amint azt egy nagybirtok leírása 369-ből megvilágítja, a birtokokon egyaránt léteztek szőlők, olajfaültetvények, szántók, legelők, erdők, települések, városi és vidéki rabszolgák, kézművesek, háziszemélyzet, colonusok, szerszámok, jószág és pénz (*Cod. Iust.* 9,47,7,1). A földbirtokok mind jobban visszahúzódtak latifundiumára. Ausonius a 4. század végén – miután csaknem két évtizedet a császári udvarban töltött – felváltva élt Burdigalában és aquitaniai birtokán. Már 327-ben és 354-ben hoztak olyan törvényeket, amelyek a provinciabeli senatorokat arra kényszerítették, hogy legalább az ünnepi játékok rendezésére Rómába utazzanak (*Cod. Theod.* 6,4,2 és 4). Az 5. század folyamán sok mágnás hosszú időre a saját birtokán telepedett le, ahol szinte uralkodói hatalmat gyakorolt. Colonusaik fölött ugyanis vagy maguk bíraskodhattak, vagy tetszésük szerint saját bírát rendelhettek ki föléjük, és joguk volt a testi fenytésre, sőt, halálos ítélet végrehajtására is. A barbár támadások elleni védekezésben – különösen a 4. század vége óta – egyre inkább saját személyzetükre voltak utalva. Sok birtokot erődítményekkel látták el, amit egy 420-ban hozott törvény hivatalosan is megengedett (*Cod. Iust.* 8,10,10). Számos földbirtokos – mint például 407-ben a hispaniai Didymus, Verinianus, Lagodius és Theodosiolus fivérek – colonusaikat és rabszolgáikat a banditák és barbárok ellen felfegyverezték, és ezek a magánseeregek néha eredményesebben vették fel a harcot az ellenséggel, mint a reguláris csapatok.²⁴⁸ Ily módon a nagybirtok és a császári központi hatalom közötti kapcsolatokról alig maradt meg több az adókötelezettségnél, amely ilyen körülmények közepette az előbbi számára már csak értelmetlen terhet jelentett.

A birodalom lakossága és a császárság közötti elidegenedést jelentősen fokozta az úgynevezett *patrocinium*-megmozdulás. Ez nem volt más, mint egyes colonusok és független parasztok, vagy akár az egész egy és ugyanazon településen élő lakosság menekülésének egy módja a jogtalanságok és az adóterhek elől. Salvianus a következőképpen írja le ezt a folyamatot (*Salv., De gub. Dei* 5,38): a parasztok, hogy az erőszakos adóbehajtások elől elmeneküljenek, „a nagyobbakhoz folyamodnak védelemért, és mint jobbágyok adják meg magukat a gazdagoknak, és alávetik magukat úgymond azok hatalmának és fennhatóságának”. Az érintettek befolyásos katonák, köztisztviselők vagy egyszerűen csak valamely hatalommal rendelkező nagybirtokos védelme (*patrocinium*) alá helyezték magukat, akiknek ellenszolgáltatásként kezdetben „ajándék”, később pedig rendszeres beszolgáltatás formájában mezőgazdasági termékeket vagy pénzt juttattak. A 4. század közepe táján a *patrocinium* kapcsolatok Egyiptom, Syria és Illyricum területén már egyértelműen kimutathatók.²⁴⁹ A nagybirtokosok és az alsó rétegek között ezen a téren teljesen egyértelmű érdekközösség állt fenn, amely ugyanakkor ellentmondott az állam érdekeinek. Az állam ezt a folyamatot azal próbálta feltartóztatni, hogy – 368-tól kezdve – maga is bevetett úgynevezett „népvédőket” (*defensores plebis*), akik a közösségeket az erőszakkal és a jogtalanságokkal szem-

²⁴⁸ Synésios, *Ep.* 130. Hispania: lásd K. F. Stroheker: *Arch. Esp. Arq.* 45/47, 1972/74, 595.

²⁴⁹ Egyiptom: *Cod. Theod.* 11,24,1, lásd ehhez G. Diódsi: *Journ. of Jurist. Papyrol.* 14, 1962, 57. skk. Syria: Libanios, *Or.* 47,1. skk.; ehhez L. Harmand: *Libanios: Discours sur les patronages* (Paris, 1955). Illyricum: *Amm. Marc.* 19,11,3. Összefoglalóan különösen I. Hahn: *Klio* 50, 1968, 261. skk., lásd még in H. Schneider (szerk.): *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der römischen Kaiserzeit* 234. skk. Városi közösségek és befolyásos személyek közötti hasonló kötődések: L. Harmand: *Un aspect social et politique du monde romain. Le patronat sur les collectivités publiques des origines au Bas-Empire* (Paris, 1957).

ben voltak hivatva védelmezni. Ez az intézkedés azonban éppúgy nem járt sikerrel, ahogy a patrocíniumokkal szemben 360-ban, 368-ban, 395-ben és 399-ben hozott rendelkezések sem, míg aztán 415-ben hivatalosan is elismerték őket (*Cod. Theod.* 11,24,6). Ez azt jelentette, hogy a császári uralmi rendszerből immár nemcsak az egyes birtokok személyzete, hanem gyakorlatilag egész térségek teljes lakossága is kivált, minthogy ezen az úton-módon számos városi közösség is védelemre törekedett. Ugyanakkor ez a fejlődési folyamat – akárcsak a nagybirtokok növekvő autonómiája – egyértelművé tette, hogy a római államrend széthullása nemhogy a fennálló társadalmi rend változásával, de még csak gyengülésével sem járt együtt. Éppen ellenkezőleg, ez a folyamat a nagybirtokosi réteg megerősödését és széles néptömegek colonatusszerű függőségi rendszerének további elterjedését eredményezte.

A patrocínium-rendszer elterjedése a császári monarchia szempontjából súlyosabb következményekkel járt, mint az egyes felkelések és lázadások. Az adók gyakori kimaradása miatt a hatalmi apparátus fenntartásához szükséges bevételi források veszélyben forogtak. Nem maradt más választás, minthogy ott emeljék az adóterhek nyomását, ahol az uralmi rendszer még működött, nevezetesen a császári nagybirtokokon és a városokban. Az a tény, hogy ezáltal csak az állammal szembeni elégedetlenség nőtt, már 387-ben világosan megmutatkozott az antiochiai adóemelés kapcsán. Így azoknak a száma is egyre csökkent, akik készek voltak arra, hogy az állam fenntartásáért fáradozzanak. Míg a késő Római Birodalomban a keresztény egyház érdekében olyan kimagasló tehetségű férfiak szálltak síkra, mint a milánói Ambrosius, a caesareai Basilius, a nazianzi Gregorius, a nyssai Gregorius vagy Augustinus, addig nőttön nőtt a római rendfenntartó hatalommal szembeni közömbösség. Rómában – amely a késői császárkorban az Imperium Romanumnak már csak elméletileg volt fővárosa – a társadalmi passzivitás Ammianus Marcellinust heves kritikára készítette: arra panaszkodott, hogy Rómából lázadásokon, kocsorozásokon és hasonló léhaságokon kívül immár semmi egyébről nem lehet hírt adni. Salvianus az 5. században a római társadalom közömbösségéről lehangoló bizonyítványt állított ki: „Játszunk, annak ellenére, hogy rettegünk a fogságba eséstől, és nevetünk még a halálfélelem közepette is. Az ember azt hinné, hogy az egész római nép bolondgombát evett. Meghal, és közben kacag.” A gyűlölt császári monarchia nyilvánvaló hanyatlásából azonban bizonyos társadalmi körök egészen másfajta következtetést vontak le. Ők inkább barbár uralom alatt akartak élni, mivel a kialakuló germán területiális államok uralmi rendszere nem elnyomó apparátuson és állami adórendszeren, hanem feudális függőségi formákon nyugodott. Az 5. század elején már Orosius is panaszkodott, hogy vannak rómaiak, *qui malint inter barbaros pauperem libertatem, quam inter Romanos tributariam sollicitudinem sustinere* (akik inkább akarják elviselni a barbárok között a szegényes szabadságot, mint a rómaiak között az adóktól terhes sanyarúságot). Salvianus korában megszokott dolog volt, hogy széles népcsoportok – köztük előkelő és művelt egyének is – a barbárokhoz szöktek: „A barbárok között keresik a római emberiséget, mert nem képesek elviselni a rómaiak barbár embertelenségét”.²⁵⁰

Ily módon nemcsak azok az erők gyengültek, amelyeknek a barbárokat kellett volna feltartóztatniuk, hanem az emberek hozzászórtak a barbárokhoz – mint kisebbik rosszhoz – a római államrenddel összehasonlítva. Ugyanakkor a császárság tragikus módon nemcsak arra kényszerült, hogy eltérje zárt germán törzsszövetségek letelepedését a birodalom ha-

²⁵⁰ Amm. Marc.: 14,6,2. skk.; Salv., *De gub. Dei* 7,6 és 5,21; Oros., *Hist. adv. pag.* 7,41,7. Salvianus társadalomkritikájára vonatkozólag lásd J. Badewien: *Geschichtstheologie und Sozialkritik im Werk Salvians von Marseille* (Göttingen, 1980).

tárain belül, hanem arra is, hogy saját érdekében alkalomadtán még elő is mozdítsa ezt. Így a római állam a nyugati birodalomrészben tulajdonképpen önmaga sírásója lett. Az adóterhek és az állami zsarnokság elől egyrészt a magánbirtokokra, másrészt pedig a barbárokhoz történő tömeges menekülés következtében egész vidékek néptelenedtek el. Hogy hatalmas kiterjedésű területek elnéptelenedése már a 4. század végén mekkora méreteket öltött, kiderül Ambrosius megállapításából, amely szerint a halál nemcsak az emberek közös sorsa, hanem a városoké és a vidéké is; igen sok kihalt várost és birtokot lehetett ugyanis látni (Ambr., *Ep.* 39,3). A 4. és az 5. század fordulóján a helyzet tovább rosszabbodott,²⁵¹ és a lakatlanná vált területeknek a római gazdaság érdekében történő újra benépesítésére szinte csak egyetlen lehetőség kínálkozott, nevezetesen a barbárok letelepítése. A császárság számára a másik, különösen égető probléma a hadsereg kiegészítése volt, minthogy a hadsereg kötelékébe való belépés tilalmát fokozatosan szinte a birodalom lakosságának összes csoportjára kiterjesztették. Ezen a téren is csak a barbárokra lehetett számítani, akiket vagy felvettek a reguláris római hadseregbe, vagy – amint az már a 4. század vége óta szokásban volt – törzseiket szövetségeseikként (*foederati*). Vették igénybe. Ezáltal a római társadalom és az önmagát egyre inkább csak barbár katonai segítséggel fenntartani képes császárság között a szakadék tovább mélyült. A barbár katonai apparátussal szemben ismételten ellenállás robbant ki, mint például 390-ben Buthericus meggyilkolásakor, vagy 408-ban Stilicho megbuktatásakor, aki „a vandálok gyáva, kapzsi, hitszegő és álnok népének a sarja, és aki nem érte be azzal, hogy az uralkodó alatt maga is császárként uralkodott” (Oros., *Hist. adv. pag.* 7,38,1). Ezzel egyidejűleg a barbár törzsszövetségek befogadása a birodalomba aláásta az uralmi rendszer eddigi infrastruktúráját. A barbárokat természetesen nem kizárólag a teljesen elnéptelenedett vidékekre telepítették. A 398-ban kiadott úgynevezett bekvártélyozási törvény értelmében az elfoglalt területen a helyi lakosokat arra kötelezték, hogy házuk és udvaruk egyharmadát átengedjék a germánoknak, ami azután a közigazgatás, az igazságszolgáltatás és az adóztatás szempontjából súlyos következményeket vont maga után. Összességében véve az elfoglalt területeken a római és a germán lakosság egymás mellett élése ugyan lényegesen kevesebb súrlódással működött, mint ahogy ezt a kulturális és nyelvi különbségekre tekintettel el lehetett volna várni. A római társadalmat a földbirtokok és a vagyon szükségszerű újraelosztása nem rázta meg alapjaiban, mivel a germánok társadalmi rendje messzemenően megegyezett a késő római társadalomével. A germán társadalmi rend jellemző tulajdonságai – mint például a „kíséret” (*Gefolgschaft*) szokása – csak fokozatosan jutottak erőteljesebben érvényre, de ezek sem kerültek ellentmondásba a késő római társadalmi struktúrákkal. Ugyanakkor a katonai szempontból erős germán törzsszövetségek megtelepedése a birodalom határain belül hosszú távon megint csak gyengítette a központi császári hatalmat, és a római Nyugaton, ahol a császárság teljes egészében ettől a hatalmi apparátustól függött, el kellett hogy érkezzék az óra, amikor ez az apparátus félre-söpörte a császárságot.

Abban, hogy a germánok az 5. században a Római Birodalom helybeli lakossága számára már nem tűntek olyan idegennek, mint korábban, a rómaiak és a barbárok közös vallási és etikai értékrendszerének – nevezetesen a kereszténységnek – döntő szerepe volt. A kereszténység hozzájárulása a római uralmi rend bukásához minden bizonnyal nem abban rejlett, hogy a keresztény tanok a római hazafiságot aláásták, és ezáltal az általános rezigná-

²⁵¹ Claudianus, *In Ruf.* 2,38. skk., a problémákhoz különösen A. E. R. Boak: *Manpower Shortage and the Fall of the Roman Empire* (Ann Arbor, 1955); további irodalom a 178. jegyzetben.

ciónak szabad utat adtak volna. A keresztény rómaiak hazafisága általában véve nem volt kisebb a pogány kortársak patriotizmusánál. *Romanus orbis ruit, et tamen cervix nostra erecta non flectitur* – mondta Hieronymus (a római világ összeomlott, s még csak a szemünk sem rebbent – Hier., *Ep.* 60,16). Az egyház a keresztény császárság érdekében – főleg Keleten – többet tett, mint például a pogány senatori arisztokrácia. A keresztények és pogányok közötti ideológiai harc, és ezen túlmenően a katolikus egyház, illetve a számos eretnek irányzat közötti viták inkább bomlasztó erőknél bizonyultak. Mégsem lehet róluk azt mondani, hogy a császárságot mint politikai rendfenntartó hatalmat döntő módon gyengítették volna. A kereszténységnek a római hatalmi rend szétesésében játszott szerepe abból adódott, hogy ezt a vallást a germánok is felvették, és ennek hordozóivá váltak. Korábban – Róma egész történelme folyamán – a római társadalom magatartási normáinak rendszere a *mos maiorum* volt, amely a rómaiak és a nem rómaiak között áthághatatlan határvonalat vont. A keresztény rómaiak a keresztény barbárral viszont vallása és etikája összekötötte; Orosius szavaival élve azt tartotta önmagáról, hogy *inter Romanos Romanus, inter Christianos Christianus, inter homines homo* (a rómaiak közt római, a keresztények közt keresztény, az emberek közt ember – Oros., *Hist. adv. pag.* 5,2,6). A rómaiak számára a keresztény barbárok már nem mint *hostes*, hanem mint *fratres* jelentek meg (uo. 7,32,9). Ebből a szemszögből nézve Orosius számára Róma elfoglalása 410-ben Alarich által korántsem tűnt tragikus eseménynek, hiszen végső soron a nyugati gótok is keresztények voltak; Salvianus számára a germánok lényegesen jobban megtestesítették a keresztény erényeket, mint maguk a rómaiak. Viszont a keresztény *Romania*, amelyben Orosius víziója szerint a rómaiak és a germánok együtt kellett volna, hogy éljenek, a keresztény császárság csak álombeli eszménykép volt; a jövő letéteményesei az egyes germán területi államok voltak.

A Keletrómai Birodalomban a társadalmi és politikai feltételek kedvezőbbek voltak, és nem idéztek elő olyan erős elidegenedést az állam és a társadalom között, mint Nyugaton. A keletrómai császár és a földbirtokos előkelők – mindenekelőtt a constantinopolisi senatus – között szoros kapcsolatok álltak fenn. A keleti egyház erősen összefonódott az állammal, és azt hathatósan támogatta. Minthogy a keleti városok általában még mindig meglehetősen erős gazdasági erőt képviseltek, Keleten az egyes városi curialisrendek is nemcsak hogy szilárdabbak voltak, de jobban is támogatták az államot, mint Nyugaton. Keleten a városi foglalkozások kényszerű örökletessége is messzemenően hiányzott. Mindenekelőtt azonban: a Keletrómai Birodalom a barbárokkal szemben összehasonlíthatatlanul jobban tudott védekezni, mint a nyugati Imperium; így az előbbi nem sodródott a hanyatlás útjára. Nyugaton azonban a császári hatalmi rend szétesését nem lehetett feltartóztatni. Embertelen törvényei és rendeletei elrugaszkodtak a valóságtól, és gyakorlatilag keresztülvihetetlenek voltak; brutális intézkedései pedig hosszú távon nem vezettek sikerre. Mindaz, amit a nyugati császárság önfenntartása érdekében tett, sikertelennek bizonyult és visszaütött saját életképességére. A társadalom szerkezete ezáltal alapjaiban nem változott meg, hanem sokkal inkább rögzült az egyes nagybirtokosok és a széles néptömegek közötti félfudális függőségi formák elterjedése révén. Ugyanakkor az egykor szilárd politikai rendszer a fejlődési folyamat során mind több ellentmondást mutatott, míg végül összeomlott. E tekintetben – létezésének utolsó évszázadában a késő római császárság válsága bizonyos mértékig emlékeztetett a római köztársaság válságára, ugyanis akkoriban sem a fennálló társadalmi rend alapszerkezete változott meg, hanem egy elavult politikai rendszer dőlt össze. Míg azonban a köztársaság romjain egy új, de mégiscsak római államrend jött létre, a Nyugatrómai Császárság szerepét új államok vették át.

ALFÖLDY GÉZA MŰVEINEK VÁLOGATOTT JEGYZÉKE

- Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien (mit einem Beitrag von A. Mócsy), Budapest, 1965.
- Die Hilfstruppen der römischen Provinz Germania inferior, Düsseldorf, 1968, (Epigraphische Studien vol. 6).
- Fasti Hispanienses. Senatorische Reichsbeamte und Offiziere in den spanischen Provinzen des römischen Reiches von Augustus bis Diokletian, Wiesbaden, 1969.
- Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia, Heidelberg, 1969, (Beiträge zur Namensforschung. Neue Folge, Beiheft 4).
- Flamines provinciae Hispaniae citerioris, Madrid, 1973, (Anejos de Archivo Español de Arqueología, vol. VI).
- El edetano M. Cornelius Nigrinus Curiatius Maternus, general de Domiciano y rival de Trajano (con H. Halfmann), Valencia, 1973, (Servicio de Investigación Prehistórica. Trabajos varios [továbbiakban: SIP], núm. 44).
- Noricum, London-Boston, 1974.
- Die römischen Inschriften von Tarraco, Berlin, 1975, (Madrider Forschungen, vol. 10). Römische Sozialgeschichte, Stuttgart 1984³.
- Die Legionslegaten der römischen Rheinarmeen, Graz-Köln, 1977, (Epigraphische Studien vol. 3).
- Konsulat und Senatorenstand unter den Antoninen. Prosopographische Untersuchungen zur senatorischen Führungsschicht, Bonn, 1977, (Antiquitas. Ser. 1, vol. 27).
- Res Publica Leserensis (Forcall, Castellón), Valencia, 1977, (SIP núm. 55).
- Los Baebii de Saguntum, Valencia, 1977, (SIP, núm. 56).
- Die Rolle des Einzelnen in der Gesellschaft des Römischen Kaiserreiches. Erwartungen und Wertmaßstäbe, Heidelberg, 1980, (Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse [továbbiakban: HAW]. Jg. 1980, 8. Abhandlung).
- Sir Ronald Syme, „Die römische Revolution“ und die deutsche Althistorie, Heidelberg, 1983, (HAW, Jg. 1983, Bericht 1).
- Römische Statuen in Venetia et Histria. Epigraphische Quellen, Heidelberg, 1984, (HAW, Jg. 1984, 3. Abhandlung).
- Die römische Gesellschaft. Ausgewählte Beiträge, Stuttgart, 1986, (Heidelberger Althistorische Beiträge und Epigraphische Studien [továbbiakban: HABES], vol. 1).
- Römische Heeresgeschichte. Beiträge 1962–1985, Amsterdam, 1987, (Mavors. Roman Army Researches, vol. III).
- Römisches Städtewesen auf der Neukastilischen Hochebene. Ein Testfall für die Romanisierung, Heidelberg, 1987, (HAW, Jg. 1987, 3. Abhandlung).
- Antike Sklaverei: Widersprüche, Sonderformen, Grundstrukturen, Bamberg, 1988, (Thyssen-Vorträge. Auseinandersetzungen mit der Antike, vol. 7).

- Die Krise des Römischen Reiches. Geschichte, Geschichtsschreibung und Geschichtsbetrachtung. Ausgewählte Beiträge, Stuttgart, 1989 (HABES, vol. 5).
- Der Obelisk auf dem Petersplatz in Rom. Ein historisches Monument der Antike, Heidelberg, 1990, (HAW 1990, 2. Bericht).
- Tarraco, Tarragona 1991 (Forum, Temes d'història i d'arqueologia tarragonines, vol. 8).
- Studi sull'epigrafia augustea e tiberiana di Roma, Roma, 1992, (Vetera, vol. 8).
- Corpus Inscriptionum Latinarum, Volumen secundum, editio altera, Pars XIV. Conventus Tarracensis, Fasciculus primus: Pars meridionalis conventus Tarracensis. Ediderunt Géza Alföldy, Manfred Clauss, Marc Mayer Olivé. De Gruyter, Berolini – Novi Eboraci, 1995.
- Corpus Inscriptionum Latinarum, Volumen sextum. Inscriptiones Urbis Romae Latinae. Pars octava. Titulos et imagines collegit schedasque comparavit Silvio Panciera. Fasciculus alter. Titulos imperatorum domusque eorum thesauro schedarum imaginumque ampliato edidit Géza Alföldy adiuvantibus Anne Kolb, Thomas Kruse, Veit Rosenberger, Andrea Scheithauer, Gabriele Wesch-Klein itemque Ivan di Stefano Manzella, Martin Spannagel, Jens-Uwe Krause. De Gruyter, Berolini – Novi Eboraci, 1996.
- Die Bauinschriften des Aquäduktes von Segovia und des Amphitheaters von Tarraco. Mit einem Anhang von Peter Witte (Madrider Forschungen vol. 19). Berlin – New York, 1997.
- Ungarn 1956: Aufstand, Revolution, Freiheitskampf. Schriften der Philosophisch-historischen Klasse der Heidelberger Akademie der Wissenschaften 2. Heidelberg, 1997, 1998².
- Städte, Eliten und Gesellschaft in der Gallia Cisalpina. Epigraphisch-historische Untersuchungen. (HABES, vol. 30). Stuttgart, 1999.
- Das Imperium Romanum – ein Vorbild für das vereinte Europa? (Jakob Burckhardt – Gespräche), Basel, 1999.
- Corpus Inscriptionum Latinarum, Volumen sextum. Inscriptiones Urbis Romae Latinae. Pars octava. Titulos et imagines collegit schedasque comparavit Silvio Panciera. Fasciculus tertius. Titulos magistratuum populi Romani thesauro schedarum imaginumque ampliato edidit Géza Alföldy adiuvantibus Maria Letizia Caldelli, Laura Chioffi, Claudia Kramer, Jens-Uwe Krause, Fritz Mitthof, Heike Niquet, Silvia Orlandi, Cecilia Ricci, Andrea Scheithauer, Manfred G. Schmidt, Gabriele Wesch-Klein, Christian Witschel. De Gruyter, Berolini – Novi Eboraci. Megjelenik 2000-ben.

FORRÁSJEGYZÉK

GÖRÖG ÉS LATIN SZERZŐK

<i>Rövidítés</i>	<i>Szerző neve</i>	<i>Mű címe</i>
Ael. Arist., <i>Or.</i>	Aelios Aristidés	<i>Orationes</i>
Ambr., <i>De Nab.</i>	Ambrosius	<i>De Nabuthe</i>
Amm. Marc.	Ammianus Marcellinus	
Anon., <i>De reb. bell.</i>	Anonymus	<i>De rebus bellicis</i>
App., <i>B. civ.</i>	Appianos	<i>Bella civilia</i>
App., <i>Libyké</i>		
Apul., <i>Apol.</i>	Apuleius	<i>Apologia</i>
Aug., <i>Enarr. in Psalm.</i>	Augustinus	<i>Enarrationes in Psalmos</i>
Aug., <i>De civ. Dei</i>		<i>De civitate Dei</i>
Aug., <i>Ep.</i>		<i>Epistulae</i>
Aur. Vict., <i>Caes.</i>	Aurelius Victor	<i>Caesares</i>
Aur. Vict., <i>Viri ill.</i>		<i>Viri illustres</i>
Aus., <i>Mos.</i>	Ausonius	<i>Mosella</i>
Basilius, <i>Ep.</i>		<i>Epistulae</i>
<i>Bell. Alex.</i>		<i>Bellum Alexandrinum</i>
Caes., <i>Bell. Gall.</i>	Caesar	<i>De bello Gallico</i>
Cato, <i>Agr.</i>		<i>De agricultura</i>
Cato, <i>Frg.</i>		<i>Fragmenta</i>
Cic., <i>Att.</i>	Cicero	<i>Epistulae ad Atticum</i>
Cic., <i>Catil.</i>		<i>In Catilinam</i>
Cic., <i>De inv.</i>		<i>De inventione</i>
Cic., <i>De re p.</i>		<i>De re publica</i>
Cic., <i>Q. fr.</i>		<i>Epistulae ad Quintum fratrem</i>
Cic., <i>Rosc.</i>		<i>Pro Sex. Roscio Amerino</i>
Claudianus, <i>In Ruf.</i>		<i>In Rufinum</i>
<i>Cod. Iust.</i>		<i>Codex Iustinianus</i>
<i>Cod. Theod.</i>		<i>Codex Theodosianus</i>
Columella, <i>De re rust.</i>		<i>De re rustica</i>
Corn. Nepos, <i>Att.</i>	Cornelius Nepos	<i>Atticus</i>
Cyprianus, <i>Ad Demetr.</i>		<i>Ad Demetrium</i>
<i>Dig.</i>		<i>Digesta</i>
Dion Chrys., <i>Or.</i>	Dion Chrysostomos	<i>Orationes</i>
Dion. Hal.	Dionysius Halicarnassensis	
<i>Epit. de Caes.</i>		<i>Epitome de Caesaribus</i>

<i>Rövidítés</i>	<i>Szerző neve</i>	<i>Mű címe</i>
<i>Exc. Val.</i>		<i>Excerpta Valesiana</i>
<i>Eus., Hist. eccl.</i>	Eusebios	<i>Historia ecclesiastica</i>
<i>Fronto, Ad M. Caes.</i>		<i>Ad Mārcum Caesarem</i>
<i>Fronto, De nep. amisso</i>		<i>De nepote amisso</i>
<i>Gaius, Inst.</i>		<i>Institutiones</i>
<i>Gell., Noct. Att.</i>	Aulus Gellius	<i>Noctes Atticae</i>
<i>Greg. Naz., Ep.</i>	Gregorius (nazianzosi)	<i>Epistulae</i>
<i>Herod.</i>	Herodianus	
<i>Hier., Ep.</i>	Hieronymus	<i>Epistulae</i>
<i>Horatius, Serm.</i>		<i>Sermones</i>
<i>Ios., Bell. Iud.</i>	Iosephus Flavius	<i>Bellum Iudaicum</i>
<i>Iust., Inst.</i>	Iustinianus	<i>Institutiones</i>
<i>Lactantius, De mort. pers. persecutorum</i>		<i>De mortibus</i>
<i>Libanios, Or.</i>		<i>Orationes</i>
<i>Liv.</i>	Livius	
<i>Liv., Epit.</i>	Livius	<i>Epitome</i>
<i>Nov. Val.</i>		<i>Novellae Valentiniani</i>
<i>Olympiodorus, Frg.</i>		<i>Fragmenta</i>
<i>Opt. Milev.</i>	Optatus Milevitanus	
<i>Oros., Hist. adv. pag. paganos libri VII</i>	Orosius	<i>Historiarum adversus</i>
<i>Palladius, Agr.</i>		<i>Opus agriculturae</i>
<i>Paneg.</i>		<i>Panegyrici Latini</i>
<i>Paulinus, Euchar.</i>	Paulinus (pellai)	<i>Eucharisticus</i>
<i>Petronius, Sat.</i>		<i>Satyricon libri</i>
<i>Philo, De spec. leg.</i>		<i>De specialibus legibus</i>
<i>Philostr., Apoll.</i>	Philostratos	<i>Vita Apollonii</i>
<i>Philostr., Vitae Soph.</i>		<i>Vitae Sophistarum</i>
<i>Plaut., Amphitr.</i>	Plautus	<i>Amphitruo</i>
<i>Plaut., Mil. Glor.</i>		<i>Miles Gloriosus</i>
<i>Plin., Ep.</i>	Plinius	<i>Epistulae</i>
<i>Plin., N. h.</i>		<i>Naturalis historia</i>
<i>Plin., Paneg.</i>		<i>Panegyricus</i>
<i>Plut., Aem.</i>	Plutarchos	<i>Aemilius Paulus</i>
<i>Plut., Ant.</i>		<i>Antoniuss</i>
<i>Plut., C. Gracchus</i>		<i>Caius Gracchus</i>
<i>Plut., Caes.</i>		<i>Caesar</i>
<i>Plut., Cato</i>		
<i>Plut., Cato min.</i>		<i>Cato minor</i>
<i>Plut., Cic.</i>		<i>Cicero</i>
<i>Plut., Crassus</i>		
<i>Plut., Fabius</i>		
<i>Plut., Galba</i>		
<i>Plut., Lucullus</i>		
<i>Plut., Mar.</i>		<i>Marius</i>
<i>Plut., Publicola</i>		
<i>Plut., Sulla</i>		
<i>Plut., Ti. Gracchus</i>		<i>Tiberius Gracchus</i>
<i>Polyb.</i>	Polybios	
<i>RGDA</i>		<i>Res gestae Divi Augusti</i>

Rövidítés	Szerző neve	Mű címe
Sall., <i>Cat.</i>	Sallustius	<i>Catilina</i>
Sall., <i>Iug.</i>		<i>Iugurtha</i>
Salv., <i>De gub. Dei</i>	Salvianus	<i>De gubernatione Dei</i>
Seneca, <i>Apocol.</i>		<i>Apocolocyntosis</i>
Seneca, <i>De benef.</i>		<i>De beneficiis</i>
Seneca, <i>De brev. vitae</i>		<i>De brevitare vitae</i>
Seneca, <i>De clem.</i>	Scriptores Historiae Augustae	<i>De clementia</i>
Seneca, <i>Ep.</i>		<i>Epistulae</i>
Seneca, <i>Helv.</i>		<i>Consolatio ad Helviam</i>
SHA, <i>Gd.</i>		<i>Gordianus</i>
SHA, <i>H.</i>		<i>Hadrianus</i>
SHA, <i>M. A.</i>		<i>Marcus Aurelius</i>
SHA, <i>P.</i>		<i>Pertinax</i>
SHA, <i>S.</i>		<i>Septimius Severus</i>
Socr.		<i>Historia ecclesiastica</i>
Suet., <i>Aug.</i>	Suetonius	<i>Augustus</i>
Suet., <i>Caes.</i>		<i>Caesar</i>
Suet., <i>Cl.</i>		<i>Claudius</i>
Suet., <i>Vesp.</i>		<i>Vespasianus</i>
Suet., <i>Vit.</i>	Symmachus	<i>Vitellius</i>
Symm., <i>Ep.</i>		<i>Epistulae</i>
Symm., <i>Or.</i>		<i>Orationes</i>
Synésios, <i>Ep.</i>		<i>Epistulae</i>
Tac., <i>Agr.</i>	Tacitus	<i>Agricola</i>
Tac., <i>Ann.</i>		<i>Annales</i>
Tac., <i>Dial.</i>		<i>Dialogus de oratoribus</i>
Tac., <i>Hist.</i>		<i>Historiae</i>
Tert., <i>Apol.</i>	Tertullianus	<i>Apologeticum</i>
Tert., <i>De anima</i>		
Them., <i>Or.</i>	Themistios	<i>Orationes</i>
Val. Max.	Valerius Maximus	
Varro, <i>De re rust.</i>		<i>De re rustica</i>
Vell.	Velleius paterculus	
Vitruvius, <i>De arch.</i>		<i>De architectura</i>

FELIRAT-, FORRÁS-, PAPHYRUSGYŰJTEMÉNYEK ÉS EGYÉB RÖVIDÍTÉSEK

ANRW	<i>Aufstieg und Niedergang der römischen Welt</i>
CIL	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i>
CSEL	<i>Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum</i>
IGRR	<i>Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes</i>
ILS	<i>Inscriptiones Latinae selectae</i>
min.	<i>minor</i>
Pap. Lond.	<i>Greek Papyri in the British Museum</i>
Pap. Oxy.	<i>The Oxyrhynchos Papyri</i>
PG	<i>Patrologiae cursus completus, series Graeca</i>
praef.	<i>praefatio</i>

OSIRIS TANKÖNYVEK

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

- a libellis 131
a rationibus 131
ab epistulis 131
Acilius Glabrio, Manius (consul Kr. e. 191-ben) 54
Acilius Glabrio, Manius (consul feltehetőleg Kr. u. 173-ban) 118
actor 140
adlectio a senatusba, adlectus in amplissimum ordinem 118, 119, 183
adományok a közösségek számára 127sk.
adományok és alapítványok 60sk.
adopció 55
adscripticius 191, 196
adscriptio glebae 191
aedilis, a korai Rómában 29, 37; a császárkorban 120; a városokban 128
Aelius Aristidész 106, 108, 110, 112, 113, 150, 152
Aelius Coeranus 114
Aelius Onesimus, Publius 131
Aelius Seianus, Lucius 110, 111
Aemilius 43, 54
Aemilius Lepidus, Marcus 84
Aemilius Paullus, Lucius 54, 55
Africa, provincia 52, 62, 91, 92, 97, 98, 121, 126, 127, 131, 153, 165, 170, 184
Afrika 47, 116, 160, 173, 179
afrikaiak 47, 116
ager Gallicus 48
ager privatus 55
ager publicus 28, 55, 60, 61
agonisztikusok 197
agrárkérdés 60sk., 72skk.
agricolae 58, 197
Agrigentum 49
alapítványok *lásd* adományok
Alarich 204
album decurionum 111
Alexandria 99, 171
alimentációs táblák 108, 142
alkotmány, a korai Rómában 22skk.; serviusi 30sk.; változások a Kr. e. 4. és 3. században 34skk.; Polybios nyomán 46; a késő köztársaságkorban 84; a principatus korában 96skk.; a késő császárkorban 174
alsó rétegek, az etruszkoknál 45skk.; a korai Rómában 17skk., 59skk.; a Kr. e. 4. és 3. században 34skk.; a Kr. e. 2. században 59skk.; a késő köztársaságkorban 89skk.; a principatus korában 98sk.; Kr. u. 3. században 152skk.; a késői császárkorban 173sk.
Alumnus 136
Ambrosius 187, 197, 202, 203
amicitia 103
amicus Caesaris 103
Ammianus Marcellinus 183, 192, 194, 202
angustus clavus 58, 111
Anicii 184, 185
annona 192
Antiochia 99, 189, 190, 194, 198, 199
Antium 39, 90
Antoninus Pius 96, 97, 105, 125
Antonius, Marcus 84, 86, 87
Antonius Musa 123
anulus aureus 23
Appianus 51, 60, 78, 80, 98
Appuleius Saturninus, Lucius 77, 81, 82, 86
Apuleius 118
Apulia 150, 184
Aquila 127, 171, 172
Aquincum 127, 161, 162, 164, 193
Aquitania 184
Arabia 168
aranyművesek 134
Arausio 122
archaikus társadalom 21skk., 33skk.
argentarii 59
ariánusok 189
Aristonikos 74–77, 84
arisztokrácia *lásd* nemesség
Aritienses 103
Arminius 124
Arpinum 90
Arretium 134
Artemidorus Daldianus 138
Asia; *lásd* még Kis-Ázsia 52, 80, 116, 121, 166, 185
Asisium 114
Aspendos 150
assiduus 30
Astura 90
asylum, a korai Rómában 25

- Athén 26, 77, 117
 Athénion 75
 Atilii 44
 Atilius Regulus, Marcus 44, 49
 atléták 19
 Attius Clausus 23
 auctoritas, családfőé 21; császá-
 ré 102, felső rétegé 108
 Aufidius Victorinus 118
 Augustales 130
 Augustinus 55, 134, 190, 197,
 202
 Augustus 76, 84, 92, 95–98, 101,
 106, 107, 109, 111, 119, 122,
 135, 136, 138
 Aurelianus 152, 153, 158, 159,
 168, 170
 Aurelii 18
 Aurelius Symmachus, Quintus
 180, 182, 184, 186, 188
 Aurelius Vettianus 161
 Aurelius Victor, Sextus 168, 171,
 186
 aurum oblativum 183
 Ausonius *lásd* Decimius
- állam, a korai Rómában 22skk.;
 a köztársaságkorban 34skk.,
 71skk.; a császárságkorban
 96skk.
 állam és társadalom közötti el-
 idegenedés 180sk.
 állam szükségállapota 80
 állattenyésztés *lásd* mezőgazda-
 ság
 árak; *lásd* még rabszolgaárak
- Bacchus tisztelői 70
 Baetica 105, 120
 Bagaudae 171, 197
 Balbinus 158, 172
 Balkán-félsziget 89, 98, 153
 bankárok, bankügyletek 49, 53,
 59sk., 152
 barbár betörések 190, 201
 barbárok, a római hadseregben
 190; együttélés a rómaiakkal
 201
 barbárok betelepítése 198sk.
 Barbii 134
 Basilius 198, 202
- batavusok; batavusfelkelés 151
 bányászat; bányák; bányászok
 22, 53, 66sk., 90skk., 152
 bellum desertorum 171
 bellum sociale *lásd* szövetséges
 háború
 Beneventum 44, 109, 142
 Bithynia 110, 136
 Boethius 187
 bonorum administratio 21
 Bordeaux *lásd* Burdigala
 boukoloí 171
 Brigetio 162
 Britannia 106
 britanniaiak 106
 Bulla 165, 168
 Burdigala 187
 Buthericus 198, 199, 203
 büntetőjog, büntetőintézkedé-
 sek 28, 33, 109skk., 191skk.
 bürokrácia, császári 150skk.,
 169sk.
- Caelius Saturninus, Caius 182
 Caesar *lásd* Iulius
 Caesarea (Cappadokiában) 198,
 202
 Caieta 90
 Calabria 150
 calceus patricius 23
 Calchedón 200
 Cales 44, 64
 Caligula 103, 104, 110, 116, 118
 Callistus 131
 Campania 19, 40, 142, 184
 canabae legionis 164
 Canusium 126
 capitatio 192
 capite censi 81
 Cappadocia 153, 168, 195
 cappadociaiak 168
 Capua 49, 62, 74, 75
 Caracalla 105, 154, 158, 163,
 164, 170
 Carnuntum 129, 164, 193
 Carthago Nova 64
 Carus 159
 Cassius Dio 152, 153, 157, 168,
 174
 Castrum Novum 39
 Catilina *lásd* Sergius
 Cato *lásd* Porcius
- Ceionii 185
 celeres 23
 censor, cenzeni tiszttség 31
 census meghatározása 42, 55,
 122skk.
 centumviri 126
 centuriae, a korai Rómában 22
 centuriók 45, 164
 centuriók fiai 164
 cheruscusok 124
 Chrysogonus 91
 Cicero *lásd* Tullius
 circumcelliones 180, 197, 198
 Cirta 120
 civitas Vasatica 199
 clarissimus 111, 157, 180, 187
 classis 31
 Claudii 18, 43, 54
 Claudius 98, 102, 104, 106, 109,
 110, 113, 118, 137
 Claudius, II. 152, 159, 168
 Claudius Atticus Herodes, Tibe-
 rius 99, 114, 117
 Claudius Caecus, Appius 35, 38
 Claudius Pulcher, Appius 80
 clavus 23
 Clazomenai 128
 clementia 102
 cliensi rendszer, cliensek *lásd* cli-
 ens
 cliens, kliensi rendszer 21, 25,
 27skk., 43sk., 127sk.; a biro-
 dalom népessége kliensi vi-
 szonyban a császárral 104sk.
 Clodius Albinus 155, 158, 170
 Clusium 20
 collatio glebalis 183
 collatio lustralis 192
 collegia 132, 164
 collegium fabrum 132
 colonia 141
 colonus inquilinus *lásd* inquil-
 nus
 colonus originarius 196
 colonusok, colonusrendszer 123,
 132; Columella 140–142
 comes 183
 comes rei privatae 185
 comes sacrarum largitionum
 185
 comitatus 178
 comitia centuriata 32
 comitia curiata 22, 30

- comitia tributa 30
 Commodus 147, 152–154, 163, 166, 169, 170
 Comum 117, 127
 concilia plebis 29
 Concordia 193
 concordia ordinum 86
 condicio 108
 conductio 167
 congiaria 60
 conscripti 24, 38
 consilium principis 103, 179
 consistorium 179
 Constantinopolis 185, 192, 200
 Constantinus, I. (Nagy) 174, 175, 181–183, 188, 191, 192, 195, 196
 Constantinus, I. 168, 177, 180, 184
 Constitutio Antoniniana 105
 consul, consuli hivatal, a korai Rómában 24, 37; a Kr. e. 4–3. században 44; a Kr. e. 2. században 55; a Kr. e. 1. században 90; a principatus korában 109, 111; Kr. u. 3. században 155; a késő római császárság idején 121
 consul ordinarius 112
 consuli hivatal *lásd* consul
 Cornelii 43, 54, 57, 87
 Corneli, Sulla felszabadított rabszolgái 87
 Cornelius Balbus, Lucius 93
 Cornelius Cinna, Lucius 83, 85, 88
 Cornelius Fronto, Marcus 117, 118, 120
 Cornelius Lentulus, Cnaeus 109
 Cornelius Nigrinus, Marcus 105
 Cornelius Scipio, Publius 55, 57sk., 69, 79
 Cornelius Scipio Aemilianus, Publius 54, 69, 79
 Cornelius Senecio 123
 Cornelius Sulla, Lucius 72, 77, 78, 83, 85–88, 91
 corpus mercatorum Mediolanensium 193
 Corsica 41
 Coruncanii 44
 coviria, covirites 22
 Cumae 20, 90
 curator a városokban 189
 curator viarum 104
 Cures 126
 curia, a korai Rómában lósk.; a késő római császárság idején 20, 22, 23, 179
 curiales 108, 181
 curio, curio maximus 22
 cursus honorum, senatori, a köztársaságkorban 45; a császárkorban 105sk., 120; lovagoké 105sk., 125; városi tisztviselőké 146, 184
 Cyprianus 152, 154
 család, kora római 25, 28, 29
 császári felszabadított rabszolgák 60
 császárkultusz 105
 császárság, keletkezés 78skk.; mint politikai keret 98sk.; társadalmi alapjai és kapcsolatok 103; válság és átalakulás 152skk.; összeomlás Nyugaton 196skk.
 Dacia 98, 106, 153
 Dalmatia 106, 107, 124, 140
 Decimius Eros Merula, Publius 114, 115, 130, 136
 Decimius Magnus Ausonius 184, 187, 201
 Decius 165, 168
 decuria, a korai Rómában 22
 decurionatus 126
 decuriók, decuriók rendje 99, 108, 110
 curiales 108
 defensor plebis, a császár mint 103; a késői császárkorban 201
 Délos 64, 74
 Dél-Gallia 92, 94, 98, 105, 106
 Delphoi 117
 Démétrios 91
 devotio 173
 dictator, diktatúra 24, 37, 83
 Didius Iulianus 155, 170
 Didymus 201
 dignitas 89, 95, 102, 108, 110
 Diocletianus 152, 153, 161, 165, 168, 175–177, 182, 184, 191, 192, 195
 Diocletianus ármaximálási rendelete 165
 Diodóros 73–75
 Dion, prusai 136, 150, 151
 Dionysios, alexandriai 154
 Dionysios, halikarnassosi 17, 19, 26, 27
 dominatus 156
 Domitianus 104, 110, 115, 118, 137, 164
 Domitius Zmaragdus, Caius 129
 donatizmus 195
 donativa 164
 Duna-vidék, dunai provinciák 98, 139, 153, 168
 duumvir 128
 dux 183
 Eburacum 134
 Egregii 161
 Egyiptom 53, 97, 107, 114, 142, 165, 201
 egyiptomiak 97, 114, 165
 egyház 175skk., 189sk.; *lásd* még keresztények
 ellenállás Rómával szemben 65, 73skk.
 emberrablás 92, 136
 eminentissimus 161
 Emona 171
 Enna 74
 Ennius 46
 Ephesos 151
 Epirus 64, 90, 117
 Eprius Marcellus, Titus 114
 eques equo publico 111
 equites, a korai Rómában 23, 31, 53, 122, 123
 equites Romani *lásd* lovagok
 eretnekség 176
 erkölcsök romlása 69sk.
 esküdtek *lásd* iudex
 Etruria 40, 44, 61, 98
 etruszkok 21skk.
 Eudomius 200
 Eunus 74, 75

- evezősök *lásd* navicularii
 ezüstművesek 151
 expanzió 39, 40, 51, 68
- éhséglázadások 168
 Elagabalus 168
 értelmiségi réteg 131skk.
- Fabii 18, 43, 44, 54
 Fabius Maximus Aemilianus, Quintus 54
 Fabius Maximus Verrucosus, Quintus 43
 Fabius Pictor, Quintus 17
 fabri, a korai Rómában 31
 fabricae 193
 factio servilis 199
 factio, factiones 101
 facultas 108
 faeneratores 59
 familia Caesaris; *lásd* még felszabadított rabszolgák, rabszolgák 130, 131, 143, 144
 felső rétegek, az etruszkoknál 21; a korai Rómában 22skk.; a Kr. e. 3. században 43skk.; a Kr. e. 2. században 53skk.; a késő köztársaságkorban 94; a principatus korában 98; a Kr. u. 3. században 157skk.; a késő császárkorban 182skk.; a provinciákban 71, 73sk.
 felszabadított rabszolgák, rabszolga-felszabadítás, a korai Rómában 27skk.; a Kr. e. 3. században 48sk.; a Kr. e. 2. században 59skk.; a Kr. e. 1. században 88skk.; a principatus korában 103, 106; Kr. u. 3. században 152skk.; a késő császárkorban 191sk.
 Ferentinum 129
 Fidenae 33–35
 fides 164; fides exercitus 25, 164
 filozófia, filozófusok 68, 114, 118, 133, 149sk., 154, 173
 fizetések 114sk., 125sk., 147, 160sk., 165, 187
 flamines, a városokban 149
 Flaminius, Caius 44, 46, 48
- Flaviusok 105, 106, 124
 Flavius, Gnaeus 35
 Flavius Iosephus 150
 Flavius Stilicho 186, 203
 Florus 93
 foederati 203
 foglalkozási kényszer 177, 190
 follis 183
 Formiae 90
 Forum Iulii 120
 Forum Livi 140
 forradalom fogalma 73
 földbirtok, földbirtokos, a korai Rómában 26; a köztársaságkorban 43; a principatus korában 104; a Kr. u. 3. században 156skk., 160skk.; a késő császárkorban 173sk., 183skk.
 földművelés *lásd* mezőgazdaság
 főparancsnok *lásd* magister militum
 Fregellae 77
 Fronto *lásd* Cornelius
 frumentatio 88
 fugitivi 171
 Fulvii 44, 54
 Fulvius Flaccus, Marcus 77, 80
- Gades 92, 122, 124
 Galatia 120
 Galba 110, 124
 Galénos 132, 135
 Galerius 168, 172
 Gallia 75, 92, 153; *lásd* még Dél-Gallia 106, 162, 179, 184
 galliaiak 38
 Gallia Lugdunensis 161
 Gallienus 152, 153, 159, 182
 gazdagság *lásd* tulajdon
 gens 21, 22
 Germania 98, 106, 153
 germánok 106
 germánok bekvártélyozása 203
 gerousia 126
 Geta 163, 170
 gladiátorok 161
 Gordianus, I. 170, 172
 Gordianusok 157
 gótok 153, 175
 görögök 66, 106, 117
- Görögország 62, 63, 66, 68, 72, 76, 106, 117
 gravitas 108
 Gregorius, nazianzi 202
 Gregorius, nyssai 202
 gyermekek kitétele 136
 gyermektelenség 118, 123
- hadifoglyok, rabszolga sorsra vetésük 29, 47skk.
 Hadrianopolis 176
 Hadrianus 105, 106, 114, 121, 124, 125, 127, 128, 129, 131, 137
 hadsereg, hadvezetés, a korai Rómában 21skk., 28sk., 31, 34; a Kr. e. 3. és 2. században 58, 60sk., 63; a késő köztársaságkorban 78, 81sk., 91sk., 95; a principatus korában 102, 105, 108, 125sk., 148sk.; a Kr. u. 3. században 159sk., 163skk., 168skk.; a késő császárkorban 177, 180, 187sk., 195, 198skk., 203
 házasság, a korai Rómában 21, 28, 30, 32; előkelő családoknál a császárkorban 117sk., 123; császári rabszolgáké 130sk.; katonáké 164; colonusoké 196; rabszolgáké 136
 Helvius Pertinax, Publius 123, 158, 159, 169
 Henchir-Mettichi felirat 141
 Herdonius, Appius 26, 27
 Herodes Atticus *lásd* Claudius Atticus Herodes
 Herodianus 158, 161, 169, 171
 Hierón, syrakusai 20
 Hieronymus 204
 hippeis 23
 Hippo 194
 Hispania; *lásd* még Baetica, Hispania citerior; Hispania ulterior 52, 62–64, 85, 91, 92, 98, 105, 106, 153, 179, 195
 hispaniaiak 105, 110, 124, 153
 Hispania citerior 110, 124, 127
 Hispania ulterior 105, 124, 153
 hivatali pályafutás *lásd* cursus honorum

- homo novus, a köztársaságkorban 44, 54, 57; a császárkorban 81, 90, 112, 114
 honestiores 108, 110
 honesti 154
 honorati 181
 honores 162
 hoplitarendszer 29, 31
 Horatius 124
 humires 154
 humiliores 108, 110
 hunok 176
 hűségeskü 103
- Icelus 124
 idénymunkások 61, 142, 169, 180sk., 197
 illustris 180
 Illyricum 95, 168, 186, 195, 196, 201
 imperium proconsulare maius 102
 inferiores 128, 129
 ingenui; *lásd* még szabadság 112, 134
 inquilinus 142, 194, 196
 institor 134
 interrex 24
 Ióannés Chrysostomos 192
 írkok 200
 Istria 64
 Itália, itáliaiak 39, 98
 Iudaea; *lásd* még Palaestina 195
 iudex, a késő köztársaságkorban 125; a császárkorban 125
 Iugurtha 84, 95
 Iulianus 179
 Iulius Agricola, Cnaeus 120
 Iulius Alexander, Tiberius 114
 Iulius Briganticus 151
 Iulius Caesar, Caius 84, 86–92, 94
 Iulius Civilis 124, 151
 Iulius Classicus 124
 Iulius Severus, Sextus 121
 iuniores 32
 ius auxilii 29
 ius Flavianum 35
 ius honorum 119
 ius intercedendi 29
 ius Latii 112
- iustitia 102
 Iustinianus 190
 Iuvenalis 118, 132
- játékok 53, 103, 133, 161, 188, 194, 201
 jog 35sk.; *lásd* még jogászok, büntetőjog
 jogászok 113, 114
 jogelmélet a rabszolgákról 190
 jog kodifikációja 175; *lásd* még Tizenkéttáblás Törvények
- Karthagó 17, 19, 43, 48, 50, 52, 54, 62, 64, 127, 170, 189, 190
 katonacsalládok 164, 166
 katonacsászárok 166
 katonai tribunusok *lásd* tribunus militum
 katonai reformok, Mariuséi 95; Gallienuséi 160
 katonák *lásd* hadsereg
 katonaság, katonai szolgálat *lásd* hadsereg
 Keletrómai Birodalom 179, 200, 204
 kerámiaelőállítás 98; *lásd* még terra sigillata
 kereskedelem, kereskedők, az etruszkoknál 22; a korai Rómában 27skk.; a Kr. e. 3. században 46sk.; a késő köztársaságkorban 53skk.; a principatus korában 99; a Kr. u. 3. században 150; a késő császárkorban 173
 keresztények, kereszténység 152, 170skk.; *lásd* még egyház
 képzés, *lásd* nevelés
 kézműipar, kézművesek, az etruszkoknál 22; a korai Rómában 27; a Kr. e. 3. században 46; a késő köztársaságkorban 53; a principatus korában 99; a Kr. u. 3. században 150; a késő császárkorban 173
 kiegyenlítőds, az alsó rétegeké 159
 Kilikia 151
 kilikiaiak 74
- királyság 13skk.
 Kis-Ázsia; *lásd* még Asia 62, 76, 98, 138, 153, 166
 kis-ázsiaiak 138
 kisvárosok 99, 127, 130, 133
 Kleón 74
 kliensi rendszer, kliensek *lásd* cliens
 koldusok 131
 kolonizáció 40
 konfliktusok, a korai Rómában 22skk.; a Kr. e. 3. században 44, 47; a késő köztársaságkorban 53; a principatus korában 105; a Kr. u. 3. században 167; a késő császárkorban 194
 konzuli hivatal *lásd* consul
 Korinthos 62, 117
 korrupció 95
 közjegyző 133
 kultuszok *lásd* vallás
 kurátorok, Rómában 120
 kynikosok 151
 Kyréné 190
- Lactantius 195
 Laelius, Caius 69
 Lagodius 201
 lakásviszonyok 108skk.
 Lanuvium 90
 Larcius Macedo 133, 150
 latifundiumok 109, 139
 latinok 22
 Latium 19, 20, 38
 latrones 171, 197; *lásd* még rablóbandák
 latus clavus 58, 111
 Laureion 74
 Lauriacum 193
 legatus Augusti 104
 legatus Augusti pro praetore 120
 legatus legionis 120, 168
 leges Liciniae Sextiae 34, 35, 37, 39–42, 44, 46, 55, 68, 69, 79
 leitourgia 129
 lex Aelia Sentia 138
 lex agraria 81
 lex Calpurnia 69
 lex Canuleia 32
 lex Claudia 46, 56
 lex curiata de imperio 22

- lex Fufia Caninia 138
 lex Hortensia 34, 38, 42
 lex Iulia 77
 lex Iunia 138
 lex Manciana 141
 lex Ogulnia 37
 lex Ovinia 37
 lex Plautia Papiria 78
 lex Poetelia Papiria 35
 lex Publilia 38, 44
 lex reddendorum equorum 58
 lex Roscia 58
 lex sacra 29
 lex Valeria de provocatione 35
 lex Villia annalis 54, 57, 69
 lex Visellia 138
 Libanios 189–192, 194
 liberti *lásd* felszabadított rabszolgák
 liburniaiak 114
 Licinius-Sextius-féle törvények *lásd* leges Liciniae Sextiae
 Licinius Crassus, Marcus 75, 90
 Licinius Crassus Dives Mucianus, Publius 55
 Licinius Lucullus, Lucius 90, 94
 Licinius Stolo, Caius 34
 Livia, Tiberius menyje 111
 Livius, Titus 17, 25–27
 Livius Drusus, Marcus 77, 80, 82, 84–86, 93
 locatio 167
 locupletes 179
 Lollia Paulina 109
 lovagok, lovagrend, kezdetei 58, 59; a késő köztársaságkorban 55sk.; a korai császárkorban 115skk.; a Kr. u. 3. században 157; a késő császárkorban 175, 178
 lovas előkelők
 Luceres 22, 29
 Lucullus *lásd* Licinius Lucullus
 luxusrabszolgák 64, 134
 Lykia 129

 Macedonia 52, 62, 106
 Macrinus 159–161, 168
 Mactar 147, 172
 Magdalensberg 98
 magister equitum 37
 magister Larum 149
 magister militum 183, 185, 186
 magister officii 185
 magister populi 24
 magistratusok, a korai Rómában 18; a klasszikus és késő köztársaságkorban 44; a császárkorban 104; a városokban 113, 127skk.
 Maorianus 188
 Makedónia *lásd* Macedonia
 Mamertinus 161
 Mamilii 44
 mancipium 25
 Manlius Vulso, Cnaeus 55
 manumissio *lásd* felszabadított rabszolgák
 Marcianus 136
 Marcus Rutilus, Gaius 37, 138
 Marcus Turbo, Quintus 124
 Marcus (Marcus Aurelius) 105, 120, 123, 129, 152–156, 158, 164, 169, 171
 Marius, Caius 54, 72, 78, 81–83, 85, 87, 88, 90, 91, 95
 Martialis 109, 112, 123
 Mauretania 168, 184
 Maximianus 159, 161, 168
 Maximinus Thrax 153, 158, 159, 169–172
 megvesztegetés *lásd* korrupció
 Melania 184
 mercennarii 61, 93
 mérnökök 133
 mezőgazdaság, a korai Rómában 25sk.; a köztársaságkorban 56sk.; a principatus korában 98skk.; a Kr. u. 3. században 152skk.; a késő császárkorban 174, 181sk.; *lásd* még földbirtok
 Milánó 178
 militia equestris 125
 minister Larum 149
 Minturnae 39, 74
 misztériumvallások 152
 Mithras-kultusz 173
 Mithridatés 70, 72, 76, 84, 95
 mobilitás, társadalmi, a köztársaságkorban 68; a császárkorban 104, 115skk., 145sk.
 Moesia 106, 153
 monarchia *lásd* császárság
 mos maiorum 46, 67–69, 89, 94, 173, 204
 munera 162, 166
 municipium 39, 91, 106, 127
 munificentia 129
 munkaerőhiány 152sk., 160skk.
 Mustis 129
 művészek 133

 Nacolea 131
 nagycsalád 98
 nagyvárosok 101
 Narbo 103
 Narbonensis *lásd* Dél-Gallia
 Narcissus 109, 131
 navales socii 49
 navicularii 193
 Nazianz 199
 negotiatores 59, 180
 nemesség, az etruszkoknál 22; a korai Rómában 25; a köztársaság virágkorában 34; a késő köztársaságkorban 55; a principatus korában 104; a Kr. u. 3. században 155; a késő császárkorban 180
 nemzettség *lásd* gens
 Nero 98, 104, 109, 110, 114, 118, 120
 Nerva 110
 nép *lásd* plebs
 népesség létszáma, a korai Rómában 22, 25; Itáliában 42; az Imperium Romanumban 101; Itáliában a korai császárkorban 132; a városokban 101, 123, 132
 népgyűlés 25, 27, 32; *lásd* még comitia
 néptribunus, néptribunusi intézmény *lásd* tribunus plebis
 névadás, a korai Rómában 25; senatoroknál a császárkorban 115
 nexum 26, 30
 nobiles, nobilitas 43, 50, 54, 56, 57, 62, 66, 67, 79, 81, 84, 90
 Noricum 98, 106, 127, 136, 162, 199

- Nuceria 74
 Numidia 170, 184, 197

 Nyugatrómai Birodalom 179, 199

 obaerati 93
 obsequium 25
 Octavianus *lásd* Augustus
 Odoaker 179
 officiales 187
 Ogulnii 44
 oikogeneis 136
 oligarchia 56
 Olympia 117
 onera invita 163
 operae 25
 operarii 61
 Opramoas 129
 optimates 72; a késő római városokban 188
 ordines *lásd* rendek
 ordo Augustalium 130, 132
 ordo decurionum *lásd* decuriók, curiales
 ordo equester 108, 122, 125
 ordo senatorius 108, 118, 119
 ornamenta decurionalia 130
 Orosius 202, 204
 orvosok 114, 129
 Ostia 39, 127
 osztályok 143skk.; *lásd* még vagyoni osztályok
 Otacilii 44
 Oxyrhynchos 165

 örökletesség, foglalkozásoké 175, 178, 191skk.; társadalmi státusé 110, 120sk., 188sk.

 Palaestina 195, 196
 Palladius 194
 Pallas 131
 Pamphylia 150
 Pannonia 98, 106, 131, 140, 153, 165
 pannoniaiak 125
 Panormus 49

 Papinianus 160, 168
 papok 25, 39, 147; a városokban 126, 147
 parasztok, parasztság az etruszkoknál 24; a korai Rómában 27, 34, 41; a Kr. e. 3. században 49; a késő köztársaságkorban 53skk.; a principatus korában 109, 129; Kr. u. 3. században 152, 164; a késő császárkorban 190sk., 194skk.
 pásztorok 40, 64sk., 72
 Patavium 122
 pater familias 21, 26, 30
 pater patriae 103
 patres 24, 27
 patres maiorum gentium 24
 patrimonium Augusti 102
 patriciusok, a korai Rómában; a császárkorban 27
 patrociniumok, patrocinium-mozgalmak 201
 patronus, patronatus; a közönségeknek; a császár mint patronus; *lásd* még cliens 25, 48, 91
 Paulus (apostol)
 Paulus (jogász) 160
 pax Romana 97
 peculium 139, 191
 pedagógusok 65, 132
 Pedanius Secundus, Lucius 135, 150
 penestes 19
 pénzgazdálkodás 42, 45sk., 55sk., 90, 97sk.
 pénzügyi válság 152, 165
 peregrinusok 112, 141
 perfectissimus 161, 182
 Pergamon 74, 75, 99, 135
 perpetua conductio 167
 Pertinax *lásd* Helvius Pertinax
 Pescennius Niger 155
 Petelia 99
 Petronius 99, 136, 137
 Petronius Probus, Sextus 152, 184
 phalera 23
 Philippus 152
 Philo 142
 Philostratos 138, 150
 phokaiaiak 15

 phrygiaiak 136
 pietas 102
 pistores 193
 Plautii 44
 Plautus 58, 64, 65
 plebiscita 38
 plebs, plebejusok, a korai Rómában 24; császárkori Rómában 32, 59; a császárkorban általában 68, 180
 plebs rustica, plebs rusticana 132, 191, 192, 196
 plebs urbana 132, 192, 196
 Plinius (Maior) 25
 Plinius (Minor) 99, 109, 110, 114, 117, 119, 123, 135–138, 146
 Plutarchos 51, 90
 Poetovio 128
 pogányok 175, 180, 183
 polgárháborúk, a késő köztársaságkorban 80skk.; Kr. u. 3. században 150, 159
 polgárjog, polgárjog-adományozás 41, 44, 50 62skk., 137sk., 152
 Polybios 42, 45, 46, 48, 58
 pomerium 18
 Pompeiusok (nemzetisége) 54
 Pompeii (város) 90, 133
 Pompeius, Cnaeus 84
 Pompeius, Quintus 54
 Pompeius, Sextus 76, 84, 86, 88, 89
 Pompeius Senecio, Quintus 117
 Pomponius Atticus, Titus 90
 Pontus 110, 189
 populares 72
 populus Romanus 22, 26, 29
 Porcius Cato, Marcus (Maior) 25–27, 44, 56, 57, 59, 64, 65, 69, 94, 119, 137, 140
 Porcius Cato, Marcus (Minor) 86
 Porsenna 20
 Postumii 54
 potentes 179
 praefectus Aegypti 125
 praefectus aerarii 104
 praefectus alae 125, 147
 praefectus annonae 125
 praefectus cohortis 147
 praefectus legionis 160

- praefectus praetorio 104, 110, 111, 123, 125, 126, 168
 praefectus urbi 121
 praefectus vigilum 125
 praetextati 126
 praetor, praetori tisztség, a korai Rómában 24, 37; a köztársaságkorban 120; a császárságkorban 182, 184
 primicerius notariorum 185
 primores viri 128
 primus pilus 124, 147
 princeps (császár) 103
 princeps civitatis 101
 princeps senatus 24, 90
 principalis (a hadseregben) 160
 principalis (a városokban) 164
 Probus 152, 159, 168
 proceres 103, 188
 proconsul 115, 120, 183
 procurator Augusti, procurato-
 rok 104, 125
 proletarii, proletárok 31
 proscriptiók 91
 provinciák 52, 62, 85, 91, 98, 121, 126, 131, 153, 165, 179, 184, 195
 provinciálisok 54sk., 60, 64, 78sk.; integráció a római társadalomban 93sk., 105sk., 155
 provocatio 37
 Prusa 150
 publicani 58, 63, 80
 Publilius Philo, Quintus 37, 44
 pun háborúk 41, 47, 51–53, 57
 Pupienus 158, 171, 172
 Puteoli 90
 püspök 196, 199
 Pyrrhos 39

 quaestor, quaestori hivatal, a korai Rómában 37; a császárságkorban 120; a városokban 132
 quaestor sacri palatii 185
 qualitas 108
 quasi coloni 141
 quattuorvir 128
 Quintilius Priscus, Aulus 129
 Quintilianus 123
 Quirites 22

 rablóbandák 171

 rabszolgaárak 64, 136
 rabszolgafelkelések 65sk.
 rabszolga-kereskedelem 59, 64
 rabszolgák, császári 130, 131, 143, 144; *lásd* még familia Caesaris
 rabszolgák, rabszolgaság, a korai Rómában 29, 33; a Kr. e. 3. században 47skk.; a Kr. e. 2. században 53; a késő köztársaságkorban 74skk.; a principatus korában 98, 106; Kr. u. 3. században 153sk.; a késő császárságkorban 176, 188
 Radagaisus 190
 Raetia 106
 Ramnes 22, 29
 rangok 107skk.
 Ravenna 178
 reformok 182
 rendek, a korai Rómában 24skk., 31sk.; a köztársaságkorban 35skk.; a császárságkorban 93
 rendi jelvények 59, 110
 rendi küzdelmek 22, 27, 29sk.
 rendi öntudat 44sk., 53sk.
 res familiaris 21
 res privata 102
 res publica 46, 70, 106
 rétegződés, társadalmi, az etruskoknál 23; a korai Rómában 24, 35; a Kr. e. 4. és 3. században 42skk.; a Kr. e. 2. században 53sk.; a Kr. e. 1. században 89sk.; a principatus korában 97; Kr. u. 3. században 152; a késő császárságkorban 194
 rex 20
 Rhodiapolis 129
 Róma, keletkezése 17sk.; népesség és államterület a korai időszakban 22; hatalomkiterjesztés 33, 38skk.; népesség a Kr. e. 2. Században 66sk.; a császárságkorban 99sk., 191sk.; császári székhely 180; senatorok lakhelye és otthona 109, 115sk., 185sk.; állapotok a késő császárságkorban 194, 202
 Romania 204
 Romulus 18, 24
 Romulus Augustulus 179
 Ruma 18
 Rupilius, Publius 54
 rusticitas 132

 sacerdotales 180
 sacra familiae 21
 sacra gentilitia 21
 sacrosanctitas 29
 sacrum cubiculum 178
 Salassi 136
 Sallustius 55, 85, 94
 Salona 127, 128
 Saltus Burunitanus 166
 Salvianus 197, 201, 202, 204
 Salvius 75
 Salvius Iulianus 114
 samnisok 49
 Samnium 184
 Sardinia 41, 64
 scholae 164
 Scipio *lásd* Cornelius Scipio
 Scipiók; tulajdon 53; viszonyuk az arisztokráciához 95
 secessio 28, 38
 Sempronii 54
 Sempronius Gracchus, Caius 62, 64, 77, 80–82, 85–87, 95
 Sempronius Gracchus, Tiberius 61, 64, 71, 78–81, 84–87, 95
 Sena Gallica 39, 48
 senatores (mint késő római rangosztály) 177
 Seneca 77, 105, 109, 123, 132, 135, 137
 seniores 32
 Sennius Sollemnis, Titus 161
 Septimius Severus 123, 152, 155, 158, 160, 162, 164–166, 170
 Sergius Catilina, Lucius 76, 87
 Sertorius, Quintus 85, 88
 Servilius Glaucia, Caius 86
 Servius Tullius *lásd* Tullius
 Severus Alexander 153, 163, 168
 Sextius Lateranus, Lucius 34, 37
 Sicilia 41, 74, 75, 184, 195
 Sinuessa 39, 74, 90
 societates publicanorum 58
 socii 39, 52, 62, 77
 sodales Augustales 149
 Solva 166
 Spartacus 65, 72, 75, 76, 84

- spectabilis 180
 stagnálás, technikai 101sk.
 Statilius Taurus, Titus 119
 státusszimbólumok *lásd* rendi jelvények
 stipendiarii 142
 Strabón 64, 93
 Sulla *lásd* Cornelius Sulla
 Sulpicius Rufus, Publius 82, 86, 88
 summa honoraria 129
 Synésios 190
 Syria 89, 91, 153, 154, 195, 201
- szabadság és rabság 27skk., 73skk., 165; *lásd* még rabszolgák
 szabinok 18, 21
 szegénység, a korai Rómában 27; a késő köztársaságkorban 61; a principatus korában 109; Kr. u. 3. században 152; a késő császárkorban 175
 szekták 149
 szenátorok, senatori rend, a köztársaságkorban 39; a principatus korában 98, 102, 106; a Kr. u. 3. században 154, 162; a késő császárkorban 175, 178, 184
 senatus, a korai Rómában 24; a köztársaságkorban 37; a császárkorban 83
 széthullás, Imperium Romanumé 173, 196skk.
 színészek 132
 szírek 168
 szolgálók 132
 szónokok, szónoklás 114, 118, 186
 szökés, parasztoké 163sk., 168sk.; colonusoké 168sk.; curialisoké 184sk.; rómaiaké barbárokhoz 198skk.; rabszolgáké 67sk., 74skk., 165
 szövetséges háború 77
- Tacitus 102, 111, 114, 115, 135
 Tacitus (császár) 158
 talio 30
 Tarentum 39, 63
 Tarius Rufus, Lucius 114
- Tarquinius 20
 Tarquinius 26
 Tarraco 127
 társadalmi rend, az etruszkoknál 22sk.; a korai Rómában 22skk., 34; fejlődése a köztársaságkorban 28sk.; a császárkorban 96skk., 175sk.
- Tarsos 151
 technológia 98
 tekintély 33, 48skk., 103
 tenuiores 108
 Terentius 64
 terra sigillata 98
 Terracina 39
 Tertullianus 106, 153
 Thamugadi 188
 Themistios 183, 192
 Theodosiolus 201
 Theodosius, I. 176, 184, 185, 187, 193, 199
 Thesszaloniki 198, 199
 Thorigny-i márvány 161
 Thrákia 75
 Threptos 136
 Thysdrus 170
 Tiberius 104, 110, 111, 113, 118
 Ticinum 193
 Tifernum Tiberinum 117
 tiszteleti helyek 55, 59
 Tities 22, 29
 Tizenkéttáblás Törvények 26, 30–32, 35
 törvények, törvényhozás, a korai Rómában 37; a Kr. e. 2. században 71; Sulla törvénykezése 85; a császárkorban 104; rabszolgákat és felszabadított rabszolgákat érintő 133skk.; Kr. u. 3. században 165; a késő császárkorban 175, 183, 186sk.
- trabea 23
 Traianus Mucianus 160
 Traianus 98, 105, 106, 109, 110, 117, 124, 125, 129, 136, 141
 treviri 151
 tribunicia potestas 102
 tribunus cohortis 125
 tribunus legionis 120, 125
 tribunus militum 31; senatori 117sk.; lovagi 147
- tribunus plebis, a korai Rómában 29; a köztársaságkorban 83; a császárkorban 120
 tribus 22, 45, 48, 83
 tributarii 195
 Trier 178, 193
 Trimalchio 99, 101, 109, 114, 115, 130, 136, 139, 145, 163
 triumvir monetalis 121
 Troia 117
 trónbitorlások 152
 tulajdon, a korai Rómában 25; a köztársaságkorban 43skk.; a principatus korában 98sk.; Kr. u. 3. században 152, 154sk.; a késő császárkorban 172, 175, 177sk.; császáré 104
 Tullius, Servius 27
 Tullius Cicero, Marcus 25, 32, 44, 46, 86, 89, 90, 94, 95, 119
 Tuscum 44, 90
- udvari hivatalok 123, 127, 184
 Ulpianus 160
 urbanitas 132
 urbanizáció 97sk.
 urbium primates 181
- ügyvédek, jogtanácsosok 115, 133
- vagyon *lásd* tulajdon
 vagyoni osztályok 33, 43sk.
 Valens 198
 Valentinianus, I. 175, 185, 194, 196
 Valentinianus, III. 200
 Valerianus 152
 Valerii; Pannoniában 43, 185; késő császárkori szenátori család 128, 184, 190
 Valerius Maximianus 153
 Valerius Pinianus 184, 187
 vállalkozó, vállalkozói tevékenység 44sk., 67, 103
 vallás 23, *lásd* még kereszténység, császárkultusz, egyház, misztériumvallások, papok
 válság, köztársaságé 196skk.; Római Birodalomé 152skk.
 vandálok 186, 203

- városok, etruszkoké 22sk.; Itáliában 41sk., 48, 59; a késő köz-társaságkorban 90sk.; a principatus korában 99sk., 105sk.; helyzetük Kr. u. 3. században 152skk., 160skk., 165sk.; helyzetük a késő császárkorban 176sk., 185
- Varro 18, 94, 140
- vasárnapi munkaszünet 194
- Vedius Pollio, Publius 123, 133, 137
- Veii, veiek 28, 33–35, 1263
- Veleia 109, 142
- Vergilius 142
- Verinianus 201
- verna 26, 140, 166
- Vespasianus 99, 110, 114, 120
- veteránok 110, 165
- Vetranio 186
- Vettius, Titus 74
- Veturii 44
- vexationes 163
- Vibius Crispus, Quintus 114
- Viducasses 161
- vigintivir 120, 121
- vilicus 65, 140
- villák 55sk., 63sk., 109, 127, 162, 183f., 185f., 200
- vindex 30
- Vipsanius Agrippa, Marcus 119
- vir doctus 183
- vir militaris 183
- Viriatius 63
- virtus 102, 160
- Vitellii 148
- Vitellius, Aulus 110, 148
- Vitruvius 106
- Volsinii 49, 50, 111
- Vulci 20
- zenészek 31, 133
- Zsidó Háború 133skk.
- zsidók 116sk., 133
- zsold 155
- zsoldosvezérek 175skk.